

**INSTITUCIONALNE PROMENE
KAO DETERMINANTA
PRIVREDNOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE**

*Redaktori
Petar Veselinović
Nemanja Lojanica*

**UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
EKONOMSKI FAKULTET**

**INSTITUCIONALNE PROMENE
KAO DETERMINANTA
PRIVREDNOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE**

**Redaktori
Petar Veselinović
Nemanja Lojanica**

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU - EKONOMSKI FAKULTET

Kragujevac, 2024

Izdavač

Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Za Izdavača

Dekan Fakulteta, Milena Jakšić

Redaktori

Petar Veselinović
Nemanja Lojanica

**Štampanje Zbornika radova finansijski je podržalo
Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija
Republike Srbije, Rešenje broj: 451-03-737/2024-03**

Tehnička priprema

Biljana Petković

Štampa

InterPrint - Kragujevac

Tiraž – 100

ISBN 978-86-6091-157-7

© Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu 2024

Sva prava su zaštićena. Nijedan deo ove knjige ne sme biti reprodukovan niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kom obliku, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole Izdavača.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	V
------------------------	---

UVODNI REFERATI

Edvard Jakopin	3
EKONOMSKE DETERMINANTE RAZVIJENOSTI PREDUZETNIŠTVA U SRBIJI	
Slobodan Nešković	23
INSTITUCIONALNI KAPACITETI I STANDARDIZACIJA ŽIVOTNE SREDINE U KONTEKSTU KONVERGENCIJE REPUBLIKE SRBIJE PREMA EVROPSKOJ UNIJI	
Nikola Makojević.....	55
VEŠTAČKA INTELIGENCIJA - NOV IZAZOV INSTITUCIONALNOM OKVIRU	

REFERATI

Snežana Radukić, Boban Stojanović.....	71
EKONOMSKA, EKOLOŠKA I DRUŠTVENA DIMENZIJA ODRŽIVOG RAZVOJA U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA	
Slavica Manić, Ljubinka Joksimović.....	97
AKADEMSKE SLOBODE, INSTITUCIONALNA AUTONOMIJA UNIVERZITETA I DEMOKRATIJA NA SILAZNOJ PUTANJI	
Petar Veselinović.....	121
REFORMSKI PROCESI PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE - STANJE I PERSPEKTIVE	
Marija Radulović, Milan Kostić	145
ISPITIVANJE STAVOVA GRAĐANA SRBIJE O UTICAJU KRIZE IZAZVANE PANDEMIJOM COVID-19 NA ZDRAVU KONKURENCIJU	
Gordana Marjanović, Vladimir Mihajlović.....	159
UZROCI I POSLEDICE STRUKTURNIH NEUSKLAĐENOSTI NA TRŽIŠTU RADA U REPUBLICI SRBIJI	

Lela Ristić, Mirjana Knežević, Danijela Despotović	179
HRANA I POLJOPRIVREDA KAO FAKTORI RAZVOJA U SAVREMENIM USLOVIMA	
Marko Savićević, Ivana Kostadinović, Nikola Bošković	199
ZAPADNI BALKAN: ANALIZA PRILIVA STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA	
Nemanja Lojanica, Dejan Jovanović	221
GLOBALNI EFEKTI POREZA NA UGLJENIK I UTICAJ NA PRIVREDU REPUBLIKE SRBIJE	
Božidar Čakajac, Nenad Janković, Miloš Dimitrijević	233
ANALIZA TEKUĆEG RAČUNA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA	
Marija Stojmenović.....	255
ANALIZA GLOBALNOG INDEKSA INOVATIVNOSTI REPUBLIKE SRBIJE	
Marija Mirić, Vesna Stojanović-Aleksić, Marko Slavković	277
SAVREMENI IZAZOVI UPRAVLJANJA TALENTIMA: TRENUTNO STANJE I PROSPEKTI U NACIONALNOM KONTEKSTU	
Andrijana Đurđević, Nada Đurić	297
UTICAJ SVETSKE EKONOMSKE KRIZE I KRIZE IZAZVANE PANDEMIJOM KOVID-19 NA BANKARSKI SEKTOR ZEMALJA EVROPSKE UNIJE I REPUBLIKE SRBIJE	
Ivana Božić Miljković, Danijela Despotović, Goran Pavlović	321
RAZVOJ ZDRAVSTVENOG PREDUZETNIŠTVA U SRBIJI: PODSTICAJI, IZAZOVI I PERSPEKTIVA	
Tijana Ljubisavljević, Nikica Radović.....	343
PRIVATIZACIJA BANJSKIH KOMPLEKSA U FUNKCIJI UNAPREĐENJA TURIZMA U SRBIJI	
Ivan Jelić, Simon Palfi.....	361
IMPLIKACIJE UVOĐENJA IMS STANDARDNA NA RAST PRODAJE KOMPANIJE I RAZVOJ JEDINICE LOKALNE SAMOUPRAVE: SLUČAJ KOMPANIJE KOLEKTOR ETRA D.O.O. BEOGRAD I OPŠTINE BARAJEVO	

PREDGOVOR

Na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, održan je 05. aprila 2024. godine, XXIII naučni skup *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*. Organizator Naučnog skupa bio je Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, u saradnji sa Savezom ekonomista Srbije. Naučni skup je organizovan u uslovima složenih međunarodnih okolnosti koje su uticale na ekonomske rezultate Republike Srbije, pa su referati autora bili u velikoj meri usmereni i na ova dešavanja. Učesnici skupa su podneli četiri uvodna i šesnaest referata, od kojih su u Zborniku radova Naučnog skupa publikovana tri uvodna i petnaest referata učesnika skupa.

Više od dve decenije na ovom Naučnom skupu ukazuje se na značaj institucija u kreiranju i sprovođenju mera ekonomske politike. Osim toga, ukazuje se na određeni vakum u institucionalnoj tranziciji, jer su institucije prethodnog političkog i ekonomskog sistema napuštene, a izgradnja novih institucija odvijala se sporo, parcijalno i neefikasno.

Poseban akcenat, u radu Naučnog skupa, stavljen je na neophodnost poboljšanja institucija i odgovornijeg odnosa prema njima od strane svih političkih i ekonomskih aktera, u skladu sa principom vladavine prava. Takođe, istaknuto je da je nerazvijenost institucionalnog ambijenta, u okviru kog su se odvijale ekonomske aktivnosti, jedan od ključnih uzroka ekonomskog zaostajanja Republike Srbije i povećavanja siromaštva, ne samo u odnosu na razvijene, već i na manje razvijene zemlje u tranziciji.

Pored navedenih aspekata institucionalne determinisanosti privrednog rasta i razvoja, na ovom Naučnom skupu su razmotrena i relevantna pitanja razvijenosti preduzetništva u Republici Srbiji, stanja bankarskog sektora u Republici Srbiji, standardizacije životne sredine u kontekstu konvergencije Republike Srbije prema Evropskoj uniji, veštačke inteligencije kao novog izazova institucionalnom okviru razvoja, dimenzije održivog razvoja, akademskih sloboda, institucionalne autonomije univerziteta i demokratije, zatim uzroka i

posledica strukturnih neusklađenosti na tržištu rada u Republici Srbiji, politike zaštite konkurencije i uloge agrarnog sektora u savremenim uslovima privređivanja, razvoj zdravstvenog preduzetništva u Republici Srbiji, kao i implikacije uvođenja IMS standarda na rast prodaje kompanije i razvoj jedinice lokalne samouprave

Budući da su, u periodu procesa tranzicije u Republici Srbiji, stvorene brojne strukturne deformacije, ukazano je i na neophodnost sprovođenja strukturnih promena kao determinante poboljšavanja izvoznih performansi nacionalne ekonomije.

Publikovanjem ovog Zbornika radova sa Naučnog skupa, oni se stavljaju na uvid kako naučnoj i stručnoj javnosti, tako i nosiocima ekonomskih politika, što će, uvereni smo, imati kako naučne, tako i praktične implikacije za buduća institucionalna rešenja u Republici Srbiji. Održavanje i XXIII Naučnog Skupa i publikovanje zbornika radova *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Redaktori

Kragujevac, 12. jun 2024.

UVODNI REFERATI

EKONOMSKE DETERMINANTE RAZVIJENOSTI PREDUZETNIŠTVA U SRBIJI

Edvard Jakopin*

*"Cilj bez plana je samo želja."
(Antoine de Saint-Exupéry)*

Preduzetnički sektor (mala i srednja preduzeća i preduzetnici-MSPP) u Srbiji se 2022-2023. suočio, kao i u svim evropskim ekonomijama, ne samo sa posledicama globalne recesije iz 2020., nego i sa novom ekonomskom neizvesnošću i globalnim turbulencijama bez presedana (energetska kriza, inflacija, pooštrena monetarna politika), što je sve ukupno znatno pogoršalo uslove njegovog poslovanja. Strah od preduzetničkog neuspeha je povećan u svim zemljama, očekivanja novih preduzetnika tokom recesija su opala. I pored snažnog rasta 2015-2022., razvijenost sektora MSPP u Srbiji je niža u odnosu na Češku Republiku za 3,5 puta, Mađarsku za 2,2 puta, a u odnosu na Austriju za čak 6 puta. Rad istražuje ključne ekonomske determinante razvijenosti preduzetništva u Srbiji i ukazuje na sistemske probleme i prioritetne institucionalne mere. Pored analize produktivnosti i konkurentnosti sektora MSPP, poseban akcenat je usmeren ka rezultatima primene koncepta EU o industrijskim ekosistemima i rezultatima dinamičkog preduzetništva. Metodološki instrumentarijum se bazira na strukturnoj ekonomsko-finansijskoj analizi sektora MSPP u periodu 2015-2022.

Ključne reči: razvijenost sektora MSPP, strukturne promene, industrijski ekosistemi, dinamičko preduzetništvo.

Uvod

Sektor MSP se u 2022. suočio, ne samo sa posledicama globalne recesije iz 2020, nego i sa novom ekonomskom neizvesnošću i globalnim turbulencijama bez presedana (energetska kriza, inflacija, pooštrena

* Univerzitet "Union-Nikola Tesla" Beograd – Fakultet za ekonomiju i finansije,
e-mail: edvard.jakopin@stat.gov.rs

monetarna politika), što je sve ukupno znatno pogoršalo uslove njihovog poslovanja. Prema GEM istraživanju *uslovi za razvoj preduzetništva u 2022-2023. su se znatno pogoršali usled energetske tranzicije, intenzivnih klimatskih promena i smanjenja biodiverziteta* (oko 100 biljnih i životinjskih vrsta dnevno nestaje) *i rasta siromaštva*. Svaka firma treba da razmišlja na zeleni način: da ne ugrožava životnu sredinu, da koristi reciklirane materijale, da štedi energiju, i dr. *Strah od preduzetničkog neuspeha je povećan u svim zemljama, očekivanja novih preduzetnika tokom recesija su opala. Ključni izazovi i rizici za MSP u narednom periodu se odnose na: veliki jaz u produktivnosti MSP u odnosu na velika preduzeća, inflacione pritiske, usporeno osnivanje start-up kompanija, poremećaji u lancu snabdevanja i turbulencije u finansijskom sektoru. MSP će morati da unaprede svoje tehničke i menadžerske veštine i znanja kako bi maksimalno iskoristili digitalizaciju i kako bi mogli da ulažu u dekarbonizaciju.*

Kao odgovor na rastuće izazove, EU je u novom strateškom pristupu razvoju MSP fokus stavila na tri stuba i merama u okviru njih: (1) izgradnja kapaciteta i podrška tranziciji ka održivosti i digitalizaciji; (2) smanjenje regulatornog opterećenja i poboljšanje pristupa tržištu, kroz implementaciju `mera pozlaćenja MSP`: `prvo misli na male`, `samo jednom` i `digitalno podrazumevano`; (3) poboljšanje pristupa finansiranju, koji je od suštinske važnosti za investiranje MSP.

Predmet istraživanja u radu je analiza ekonomskih determinanti i strukturnih promena preduzetništva (sektora MSP) u Srbiji u periodu 2015-2022, dok je cilj istraživanja ukazivanje kreatorima ekonomske politike na neophodnost bržih strukturni promena u sektoru MSP.

Istraživanje u radu testira sledeću glavnu hipotezu:

H1: Strukturne promene i rešavanje sistemskih problema u sektoru MSP u Srbiji se odvijaju sporom dinamikom što ga čini nekonkurentnim sa većinom tranzicionih država.

Pored glavne hipoteze u radu se testiraju i pomoćne hipoteze:

H2: Ekonomske krize su više pogodile sektor MSP od sektora velikih preduzeća;

H3: Produktivnost sektora MSPP je znatno niža od velikih preduzeća;

H4: Više od 3/4 robnog deficita stara sektor MSPP;

H5: U sektorskoj strukturi preduzetništva u Srbiji rast industrijskih dinamičkih preduzetnika je bio dvostruko brži od ostalih MSP.

Metodološki instrumentarijum u radu se bazira na strukturalnoj, sektorskoj i dinamičkoj analizi sektora MSPP. Rad je strukturiran u sledeće celine: u *prvoj* je prikazana komparativna analiza razvijenosti sektora MSPP; u *drugoj* je analizirana razvijenost sektora MSPP u Srbiji kroz ključne ekonomske determinante; u *trećoj* je fokus na produktivnosti i konkurentnosti MSPP; u *četvrttoj* su analizirani rezultati poslovanja industrijskih ekosistema u skladu sa metodolijom EU; u *petom* delu su prikazani rezultati industrijskog dinamičkog preduzetništva i *na kraju* su dati predlozi sistemskih i institucionalnih mera za brži razvoja sektora MSP.

Komparativna ocena razvijenosti sektora MSP

Sektor MSP u EU je razvijeniji od sektora velikih preduzeća. U EU prosečno 99,8% broja preduzeća su MSP koja zapošljavaju u proseku 2/3 radnika i koja, u proseku, stvaraju 52% BDV u nefinansijskom sektoru.

Tabela 1. Razvijenost MSP u EU i izabranim tranzicionim državama u NFPS¹⁾

	2015						2022					
	Broj (hilj.)	%	Zap. (hilj.)	%	BDV (mlrd. EUR)	%	Broj (hilj.)	%	Zap (hilj.)	%	BDV (mlrd. EUR)	%
Češka Republika												
Mikro	955	96,1	1.123	31,7	17,9	20,1	1.042	96	1.175	31	27,1	19,5
Mala	31	3,1	625	17,6	12,7	14,3	34	3,2	680	18	20,4	14,7
Srednja	6,4	0,6	668	18,9	18,2	20,5	7	0,6	697	18,4	27	19,4
MSP	993	99,8	2.417	68,2	48,8	54,9	1.083	99,8	2.552	67,4	74,4	53,5
Velika	1,5	0,2	1.128	31,8	40,1	45,1	2	0,2	1.237	32,6	64,7	46,5
Privreda	994	100	3.544	100	88,9	100	1.085	100	3.789	100	139,1	100
Rumunija												
Mikro	392	87,7	903	23,5	9,4	15,8	509	90,5	1.039	25,3	21,7	22,1
Mala	45	10,2	884	23	9,4	15,7	44	7,9	880	21,4	16,4	16,7
Srednja	8	1,8	812	21,1	11	18,4	7	1,3	770	18,8	16,2	16,5
MSP	446	99,7	2.599	67,5	29,8	49,9	561	99,7	2.689	65,6	54,3	55,3

Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije

	2015						2022					
	Broj (hilj.)	%	Zap. (hilj.)	%	BDV (mlrd. EUR)	%	Broj (hilj.)	%	Zap. (hilj.)	%	BDV (mlrd. EUR)	%
Velika	1,5	0,3	1.252	32,5	30	50,1	2	0,3	1.412	34,4	43,8	44,7
Privreda	447	100	3.851	100	59,8	100	562	100	4.101	100	98,2	100
Slovačka Republika												
Mikro	395	96,8	597	41,1	8,8	27	510	97,6	748	46,2	11,6	25,8
Mala	10	2,6	209	14,3	4,4	13,5	10	1,9	213	13,2	5,8	13
Srednja	2,1	0,5	231	15,9	5,5	16,8	2	0,4	235	14,5	7,8	17,2
MSP	408	99,9	1.036	71,3	18,6	57,3	523	99,9	1.195	73,9	25,2	56
Velika	0,5	0,1	417	28,7	13,8	42,7	1	0,1	422	26,1	19,8	44
Privreda	408	100	1.454	100	32,4	100	523	100	1.617	100	45	100
Slovenija												
Mikro	125	94,8	207	35,2	4,2	21,8	152	94,5	240	34,3	8,1	23,8
Mala	5,5	4,2	105	17,9	3,6	18,8	7	4,5	139	19,8	6,9	20,3
Srednja	1	0,8	113	19,1	4,2	22	1	0,8	134	19,2	7,8	22,8
MSP	131	99,8	425	72,2	12	62,6	161	99,8	513	73,3	22,8	66,9
Velika	0,2	0,2	163	27,8	7,2	37,4	0	0,2	187	26,7	11,2	33,1
Privreda	132	100	588	100	19,1	100	161	100	700	100	34	100
Srbija												
Mikro	276	96	352	30,9	3,2	22,7	360	95,9	399	27,1	8,1	22,7
Mala	8,9	3,1	178	15,6	2,3	15,4	12	3,2	241	16,4	5,6	15,7
Srednja	2	0,7	210	18,4	2,9	19,5	3	0,7	286	19,4	7,6	21,3
MSP	287	99,8	739	65,7	8,4	57,7	375	99,8	926	63	21,4	59,7
Velika	0,5	0,2	400	34,3	6,4	42,3	1	0,2	545	37	14,4	40,3
Privreda	288	100	1.140	100	14,8	100	376	100	1471	100	35,8	100

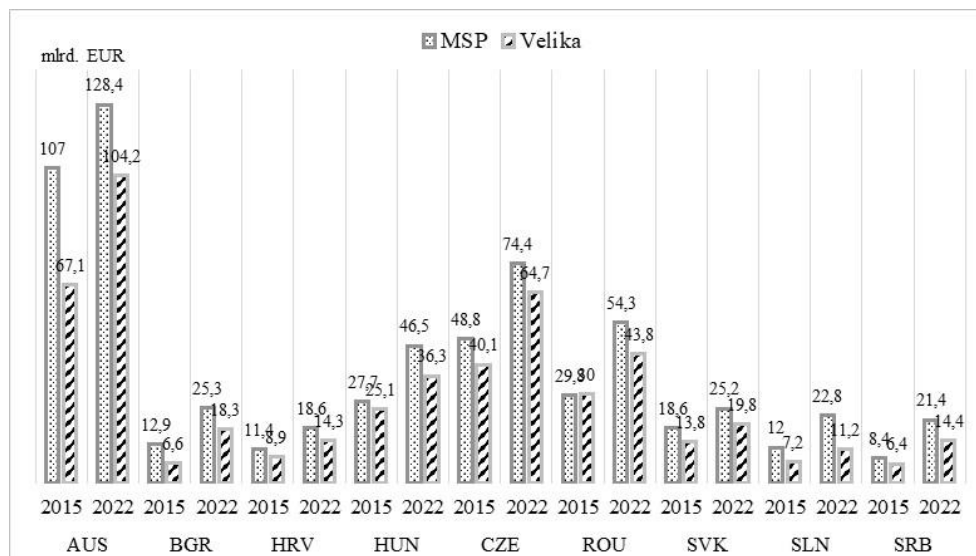
Izvor: Calculations by the JRC based on Eurostat Structural Business Statistics, Short-Term Business Statistics and National Accounts Database

¹⁾ NFPS- Nefinansijski poslovni sektor obuhvata sektore B-J, L, M i N (NACE Rev. 2).

Varijacije po državama u broju preduzeća su neznatne, dok su varijacije u strukturi zaposlenih i strukturi BDV primetne. MSP u EU-27 u proseku zapošljavaju 2/3 radnika u nefinansijskom poslovnom sektoru (NFPS) i stvaraju 52% BDV u NFPS. Varijacije po državama u broju preduzeća su neznatne, dok su varijacije u strukturi zaposlenih i strukturi BDV primetne. Od tranzicionih država sektor MSP je najrazvijeniji u Češkoj Republici. Poređenja radi, mada je BDV sektora MSP u Srbiji 2015-2022. više nego udvostručen, on je niži od BDV MSP u Češkoj Republici za 3,5 puta, od BDV MSP Mađarske za 2,2 puta, dok je u odnosu na BDV MSP Austrije niži za 6 puta. Poređenja radi, u 2022., BDP Srbije je bio niži od BDP Austrije 7,4 puta, od BDP Češke Republike za 4,6 puta i od BDP Mađarske za 2,8 puta. Podsektor

mikro preduzeća je najnerazvijeniji u Bugarskoj (BDV 7,9 mlrd. EUR) i Srbiji (8,1 mlrd. EUR).

Grafikon 1. BDV sektora MSP i velikih preduzeća u državama Evrope 2015-2022.

Izvor: Eurostat, za Srbiju proračun autora

Globalno istraživanje uslova za razvoj preduzetništva (GEM) konstatuje da su se uslovi za razvoj preduzetništva u 2022. i 2023. pogoršali usled energetske tranzicije (Dechezleprêtre, i dr., 2020), intenzivnih klimatskih promena i smanjenja biodiverziteta i rasta siromaštva. GEM ističe da se tržišta menjaju sve većom brzinom i da su lanci snabdevanja sve manje otporni na recesione udare (Di Giovanni, i dr., 2022). GEM procenjuje da kvalitet nacionalnog preduzetničkog okruženja zadovoljavaju samo 3 tri ekonomije: Indija, Kina i Indonezija (od 13 zahtevanih uslova najmanje 9 uslova je ocenjeno kao dovoljnim). **Najniže ocene za Srbiju i tranzicione države bile su u oblasti preduzetničkog obrazovanja (na svim nivoima), kao i u oblasti nivoa preduzetničkih finansija.**

Tabela 2. Ocena GEM uslova u tranzicionim državama 2022.

	SRB	HRV	HUN	ROU	SVN	SVK
A1. Preduzetničke finansije	3,7	4,8	5,3	3,9	4,4	4,9
A2. Lakoća pristupa preduzetničkim finansijama	4,3	4,1	4,8	3,9	4,7	4,6
B1. Vladina politika: podrška i relevantnost	4,1	3,1	4,3	3,0	3,5	4,4
B2. Vladina politika: Porezi i birokratija	6,0	3,7	5,5	4,6	4,2	4,3
C. Vladini preduzetnički programi	5,0	3,9	4,9	3,6	3,9	5,8
D1. Preduzetničko obrazovanje u školi	2,5	2,9	2,2	2,4	2,9	3,0
D2. Preduzetničko obrazovanje na fakultetu	3,5	3,8	4,4	4,7	4,2	4,6
E. Transferi istraživanja i razvoja	3,9	3,4	4,4	3,3	3,2	4,1
F. Komercijalna i profesionalna infrastruktura	5,2	5,0	5,7	5,7	5,7	5,4
G1. Lakoća ulaska: tržišna dinamika	5,4	6,5	4,5	5,5	5,7	6,0
G2. Lakoća ulaska: opterećenja i propis	4,8	3,8	4,7	4,5	4,9	4,6
H. Fizička infrastruktura	7,0	5,5	6,6	5,8	6,6	6,4
I. Društvene i kulturne norme	4,0	3,4	4,1	3,6	3,2	3,9

Izvor: GEM Report 2022-2023.

Implementacija **Akta o malom biznisu za Evropu** (*Small Business Act*) predstavlja jedan od najreprezentativnijih instrumenta sprovođenja politike podsticanja razvoja sektora MSP (OECD, 2022). Mada se Indeks politike MSP za Srbiju u 2022. povećao (sa 3,68 u 2019. na 3,85, prosek 10 dimenzija), najveći problemi su i dalje locirani u dimenzijama: MSP u zelenoj ekonomiji (ocena 2,53), Stečaj i druga šansa (3,21), Preduzetničke veštine (3,66), Preduzetničko učenje i žensko preduzetništvo (3,78) i Pristup finansijama za MSP (3,89).

Tabela 3. Komparativna analiza Indeksa politike MSP 2022.

	ALB	BIH	MKD	MNE	SRB	TUR	Prosek
1. Preduzetničko učenje i žensko preduzetništvo	2,96	3,23	2,39	4,47	3,78	4,37	3,53
2. Stečaj i druga šansa	2,98	3,38	3,03	3,02	3,21	3,32	3,15
3. Institucionalni i regulatorni okvir politike MSP	3,89	2,72	3,79	4,16	4,18	4,1	3,80
4. Operativno okruženje za MSP	4,32	2,49	3,49	3,61	3,98	3,88	3,62
5a. Usluge podrške za MSP	4,05	3,65	4,03	4,58	4,28	4,78	4,23
5b. Javne nabavke	4,39	3,49	3,97	4,16	4,25	3,73	3,99
6. Pristup finansijama za MSP	3,43	3,34	3,90	3,63	3,89	4,18	3,73
7. Standardi i tehnički propisi	4,02	3,22	3,58	3,94	4,44	4,73	3,98
8a. Preduzetničke veštine	3,49	2,72	2,26	3,28	3,66	4,35	3,29
8b. Inovaciona politika za MSP	2,58	1,97	3,77	2,99	4,00	4,45	3,29
(1) MSP u zelenoj ekonomiji	2,07	2,92	3,16	3,65	2,53	4,23	3,09
(2) Internacionalizacija MSP	3,80	2,72	3,88	3,66	4,00	4,62	3,78

Izvor: OECD, 2022

Osnovni nalazi istraživanja razvijenosti MSPP u Srbiji 2015-2022.

Sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetnika (MSPP) se od 2020. suočava sa kompleksnim ekonomskim i društvenim izazovima. **Makroekonomski bilans privrede u periodu 2015-2022. pokazuje da je prosečan rast od 3% najviše bio rezultanta uspešno sprovedene fiskalne konsolidaciji (2014-2017) i primene novog modela rasta koji se bazirao na privlačenju SDI izvozno orijentisanih.** Energetska kriza u 2022. odrazila se na pogoršanje makroekonomskog okruženja za poslovanje MSP, najviše kroz rast cena inputa, inflatorne pritiske i rast spoljnog duga privatnog sektora koji je u 2022. dostigao 20 mlrd. EUR od čega je 3/4 (15 mlrd. EUR) dug preduzeća.

Okvir 1. Ekonomski profil sektora MSPP u 2022.

U nefinansijskom poslovnom sektoru (NFPS) Srbije 2022. poslovalo je 375 hilj. MSPP i 602 velika preduzeća. MSPP su zapošljavala 926 hilj. radnika i generisala 14,4 mlrd. EUR BDV. Učešće MSPP u NFPS:

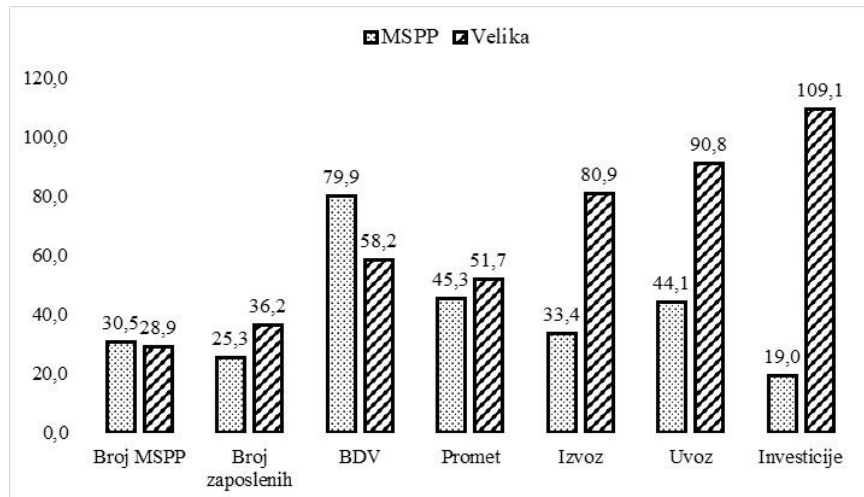
- 99,8% broja privrednih subjekata
- 63% zaposlenih
- 60% BDV
- 65% prometa
- 36% robnog izvoza
- 49% robnog uvoza
- 84% robnog deficita (-8,5 mlrd. EUR)
- 41% investicija
- 46% kapitala (65% domaći, 35% strani kapital).

Broj MSPP: U strukturi 375 hilj. MSPP preduzetnici čine 73,4%, mikro preduzeća 22,7%, mala 3,2% i srednja 0,7%. Sve strukture MSPP 2015-2022. su rasle po prosečnoj stopi većoj od 4%. U organizacionoj strukturi MSPP 96,4% su deoničarska društva.

Zaposlenost MSPP: Prosečan godišnji rast zaposlenosti u MSPP 2022. bio je 3,3%, u srednjim preduzećima 4,4%, malim 4,5%, mikro 1,7% i kod preduzetnika 1,9%.

Bruto dodata vrednost MSPP: Realan rast BDV MSPP 2015-2022. bio je 80%.

Grafikon 2. Realne kumulativne stope rasta 2016-2022.

Izvor: Proračun na osnovu podataka RZS

Promet MSPP: U 2022. ostvaren promet veći od 100 mlrd. EUR, što je u odnosu na 2015. realan rast od 45%. Promet je u MSPP prosečno rastao 5,5%, a u velikim preduzećima 6,1%.

Profitabilnost MSPP: Profit MSPP 2015-2022. je realno povećan za 57,4% (u velikim preduzećima 22,4%). Međutim, i pored rasta profitne stope (sa 37,8% u 2015. na 42,2% u 2022.), MSPP su još uvek neprofitabilniji sektor u NFPS (profitna stopa velikih preduzeća 44,7%). Iznadprosečne profitne stope ostvarene su u *Prerađivačkoj industriji* (45,3%), *Građevinarstvu* (52,7%), *Trgovini* (52,7%) i *Saobraćaju i skladištenju* (49,2%).

Investicije MSPP: Investicije u osnovna sredstva 2015-2022. iznosile su 26,6 mlrd. EUR (49% ukupnih investicija), kumulativna stopa rasta investicija od 19% bila je skoro 6 puta manja od stope rasta u velikim preduzećima (109%). Nizak nivo investicione aktivnosti MSPP pokazuje i analiza investicija po stanovniku i po zaposlenom. Efikasnost investicija MSPP (posmatrana kroz odnos investicija i BDV) od 19,5% u 2022. je dvostruko niža u odnosu na velika preduzeća (41,3%).

Efekti globalne recesije u 2020. su se više odrazili na MSPP (Agresti, i dr., 2022), dok su posledice energetske krize u 2022. veći uticaj imali na velika preduzeća. Efekti globalne recesije iz 2020. na zaposlenost su

se naknadno odrazili 2021. kada je prestalo dejstvo interventnih paketa države za ublažavanje recesije. Refleksija energetske krize i rata u Ukrajini u 2022. se odrazila na realni rast BDV u velikim preduzećima (rast od 0,5%).

Produktivnost i konkurentnost sektora MSPP

Rast produktivnosti MSPP u NFPS 2015-2022. je iznosio 41% i bio je 2,5 brži od produktivnosti velikih preduzeća, ali su MSPP i dalje manje produktivna od velikih preduzeća za 1/3. Zaostatak u produktivnosti MSPP u Prerađivačkoj industriji u odnosu na velika preduzeća je 80%. U strukturi MSPP najneproduktivnije posluje kategorija preduzetnika (50% proseka MSPP). U odnosu na prosek EU primetna je blaga konvergencija, produktivnost MSPP Srbije se nalazi na 38%, a produktivnost velikih na 1/3 proseka EU.

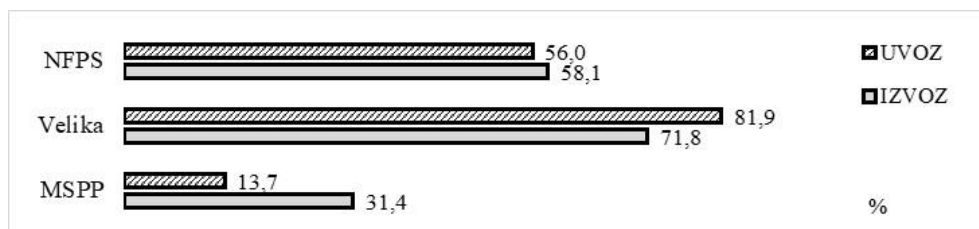
Tabela 4. Robni izvoz, uvoz i deficit MSPP i velikih preduzeća NFPS (mlrd. EUR)

		2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
IZVOZ	MSPP	5,0	5,2	5,8	6,0	6,3	6,4	7,5	9,5
	Velika	6,6	7,8	9,2	9,9	10,9	10,2	13,1	16,9
UVOZ	MSPP	8,8	9,4	10,5	11,5	11,8	12,0	14,2	18,0
	Velika	6,8	7,4	8,8	9,9	11,3	10,1	12,6	18,5
DEFICIT	MSPP	-3,8	-4,3	-4,7	-5,5	-5,6	-5,6	-6,8	-8,5
	Velika	-0,3	0,5	0,4	0,0	-0,4	0,1	0,5	-1,6

Izvor: Proračun na osnovu podataka RZS

Robna razmena MSPP NFPS je 2022. dostigla 27,5 mlrd. EUR, od čega je 9,5 mlrd. EUR robni izvoz, a 18 mlrd. EUR robni. Robni izvoz je povećan za 33,4%, robni uvoz MSPP za 44,1%, a robni deficit MSPP uvećan za 58,1%. Pokrivenost robnog uvoza izvozom MSPP je pogoršana, sa 57% na 53%.

Grafikon 3. Realne stope izvoza i uvoza Prerađivačke industrije 2015-2022.

Izvor: Proračun na osnovu podataka RZS

MSPP Prerađivačke industrije su povećala svoju izvoznju konkurentnost (Jakopin & Čokorilo, 2022). Najveći robni suficit ostvaruju MSPP *Prehrambene industrije* (rast robnog suficita 51,7%). Visoke stope rasta suficita su ostarile *Industrija metalnih proizvoda* (2.538%), i *Industrija nameštaja* (1.602%). Relativni robni bilans Prerađivačke industrije je povećan sa 0,8% na 8%, ali su najvišu stopu relativnog robnog bilansa ostvarile grane niske tehnološki intenzivnosti (Low Tech).

MSPP Prerađivačke industrije su tehnološki nekonkurentna, jer dominiraju oblasti niske tehnološke složenosti. U oblastima niske tehnološke složenosti (Low Tech) i srednje-niske složenosti (Medium-Low Tech) MSPP radi zajedno 88% zaposlenih koja ostvaruju 83% BDV, 76% robnog izvoza i 70% robnog uvoza Prerađivačke industrije. Visoka pokrivenost robnog uvoza izvozom MSPP Prerađivačke industrije u 2022. od 117,4% najviše je uzrokovano visokom pokrivenošću Low Tech oblasti (152%). Najznačajnija Low tech grana - Prehrambena industrija ima najveću pokrivenost uvoza izvozom: u 2015. izvoz 1,5 mlrd. EUR, a uvoz 1 mlrd. EUR; 2022. izvoz 2,6 mlrd. EUR, a uvoz 1,7 mlrd. EUR.

Faktorska konkurentnost MSPP je niska, u robnom izvozu dominiraju proizvodi niže faze finalizacije i manje dodate vrednosti (sirovine i radno i resursno intenzivni proizvodi). Sektorska analiza (prema SMTK, rev. 4.) pokazuje da u strukturi robnog izvoza sektori 0 - *Hrana i žive životinje*, 6 - *Proizvodi svrstani po materijalu*, i 7 - *Mašine i transportni uređaji* zajedno učestvuju sa 2/3, dok u strukturi uvoza sektori 5- *Hemijski i slični proizvodi*, 6- *Proizvodi svrstani po materijalu*, i 7- *Mašine i transportni uređaji* zajedno učestvuju sa 63,5% u 2022. Najveću

pokrivenost uvoza izvozom u 2022. poseduje sektor 4-*Životinjska i biljna ulja i masti* (344%).

Konkurentnost i održivi razvoj sektora MSPP primarno će zavistiti od jačanja njegovih inovativnih performansi. **Globalni indeksa inovativnosti (GII) od 33,1 u 2023. rangira Srbiju na 53. inovativnu poziciju u svetu** (rast za 10 pozicija 2015-2023) i svrstava je u drugu grupu država - ekonomije sa višim srednjim prihodima (WIPO, 2023). Poboľšan rang Srbije (za 10 pozicija 2015-2022) i nekih tranzicionih država isključivo je rezultanta manjeg pada indeksa jer GII pokazuje značajan rast jedino u azijskim državama. Sve tranzicione države u regionu od svih 7 inovativnih komponenti, najslabije su rangirane u oblasti *Institucije, Kreativni rezultati i Ljudski kapital i istraživanje*. Komparativna analiza inovativnih performansi na osnovu kompozitnog **Evropskog inovacionog indeksa –EIS** (European Commission, 2023) pokazuje da su u Inovacionom profilu Srbije za 2023. najkritičniji pokazatelji (ispod 50% proseka EU): *Doživotno učenje* (34,3% proseka EU), *Državna podrška poslovnom istraživanju i razvoju* (12,5%), *Izdaci za istraživanje i razvoj u poslovnom sektoru* (27,8%) i *Produktivnost resursa* (3,1%). MSPP u Srbiji ne zaostaju za razvijenim državama EU u upotrebi klasičnih IKT tehnologija (korišćenje interneta, širokopojasni pristup, upotreba klasičnih platformi e-trgovine u nabavci i prodaji), ali je zaostatak veliki u upotrebi novih IKT tehnologija: nizak digitalni intenzitet ([Kreiterling, 2023](#)), korišćenje tehnologija veštačke inteligencije (računanje visokih performansi, Cloud, analiza podataka, kompjuterska vizija, obrada jezika, prepoznavanje objekata) je u velikom zaostatku za prosekom EU, kao i nizak stepen uključenja savremenih on-line modela poslovanja (značajan zaostatak Srbije za svim državama u regionu, osim Bugarske, pokazuje pokazatelj: % prometa od prodaje putem e-trgovine).

Industrijski MSP ekosistemi

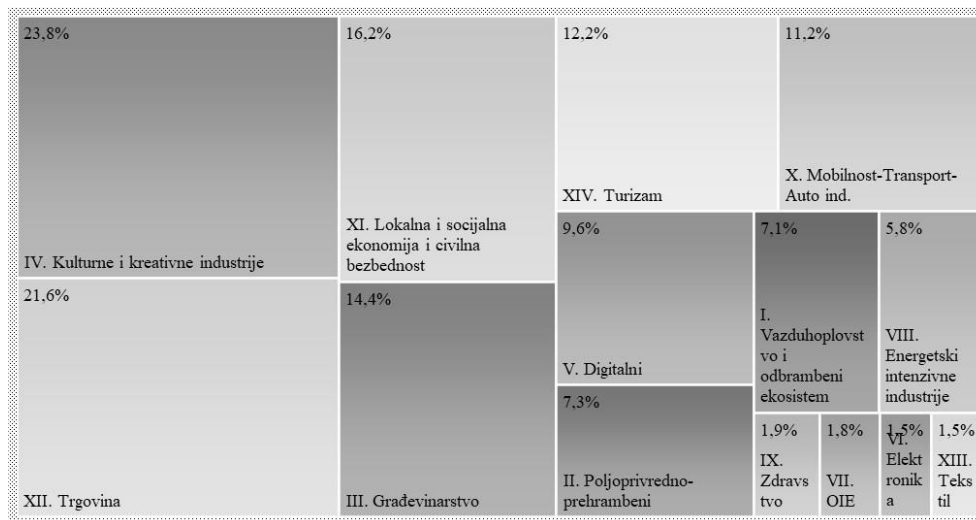
Politika razvoja MSP u Evropskoj uniji se bazira na konceptu industrijskih ekosistema čija je suština da se obuhvate svi ključni akteri koji posluju u okviru pojedinačnih industrijskih ekosistema (European Commission, 2021). Sam koncept industrijskih ekosistema je

odgovor EU na posledice globalnih recesija 2020. i 2022. na industrijski kompleks (Adatto, i dr, 2022). U tom kontekstu EU je kreirala 14 MSPP industrijskih ekosistema i prilagodila analitički instrumentarijum praćenju dostignuća industrijske politike i identifikovanju ključnih rizika i potreba.

Istraživanje i primena koncepta 14 industrijskih ekosistema na privredu Srbije u periodu 2015-2022 pokazuje da su performanse 14 industrijskih ekosistema u privredi Srbije veoma heterogene, ali da se po ekonomskoj snazi i ukupnoj razvijenosti izdvajaju tri ekosistema:

- Kulturne i kreativne industrije (ekosistem IV): 29% ukupnog broja preduzeća, 19,5% zaposlenih i 15% BDV privrede;
- Lokalna ekonomija, socijalna ekonomija i civilna bezbednost (ekosistem XI): 1/3 broja preduzeća, 20% zaposlenih i 13% BDV; i
- Trgovina (ekosistem XII): 1/4 broja preduzeća, 23% zaposlenosti i 19% BDV.

Grafikon 4. Učešće BDV 14 industrijskih ekosistema u privredi 2022.

Izvor: Proračun na osnovu podataka RZS

U svim ekosistemima preovlađujući uticaj po ključnim pokazateljima razvijenosti imaju MSPP, osim u ekosistemima: *I-Vazduhoplovstvo i odbrambeni ekosistem* i *VIII-Energetski intenzivne industrije*, u kojima je veći uticaj velikih preduzeća;

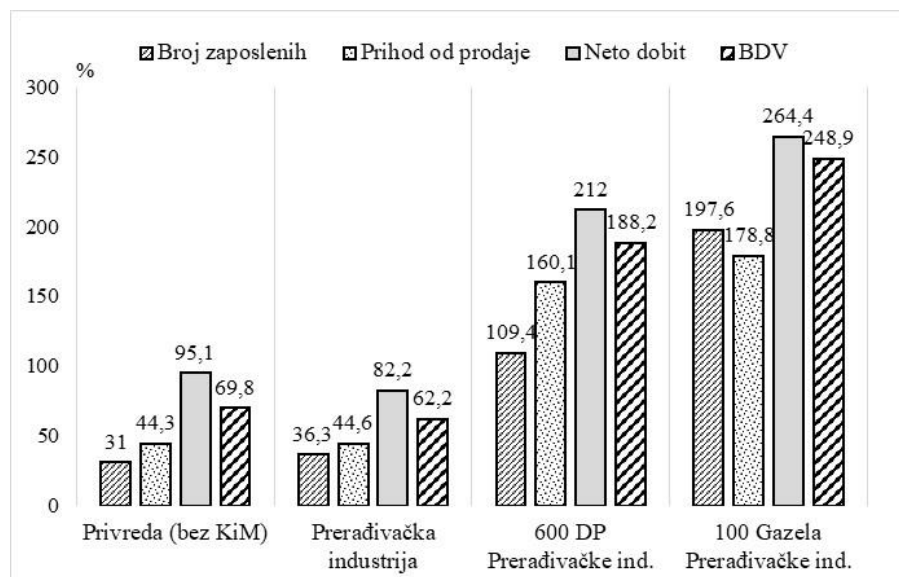
Najrazvijeniji MSPP ekosistemi u 2022. su: *IV-Kulturne i kreativne industrije* (BDV 5,5 mlrd. EUR) i *XII-Trgovina* (5 mlrd. EUR), dok su najmanje razvijeni MSPP ekosistemi: *VI- Elektronika* (0,3 mlrd. EUR BDV), *VII-Obnovljivi izvori energije* (0,4 mlrd. EUR BDV) i *XIII-Tekstil* (0,3 mlrd. EUR BDV);

Dinamika rasta industrijskih MSPP ekosistema 2015/2022. u znaku je rasta dva ekosistema: V-Digitalni ekosistem (91% u broju preduzeća, 89% u broju zaposlenih i 170% u BDV) i **III-Građevinarstvo** (83%, 61% i 131% alikvotno).

Industrijske MSP gazele

Razvoj industrijskog dinamičkog preduzetništva predstavlja jedan od ključnih pokretača privrednog i regionalnog rasta (Global Entrepreneurship Network, 2020). Sprovedeno prvo takvo istraživanje kod nas je pokazalo da je u Republici Srbiji u periodu 2015–2022. poslovalo 600 MSP industrijskih dinamičkih preduzeća, od kojih su 100 bile industrijske gazele (najdinamičnija preduzeća). Dinamička MSP iz Prerađivačke industrije su imala izuzetno pozitivne performanse poslovanja 2015-2022: udvostručila su zaposlenost, utrostručila su dobit, prihod od prodaje su uvećali 1,6 puta, generisala su za 1,9 puta veću BDV. U odnosu na privredu stopa rasta zaposlenosti u dinamičkim industrijskim MSP je bila 3,5 puta brža, stopa prihoda od prodaje 3,6 puta, stopa rasta dobiti 2,2 puta i stopa rasta BDV-a 2,7 puta. Industrijske gazele su iskazale još bržu stopu rasta: zaposlenost je povećana za 3 puta, prihod od prodaje 2,8 puta, dobit za 3,6 puta i BDV za 3,5 puta. Kao rezultanta takvog rasta rasta 600 industrijskih dinamičkih MSP je povećalo svoje učešće u privredi u zaposlenosti sa 1,1% na 1,8% , u prihodu od prodaje sa 1,8% na 3,2%, u dobiti sa 1,9% na 3,1 i u BDV sa 1,5% na 2,5%. Industrijske gazele su udvostručile svoja učešća u privredi kod svih pokazatelja (u zaposlenosti sa 0,4% na 0,8%, u prihodu od prodaje sa 0,7% na 1,3%,u dobiti sa 0,8% na 1,5% i u BDV sa 0,6% na 1,2%).

Grafikon 5. Dinamička preduzeća i gazele –stope rasta 2015-2022.

Izvor: Proračun na osnovu podataka APR

Sektorska struktura industrijskih dinamičkih MSP 2022. pokazuje koncentraciju u dve oblasti: *Prehrambeni proizvodi* (16,3% u broju, 21,7% u zaposlenosti, 26% u prihodima od prodaje, 18% u dobiti i BDV-u) i *Metalni proizvodi, osim mašina* (17,5%, 13,4%, 14,8%, 19% i 15,5% alikvotno). Najveći *Birch*-ov indikator (veći od 1.000) u periodu 2015–2022, od 100 industrijskih gazela ima 9 industrijskih gazela, od čega su 3 iz oblasti Prehrambenih proizvoda.

Mere za podsticanje bržeg razvoja sektora MSPP u Srbiji

Sistemske mere za podsticanje bržeg razvoja sektora MSPP u Srbiji mogu se klasifikovati u sedam oblasti:

(1) Unapređenje institucionalnog i zakonodavnog okvira za razvojno finansiranje MSPP u cilju jačanja preduzetništva u Republici Srbiji, kroz:

- Unapređenje postojećih i kreiranje novih finansijskih instrumenata u cilju povećanja obima finansiranja MSPP i podsticanje izvoza. Vlada je usvojila dokument: `Koncept politike razvojnog finansiranja u oblasti preduzetništva u RS` (Vlada RS, 2022) u kome su analizirane

tri opcije novog institucionalnog dizajniranja razvojnog finansiranja u oblasti preduzetništva u Srbiji: (1) održavanje trenutne situacije, odnosno ne menjati ništa u radu postojeće dve institucije (Republički Fond za razvoj i AOFI); (2) restrukturiranje jedne ili obe razvojne finansijske institucije; i (3) zatvaranje jedne ili obe razvojne finansijske institucije i uspostavljanje novih. Prednost je data opciji (2) - restrukturiranje Fonda za razvoj kroz dokapitulizaciju i kadrovsko restrukturiranje. Međutim, s obzirom da se podsticajni instrumentarijum nije menjao, potrebno je sve podsticajne instrumente Fonda za razvoj i AOFI-ja unaprediti: poboljšanje postojećih tipova zajmova i garancija sektoru MSP; `start-up` preduzećima i inovatorima potreban je pristup većem obimu finansijskih sredstava ali i širem spektru instrumenata (većem asortimanu finansijskih proizvoda) da bi nastavili kretanje putanjom rasta; unapređenje kreditnih proizvoda, tako da uključuju mehanizme podele rizika, posredničke kredite (engl. second-floor loans), sindicirane i subordinirane kredite namenjene komercijalnim bankama i drugim finansijskim institucijama. Prema istraživanju EK i Evropske centralne banke, MSP u Srbiji značajno zaostaju u korišćenju faktoringa, trgovinskih kredita (engl. trade credit), grupnog finansiranja (engl. crowdfunding), dok eksterno finansiranje kapitalom u Srbiji gotovo i ne postoji;

- *Program obrazovno-informacione edukacije MSPP o mogućnostima finansiranja poslovanja, izvoza, spoljnog finansiranja.* Povećanje finansijske pismenosti među preduzetnicima i MSP trebalo bi da bude jedan od glavnih prioriteta svih razvojno-finansijskih institucija. Potrebna je veća svest i poznavanje mogućnosti finansiranja za dalji razvoj MSP u Srbiji i uspostaviti dijalog o pristupu finansiranju. Mera se može postići uslugama kao što su: obrazovno informativne kampanje - usluge usmerene na jačanje poslovne i finansijske pismenosti sektora MSP i upoznavanje sa raspoloživim vidovima finansiranja; izvozne konsultantske usluge - njihova svrha je da omoguće klijentima da otkriju i koriste mogućnosti povezivanja sa postojećim i novim kupcima, nauče o mogućnostima finansiranja izvoza, povećaju prodaju na

međunarodnim tržištima i razmene ideje; dijalog o unapređenju pristupa finansiranju- razvojno-finansijske institucije uspostavljaju vezu između MSP i finansijskih institucija na jednoj strani i kreatora razvojnih politika na drugoj strani;

(2) **Fiskalna podrška.** U okviru budžeta države potrebno je razmotrati predlog o formiranju *posebnog Fonda za razvoj MSP*;

(3) **Podrška početnicima.** Najefikasniji način podrška osnivanju i razvoju MSPP je kroz razne poreske olakšice u određenom vremenskom periodu. Pored toga, potrebno je doneti državni *Program razvoja start-up kompanija*. Program bi imao za cilj osnaživanje i podrška početnicima u preduzetništvu tehnički i finansijski, kako bi ojačali svoju poziciju i proširili svoj radni domen na tržištu na kojem posluju. Program bi kreirao sveobuhvatan paket za razvoj poslovanja kroz pružanje usluga obuke i savetovanja, kao i povezivanje početnih preduzetničkih projekata sa investitorima i biznis inkubatorima. Program bi sadržao izradu start-up platforme, koja bi predstavljala centralno skladište svih informacija, podataka, programa i podsticaja za početnike u poslovanju i koja bi uključila ključne vladine agencije koje podstiču i promovišu razvoj start-up ekosistema u Srbiji;

(4) **Podrška državnih razvojnih finansijskih institucija (Ministarstvo privrede, Republički fond za razvoj) brzorastućim kompanijama iz Prerađivačke industrije koje imaju potencijal rasta (industrijske gazele);**

(5) **Podrška tehnološkim inovacijama.** Oslobođanje od poreza na dobit MSPP u istom iznosu koliki su rashodi MSPP za istraživanje i razvoj tehnologije i odbitak amortizacije mašina i opreme za tehnološka istraživanja i razvoj;

(6) **Podrška širenju tržišta,** kroz širok spektar mera, od poboljšanja poslovnog okruženja (FIC, 2023), do podsticanja saradnje velikih preduzeća sa MSPP u različitim oblastima, podsticanja izvoza MSPP i tehnološke saradnje, investiranja u inostranstvu, i dr;

(7) **Socijalne usluge.** Potrebno je da Ministarstvo privrede i Razvojna agencija Srbije uspostave takav sistem pružanja usluga za MSPP, koji bi stimulisao različite vrste društvenih posrednika da pruže

punu lepezu usluga podrške MSPP, kao što su saveti o pokretanju poslovanja, dijagnoza preduzeća, informacioni konsalting, marketing i prodaja, ulaganja i finansiranje, garancija zajma, transakcije imovinskih prava, tehnološka podrška, uvoz talenata, obuka kadrova, eksterna saradnja, izložba i pravni konsalting.

Izuzetno je bitno da se na nivou države uspostavi sistem sistematičnog praćenja stepena razvijenosti MSPP savremenim analitičkom instrumentarijumom u skladu sa međunarodnim standardima, odnosno formirati *Istraživački MSP statističko-analitički centar (MSP opservatorijum)* sa zadatkom da uspostavi jedinstvenu metodologiju praćenja i analiziranja MSPP.

Zaključak

Oporavak od nedavnih kriza sektora MSP je najviše bio podstaknut oporavkom mikro preduzeća, koja su iskazala snažan rast zaposlenosti. Međutim, produktivnost MSP je konstantno niža od produktivnosti velikih preduzeća. Porast prihoda u 2021. zabeležila su MSP sa većim stepenom digitalizacije, kao i izvozna MSP. Inflacioni pritisci su bili najveća pretnja za rad MSP (Auer, i dr., 2017; Blanchard, 2022). Usporeno je osnivanje novih firmi i start-up firmi (u EU pad za 60%), dok je povećan broj gašenja i stečaja. Rizike su povećali poremećaji u lancu snabdevanja i turbulencije u finansijskom sektoru. Od procesa digitalizacija i zelene tranzicije se očekuje velike promene u procesu rada, kao i preispitivanje industrijskih sistema i poslovnih modela (EC, 2020). MSP će morati da unaprede svoje tehničke i menadžerske veštine i znanja kako bi maksimalno iskoristili digitalizaciju i kako bi mogli da ulažu u dekarbonizaciju.

Istraživanje je potvrdilo i glavnu i sve pomoćne hipoteze u radu. Istraživanje je ukazalo, da su, i pored značajnog poboljšanja privrednog i investicionog ambijenta za poslovanje MSPP u Srbiji, i dalje prisutni brojni problemi, posebno u segmentu jačanja konkurentnosti, produktivnosti i primene novih inovativnih i tehnoloških rešenja. Višedimenzionalnost strukturnih problema i izazova sa kojima se suočavaju MSPP se odnosi na neophodnost bržih strukturnih promena

u industrijskim ekosistemima u pravcu jačanja njihove izvozne konkurentnosti, usklađivanje ponude i tražnje na tržištu rada kao preduslova regionalnog rasta, kao i na ceo spektar reformisanja sistema finansiranja MSPP iz poslovnog sektora u skladu sa potrebama preduzetnika. Poseban sistemsko-institucionalni problem predstavlja nedostatak kontinuiranog kvalitetnog analitičkog praćenje efekata podsticajnih mera.

Reference

1. Adatto, L., Aouinaït, C., LE Son, T. K., & Mongo, M. (2022). Innovation Ecosystems: Digital Revolution and Environmental Transition Research Network on Innovation.
2. https://fayol.wp.imt.fr/files/2021/06/innov_ecosystems_2021_en.pdf
3. Agresti, S., et al. (2022). Tracking business dynamism during COVID-19 pandemic. *VoxEU*. <https://voxeu.org/article/tracking-business-dynamism-during-covid-19-pandemic>
4. Auer, R., C. Borio, & Filardo, A. (2017). The globalisation of inflation: The growing importance of global value chains. No. 11905, *Discussion Paper*. Center for Economic and Policy Research.
5. Blanchard, O. (2022). Why I worry about inflation, interest rates, and unemployment. *PIIE blog*, Peterson Institute for International Economics. <https://www.piie.com/blogs/realtime-economic-issues-watch/why-i-worry-about-inflation-interest-rates-and-unemployment>
6. Dechezleprêtre, A., D. Nachtigall, & Stadler, B. (2020). The effect of energy prices and environmental policy stringency on manufacturing employment in OECD countries: Sector- and firm-level evidence. *OECD Economics Department Working Papers*, No. 1625, OECD Publishing. Paris. <https://doi.org/10.1787/899eb13f-en>
7. Di Giovanni, J., et al. (2022). Global supply chain pressures, international trade, and inflation. No. DP 17449. Center for Economic and Policy Research.
8. European Commission. (2023). *European innovation scoreboard 2023*.
9. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/knowledge-publications-tools-and-data/publications/all-publications/european-innovation-scoreboard-2023_en
10. European Commission. (2021). Updating the 2020 New Industrial Strategy: Building a Stronger Single Market for Europe's Recovery. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1884

11. European Commission. (2020). *An SME Strategy for a sustainable and digital Europe*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0103>
12. FIC. (2023). *Бела књига- Предлози за побољшање пословног окружења у Србији*. <https://fic.org.rs/wp-content/uploads/2022/11/Bela-knjiga-2022.pdf>
13. GEM. (2023). *Global Entrepreneurship Monitor 2022/2023 Global Report: Adapting to a 'New Normal'*. London: GEM: <https://gemconsortium.org/report/20222023-global-entrepreneurship-monitor-global-report-adapting-to-a-new-normal-2>
14. Global Entrepreneurship Network. (2020). *IDE - Index of Dynamic Entrepreneurship Beyond the Pandemic: Reimagining Future Entrepreneurship Ecosystems*. Prodem. https://prodem.ungs.edu.ar/wp-content/uploads/2020/11/IDE_2020.pdf
15. Јакопин, Е., & Чокорило, Н. (2022). Извозна конкурентност и структурне промене привреде Републике Србије 2015-2020. РЗС. Београд.
16. Kreiterling, Ch. (2023) Digital innovation and entrepreneurship: a review of challenges in competitive markets. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 12(49), 1-13.
17. <https://link.springer.com/article/10.1186/s13731-023-00320-0>
18. OECD. (2022) *SME Policy Index: Western Balkans and Turkey 2022: Assessing the Implementation of the Small Business Act for Europe*. SME Policy Index. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/b47d15f0-en>
19. Влада РС. (2022). *Концепт политике развојног финансирања у области предузетништва у РС*. <https://www.srbija.gov.rs/prikaz/673348>
20. WIPO. (2023). *Global Innovation Index 2023 – Innovation in the face of uncertainty*. <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2023-en-main-report-global-innovation-index-2023-16th-edition.pdf>

ECONOMIC DETERMINANTS OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN SERBIA

*"A goal without a plan is just a wish."
(Antoine de Saint-Exupéry)*

In 2022-2023, the entrepreneurial sector (small and medium-sized enterprises and entrepreneurs-SMEs) in Serbia faced, as in all European economies, not only the consequences of the global recession from 2020, but also with new economic uncertainty and unprecedented global turbulence (energy crisis, inflation, tightened monetary policy), all of which significantly worsened its business conditions. Fear of entrepreneurial failure has increased in all countries, expectations of new entrepreneurs have fallen during the recession. Despite strong growth in 2015-2022, the development of the SME sector in Serbia is 3.5 times lower than in the Czech Republic, 2.2 times in Hungary, and even 6 times lower than in Austria. The paper investigates the key economic determinants of the development of entrepreneurship in Serbia and points to systemic problems and priority institutional measures. In addition to the analysis of the productivity and competitiveness of the SMEs sector, special emphasis is directed towards the results of the application of the EU concept of industrial ecosystems and the results of dynamic entrepreneurship. The methodological instrument is based on the structural economic and financial analysis of the SMEs sector in the period 2015-2022.

Keywords: development of the SMEs sector, structural changes, industrial ecosystems, dynamic entrepreneurship.

INSTITUCIONALNI KAPACITETI I STANDARDIZACIJA ŽIVOTNE SREDINE U KONTEKSTU KONVERGENCIJE REPUBLIKE SRBIJE PREMA EVROPSKOJ UNIJI

Slobodan Nešković*

Proces konvergencije Republike Srbije ka Evropskoj Uniji podrazumeva harmonizaciju nacionalne legislative sa odredbama komunitarnog prava u konkretnim područjima funkcionisanja zemlje. Državne institucije, pri tome preduzimaju adekvatne mere i postupke na svim nivoima i različitim resorima organizovanja društva. Evropske integracije u oblasti životne sredine impliciraju usklađivanje unutrašnjih zakonodavnih akata sa postojećim dokumentima Evropskog prava. To se naročito odnosi na primenu evropskih standarda u sferi čovekovog ambijenta, a u svrzi efikasnosti poslovanja i poboljšanja kvaliteta egzistencije. Cilj rada je naučno razmatranje navedenog temata, koje do sada nije sistematski istraženo. Poseban zadatak predstavlja analiza delovanja postojećih institucionalnih kapaciteta, kompetentno sagledavanje koncepta zaštite i unapređenja životne sredine i preporuke za eliminisanjem evidentnih anomalija. Imperativ je na procedurama usvajanja i implementacije odgovarajućih međunarodnih i domaćih standarda, neophodnih za perspektivno poslovanje, obezbeđenje kompetitivnosti i ispunjavanje objektivnih zahteva stanovništva.

Ključne reči: Institucionalni kapaciteti, Životna sredina, Standardizacija, Ministarstvo zaštite životne sredine, Evropska Unija

Uvod

Proces pristupanja Evropskoj uniji suočava Republiku Srbiju sa značajnim izazovima i zahtevima, posebno u oblasti zaštite životne sredine. Harmonizacija sa evropskim standardima i propisima zahteva od Srbije da unapredi svoje institucionalne kapacitete i prilagodi svoje zakonodavstvo u skladu sa okvirom EU.

* Međunarodna Akademija Nauka, Umetnosti i Bezbednosti – MANUB, Univerzitet "Sveti Kiril i Metodij" Veliko Trnovo Bugarska, Univerzitet Privredna Akademija u Novom Sadu – FEPPS, Ukrajinska Tehnološka Akademija u Kijevu, Ukrajina

Standardizacija životne sredine je ključna za postizanje održivog razvoja i zaštite životne sredine. Kroz usvajanje evropskih standarda, Srbija će biti u mogućnosti da poboljša kvalitet vazduha, vode i zemljišta, što će imati pozitivan uticaj na zdravlje stanovništva i životnu sredinu u celini.

Ovaj rad istražuje institucionalne kapacitete Republike Srbije u kontekstu standardizacije životne sredine u procesu pristupanja Evropskoj uniji. Cilj istraživanja je da se identifikuju ključni izazovi i mogućnosti za unapređenje institucionalnih kapaciteta u ovoj oblasti, kao i da se predlože konkretne mere za njihovo jačanje.

Kroz sveobuhvatnu analizu institucionalnih kapaciteta i standardizacije životne sredine, ovaj rad će pružiti korisne uvide i preporuke za dalje delovanje Republike Srbije u procesu konvergencije ka Evropskoj uniji u oblasti zaštite životne sredine (Nešković i Đelić, 2021).

Standardizacija u oblasti zaštite životne sredine predstavlja ključni proces koji omogućava Republici Srbiji da uskladi svoje zakonodavstvo, pravila i postupke sa evropskim normama kako bi se postigla usklađenost sa zahtevima EU. Ovaj proces ima za cilj unapređenje kvaliteta životne sredine kroz usvajanje i primenu najboljih praksi i standarda u ovoj važnoj oblasti.

Jedan od glavnih razloga za standardizaciju životne sredine je poboljšanje zaštite zdravlja ljudi i životne sredine od štetnih uticaja industrije, saobraćaja, poljoprivrede i drugih delatnosti koje mogu negativno uticati na životnu sredinu. Kroz usklađivanje sa evropskim standardima, Republika Srbija će postići veći stepen zaštite životne sredine i unaprediti svoj ekonomski razvoj.

Proces standardizacije u oblasti zaštite životne sredine u Republici Srbiji obuhvata usvajanje evropskih standarda i propisa, kao i prilagođavanje nacionalnog zakonodavstva i politika u skladu sa evropskim okvirom. Ovaj proces zahteva snažnu institucionalnu podršku i angažovanje svih relevantnih aktera, uključujući vladu, privredu, civilno društvo i akademsku zajednicu. Ključni elementi standardizacije u oblasti zaštite životne sredine u Republici Srbiji

uključuju uspostavljanje adekvatne infrastrukture za praćenje i kontrolu kvaliteta vazduha, vode i zemljišta, kao i razvoj nacionalnih planova i programa za zaštitu životne sredine. Takođe, krucijalno je obezbediti edukaciju i obuku za stručnjake koji rade u oblasti zaštite životne sredine kako bi se osiguralo da su u potpunosti upoznati sa evropskim standardima i najboljim praksama u ovoj oblasti.

Republika Srbija već je preduzela određene korake ka standardizaciji u oblasti zaštite životne sredine, uključujući usvajanje i odgovarajuće ismene i dopune Zakona o zaštiti životne sredine i Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine. Međutim, postoje izazovi koji treba prevazići kako bi se postigla potpuna usklađenost sa evropskim standardima, kao što su nedostatak resursa, nedostatak stručnjaka i nedovoljna infrastruktura za praćenje i kontrolu kvaliteta životne sredine.

U cilju unapređenja standardizacije u oblasti zaštite životne sredine, Republika Srbija treba da nastavi sa osnaživanjem svojih institucionalnih kapaciteta, poboljšanjem saradnje sa Evropskom unijom i drugim relevantnim međunarodnim organizacijama, kao i da podrži razvoj novih tehnologija i inovacija koje će doprineti efikasnijem upravljanju životnom sredinom.

Metodologija istraživanja

Postmoderna globalna zajednica, sve pojedinačne države, tako i Republika Srbija realno posmatrano bitišu u poziciji drastične ugroženosti životnog ambijenta, odnosno besperspektivnosti ljudske populacije. Postojeće stanje planetarne zajednice i svih njenih segmenata upućuje na odgovornost relevantnih međunarodnih subjekata i odgovornih činilaca analiziranih zemalja da permanentno preduzimaju odgovarajuće mere u kontekstu rešavanja uočenih kontroverzi i obezbeđenju prosperitetne budućnosti. Predmet našeg istraživanja predstavlja razmatranje funkcionisanja aktuelnih institucija Republike Srbije u oblasti životne sredine u kontekstu eliminisanja ispoljenih anomalija, unapređenja stanja i stvaranja uslova za uspešnu konvergenciju ka Evropskoj Uniji. Ovde se podrazumeva koncipiranje i

implementacija odgovarajućih standarda u datoj sferi, usklađeno sa komunitarnim pravom, a u svrsi obezbeđenja egzistencije građanstva.

Osnovni cilj našeg rada je naučno istraživanje konkretnih aspekata angažmana kompetentnih institucija Republike Srbije u delokrugu zaštite i unapređenja životne sredine u svrsi otklanjanja retrogradnih trendova i poboljšanja kvaliteta čovekovog bitisanja, što do sada nije dovoljno sprovedeno. Nastojaćemo da primenom utvrđenih akademskih postupaka sagledamo najznačajnije postulate posmatranog temata, kao prvorazredne pretnje opstanku zajednice. Poseban izazov u realizaciji postavljenih zadataka jeste usvajanje standarda i određenih zakonodavnih dokumenata, usklađeno sa pozitivnim iskustvima progresivnih zemalja i legislativom Evropske Unije. U tekstu posebno ukazujemo na strukturu institucionalnih kapaciteta datog segmenta javne uprave, potenciramo slabosti u njihovom delovanju sa uočenim reperkusijama i moguće preporuke za otklanjanje ispoljenih anomalija.

Hipoteze istraživanja definišemo shodno problemu, predmetu i formulisanim ciljevima, sledstveno tradicionalnim akademskim principima.

Osnovna hipoteza:

Postojeći institucionalni kapaciteti Republike Srbije predstavljaju zadovoljavajući okvir za realizaciju strateškog projekta zaštite i unapređenja životne sredine. Adekvatno koncipiranje ekoloških standarda i zakonodavnih dokumenata, usklađenih sa legislativom komunitarnog prava, inicira eliminisanje anomalija i obezbeđuje sprovođenje doktrine održivog razvoja. Navedeni postulati stvaraju uslove za sprovođenje egzistencijalnih zahteva stanovništva, potom i kriterijume uspešne konvergencije u Evropsku Uniju.

Posebne hipoteze:

H1: Objektivni pokazatelji ukazuju da postoje brojne slabosti kod funkcionisanja institucija u oblasti životnog ambijenta, naročito u sprovođenju nadležnosti ustanova i koordinaciji delovanja subjekata inkorporiranih resora.

H2: Proces standardizacije u životnoj okolini podrazumeva formulisanje, usvajanje i primenu odgovarajućih standarda i

normativnih akata, harmonizovanih sa odredbama Evropskog prava i međunarodnom regulativom. Uspesna implementacija standarda obezbeđuje poboljšanje kvaliteta življenja, unapređenje konkurentnosti poslovanja i zadovoljstvo pružanjem usluga na svim nivoima organizovanja društva.

U našem radu biće primenjene sve esencijalne metode naučnog saznanja, sa akcentom na analizi, sintezi, deskripciji, klasifikaciji, sistematizaciji i generalizaciji. Korišćenjem datih metoda osiguraće se logičan i jasan put koji će rezultirati spoznajom o posmatranom predmetu istraživanja i ostvarivanju projektovanih ciljeva. Od opštenaučnih metoda primeniće se hipotetički metod indukcije i dedukcije, statistička i komparativna metoda. Sledstveno tome, upotrebićemo odgovarajuće akademske postupke, instrumente i tehnike istraživačkog procesa.

Značaj i opravdanost aktuelnog istraživanja ogleda se u naučnim i društvenim aspektima sagledavanja navedenog temata, kao prvorazrednog socijalnog fenomena. Naučni doprinos očituje se u sistematizovanju postojećih i sticanju novih znanja u oblastima prava, ekologije, ekonomije, politike i drugih društvenih disciplina, pružajući detaljan uvid u angažman institucije iz sfere zaštite, onosno standardizacije problematike životne sredine. Pravilno angažovanje datih kapaciteta eliminiše preplitanje nadležnosti određenih Ministarstava koji su uključeni u projekte, probleme u koordinaciji državnih ustanova i ostale kontradiktornosti. Naše istraživanje podstiče debatu i društveni dijalog, sa pozicija najšire identifikacije i razmatranja akutnih poteškoća. Inicira se potreba za formulisanjem realnih izazova i potencijalnih rešenja u čovekovojoj okolini, primenom u praksi i politici sa definisanjem optimalnih standarda u svrsi unapređenja stanja i obezbeđenja održivog razvoja.

Društveni značaj i opravdanost ogleda se kroz kompetentno pozicioniranje institucija Republike Srbije u oblasti zaštite, unapređenja životne sredine i standardizacije u ovom segmentu funkcionisanja zemlje. Potrebno je ostvariti poverenje stanovništva u posmatrane organe državne uprave, poboljšati stepen svesti građana u ekologiju i prirodne resurse, kao i angažman svih vladinih ustanova. Ustanoviti

saradnju javnih institucija i nevladinih organizacija, autohtonih udruženja, medija i ostalih činilaca zajednice. Relevantno tumačenje neophodnosti za reformskim pristupom navedenom tematu impliciraće duboko razumevanje i kreativan odnos svih zvaničnih faktora društva u kontekstu otklanjanja negativnih reperkusija i obezbeđenja progressa državne tvorevine. Stavovi i percepcije različitih društvenih grupa doprineće inauguraciju pravne države, konglomerata ljudskih prava i sloboda, zadovoljstvu građanstva tretmanom i uslugama javnih servisa, i sprovođenju procedura za konverganciju ka Evropskoj Uniji i drugim lukrativnim međunarodnim asocijacijama.

Diskusija i rezultati - Standardizacija u oblasti životne sredine i usklađivanje sa zakonodavstvom EU

Standard je dokument uspostavljen konsenzusom i odobren od priznatog tela, koji pruža, za zajedničku i ponovljenu upotrebu, pravila, smernice ili karakteristike za aktivnosti ili njihove rezultate, usmerene na postizanje optimalnog stepena poretka u datom kontekstu. To su opštepriznata pravila i odredbe. Oni mogu obuhvatati sveobuhvatne tehničke specifikacije (karakteristike i zahteve za proizvode), postupke za izradu proizvoda, ispitivanje i metode ocenjivanja usaglašenosti. Primena standarda obezbeđuje bolju efikasnost u celokupnoj proizvodnji, poboljšava kvalitet usluga i doprinosi ispunjavanju najvišeg nivoa očekivanja klijenata i potrošača. Da bi se povećalo poverenje društva u standarde, važno je osigurati šire učešće zainteresovanih grupa u razvoju i raspravi o standardima.

Standardi se razvijaju, revidiraju, dopunjuju, modifikuju ili povlače u zavisnosti od inovacija u razvoju nauke i tehnologije. Standardi su sredstvo za informisanje i osnova za olakšavanje globalne trgovine i omogućavanje komunikacije između partnera. Međunarodna organizacija za standardizaciju je 1996. godine izašla sa serijom standarda ISO 14000, kao odgovor na nastale probleme u životnoj sredini, kao i brigu o zaštiti životne sredine. Ova serija standarda pomaže poslovnim sistemima da usklade svoje poslovanje vodeći računa o životnoj sredini. Aktuelna verzija standarda ISO 14001

publikovana je 2015. godine.

Institut za standardizaciju Republike Srbije objavio je veliki broj specifičnih standarda iz oblasti zaštite životne sredine koji promovišu životnu sredinu odnosno njene segmente: zemljište, vodu, more i obalno područje, vazduh, prirodu, šume, a Tehnički komitet Instituta ISME/TK 10: Životna sredina i sistemi upravljanja zaštitom životne sredine (osnovan 2012. godine), nadležan je za standarde koji se odnose na ove oblasti (<http://www.rdvode.gov.rs/doc/dokumenta/direktive-eu/Pojmovnik%20.doc>).

– Standardi se koncipiraju i publikuju uz poštovanje principa i pravila koja su uspostavile međunarodne i evropske organizacije za standardizaciju. Neki od koraka prilikom standardizacije su:

– Predlog za izradu: svaka zainteresovana strana može da podnese predlog za novi rad koji zadovoljava potrebe tržišta u određenom području.

– Prihvatanje predloga: kada odgovarajuće Tehničko telo prihvati projekat za izradu EN standarda, države članice treba da sve nacionalne aktivnosti u okviru projekta stave na čekanje. To znači da oni ne pokreću nove projekte, niti revidiraju postojeće standarde na nacionalnom nivou. Ova obaveza se naziva “mirovanje” (standstill) i omogućava napore usmerene na razvoj EN standarda.

– Nacrt: evropski standardi se razvijaju od strane imenovanih stručnjaka iz određenih tehničkih tela (tehničkih komiteta) - radna grupa.

– Javna rasprava na nacionalnom nivou: kada se pripremi nacrt EN, on se deli na javno komentarisanje i glasanje, postupak poznat pod nazivom javna rasprava. Tokom ove faze, svi koji imaju interesa (npr. proizvođači, javni organi, potrošači itd.) mogu komentarisati nacrt. Ove stavove prikupljaju članovi koji zatim podnose nacionalni stav i koji naknadno analizira Tehničko telo CEN-a. Ako rezultati javne rasprave pokažu odobrenje za EN standard, tehničko telo (komitet) može odlučiti da objavi standard.

– Usvajanje formalnim glasanjem: ukoliko rezultati javne rasprave pokažu da nacrt EN standarda zahteva tehničku doradu, tehničko

telo tj. komitet može odlučiti da ažurira nacrt i ponovo ga preda na drugo glasanje, nazvano formalno glasanje.

– Objavljivanje EN-a: EN standard se nakon odobrenja objavljuje. Objavljeni EN standard mora dobiti status nacionalnog standarda u svim zemljama članicama, koje takođe imaju obavezu da povuku sve nacionalne standarde koji su u suprotnosti sa njim. Ovo garantuje da proizvođač ima lakši pristup tržištu svih zemalja članica prilikom primene evropskih standarda.

– Preispitivanje (pregled) EN: da bi se osiguralo da je EN standard i dalje aktuelan, on će biti preispitan u roku od pet godina od objavljivanja. Ovo preispitivanje rezultira potvrđivanjem, izmenama, revizijom ili povlačenjem EN-a. Uključivanje u rad standardizacije se u najvećoj meri odnosi na uključivanje u rad stručnih tela Instituta. Rad stručnih tela je rad na standardima, što je osnova standardizacije. Da bi se uključili u rad stručnih tela potrebno je popuniti Prijavu za učešće u radu tehničkog komiteta, koji je potpisan i overen predaje Institutu. Učešće u radu stručnih tela Instituta je na dobrovoljnoj bazi (Jelenković i Jelenković, 2012).

Prijavom za rad u Tehničkom komitetu organizacija prihvata sva prava i obaveze koje proizilaze iz učešća njenih predstavnika u radu Tehničkog komiteta. Prava i obaveze zainteresovane strane/člana komiteta definisani su Internim pravilima Instituta.

Ciljevi standardizacije su:

1. poboljšavanje zaštite života, zdravlja i bezbednosti ljudi, životinja i biljaka i zaštite životne sredine;
2. unapređivanje kvaliteta proizvoda, procesa i usluga, utvrđivanje njihove namene, unificiranje, kompatibilnost i zamenljivost;
3. obezbeđenje jedinstvene tehničke osnove;
4. razvoj i unapređenje proizvodnje i prometa robe, izvođenja radova, odnosno vršenja usluga kroz razvoj međunarodno usklađenih standarda i srodnih dokumenata radi racionalnog korišćenja rada, materijala i energije;
5. unapređenje međunarodne trgovine, sprečavanjem ili otklanjanjem nepotrebnih tehničkih prepreka (Jelenković i

Jelenković, 2012).

Koncept standardizacije u Republici Srbiji zasniva se na sledećim principima:

1. pravu na dobrovoljno učešće i doprinos svih zainteresovanih strana pri donošenju Srpskih standarda i srodnih dokumenata;
2. konsenzusu zainteresovanih strana;
3. sprečavanju preovladavanja pojedinačnih interesa nad zajedničkim interesom zainteresovanih strana;
4. preglednosti postupka standardizacije i dostupnosti javnosti Srpskih standarda i srodnih dokumenata;
5. međusobnoj usklađenosti srpskih standarda i srodnih dokumenata;
6. uzimanju obzir stanja razvijenosti tehnike i pravila međunarodnih i evropskih organizacija za standardizaciju i relevantnih međunarodnih ugovora;
7. da proizvod ili usluga iz države koja je potpisnica relevantnog međunarodnog ugovora ima isti tretman kao i sličan domaći proizvod ili usluga, odnosno sličan proizvod ili usluga iz bilo koje druge države;
8. da standardi nisu pripremljeni, doneti ili primenjeni sa ciljem stvaranja neopravdanih prepreka u međunarodnoj trgovini;
9. uključivanju međunarodnih standarda ili njihovih odgovarajućih delova, kao osnova za srpske standarde;
10. prevashodne primene standarda u pogledu uslova primene proizvoda, pre nego na njegov dizajn ili opisne karakteristike.

Prenošenje evropskih standarda i regulative u oblasti životne sredine i klimatskih promena donosi velike izazove za Srbiju. Sa tim se nosi privreda, lokalne samouprave, javna preduzeća, ali i sami građani. Čekaju nas finansijske, ekonomske i socijalne analize o potrebnim merama i investicijama u velike sisteme za prečišćavanje otpadnih voda, sakupljanje i tretman komunalnog i industrijskog otpada, sisteme za iskorišćenje otpada u energetske svrhe, fizičko-hemijski tretman opasnog otpada (Adamović, Jpsomović i Josimović, 2019).

Investiciono jedna od najzahtevnijih evropskih direktiva je Direktiva o industrijskim emisijama. Podleže joj ukupno 227 postrojenja i ona su u obavezi da pribave takozvanu integrisanu dozvolu. Sa aspekta primene, najveći izazovi nas očekuju u sektoru voda - otpadne vode, pijaća voda, komunalna infrastruktura. Sledi industrijsko zagađenje (IPPC postrojenja), otpad i zaštita vazduha kod energetski intenzivnih grana industrije (Tolmac et al, 2016).

Briga o životnoj sredini u tekstilnoj industriji, ne samo da bi zaustavila pogubne efekte prekomernog otpada, već bi mogla kompanijama da donese i profit. Privredna komora Srbije formulisala je Memorandum o primeni novog poslovnog modela u tekstilnoj industriji koji ovih dana potpisuju zainteresovane strane. Potpisnici prihvataju paket mera cirkularne ekonomije, uz visoku odgovornost prema zaštiti životne sredine i očuvanju prirodnih resursa. Prihvataju, odobravaju i pomažu mere na uvođenju novog poslovnog modela za dobro gazdovanje otpadom iz industrije tekstila, kože, obuće i trgovine u Srbiji. Potpisnici memoranduma osnivaju Nacionalnu platformu za upravljanje otpadom iz industrije tekstila, kože i obuće i trgovine.

Činjenica je da u Srbiji ne postoji tržište za ponovno iskorišćenje agregata dobijenih iz otpada od rušenja i građenja, a mogu se koristiti za izgradnju puteva i druge građevinske projekte. Preveliki je broj izdatih dozvola na svim nivoima što upućuje na neophodnost revizije ovog sistema. Veliki problem za sprovođenje zakona je nedostatak infrastrukture i kapaciteta za zbrinjavanje ili odlaganje opasnog otpada.

Institucionalni kapaciteti u oblasti zaštite životne sredine

Republika Srbija je uspostavila institucionalnu strukturu koja pokriva sve nivoe javne administracije, uključujući i tela za monitoring i istraživanje. Međutim, institucionalni okvir u oblasti zaštite životne sredine još uvek nije sistematizovan i kompletan. Početkom dvehiljaditih godina osnovano je Ministarstvo zaštite prirodnih resursa i životne sredine. Nadležnosti u oblasti zaštite voda podeljene su između Ministarstva zaštite životne sredine i Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.

Ključne nadležnosti podeljene su između dva ministarstva: Ministarstva zaštite životne sredine i Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Prema Ustavu iz 2006. godine svaki građanin je odgovoran za zaštitu životne sredine, i u obavezi je da istu čuva i unapređuje, kao i da štiti prirodne retkosti i naučno, kulturno i istorijsko nasleđe i dobra od javnog interesa. Do maja 2017. godine, čitav niz nadležnosti identifikovanih Zakonom o ministarstvima bio je poveren Agenciji za zaštitu životne sredine. Osnovni zadaci Agencije su osiguranje sistema zaštite životne sredine i održivo korišćenje prirodnih resursa (vazduha, zemljišta, ruda, ribe, flore i faune), zatim očuvanje prirode i identifikacija i implementacija mera zaštite prirodnih područja od javnog značaja.

Ministarstvo zaštite životne sredine

Osnovni zadaci Ministarstva zaštite životne sredine su osiguranje sistema zaštite životne sredine i održivo korišćenje prirodnih resursa (vazduha, zemljišta, ruda, ribe, flore i faune), zatim očuvanje prirode i identifikacija i implementacija mera zaštite prirodnih područja od državnog značaja.

Nadležnosti Ministarstva zaštite životne sredine su:

- priprema strateških dokumenata, planova i programa;
- procena rezervi podzemnih voda i priprema standarda za geološke mape:
 - zaštitu od jonizujućeg zračenja i nejonizujućeg zračenja, hemijskih materija, otpada i opasnih materija u proizvodnji, prevozu, skladištenju i odlaganju;
 - prekogranično zagađenje vazduha i vode;
 - kontrola prekograničnog kretanja otpada i prekograničnog kretanja zaštićenih biljnih i životinjskih vrsta;
 - klimatske promene i ozonski omotač;
 - mere zaštite životne sredine u procesu prostornog planiranja i izgradnje;

- sistem rane najave za slučaj udesa;
- međunarodna saradnja u poslovima zaštite životne sredine i zaštite prirode;
- zaštita od buke i vibracije;
- priprema geoloških istraživanja usmerenih na održivo korišćenje prirodnih resursa i podzemnih voda;
- očuvanje prirode i identifikacija potencijalnih prirodnih područja od značaja za očuvanje
- izdavanje dozvola za uvoz, izvoz i transit otpada i osetljivih biljnih i životinjskih vrsta, supstanci koje oštećuju ozonski omotač, hemikalija i radioaktivnih materijala
- inspekcijski nadzor u oblasti zaštite životne sredine i održivog razvoja (Prvulović et al, 2013).

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

Navedeno Ministarstvo takođe ima deo nadležnosti u upravljanju prirodnim resursima. Sledeće institucije su nadležne za vršenje poslova u specifičnim oblastima:

- Uprava za šume;
- Uprava za zaštitu bilja i
- Republička direkcija za vode.

Uprava za šume je nadležna za programsku politiku u oblasti razvoja i iskorišćenja šuma i divljih životinja, a zadužena je i za implementaciju mera zaštite šuma i divljači i za kontrolu semena i pošumljavanja. Pri tome, postoje dva javna preduzeća za šumarstvo: JP Srbijašume i JP Vojvodinašume. Ona su nadležna za poboljšanje i iskorišćavanje šuma u vlasništvu države (drvena građa, rekreacija), zatim za održavanje šumskih sadržaja i za pripremu programa i projekata za upravljanje šumama. Zavod za zaštitu bilja nadležan je za kontrolu proizvodnje, uvoza, trgovine, skladištenja i upotrebe sredstava za zaštitu bilja.

Republička direkcija za vode nadležna je za izradu programske politike za upravljanje vodama, zatim za racionalno korišćenje vodnih resursa, snabdevanje vodom za piće (ne i za distribuciju), zaštitu od poplava, izdavanje dozvola za zahvatanje i ispuštanje voda i za ubiranje naknada za korišćenje vode i za ispuštanje u vodene mase. Direkciji su takođe povereni poslovi u oblasti zaštite i racionalnog korišćenja voda, monitoringa i održavanja nacionalnih i prekograničnih vodotokova, kao i drugi zadaci definisani Zakonom o vodama. Javno preduzeće za upravljanje vodom Srbijavode je osnovano radi upravljanja vodnim resursima u centralnoj Srbiji, uključujući instalacije na vodozahvatima i postrojenja za vodosnabdevanje, dok je JP za upravljanje vodnim resursima Vode Vojvodine osnovano radi istih zadataka na području AP Vojvodina.

U aktuelnom tematu egzistiraju i druge državne institucije, jer konvergiraju fenomenu životnog ambijenta, gde spadaju:

- Ministarstvo privrede;
- Ministarstvo zdravlja uključujući sprovođenje sanitarnih propisa u vezi sa zaštitom životne sredine;
- Ministarstvo za javna ulaganja i
- Ministarstvo rudarstva i energetike uključujući energetske efikasnost, dozvole za ekstrakciju mineralnih resursa, osim za podzemne vode, obnovljivi izvori energije (Tolmač et al, 2012).

Raspodela nadležnosti u oblasti zaštite životne sredine među navedenim institucijama ima mnogo nedostataka, preklapanja pa i praznina. Saradnja između ministarstva definišu samo pojedine odredbe. Ministarstvo zaštite životne sredine, ima vrlo ograničen uticaj na ostale nacionalne programske politike. Dok je s jedne strane njen kapacitet za izradu zakona jak, s druge je njen kapacitet za formulaciju i ocenu programske politike, zatim za ekonomsku procenu i za sprovođenje strateške procene uticaja i integrisane kontrole i sprečavanja zagađenja ograničen. Ovi problemi predstavljaju prepreke potpunom odgovoru na izazove zaštite životne sredine u Srbiji ili na izazove usklađivanja sa acquis EU u oblasti zaštite životne sredine.

Agencija za zaštitu životne sredine osnovana je 2004. godine,

deo je Ministarstva zaštite životne sredine. Osnovne funkcije ove Agencije su:

- razvoj, usklađenje i upravljanje nacionalnim sistemom informisanja o zaštiti životne sredine (naročito u pogledu stanja medija životne sredine) i izradu registra zagađivača;
- prikupljanje podataka u oblasti zaštite životne sredine i izveštavanje o uslovima zaštite životne sredine i o implementaciji programske politike koja se odnosi na zaštitu životne sredine;
- razvoj procedura za obradu i procenu podataka iz oblasti zaštite životne sredine;
- ažuriranje podataka o najboljim dostupnim tehnikama i praksama podrške integrisanoj kontroli i sprečavanju zagađenja i
- saradnju sa i izveštavanje evropskoj Agenciji za zaštitu životne sredine (EEA) evropskoj Mreži za posmatranje i obaveštavanje o životnoj sredini (EIONET) (Josimović i Adamović, 2017).

Prihodi iz međunarodne bilateralne i multilateralne saradnje stečeni kroz aktivnosti na poboljšanju zaštite životne sredine i energetske efikasnosti su predviđeni izvori prihoda Fonda za zaštitu životne sredine i energetske efikasnost.

Zavod za zaštitu prirode takođe je deo Ministarstva zaštite životne sredine a nadležna je za zaštitu prirode, naročito za zaštitu zaštićenih područja, kao što su parkovi, rezervati prirode, staništa divlje flore i faune. Zavod je takođe nadležan za nadgledanje korišćenja ovih prirodnih resursa.

Prema postojećim Zakonima, izvestan broj nadležnosti u oblasti zaštite životne sredine je decentralizovan do pokrajinskog nivoa ili jedinica lokalne samouprave. U skladu sa Zakonom o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine iz 2009. godine, određene nadležnosti iz oblasti zaštite životne sredine prenete su Autonomnoj Pokrajini Vojvodina.

Nadležnosti pokrajinskog Sekretarijata za urbanizam i zaštitu životne sredine, između ostalih obuhvataju:

- razvoj programa zaštite životne sredine i održivog razvoja za

Vojvodinu;

- mere za njihovu implementaciju;
- monitoring i informacioni sistemi;
- odobrenje procena uticaja na životnu sredinu:
- odobrenje programa zaštite životne sredine, uključujući i zaštitu poljoprivrednog zemljišta, flore i faune, šuma i vode:
- odobrenje programa izgradnje;
- odobrenje planova koji se odnose na nacionalne parkove na njenoj teritoriji:
 - inspeksijski nadzor za sve medije životne sredine osim za opasne materije i biodiverzitet;
 - sva ostala pitanja od značaja za pokrajinu, a u skladu sa zakonom:
 - Pokrajina je takođe nadležna za stratešku procenu planova i programa i za izdavanje integrisanih dozvola za postrojenja i aktivnosti na njenoj teritoriji.

Institucionalne nadležnosti u oblasti zaštite životne sredine u AP Vojvodini nisu uvek sasvim jasne. Vlada prenosi AP Vojvodini nadležnosti koje se odnose na procenu uticaja na životnu sredinu, inspeksijski nadzor i monitoring. Međutim, nivoi do koje se delegiraju ostale nadležnosti AP Vojvodina nije sasvim jasno određena (Nešković, 2023).

Posmatrajući delatnosti lokalnih zajednica, opštine imaju sledeće nadležnosti:

- u oblasti urbanog planiranja;
- u oblasti zaštitu životne sredine i unapređenje životne sredine, kao i na
- na komunalne poslove.

Na lokalnom nivou, sekretarijati za zaštitu životne sredine imaju nadležnosti koje se odnose na zaštitu životne sredine, uključujući i zaštitu kvaliteta vazduha, zaštitu od buke, upravljanje komunalnim

otpadom, urbano planiranje i izdavanje građevinskih dozvola za postrojenja koja nisu uključena u nacionalni nivo. Strateška procena planova i programa, procena uticaja na životnu sredinu i integrisane dozvole se takođe nalaze među njihovim statutarnim zadacima.

Programske politike i nacionalne strategije

Pravni osnov za strateško planiranje nalazi se u Zakonu o zaštiti životne sredine. Taj zakon poziva na izradu nacionalne strategije o zaštiti životne sredine. U Srbiji je dosad usvojeno više strategija. Neke strategije su u fazi pripreme.

Usvojene strategije i drugi važniji dokumenti su:

1. Nacionalna strategija za upravljanje otpadom
2. Strategija za smanjenje siromaštva
3. Master plan razvoja vodenih resursa u Srbiji
4. Strategija razvoja poljoprivrede u Srbiji
5. Strategija za razvoj energetike
6. Strategija za razvoj šumarstva
7. Studija o održivom razvoju sektora vode u Srbiji
8. Strategija za razvoj turizma
9. Nacionalna strategija za ekonomski razvoj Srbije
10. Strategija za službenu statistiku
11. Nacionalna ekološka strategija.

Nacionalni program zaštite životne sredine izradilo je Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine, Vlada ju je usvojila 2010. godine. Strategija daje osnovne principe zaštite životne sredine i održivog razvoja i definiše prioritete u smislu institucionalnog okvira:

- punu integraciju politike zaštite životne sredine u ekonomske i druge sektorske politike;
- jačanje institucionalnog kapaciteta u pogledu razvoja i sprovođenja sektorske i ekološke politike i razvoj sistema odgovora na vanrednu situaciju; i

– adekvatno bavljenje obavezama u smislu zaštite životne sredine u procesu privatizacije na osnovu principa „zagađivač plaća“.

Navedena strategija zaštite životne sredine je preporučila stvaranje jakog Ministarstva zaštite životne sredine, jačanje Agencije za zaštitu životne sredine, jačanje kapaciteta ministarstva s ciljem integracije ekoloških pitanja u sektorske politike, kao i jačanje Nacionalnog saveta za održivi razvoj i tela zaduženog za inspekcijski nadzor u oblasti zaštite životne sredine. Ciljevi Nacionalnog programa zaštite životne sredine zasnivaju se na identifikaciji praznina i prioriteta, a krajnji cilj ove strategije jeste da se celokupan sistem učini doslednijim, transparentnijim i usklađenijim sa zahtevima EU.

Nacionalne ekološke strategije i održivi razvoj

Nacionalnom ekološkom strategijom predviđene su kratkoročne, odnosno srednjoročne zakonodavne i institucionalne reforme u oblasti zaštite životne sredine.

Cilj zakonodavstva je razvijanje sveobuhvatnog pravnog sistema u oblasti zaštite životne sredine putem usvajanja sektorskih zakona i implementacije zakonodavstva; poboljšanje monitoringa sprovođenja zakona; povećanje kapaciteta pravosudnog sistema. Zakonodavstvo koje se odnosi na zaštitu životne sredine bi trebalo dalje revidirati i postepeno usklađivati sa *acquis* EU u oblasti zaštite životne sredine (Nešković i Đelić, 2021).

U kontekstu institucionalnih reformi, cilj je poboljšanje horizontalne koordinacije programske politike zaštite životne sredine i integracija potreba za zaštitom životne sredine u druge programske politike. Pri tome, izrada nacрта Nacionalne strategije za održivo korišćenje prirodnih resursa i dobara započeta je u leto 2006. god. Nova verzija usvojena je 2012. godine. Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine koordinira procesom izrade strategije. Nadležnosti nad prirodnim resursima se prostiru na nekoliko institucija; to utiče na formulaciju i konsolidaciju strategije. Takva disperzija nadležnosti otežava dosledan pristup upravljanju i zaštiti prirodnih resursa i adekvatnoj međupovezanosti sa ostalim ministarstvima nadležnim za korišćenje prirodnih resursa.

Integracija programske politike zaštite životne sredine sa

ekonomskim i drugim sektorskim politikama u Srbiji se nalazi u ranoj fazi. Planiranja unutar različitih sektora su još uvek dominantne u odnosu na izradu programske politike, što za rezultat ima malo horizontalne integracije, a postojeće sektorske politike nisu u dovoljnoj meri usklađene sa zaštitom životne sredine.

Nadležna ministarstva trenutno nemaju dovoljno neophodnih institucionalnih struktura i mehanizama da obezbede njihovu implementaciju, a nemaju ni planova za uvođenje tih struktura i mehanizama. Ovaj problem je tesno povezan sa problemima institucionalnog okvira opisanog u prethodnom tekstu, uključujući i problem loše saradnje među ministarstvima, što dovodi do poteškoća u izradi nacrtu Nacionalne strategije za održivo korišćenje prirodnih resursa i Nacionalne strategije o održivom razvoju. Koordinacija nacionalnih politika je osnovni i najvažniji preduslov za njihovu efikasnu implementaciju.

Zakonodavna regulativa u oblasti zaštite životne sredine

Zakoni u oblasti zaštite životne sredine približavaju odgovarajuće direktive EU i uvode principe tih direktiva u nacionalno zakonodavstvo. Takođe uzimaju u obzir odredbe ESPOO Konvencije o proceni uticaja na zaštitu životne sredine u prekograničnom kontekstu, kao i njenog Protokola o strateškoj proceni uticaja.

Ostale zakone i propise je trebalo izmeniti u cilju približavanja zakonodavstvu EU, a naročito one koji se odnose na očuvanje prirode; uvođenje genetski modifikovanih organizama; zaštitu vazduha, vode, zemljišta, tla, šuma i geoloških resursa; upravljanje hemikalijama; upravljanje otpadom; zaštitu od jonizujućeg i nejonizujućeg zračenja; i upravljanje bukom i vibracijama (Nešković, 2022).

Mere zaštite protiv opasnih materija obuhvataju zabrane i ograničenja koja se odnose na proizvodnju i trgovinu supstanci koje oštećuju ozonski omotač i proizvode koji sadrže takve supstance, kao i izvoz, uvoz i tranzit otpada. Rukovanje opasnim supstancama se reguliše u skladu sa zahtevima Seveso II Direktive EU 96/82/EC o industrijskim udesima. Ovde je značajna oblast informisanja i uloga medija.

Informisanje i učešće javnosti u donošenju odluka uvedeno je u skladu sa Direktivom EU 2003/35/EC o izgradnji kapaciteta i učešću javnosti. Neophodna je izgradnja kapaciteta u relevantnim organizacijama radi postizanja pune praktične implementacije. Trenutno se akcenat stavlja na usvajanje pravilnika na Zakon o zaštiti životne sredine koji se odnose na ekološke standarde kvaliteta i standarde emisija, radi osiguranja doslednosti zakonodavstvu EU. Oni obuhvataju sisteme upravljanja zaštitom životne sredine; ekološko obeležavanje; uvoz i izvoz supstanci koje oštećuju ozonski omotač ili proizvoda koji sadrže takve supstance (ukoliko trgovina ili upotreba istih nije zabranjena); uvoz, izvoz i tranzit otpada; rukovanje opasnim materijama; ekološki monitoring; sisteme informisanja; registar zagađivača,

Zakonodavstvo obezbeđuje različita podzakonska akta u oblasti upravljanja vodama koja se odnose na uslove vodnih resursa, usklađenost vodnih resursa i dozvole za vodne resurse (Nešković, 2022). Ambijentalni standardi za vodu i vazduh su bolje regulisani i češće se primenjuju nego standardi emisija, mada većina postojećih ambijentalnih graničnih vrednosti nije usklađena sa relevantnim EU direktivama. Standardi emisija za zagađenje vazduha su utvrđeni, ali nisu u skladu sa relevantnim EU direktivama. Granične vrednosti za emisije u vazduh regulišu postrojenja sa sagorevanjem, preradu rudnih sirovina, cementne peći, proizvodnju koksa, metalurgiju, neorgansku hemiju, organsku hemiju i vozila, (automobile, kamione i motocikle). Standardi emisija za ispuštaje otpadnih voda nisu uvedeni. Za određene proizvode (benzin, dizel gorivo i emisije iz vozila), standardi jesu uvedeni, ali se oni često razlikuju od standarda EU.

Ekološka odgovornost zagađivača za štetu pričinjenu životnoj sredini regulisana je Zakonom o zaštiti životne sredine, a u širem smislu i Zakonom o obligacionim odnosima. Princip odgovornosti zagađivača i odgovornosti pravnog naslednika definisan je takođe u Zakonu o zaštiti životne sredine. Bilo koje pravno ili fizičko lice koje pričini štetu životnoj sredini nezakonitim ili neodgovarajućim delovanjem odgovara za takvu pričinjenu štetu, uključujući i likvidaciju ili stečaj za pravna lica.

Promena vlasnika kompanije ili drugih pravnih lica ili ostale izmene u vlasničkoj strukturi obuhvataju procenu i raspodelu odgovornosti za zagađenje životne sredine, kao i izmirenje dugova bivšeg vlasnika u smislu zagađenja ili štete pričinjene životnoj sredini. Obaveze zagađivača za ranije pričinjenu štetu u životnoj sredini koju je izazvala privatizovana kompanija nisu u potpunosti regulisane Zakonom o privatizaciji.

Uvođenje novog zakonodavstva u oblasti zaštite životne sredine bez strategije o približavanju zakonodavstvu EU postaje sve komplikovanije. Godišnji akcioni planovi za usklađenje zakonodavstva sa *acquis communautaire* sadrži veliki broj zakona koje treba pripremiti. Veliki broj propisa, preko 150 pratećih zakona, treba razvijati paralelno sa izradom nacrtu zakona. Veliki delovi sektorskih zakona i propisa još uvek nisu usklađeni sa zahtevima EU (naročito oni koji se odnose na granične vrednosti emisije i standarde kvaliteta, opasne materije, upravljanje rizikom, upravljanje otpadom, zaštita voda i buka). Novčane i druge kazne u uvedene u skladu sa zakonskim obavezama nisu dovoljno visoke da bi efektno odvracale počiniocce (Nešković, 2023).

Ključne procedure u vezi sa izdavanjem dozvola obuhvataju.

- a) dozvole za korišćenje zemljišta;
- b) građevinske dozvole, praćene procedurom procene uticaja na životnu sredinu;
- c) integrisane dozvole IPPC nakon procene uticaja na životnu sredinu i
- d) dozvole za rad.

Postoje i dozvole za korišćenje vode i dozvole za korišćenje prirodnih resursa (ribarstvo, lekovito bilje, drvo, divljač). Ne postoje dozvole za emisiju koje se odnose na zagađenje vazduha ili ispuštanje otpadnih voda, mada uvođenje standarda efluenta koje je usledilo u skladu sa Direktivom o tretmanu komunalnih otpadnih voda 91/271/EC ima visok prioritet. Organi za izdavanje dozvola su odgovarajuća ministarstva, autonomne pokrajine, opštine ili imenovane institucije. Uobičajeno je da institucije koje izdaju dozvole iste takođe i sprovode.

Procena uticaja na životnu sredinu se smatra ključnim instrumentom prevencije. Implementirana je 1992. godine kroz Pravilnik o proceni uticaja na životnu sredinu. Procedura, usklađena sa relevantnom Direktivom EU o proceni uticaja na životnu sredinu 85/337/EC, utvrđena je Zakonom o proceni uticaja na životnu sredinu iz 2004. Puna implementacija zakona osigurana je usvajanjem relevantnih pravilnika 2005. godine. Procena uticaja na životnu sredinu se radi pre izdavanja građevinske dozvole. Procedura procene uticaja ima tri faze: proveru, unos sadržaja i odobrenje. Svaka faza se zaključuje administrativnom odlukom. Potpuna procedura traje oko 260 dana.

Strateška procena uticaja je drugi instrument prevencije. 2005. i 2006. godine strateške procene uticaja su se uglavnom vršile u kontekstu urbanističkog i prostornog planiranja. Što se tiče dokumenata na višoj lestvici u hijerarhiji, kao što su sektorske programske politike, strateška procena uticaja se još uvek ne primenjuje u potpunosti jer Ministarstvo zaštite životne sredine nema dovoljno kapaciteta, iako ima dovoljno stručnosti da vrši stratešku procenu uticaja programskih politika drugih sektora. Trenutno, međuministarski konsultativni proces je još uvek ograničen na formalne vladine konsultativne procedure u kojima svako ministarstvo mora dati mišljenje na nacrt zakona, strategija i programa. Kako ova procedura na red dolazi u veoma kasnoj fazi procesa, obično je prekasno za unošenje značajnijih promena koje bi na bolji način odlikale ekološka pitanja. Svesni ovog problema i znajući da on može biti rešen kroz proceduru strateške procene uticaja, u Ministarstvu zaštite životne sredine razmatraju mogućnost korišćenja strane pomoći (napr. iz Češke Republike) u razvoju strateške procene uticaja u praksi.

Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađenja iz 2004 (najnovije izmene zakona su donete 2021. godine). utvrđuje pravila za izdavanje integrisane dozvole. Svi pravilnici su usvojeni 2006., mada još uvek nisu u potpunosti implementirani. U skladu sa zakonom, operateri su u obavezi da osiguraju sopstveni monitoring i da rezultate dostavljaju organu nadležnom za izdavanje dozvola. Ministarstvo zaštite životne sredine vrši nadzor nad implementacijom ovog zakona. Ono vrši inspekcijski nadzor preko inspektora za zaštitu životne sredine u okviru

sadržaja aktivnosti utvrđenih ovim Zakonom (naročito u postrojenjima i kod aktivnosti za koje Ministarstvo zaštite životne sredine izdaje integrisanu dozvolu). Autonomnoj pokrajini je poveren zadatak inspeksijskog nadzora nad postrojenjima i aktivnostima za koje njen nadležni organ izdaje integrisanu dozvolu, a lokalnoj samoupravi je poveren zadatak izdavanja dozvola za ona postrojenja i aktivnosti za koje dozvolu izdaju nadležni organi te lokalne samouprave.

Dozvola za vodu definiše metode i uslove za korišćenje i ispuštanje vode. Izdaje je organ koji je prethodno izdao autorizaciju za korišćenje vode. Dozvola se izdaje na ograničeni vremenski period, maksimalno na deset godina. Odobrenje za rad instalacija za vodu je takođe obavezno, a može se izdati u isto vreme kad i dozvola za vodu (Todić, 2010). Ona je obavezna i za ispuštanje otpadnih voda u prirodne (površinske i podzemne) i veštačke vodene mase, i u komunalne kanalizacione sisteme. Kompanije koje ispuštaju otpadne vode u vodene mase ili javne kanalizacione sisteme su u obavezi da instaliraju merni uređaj, koji meri registruje količinu otpadne vode, i da odgovarajuće podatke dostavljaju javnim preduzećima za vode. Od kompanija se takođe zahteva da prate kvalitet vode i da vrše procenu njenog uticaja na prijemnu masu. Takođe se mere i opasne materije u vodi. Kvalitet otpadnih voda se testira za svako ispuštanje i pre mešanja otpadne vode sa prijemnom vodom. U skladu sa Uredbom o klasifikaciji voda, vode se klasifikuju u četiri klase kvaliteta.

Služba za inspeksijske poslove Ministarstva zaštite životne sredine radi pod nazivom Inspekcija za zaštitu životne sredine. Zakon o zaštiti životne sredine i specifični podzakonski akti definišu nadležnosti i prava inspektora. Služba organizuje, koordinira, vodi i nadgleda devet regionalnih inspektorata u Beogradu, Šapcu, Užicu, Kraljevu, Kragujevcu, Požarevcu, Vranju, Kikindi i Nišu. Lokalna samouprava i AP Vojvodina takođe vrše inspeksijsku kontrolu za aktivnosti regulisane zakonima iz oblasti zaštite životne sredine. Inspeksijski nadzor vrše lokalni opštinski inspektori, čija je uloga predviđena Zakonom o lokalnoj samoupravi, Zakonom o utvrđivanju određenih nadležnosti autonomnoj pokrajini Vojvodina, i još nekim drugim zakonima i propisima.

Specifične nadležnosti Inspekcije obuhvataju nadgledanje sledećih ekoloških aktivnosti:

- Održivo korišćenje i zaštitu prirodnih resursa i dobara u skladu sa strateškim dokumentima i uslovima i merama utvrđenim u skladu sa Zakonom o zaštiti životne sredine;
- Prikupljanje i stavljanje u promet divlje flore i faune (u svim razvojnim fazama):
 - Uvoz, izvoz i tranzit ugroženih i zaštićenih vrsta divlje flore i faune, i njihovih razvojnih oblika i delova:
 - Implementacija mera i uslova zaštite životne sredine u planiranju i izgradnji
 - Primena standarda ekološkog kvaliteta i emisije;
 - Implementacija uslova za rad i aktivaciju instalacija;
 - Ispunjavanje uslova zaštite životne sredine uz korišćenje domaćih ili uvezenih tehnologija ili procesa;
 - Posmatranje zabrane proizvodnje i trgovine određenih proizvoda i vršenja određenih aktivnosti;
 - Uvoz i izvoz supstanci koje oštećuju ozonski omotač;
 - Uvoz, izvoz i tranzit otpada;
 - Proizvodnja, korišćenje, prevoz, trgovinu, obradu, skladištenje i odlaganje opasnih materija;
 - Izvršenja programa monitoringa životne sredine i
 - Upravljanje sistemom informisanja o dozvolama i inspekciji i upravljanje integrisanim registrom zagađivača (Nešković, 2023).

Inspektori za zaštitu životne sredine ne mogu sami izricati novčane kazne, već se takve kazne izriču samo sudskim putem. Inspektori za zaštitu životne sredine mogu izdati naredbu i izreći privremenu meru, uključujući i privremenu zabranu, ili mogu izdati naredbu o zaplenu instalacija u slučaju jasne opasnosti po ljudsko zdravlje ili životnu sredinu. Oni takođe tužilaštvu mogu predložiti pokretanje sudske parnice, ali oni ne dobijaju informaciju o tome da li je postupak pokrenut ili nije. Sud može izreći zatvorsku kaznu za ekološki kriminal, takođe može izreći novčanu kaznu, kao i druge kaznene mere. Inspektori za zaštitu životne sredine finansiraju se iz budžeta Ministarstva zaštite životne sredine.

Poslednjih nekoliko godina takođe je došlo do modernizacije opreme, a došlo je i do proširenja kapaciteta iste (naročito u pogledu mobilne opreme za monitoring, kompjutera i vozila). Vršiti se i intenzivna obuka inspektora, uključujući i pripremu priručnika za inspektore, zatim obuka za industrijske procese, korišćenje opreme i tehnike za monitoring, analiza podataka i tome slične aktivnosti.

U skladu sa Zakonom o opštem upravnom postupku, građani, organizacije i druge neformalne građanske organizacije imaju pravo učešća u opštoj upravnoj proceduri. Organ javnosti može sopstvenom inicijativom pokrenuti proceduru po slučaju, a inicijativa može poteći i od pojedinca i organizacije. Strane imaju pravo žalbe na prvostepenu presudu. Upravna procedura predviđa i drugostepenu presudu. Strane mogu započeti administrativnu raspravu protiv konačne presude. Pravno ili fizičko lice može pokrenuti građansku parnicu pred sudom. Pravna osnova za podnošenje optužnice jesu Zakon o imovini i Građanski zakon, kojim su utvrđene nadoknade za štetu. Prijave o prekršaju, privrednom prekršaju ili kriminalu (krivičnom delu) pravosudnom nadležnom organu može podneti svako pravno ili fizičko lice oštećeno takvim prekršajem. Osim ovih odredba koje regulišu pristup upravnim i sudskim postupcima, drugi specijalni zakoni sadrže odredbe o pristupu pravosuđu i o mogućnosti za ulaganje administrativne žalbe od strane organizacija ili fizičkih lica.

Odredbe o građanskim žalbama, administrativnim žalbama i žalbama protiv prekršaja i prijava o kršenju zakona propisane su u sledećim zakonima:

- Zakonu o zaštiti životne sredine;
- Zakonu o proceni uticaja na životnu sredinu;
- Zakonu o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađenja;
- Zakonu o radijacionoj i nuklearnoj sigurnosti i bezbednosti;
- Zakonu o upravljanju otpadom;
- Zakonu o rudarstvu i geološkim istraživanjima i
- Zakonu o prevozu opasnih materija (Nešković, 2023).

Shodno Zakonu o zaštiti životne sredine, Inspekcija za zaštitu životne sredine nadgleda sprovođenje ovog zakona i pratećih propisa.

Instrumenti koje inspektori koriste utvrđeni su Zakonom o državnoj upravi i u posebnim zakonima iz oblasti zaštite životne sredine, a najčešće korišćeni oblik su novčane kazne i razne vrste ovlašćenja. Prilikom vršenja inspektorske dužnosti, inspektori mogu privremeno konfiskovati predmete, dobra ili uređaje čija upotreba nije dozvoljena ili koji su korišćeni za nedozvoljene radnje.

Administrativne mere utvrđene su administrativnom procedurom, naročito za vreme inspekcije, tj. kada kontrola primene zakonodavstva potvrdi da je došlo do kršenja propisa. Zakon o državnoj upravi definiše prava i obaveze inspektora. U slučaju kršenja propisa, inspektori imaju pravo izricanja naredbi i zabrana u okviru njihovih ovlašćenja. Kršenje propisa se definiše kao nezakonito delovanje ako je u skladu sa definicijom datom u Zakonu o prekršajima iz 2013. godine. Prekršaji mogu biti propisani zakonom, uredbom Vlade, i opštinskim, gradskim ili pokrajinskim odlukama. One obuhvataju aktivnosti preduzeća i drugih pravnih lica, preduzetnika i fizičkih lica, shodno definiciji iz zakona, i sankcionišu se kao prekršaj. Sankcije za prekršaje propisuju svi zakoni iz oblasti zaštite životne sredine.

Za učinjene prekršaje su propisane sledeće kazne: kazna zatvora do 30 dana, a izuzetno za prekršaje koji ugrožavaju zdravlje i život ljudi i do 60 dana; novčane kazne od 500 do 50.000 dinara za odgovorna lica; od 10.000 do 1.000.000 dinara za pravna lica, i od 5.000 do 500.000 dinara za preduzetnike; ili društveno korisni rad ili kazneni poeni nakon kojih sledi oduzimanje vozačke dozvole.

Preduzeća i druga pravna lica se ne mogu smatrati odgovornim za krivično delo, te se na njih ne može primeniti krivični proces. Umesto toga, pravna lica se mogu smatrati odgovornima za privredni kriminal i protiv njih se mogu pokretati tužbe kroz privredno-kaznenu proceduru. U skladu sa definicijom uzetom iz Zakona o privrednim prestupima, privredni kriminal predstavlja društveno štetno kršenje propisa o ekonomskom i finansijskom poslovanju koje izaziva ili može izazvati opasne posledice, i koje nadležni organ kvalifikuje kao privredni prestup.

Privredni prestupi su propisani zakonom i uredbama Vlade. Privredni prestupi koji se odnose na životnu sredinu navedeni su u zakonima koji regulišu zaštitu životne sredine – oni definišu aktivnosti koje vrše preduzeća ili druga pravna lica, a koje su u suprotnosti sa zakonskim odredbama i koje se sankcionišu kao privredni prestup. Kazne za privredne presteupe propisane su svim zakonima iz oblasti zaštite životne sredine. Privredni prestupi se sankcionišu novčano u rasponu od 150.000 do 3.000.000 dinara za pravna lica i od 30.000 do 200.000 dinara za odgovorna lica.

Krivična dela su striktno propisana zakonom. Krivično zakonodavstvo pre svega obuhvata Krivični zakonik iz 2013. godine, koji omogućava da drugi zakoni sadrže odredbe protiv ekološkog kriminala, kao što su Zakon o carini, Zakon o radijacionoj i nuklearnoj sigurnosti i bezbednosti, Zakon o zabrani izgradnje nuklearnih elektrana, Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima, i drugi. Krivični zakonik sadrži posebno poglavlje „Kriminal protiv životne sredine“, gde se definiše 18 krivičnih dela protiv životne sredine. Za ta dela propisane su novčane kazne od 10.000 do 1.000.000 dinara, ili kazna zatvora do 10 godina, a za krivična dela sa posebno opasnim posledicama do 12 godina.

Ostali specifični zakoni sa krivičnim odredbama nisu kodifikovani Krivičnim zakonikom, napr. Zakon o genetski modifikovanim organizmima, Zakon o proizvodnji i prometu otrovnim materijama, i Zakon o vodama. Inspekcijski organi rade u skladu sa mesečnim, polugodišnjim i godišnjim inspekcijskim planovima. Mesečni izveštaji se sačinjavaju u vezi sa njihovim poslom, a planovi se revidiraju na osnovu rezultata i uz procenu prioriteta.

Prema Zakonu o državnoj upravi iz 2005. godine, Služba za inspekcijske poslove je pripremila uputstvo za sadržaj godišnjih radnih planova i sadržaj inspekcijskih izveštaja, kao i procedure za podnošenje tih izveštaja. Implementacija zakona u oblasti zaštite životne sredine u Srbiji je slaba i pati od nekoliko ozbiljnih smetnji, naročito zbog lošeg sistema monitoringa, nedostatka određenih ekoloških standarda i generalno niske svesti o i usklađenosti sa zakonom. Novčane kazne i

naknade predviđene zakonskim propisima nisu dovoljno visoke da bi zaista odvrćale počinioce.

Pravosudni sistem je neefikasan u postavljanju sankcija za prekršaje u oblasti zaštite životne sredine. Obično je potrebno da prođe dosta vremena da sudska procedura rezultira presudom i adekvatnom kaznom. Kazne se obično ne izriču ili su u velikoj meri simbolične. Sudije nisu dovoljno obučene u pogledu ekoloških zakona, kao ni tužioci i policijski organi. Kako nema podataka koji pokazuju odnos između tužbi (upravnih i krivičnih) i izrečenih kazni, nije moguće izvršiti procenu efektivnosti sprovođenja zakona (Nešković, 2023).¹

Drugi važan faktor koji utiče na nivo primene propisa u oblasti zaštite životne sredine je nedovoljno kapaciteta kod inspeksijskih organa za zaštitu životne sredine na opštinskom nivou. Iako broj inspektora zadovoljava, oni niti su adekvatno obučeni, niti imaju odgovarajuću opremu da bi mogli vršiti svoju dužnost valjano i da bi mogli garantovati efikasnu primenu zakona u nadgledanju i implementaciji važnih odluka o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađenja i proceni uticaja na životnu sredinu na lokalnom nivou. Evidentno je, da je primena normativnih akata u oblasti zaštite životne sredine nakon njihovih usvajanja je nedovoljna. Ori tome, naknade i kazne predviđene Zakonom o zaštiti životne sredine se ne primenjuju na dosledan i adekvatan način.

Zaključak

Republika Srbija je prepoznala značaj zaštite životne sredine i usklađivanja sa standardima i tematikom komunitarnog prava u ovoj oblasti. Kroz proces harmonizacije domaćeg zakonodavstva sa odredbama Evropskog prava, Srbija je preduzela brojne procedure ka usvajanju evropskih direktiva i principa, odnosno međunarodnih konvencija. Ovo uključuje mere zaštite protiv opasnih materija,

¹ Nešković, S., *Osobnosti saradnje pravosuđa i unutrašnjih poslova Evropske Unije, Evropsko zakonodavstvo br. 84/2023*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2023, str. 25 - 40.

standardizaciju kvaliteta vazduha, vode i zemljišta, kao i regulaciju odgovornosti za štetu pričinjenu životnoj sredini.

Konstatujemo da je naša zemlja ostvarila značajan napredak u usklađivanju sa evropskim standardima u oblasti zaštite životne sredine. Usvajanje evropskih direktiva i principa, kao i međunarodnih konvencija, pokazuje posvećenost Srbije očuvanju životne sredine. Međutim, izazovi poput nedostatka resursa, stručnjaka i infrastrukture za praćenje i kontrolu kvaliteta životne sredine još uvek postoje. Ovi izazovi zahtevaju dalje ulaganje i posvećenost kako bi se postigla potpuna usklađenost sa evropskim standardima.

Usklađivanje sa evropskim standardima u oblasti zaštite životne sredine ne samo da će poboljšati kvalitet životne sredine, već će imati i pozitivan uticaj na društvo i ekonomiju Srbije. Poboljšanje kvaliteta vazduha, vode i zemljišta doprineće zdravlju stanovništva, dok će usklađenost sa evropskim standardima otvoriti nove mogućnosti za ekonomski razvoj, uključujući pristup evropskim fondovima i tržištima. Jačanje institucionalnih kapaciteta i unapređenje saradnje sa Evropskom Unijom i drugim relevantnim međunarodnim organizacijama mogu doprineti jačanju ekonomske pozicije Srbije na međunarodnom nivou.

Nesporna činjenica jeste da uprkos ovim naporima, postoje izazovi koji treba prevazići kako bi se postigla potpuna usklađenost sa evropskim standardima. Ovo podrazumeva nedostatak kompetentnih ljudskih resursa u određenim područjima ekološkog ambijenta i nedovoljna infrastruktura za monitoring kvaliteta životne sredine. Odgovorni činioci državne uprave sistematskim i planskim pristupom moraju otkloniti navedene kontroverze u svim institucijama koje se uključuju u funkcionisanje ustanova životne okoline.

Aktuelno državno rukovodstvo planira da nastavi sa svojim naporima u usklađivanju sa evropskim standardima u oblasti zaštite životne sredine. To uključuje dalje usvajanje evropskih direktiva i principa, kao i unapređenje institucionalnih kapaciteta za efikasno sprovođenje ovih standarda. Jedan od ključnih planova je dalje ulaganje u infrastrukturu za praćenje i kontrolu kvaliteta vazduha, vode i zemljišta. Ovo će omogućiti preciznije i efikasnije praćenje stanja

životne sredine i pružiti osnovu za donošenje informisanih odluka o zaštiti životne sredine.

Prisutna su nastojanja za dalje unapređenje saradnje sa Evropskom Unijom i drugim relevantnim međunarodnim organizacijama, a u svrzi eliminisanja brojnih ekoloških anomalija. Sinergijski model angažmana relevantnih društvenih subjekata implicira iznalaženje odgovarajućih postulata u cilju obezbeđenja progresivne budućnosti. Planetarna koegzistencija će omogućiti razmenu znanja i iskustava, kao i pristup fondovima i programima iz konglomerata evropskih integracija za problematiku zaštite životne sredine.

Sistem obrazovanja u celini potrebno je korenito reorganizovati u svim segmentima, tako i u sferi ekološkog obrazovanja. Pored navedenog, neophodno je dalje unapređenje programa za obuku i edukaciju stručnjaka koji rade u oblasti zaštite i unapređenja životne sredine. Ovo će osigurati da su stručnjaci u potpunosti upoznati sa evropskim standardima i najboljim praksama u najširem kontekstu ekološkog prosperiteta.

Kompetentna podrška razvoju savremenih tehnologija i inovacija kroz projekat digitalizacije doprinosi efikasnijem upravljanju životnom sredinom. Ovo uključuje podršku istraživanju i razvoju u oblasti zaštite životne sredine, kao i promociju upotrebe ovih tehnologija u industriji i javnom sektoru. Sve ove inicijative pokazuju posvećenost Srbije ka održivom razvoju i zaštiti životne sredine, u skladu sa standardima i procesu konvergencije ka Evropskoj Uniji.

Reference

1. Adamović, Ž., Josimović, Lj., Josimović, M., *Savremeni izvori energije*, Društvo za tehničku dijagnostiku Srbije, Beograd, 2019.
2. Josimović, Lj., Adamović, Ž., *Reciklažne Tehnologije*, Društvo za tehničku dijagnostiku Srbije, Smederevo, 2017.
3. Neskovic Slobodan and oth., *Incorporation of Information – Communication Technologies in Economic and Environmental Espionage*, Fresenius Environmental Bulletin - FEB, Volume 29. - No 05/2020, Germany ISSN – 1018 - 4619, 2020.
4. Nešković Slobodan, *Democratic Development Trends in the Sout Caucasus*

- Region, DIALOGUE and UNIVERSALISM, New Faces of Democracy in Searching of the Global Health of Democracy, No. 3/2022, Vol. XXXII, PL ISSN 1234 – 5792, Institute of Philosophy and Sociology of the Polich Academy of Sciences, 2022.
5. Nešković, S., Energy Policy and Climate Goals in the European Union in the Energy Transition of the Countries of the Western Balkans, *Proceedings*, International University of Travnik, Bosnia and Herzegovina, Broj 26, ISSN: 2232 – 8807, 2023.
 6. Nešković, S., Engagement of NATO and Partnership for Peace with Constellations to Russian Federation, Book series “Problems of Social and Economic Security”, Vol. 3, *Proceedings*, National Security Department University of Veliko Tarnovo, Bulgaria, ISSN: 2738 - 8689, 2023.
 7. Nešković, S., Geopolitički i geobezbednosni značaj vode kao esencijalnog resursa 21. veka, *Evropsko zakonodavstvo br. 80/2022*, God. XXI, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2022.
 8. Nešković, S., Institucionalno pozicioniranje EU, *Evropsko zakonodavstvo br. 77-78/2022*, God. XXI, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2022.
 9. Nešković, S., Interesne grupe i lobiranje u institucijama Evropske Unije, *Evropsko zakonodavstvo br. 79/2022*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, God. XXI, Beograd, 2022.
 10. Nešković, S., Koheziona politika Evropske Unije – ekonomski razvoj i izgradnja infrastrukture država Zapadnog Balkana, *Evropsko zakonodavstvo br. 81-82/2023*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2023.
 11. Nešković, S., Osobnosti saradnje pravosuđa i unutrašnjih poslova Evropske Unije, *Evropsko zakonodavstvo br. 84/2023*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2023.
 12. Neskovic, Slobodan, Đelic, Anastazija Tanja, Social Challenges and European Integration of the Western Balkans, *Research Result Sociology and Management, Scientific Result*, Volume 7, No 1. 2021, University of Belgorod, Russia, 2021.
 13. P. Jelenković, Lj. Jelenković, Životna sredina u dokumentima Evropske unije, *Media i reforme*, 2012.
 14. Prvulović, S., Josimović, Lj., Tolmač, J., Tolmač, D., Risk management in railroad transport of dangerous goods, *Machines technologies materials*, ISSN 1313-0226, Bulgaria, 10/2013.
 15. Robinson R., Robinson G., Implementacija sistema ekološkog menadžmenta ISO 14001:2004, 2006.
 16. Todić, D., *Vodič kroz EU politike – Životna sredina*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2010.
 17. Tolmac Jasna, Josimovic Ljubisa, Prvulovic Slavica S, Cvejic Radoje,

Radovanovic Ljiljana Z., Blagojevic Zvonimir, Brkic Miladin, Results of research on the energetic and economic efficiency of the use of biomass for heating an agricultural farm, *ENERGY SOURCES PART B-ECONOMICS PLANNING AND POLICY*, Vol. 11, 2016.

18. Tolmač, D., Prvulović, S., Josimović, Lj., Dimitrijević, D., *CONCEPT MODEL AND THE SYSTEM OF SUPPLY AND MANAGEMENT OF BIOMASS*, *Journal od APPLIED ENGINEERING SCIENCE*, ISSN 1451-4117 UDC 33, 14-16, Belgrade, Serbia, 2012.

INSTITUTIONAL CAPACITIES AND ENVIRONMENTAL STANDARDIZATION IN THE CONTEXT OF THE CONVERGENCE OF THE REPUBLIC OF SERBIA TO THE EUROPEAN UNION

The process of convergence of the Republic of Serbia towards the European Union implies the harmonization of national legislation with the provisions of community law in specific areas of the country's functioning. At the same time, state institutions undertake adequate measures and procedures at all levels and in various departments of the organization of society. European integration in the field of environment implies the harmonization of internal legislative acts with existing documents of European law. This particularly refers to the application of European standards in the sphere of the human environment, and for the purpose of business efficiency and improvement of the quality of existence. The goal of our work is the scientific consideration of the mentioned topic, which has not been systematically investigated until now. A special task is the analysis of the functioning of existing institutional capacities, a competent overview of the concept of environmental protection and improvement, and recommendations for eliminating evident anomalies. It is imperative on the procedures of adoption and implementation of appropriate international and domestic standards, necessary for prospective business, ensuring competitiveness and meeting the objective requirements of the population.

Keywords: Institutional capacities, Environment, Standardization, Ministry of Environmental Protection, European Union,

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA – NOV IZAZOV INSTITUCIONALNOM OKVIRU

Nikola Makojević*

Veštačka inteligencija i programi koji se baziraju na njoj dovešće do promena u funkcionisanju ekonomije i društva. Pored pozitivnih promena koje će Veštaška inteligencija izazvati u ekonomiji, kroz efikasnost, produktivnosti i unapređenje proizvoda/usluga, moramo biti svesni i negativnih strana. Pitanje transparentnosti, privatnosti i zaštite ličnih podataka dobija novu dimenziju pod uticajem Veštačke inteligencije. Kao nikada pre, institucionalni okvir ima zadatak da spreči zloupotrebu tehnologije čime će se pojačati pritisak na institucije u smislu tesne koordinacije ekonomskog rasta i životnog standarda.

Ključne reči: veštačka inteligencija, institucionalni okvir, efikasnost, transparentnost, zaštita, lični podaci

Uvod

Ubrzani razvoji tehnologije, u prvim decenijama XXI veka, baziran na pojeftinjenju resursa i dostupnosti alata rezultirao je u neograničenim mogućnostima procesa prikupljanja, obrade i interpretacije podataka što je dovelo do ubrzanog razvoja Veštačke inteligencije - tehnologije koja omogućava obradu, prikupljanje i interpretaciju podataka na način koji podrazumeva isključivanje ljudske inteligencije (što ranije nije bilo moguće). Ovakav karakter veštačke inteligencije omogućava njenu praktičnu primenu u različitim poljima ljudskog delovanja od ekonomije, prava, informatike, do medicine i farmacije. Kao i svaka novina koja transformiše uspostavljen sistem, Veštačka inteligencija deli naučnu i stručnu javnosti oko uloge i posledica koje izaziva. Pristalice ukazuju da je veštačka inteligencija nosilac četvrte, tehnološke, revolucije i da će, kao takva, imati uticaja na ekonomski rast i razvoj ne samo razvijenih zemalja već i nerazvijenih i zemalja u razvoju. Veštačka

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: nmakojevic@kg.ac.rs

inteligencija učiniće jednostavnijim organizovanje poslovnih aktivnosti kroz umanjene troškove i jaču kontrolu angažovanih resursa. Time se podiže efikasnost u korišćenju ograničenih resursa, što je cilj organizovanja ekonomske aktivnosti.

S druge strane, protivnici veštačke inteligencije ukazuju na etičke, pravne i ljudske aspekte negativnog uticaja na organizaciju ekonomskih aktivnosti. Posmatra se odnos između veštačke inteligencije i radne snage kroz duboku transformaciju tržišta radne snage koja podrazumeva gubitak posla (usled automatizacije pojedinih procesa) i zamenu radne snage u obavljanju pojedinih ekonomskih aktivnosti koji zahtevaju kreativnost. Poseban naglasak protivnici Veštačke inteligencije stavljaju na činjenicu da razvoj finansiraju kompanije koje kontrolišu veći deo tržišta tehnoloških proizvoda i usluga, čime se dodatno ugrožava poslovanje manje uticajnih učesnika i postavlja pitanje kontrole.

Problem sa kojim se trenutno suočava naučno-istraživačka zajednica, koja se bavi uticajem Veštačke inteligencije na ekonomski rast i razvoj, jeste nedostatak podataka usled kratkog vremenskog perioda tokom kojeg se Veštačka inteligencija koristi u organizaciji ekonomskih aktivnosti.

Pregled literature

Imajući na umu da je pojam Veštačke inteligencije relativno nov, u literaturi ne postoji jedinstvena definicija već nekoliko pristupa koji obuhvataju različite aspekte njenog uticaja. Tako EPRS definiše Veštačku inteligenciju kao "mašinu koja ima ljudski proces zaključivanja kroz učenje, razumevanje i interakciju". OECD definiše veštačku inteligenciju kao "sistem baziran na mašini koja može predviđati, predlagati, odlučivati i sprovoditi akcije kroz različite nivoe autonomije". U svojim publikacijama, Evropska komisija veštačku inteligenciju posmatra kroz različite oblike njenog ispoljavanja i to: *chatbots, virtual assistant, face recognition system, machine translation software, data analysis based on machine learning, autonomous robots and drones*. Svestka banka Veštačku inteligenciju posmatra kao

mogućnost softverskih sistema da "sprovode zadatke za koje je potrebna ljudska inteligencija poput vizuelizacije, govora, jezika, znanja i pretrage". U svojim publikacijama, Svetska banka definiše i Veštačke neuralne mreže kao alat koji može prepoznati odnose između različitih podataka i da, koristeći iskustvo ljudskog zaključivanja, ponudi svrsishodne analize.

Nesporno je da je razvoj kompjuterske i digitalne tehnologije, od mašinskog učenja do veštačke inteligencije, doveo do promena u korišćenju tehnologija u ključnim sektorima poput proizvodnje, transporta i finansija čime se utiče na krajnji rezultat, stanje ekonomije kao celine. Literatura koja se od šezdesetih do danas, bavi pitanjem uticaja tehnologije na ostvarene stope ekonomskog rasta, ukazuje na potrebu konstantog usavršavanja proizvodnih procesa tokom kojih će doći do podizanja produktivnosti čime se ostvaruju bolji ekonomski rezultate na mikro i makro nivou. Vođeni ovom logikom pristalice Veštačke inteligencije vide njen razvoj kao logičnu posledicu težnji da se ekonomija organizuje na što efikasniji i produktivniji način. Teorija endogenog rasta koja ima centralno mesto u ekonomskoj literaturi od šezdesetih na ovamo, govori o uticaju tehnologije na ostvarene stope ekonomskog rasta i razvoja. U svom radu Arrow (1962) je definisao tehnološke promene u proizvodnji kao "učenje kroz ponavljanje", odnosno smatrao je da su znanje i iskustvo uključeni u fizički kapital i da ulaskom u proces proizvodnje utiču na podizanje efikasnosti. Ovakav pristup važio je do 80-tih godina kada je Lucas (1988) u svom istraživanju dokazao da razvoj tehnologije nije rezultat procesa "učenja kroz ponavljanje" već i formalnog obrazovanja koje utiče na kvalitet radne snage. Podizanjem kvaliteta radne snage utiče se na efikasnost u procesu proizvodnje i pozitivno se odražava na ekonomski rast. Istraživanje Romer-a (1990) nastavilo je ideju Schumpeter-a da se ekonomski rast duguje ulaganjima u istraživanje i razvoj ukazujući da ostvarena stopa ekonomskog rasta zavisi od nivoa ulaganja u inovacije, odnosno u istraživanje i razvoj. U svom radu Zeira (1998), pod uticajem dinamičnih promena na polju tehnologije tokom devedeseti, predlaže nov model ekonomskog rasta baziranog na tehnološkim inovacijama koje će umanjiti potrebu za radnom snagom ali podrazumevati više

ulaganja u kapital. Istraživanja su pokazala da je napredak tehnologije doveo do promena u procesima proizvodnje u smislu mogućnosti organizovanja ekonomije obima. Na ovaj način dokazano je da je tehnologija imala pozitivan efekat kroz povećanje produktivnosti na ostvareni ekonomski rast. Kada je reč o Veštačkoj inteligenciji i njenom uticaju na ostvarene stope ekonomskog rasta i razvoja, period koji pokrivaju istraživanja je kratak i dobrim delom se bavi predviđanjima o mogućim posledicama. U zavisnosti od shvatanja Veštačke inteligencije, nailazimo na radove koji predviđaju eksponencijalni rast svetske ekonomije i radove koji ukazuju na ozbiljne implikacije koje mogu imati i destruktivne posledice po ekonomski rast i razvoj. Tako Makridaris (2017) predviđa da će Veštačka inteligencija biti osnov pokretanja ekonomskih aktivnosti u narednih nekoliko decenija, dok Li (2017) ukazuje na uticaj koji će obuhvati svaki segment društva, od malih inteligentnih robota to velikih industrijskih sistema pa čak i poslova koji se vezuju za javne službe. Trifan i Buzatu (2020) ukazuju na specifičnost Veštačke inteligencije, kao neuralne mreže koja "uči" na velikom broju podataka, što će se manifestovati kroz obavljanje praktičnih zadataka uz kraće vremenske intervale. Naimi-Sadigh (2021) i Heylighen (2017), ukazuju na pozitivni uticaj Veštačke inteligencije i predviđaju da će ona biti vodeći faktor ekonomskog rasta i razvoja kroz fundamentalnu izmenu strukture ekonomije i transformaciju tržišta radne snage.

S druge strane, istraživači poput Goertzel (2017), McClure (2017), Kak (2018) ukazuju da se ne može osporiti uticaj veštačke inteligencije na ekonomski rast i razvoj ali u kratkom roku. U dugom, veštačka inteligencija izazvaće promene koje se pre svega odnose na tržište radne snage (slom), etičke i moralne dileme i pitanje privatnosti, odnosno (ne)mogućnosti čuvanja ličnih podataka. Neoporan je uticaj na pojedine segmente ekonomije, što dovodi do podizanja efikasnosti, poput proizvodnje i transporta ali ugrožavaju se druga zanimanja poput finansijske revizije i kontrole, planiranja, praćenja zakonske regulative i slično. Dodatan problem u istraživanjima predstavlja širok spektar korišćenja veštačke inteligencije i definisanje modela kojim se može pratiti uticaj na ekonomiju kao celinu. Iz tog razloga istraživanja

se baziraju na parcijalnim rešenjima, koncentrišući se na pojedine sektore privrednih aktivnosti, ne dajući odgovor na pitanje šta će biti rezultat za ekonomiju kao celinu. Ujedno, izostaje socijalna komponenta istraživanja odnosno šira analiza uticaja veštačke inteligencije na društvo kao posledice promena u strukturi ekonomskih aktivnosti.

Izazovi za ekonomiju

U prisustvu Veštačke inteligencije činjenica je da dolazi do značajnih promena u funkcionisanju poslovnih aktivnosti i društva, uopšte, što je bilo nezamislivo pre samo nekoliko godina. Usled neprestanog ulaganja u razvoj i primenu ne postoji svest o punom potencijalu korišćenja Veštačke inteligencije, koji se odnosi na prikupljanje podataka, kreiranje proizvoda, interakciju tokom poslovnih procesa i analizu proizvoda/usluge tokom perioda razvoja. Pojava Veštačke inteligencije, prema jednom shvatanju, pozitivno utiče na zemlje u razvoju kroz smanjenje troškova i uklanjanje barijera za ulazak na tržišta, kreiranje inovativnih poslovnih modela i preuzimanje procesa starih tehnologija. Poremene koje Veštačka inteligencija izaziva počinju na mikro nivou i o njihovom uticaju ima dosta naučno-istraživačkih dokaza, dok se posledice na makroekonomiju još uvek analiziraju imajući na umu kratak vremenski interval (poslednjih pet godina). Govoreći o mikronivou, Veštačka inteligencija izaziva promene kroz:

- Podizanje produktivnosti; upotreba Veštačke inteligencije dovodi do automatizacije poslovnih procesa i razvoja ljudskih resursa što bitno utiče na snižavanje troškova proizvodnje,
- Snižavanje troškova proizvodnje; Veštačka inteligencija koristeći pristup podacima kroz proces obrade može ukazati na "slabe" tačke proizvodnih aktivnosti u smislu neefikasnog trošenja resursa,
- Podizanje kontrole poslovnih procesa; veštačka inteligencija koristeći analitičke alate može efikasno i brže analizirati poslovne procese i utvrditi nepravilnosti u smislu angažovanih resursa ili nepoštovanja zakonske regulative;
- Podizanje finansijske pismenosti vlasnika poslovnih

aktivnosti; vlasnici poslovnih aktivnosti dobijaju mogućnost da, koristeći Veštačku inteligenciju, samostalno finansijski analiziraju i kontaktiraju odgovarajuće institucije za različite oblike finansiranja;

- Podizanje kvaliteta radne snage; Veštačka inteligencija vrši pritisak da vlasnici poslovnih aktivnosti rade na kontinuiranom usaršavanju radne snage kako bi se maksimalno iskoristile mogućnosti angažovanja;

- Unapređenje proizvoda/usluga; Veštačka inteligencija omogućava bržu i efikasniju analizu tržišne reakcije potrošača/korisnika i time pomaže proizvođačima u procesu unapređenja proizvoda/usluga;

- Ubrzani razvoj infrastrukture; razvoj Veštačke inteligencije omogućava nov pristup razvoju infrastrukture kroz snižene troškove. Upotreba veštačke inteligencije omogućava razvoj aktivnosti uz odsustvo tradicionalne infrastrukture koja zahteva ulagnja i vreme za izgradnju.

- Podizanje kvaliteta javnih usluga; Veštačka inteligencija kroz prikupljanje i obradu informacija koje se odnose na javne usluge može brže odgovoriti na zahteve i uticati na podizanje kvaliteta i efikasnosti javnih usluga.

Kada je reč o markoekonomskim kretanjima, najveća zabrinutost koju ispoljavaju istraživači, odnosi se na uticaj Veštačke inteligencije na kretanje i strukturu zaposlenosti/nezaposlenosti. Kao i svaka, prethodna, tehnološka revolucija i četvrta tehnološka revolucija ima pozitivne i negativne efekte na kretanje zaposlenosti/nezaposlenosti s tim što se, u istoriji, ovako dubok uticaj nije desio. Naime, prethodne tehnološke revolucije dovodile su do gubitka posla, prekvalifikacije i pojave novih poslova kao posledice razvoja novih privrednih grana i sektora. Tako je pronalazak parne mašine prouzrokovao "seljenje" radne snage iz primarnog ka sekundarnom i tercijarnom sektoru privrede. Posle prvobitnog šoka na tržištu radne snage i gubitka posla u radno-intenzivnim sektorima, radna snaga se prilagodila razvoju industrije i privrednih grana u okviru tercijarnog sektora. Danas, razvoj Veštačke inteligencije doveo je do ozbiljne automatizacije proizvodnih procesa što će dovesti do ušteda i podizanja nivoa produktivnosti. Osnovna

prednost Veštačke inteligencije jeste "uspostavljanje" komunikacije između ljudi i mašina kroz aktivnu komunikaciju kojom je moguće doći do rešavanja problema uočenih u proizvodnom procesu. Ovakva uloga tehnologije ima za posledicu javljanje nesigurnosti na tržištu radne snage budući da će jedan deo radnih mesta biti u potpunosti zamenjen mašinama koje svoj rad baziraju na Veštačkoj inteligenciji. Istraživanje koje je sproveo Goldman & Sachs (2023) pokazalo je da je skoro 2/3 radnih mesta izloženo uticaju Veštačke inteligencije i da će ista zameniti ¼ radne snage u drugoj deceniji 21.veka, što znači da će globalna ekonomija suočiti sa gubitkom od blizu 300 miliona radnih mesta pod uticajem Veštačke inteligencije. Isto istraživanje predviđa da će Veštačka inteligencija uticati na podizanje produktivnosti i pojavu novih radnih mesta ali nema dokaza da će se ti procesi desiti simultno sa gubitkom poslova tako da se očekuje socijalni "udar" na javne finansije. Kao pozitivan uticaj, koji bi trebalo da absorbuje gubitak radnih mesta, istraživanje predviđa rast globalnog BDP od 7% kao direktne posledice uticaja Veštačke inteligencije na poslovne procese. U svom istraživanju PwC (*Sizing the prize: what's the real value of AI for your business and how can you capitalise?*¹) ukazuje da Veštačka inteligencija može doprineti rastu globalne ekonomije do 2030.godine u iznosu od 15.7 triliona američkih dolara. To je moguće kroz jačanje ponude, koristeći prednosti automatizacije poslovnih procesa, i jačanje tražnje, kroz "personalizovani" pristup odabiru proizvoda i usluga. Međutim, dalji pregled literature koja se bavi uticajem Veštačke inteligencije na ekonomiju pokazuje da su rezultati istraživanja ograničeni usled nedostatka podataka i kompleksnog uticaja koji Veštačka inteligencija ima na veliki broj privrednih sektora.

Izazovi za institucionalni okvir

Primena veštačke inteligencije dovešće do promena u organizacionoj strukturi privrede, u smislu načina organizovanja proizvodnih procesa i pozicije radne snage. Istraživanja još uvek nemaju

¹ <https://preview.thenewsmarket.com/Previews/PWC/DocumentAssets/476830.pdf>

jasne zakučke da li će se promene imati pozitivan ili negativan efekat po ekonomiju, kao celinu, i posledično na kvalitet života. Paralelno sa istraživanjima uticaja Veštačke inteligencije na ekonomska kretanja, javljaju se istraživanja koja se bave uticajem Veštačke inteligencije na promene u instiucionalnom okviru funkcionisanja privrede u smislu zakonske regulative koja prati razvoj i primenu Veštačke inteligencije. Osnovna razlika među istraživačima odnosi se na regulisanje položaja i uloge Veštačke inteligencije u smislu postavljanja različitih fokusa na njen razvoj i primenu. Jedna grupa istraživača smatra da je potrebno u potpunosti otvoriti algoritme koji stoje iza kreiranja Veštačke inteligencije kako bi korisnici razumeli način funkcionisanja i mogućnosti primene. Otvoreni algoritam dao bi mogućnost kontrole i sprečavanja zloupotrebe Veštačke inteligencije u različite svrhe, od ekonomije, prava do fizike, medicine i farmacije. Ova grupa istraživača predlaže da se algoritam postavi na otvorenoj mreži kako bi svako imao pristup i mogućnosti analize, kroz koju bi se podizala efikasnost algoritma i jačao stepen kotrole. Prilikom svakog pristupa, korisnik bi se registrovao i prošao kotrolu kako bi se izbegle zloupotrebe. Iako deluje jednostavno, ovakav pristup ima svoje nedostatke koji proizilaze iz činjenice da ne postoji savršen sistem kontrole i da se pristup oslanja na "dobronamernom" ponašanju vlasnika algoritma i korisnika istog. Protivnici ovakvog pristupa ukazuju na potrebu profitabilnog karaktera Veštačke inteligencije jer samo na taj način postoji motivisanost vlasnika algoritma da ulaže u razvoj istog. Njihov predlog se bazira na jačanju zakonske regulative koja će ograničiti kompanije tokom procesa razvoja i korišćenja programa koji se baziraju na Veštačkoj inteligenciji. Pored profitabilnosti, ukazuju se i na problem sigurnosti ili zloupotreba koje će biti manje ukoliko postoji stroga kontrola pristupa algoritmima na kojima se zasniva funkcionisanje Veštačke inteligencije.

Druga grupa istraživača problem institucionalnig okvira i veštačke intligencije rešava stavljanjem fokusa na primenu Veštačke inteligencije. Priznajući efekte veštačke inteigencije na ekonomiju i društvo u celini, ova grupa autora smatra da je jednostavnije i brže reagovati kroz ograničenja u procesu korišćenja Veštačke inteligencije nego

institucionalnim bavljenjem razvoja. Ukazuje se na potrebu formiranja posebnih, javnih, tela koja će imati manje formalizma u funkcionisanju čime će brže reagovati na zloupotrebe u korišćenju Veštačke inteligencije. Protivnici ovog pristupa ukazuju na sporost i nedovoljnu obučenosti kadrova u javnim telima čime će se ozbiljno ugroziti funkcionisanje ekonomije i društva uopšte. U tom smislu i EU i SAD donele su određena zakonska rešenja koja daju javnim telima mogućnost kontrole upotrebe Veštačke inteligencije a uspostavljena i saradnja između razvijenih zemalja (SAD, EU, Kina, Japan, Indija) i vodećih tehnoloških kompanija kako bi definisali uslovi razvoja i primene veštačke inteligencije u ekonomiji i društvu. Kada je reč o zakonskoj regulativi postoji razlika između SAD i EU u smislu formalizacije postupaka kojima se prati razvoj i upotreba Veštačke inteligencije. EU je tokom 2023. godine radila na razvoju Zakona o Veštačkoj inteligenciji koji je i donet krajem iste godine sa ciljem definisanja uloge Veštačke inteligencije u razvoju društva uopšte. Uspostavljena je Kancelarija EU za Veštačku inteligenciju koja ima zadatak da prati primenu Zakona i obezbedi poptunu zaštitu korisnika tehnologija koje se baziraju na Veštačkoj inteligenciji. S druge strane, SAD su svoj institucionalni okvir bazirale na Izvršnoj naredbi predsednika od 30.10.2023 (*President Executive order for safe and trustworthy development and use of AI*) kojima se definiše nekoliko principa kojima se obezbeđuje transparentnost i pravičnost u pristupu Veštačkoj inteligenciji. Naredba naglašava potrebu da se vodi računa o: bezbednosti i sigurnosti, zaštiti građana i njihove privatnosti i podršci zaposlenima. Međudržavna saradnja, koja se bavi pitanjima Veštačke inteligencije, formalizovala je svoje delovanje kroz Samit o bezbednoj Veštačkoj inteligenciji (AI Safety Summit) koji je pokrenut 2023. godine na inicijativu Velike Britanije a koji uključuje razvijene ekonomije i vodeće svetske kompanije koje rade na razvoju Veštačke inteligencije.

Najveću bojazan koju iskazuju analitičari razvoja i upotrebe Veštačke inteligencije odnosi se na činjenicu da će ona, najvećoj meri, zavisiti od pojedinca i njegovog svatanja "šta je to dobrobit čovečanstva". Poslednja istrživanja uticaja Veštačke inteligencije na institucionalni okvir uvode pojam poverenja kao "psihološko stanje

koje je posledica prihvatanja posledica usled pozitivnih očekivanja na ponašanje i namere drugih lica"(Rousseau, 1998) tako što ukazuju na potrebu razvijanja poverenja između vlasnika algoritma Veštačke inteligencije, krajnjih korisnika i javnih tela. Tehnologija zasnovana na veštačkoj inteligenciji, kao nijedna pre, ima ogroman uticaj koji može dovesti do različitih manifestacija u čovekovom okruženju što će zahtevati nov pristup u razumevanju odnosa mašine i čoveka (Choung, 2022). Iz tog razloga potrebno je, zarad dobrobiti društva, raditi na razvoju novog pristupa tokom izgradnje poverenja čovek-tehnologija. Potpuno svesni činjenice da Veštačka inteligencija menja okruženje u kome čovek radi i živi, autori (Chatila, Havens, Shia, Park, Arogyaswamy) ukazuju da je potrebno raditi na pravičnosti i transparentnosti u korišćenju tehnologija zasnovanih na Veštačkoj inteligenciji kako bi se stvorilo stabilno i prosperitetno društvo. Pristup tehnologiji mora biti omogućen svima, bez obzira na položaj i materijalni status u društvu, uz obaveznu zaštitu najranjivijih grupa. Tako, na primer, Veštačka inteligencija mora biti "svesna" prava radnika u situaciji kada ostvaruje benefit za poslodavca kroz podizanje nivoa efikasnosti i smanjenje troškova proizvodnje.

Zaključak

Veštačka inteligencija ima dugi istorijat u naučno-istraživačkoj zajednici jer, prema jednom shatanju, o njoj se govori tokom Drugog svetskog rata kada se radilo na otkrivanju tehnologije koja stoji iza nemačke mašine za šifrovanje i koja je "pobeđena" mašinom koja je bila u stanju da "pročita" način funkcionisanja i u realnom vremenu pruži odgovor na pitanje koja se šifra koristi za slanje poruka. Od tada naučnici rade na razvoju mašina koje mogu da "misle" odnosno da donesu odluke na bazi prikupljenih i obrađenih informacija. Tokom početnih faza mašine su obavljale jednostavne i složene zadatke, uz obavezno prisutvo čoveka što se promenilo u poslednjih nekoliko godina nastankom različitih programa zasnovanih na Veštačkoj inteligenciji čija je osnovna karakteristika – odsutvo ljudske inteligencije tokom prikupljanja, obrade podataka i donošenja odluka. Ovakva

karakteristika Veštačke inteligencije dovela je i dovodi do ozbiljnih poremećaja u funkcionisanju ekonomije i društva u celini. Nesporno da će Veštačka inteligencija izazvati pozitivne promene u načinu organizovanja ekonomskih aktivnosti što će dovesti do rasta i razvoja ali istovremeno izaziva bojazan da će se taj rast i razvoj desiti na uštrb kvaliteta života budući da Veštačka inteligencija izazva ozbiljne promene na tržištu radne snage. Pored uticaja na ekonomska kretanja, istraživači ukazuju na sociološke, etičke i pravne izazove sa kojima se suočava pojedinac u sistemu u kome je Veštačka inteligencija razvija pod uticajem kompanija koje kotrolišu veliki deo tržišta tehnoloških inovacija. Najvažnije pitanje koje se postavlja jeste pitanje privatnosti, odnosno mogućnosti da se sačuvaju lični podaci od zloupotrebe u ekonomske i političke svrhe. Zajedničko za sve autore koji se bave uticajem Veštačke inteligencije na društvene procese jeste kako obezbediti transapretnost, pravičnosti i sigurnost u razvoju tehnologija koje se baziraju na Veštačkoj inteligenciji. Budući da sve zavisi od čoveka i da se ovakav razvoj ne pamti u čovekovoј istoriji, opravdana je bojazan da sistem koji bude uspostavljen na Veštačkoj inteligenciji može biti "najjednostavniji" za manipulativno korišćenje u zavisnosti od dostupnosti algoritama na kojima počiva.

Reference

1. Arrow, K. (1962). The Economic Implications of Learning by Doing. *The Review of Economic Studies*, 29(3).
2. Choung, H., Prabu, D., & Ross, A. (2022). Trust in AI and Its Role in the Acceptance of AI Technologies. *International Journal of Human-Computer Interaction* 39(9).
3. Goertzel, B., & Goertzel, T. (2017). The global brain and the emerging economy of abundance: Mutualism, open collaboration, exchange networks and the automated commons. *Technological Forecasting and Social Change*, 114(C).
4. Sachs, G. (2023). The Potentially Large Effects of Artificial Intelligence on Economic Growth. *Global Economics Analyst*.
5. Heylighen, F. (2017). Towards an Intelligent Network for Matching Offer and Demand: From the Sharing Economy to the Global Brain. *Technological Forecasting and Social Change*, 114.
6. Kak, A. (2018). The emergence of the personal data protection bill, A

- critique. *Economic and Political Weekly*, 53.
7. Lee, C., & Lim, C. (2021). From technological development to social advance: A review of Industry 4.0 through machine learning. *Technological Forecasting and Social Change*, 167.
 8. Li X., & Zhang T. (2017). An exploration on artificial intelligence application: From security, privacy, and ethic perspective. *IEEE 2nd International Conference on Cloud Computing and Big Data Analysis*.
 9. Lucas, R. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1).
 10. McClure, P. (2018). "You're Fired", Says the Robot: The Rise of Automation in the Workplace, Technophobes, and Fears of Unemployment. *Social Science Computer Review* 36(2).
 11. Makridaris, S. (2017). The forthcoming Artificial Intelligence (AI) revolution: Its impact on society and firms. *Futures, Elsevier*, 90.
 12. Naimi-Sadigh, A. (2021). Digital transformation in the value chain disruption of banking services. *Journal of the Knowledge Economy* 13(2).
 13. PWC. (2017). Sizing the prize: what's the real value of AI for your business and how can you capitalize?
 14. Romer, P. (1990). Part 2: Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5).
 15. Rousseau, D., Sitkin, S., Burt, R., & Camerer, C. (1998). Introduction to Special Topic Forum: Not so Different after All: A Cross-Discipline View of Trust. *The Academy of Management Review*, 23(3).
 16. Trifan, I., & Buzatu, A. (2020). *Sustainable businesses enhanced through digital transformation and artificial intelligence in the context of industry 4.0*. Conference: BASIQ.
 17. Zeira, J. (1998). Workers, Machines, and Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(4).

ARTIFICIAL INTELLIGENCE – A NEW CHALLENGE TO THE INSTITUTIONAL FRAMEWORK

Artificial intelligence and programs based on will change the way economy and society function. Besides economically justified AI adoption through efficiency, productivity, product/service development we need to be aware of negative sides of such system. The question of transparency, privacy and protection of personal data has new dimension having in mind deep AI influence. Like never before, institutional framework has importance to preserve individuals from misuse of technology which will bring additional pressures on institutions to combine economic goals and life standard.

Keywords: artificial intelligence, institutional framework, efficiency, transparency, protection, private data

REFERATI

EKONOMSKA, EKOLOŠKA I DRUŠTVENA DIMENZIJA ODRŽIVOG RAZVOJA U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA¹

Snežana Radukić*

Boban Stojanović**

Razvijene zemlje su prepoznale važnost koncepta održivog razvoja, a sa druge strane, zemljama u razvoju potrebno je vreme da bi u potpunosti uključile održivi razvoj u sve segmente svog društva. Razvili su se različiti modeli održivosti zasnovani na stubovima održivosti. U ovom radu su identifikovana tri indikatora za svaki stub održivosti kako bi se izmerio napredak u pojedinim aspektima održivosti. Uspeh u sprovođenju ciljeva održivog razvoja na ekonomskom, ekološkom i društvenom planu prati se preko određenih indikatora (BDP per capita, EPI i HDI). U cilju merenja stepena održivog razvoja neophodno je koristiti različite indikatore koji se odnose na pojedine dimenzije održivog razvoja, a mnogi su i međusobno povezani. U radu se stavlja akcenat na dostignuti nivo održivog razvoja u zemljama Zapadnog Balkana u cilju otkrivanja slabijih rezultata u pojedinim oblastima i predlaganje mera koje bi zemlje mogle primeniti u svojim politikama održivog razvoja.

Ključne reči: BDP per capita, EPI, HDI, Agenda 2030, Zapadni Balkan.

Uvod

Višestruka priroda održivosti i mnoštvo ciljeva predstavljaju veliki izazov za njihovu implementaciju. Agenda održivog razvoja UN (Agenda 2030) predstavlja strategiju za suočavanje sa globalnim ekonomskim, ekološkim i društvenim izazovima.

¹ Rad je rezultat istraživanja po osnovu obaveza po Ugovoru o prenosu sredstava za finansiranje NIR u 2024. godini (evidencioni broj 451-03-65/2024-03), zaključenog između Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije i Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, snezana.radukic@eknfak.ni.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, boban.stojanovic@eknfak.ni.ac.rs

Suštinu koncepta održivog razvoja čini međusobna usklađenost i komplementarnost razvojne politike i politike zaštite životne sredine. Koncept održivog razvoja usmeren je na očuvanje prirodnih ekosistema i životne sredine, kao i na racionalno korišćenje prirodnih resursa. Dakle, koncept održivog razvoja, pored ekonomskih zahteva, ima i dodatne zahteve koji se tiču okruženja, odnosno životne sredine, kao i društvenih okvira. Zato se koncept održivog razvoja sastoji iz tri ključne dimenzije, a to su ekonomski rast, socijalna jednakost i zaštita životne sredine.

Da bi se istovremeno ostvarili ekonomski i ekološki ciljevi, neophodno je uspostavljanje uravnoteženog odnosa privrednog razvoja i zaštite životne sredine, odnosno ostvariti privredni rast uz zaštitu životne sredine. Održivi razvoj obezbeđuje usmeravanje budućeg razvoja, uz uspostavljanje balansa između društvene, ekonomske i ekološke komponente. Dostignuti nivo održivog razvoja jedne zemlje se može oceniti na osnovu vrednosti pokazatelja svake od navedenih komponenti.

Medina-Hernández et al. (2023) smatraju da razvijene zemlje imaju solidan nivo održivosti koji favorizuje ekonomski rast, a potrebno je više pažnje obratiti na zaštitu životne sredine i promovisanje odgovorne proizvodnje i potrošnje. S druge strane, manje razvijene zemlje, koje imaju manju kupovnu moć, i dalje moraju da se bave politikama i strategijama za unapređenje zdravlja i blagostanja stanovništva, omogućavanje pristupa osnovnim uslugama u domaćinstvu (voda, kanalizacija, struja i internet, između ostalog) i promovisanje ravnopravnosti. Rešavanje ovih problema zahteva podršku od strane razvijenih zemalja.

Prema tome, predmet istraživanja ovog rada su pokazatelji dostignutog stepena održivog razvoja po dimenzijama za zemlje Zapadnog Balkana u cilju komparacije zemalja prema postignutom nivou razvoja i sagledavanja položaja Republike Srbije u regionu. Kako se održivi razvoj može definisati kao ekonomski razvoj u pravcu zadovoljenja potreba sadašnjih i budućih generacija, onda on ne može biti ostvaren samo kratkoročnim ekonomskim rastom, već se moraju uzeti u obzir i dugoročni ekonomski ishodi i intenzivno

iskorišćavanje prirodnih resursa, ostvarivanje stope rasta uz uvažavanje ekoloških zahteva bez zagađenja, degradacije i iscrpljivanja resursa. Upravljanje privrednim razvojem podrazumeva nužnost vođenja politike zaštite životne sredine, kao i usmeravanje društvenog razvoja na principima koncepta održivosti.

Cilj rada je da se ispita usaglašenost nivoa pokazatelja održivog razvoja u svim dimenzijama na nivou Republike Srbije, kao i između Republike Srbije i zemalja Zapadnog Balkana. Na taj način se može utvrditi da li one čine homogenu grupu zemalja i istovremeno identifikovati dimenzije održivog razvoja po kojima se značajno razlikuju. Nakon osnovnih karakteristika i dimenzija održivog razvoja o kojima će biti reči u prvom delu rada, drugi deo rada je posvećen pokazateljima održivog razvoja. U trećem delu je data komparativna analiza usaglašenosti stepena održivog razvoja Republike Srbije i zemalja Zapadnog Balkana. Na osnovu rezultata komparativne analize pokazatelja održivog razvoja Republike Srbije i susednih zemalja mogu se dati predlozi adekvatnih mera u cilju poboljšanja vrednosti analiziranih parametara u narednom periodu.

Osnovne karakteristike i dimenzije koncepta održivog razvoja

Najjednostavnije rečeno, održivi razvoj predstavlja razvojni put koji obezbeđuje kontinuirani rast blagostanja *per capita* u dužem vremenskom periodu. Znači koncept održivog razvoja bi trebalo posmatrati kao proces u kome se odvijaju stalne promene u odnosima između društvenih, ekonomskih i prirodnih sistema i procesa. Taj proces zahteva pažljivo vođenu politiku razvoja, jer su i izazovi na globalnom nivou sa kojima se čovečanstvo suočava veoma kompleksni.

Suštinu koncepta održivog razvoja čini etički princip, što podrazumeva da kvalitet života budućih generacija ne sme da bude lošiji od kvaliteta života koji ima današnja generacija. Ovu ideju najviše promovise definicija održivog razvoja, koju je formulisala Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj na Brundtland konferenciji 1987. godine. U Brundtland izveštaju „*Our Common Future*“ održivi razvoj je definisan kao: „Razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnje generacije bez

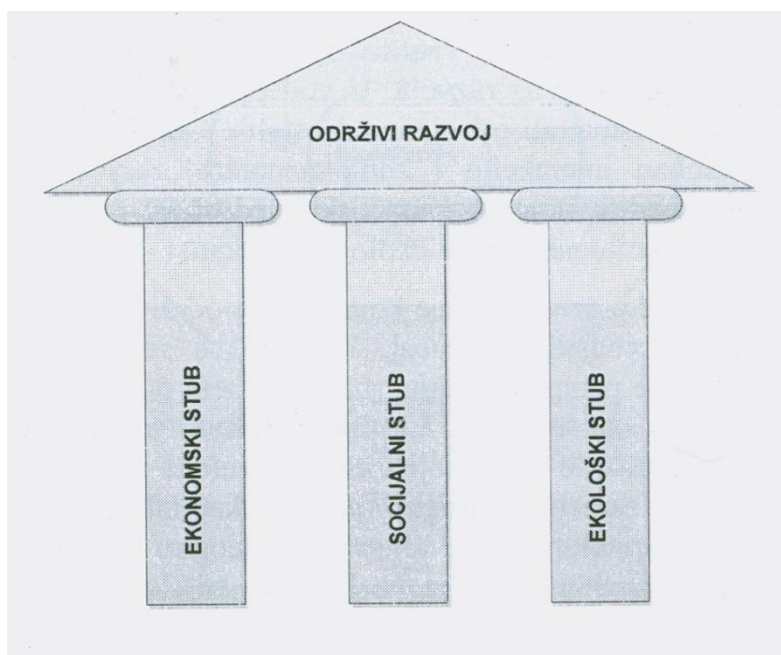
ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe". Postoji nekoliko karakteristika koncepta održivog razvoja koji proizilaze iz ove definicije, a najvažnije su (Hussen, 2004, 269):

- jednakost (odnosi se na sadašnje i buduće generacije),
- etičnost (međugeneracijska pravičnost) i
- efikasnost (ekonomska efikasnost korišćenje prirodnih resursa).

U literaturi se može naći veliki broj različitih definicija i značenja koncepta održivog razvoja. Međutim, ne postoji definicija koncepta održivog razvoja koja je opšte prihvaćena.

Koncept održivog razvoja predstavlja se modelom koji čine tri stuba (dimenzije): ekonomski, ekološki i socijalni (društveni). Drugačije se zove „model tri stuba“ i predstavljen je na Slici 1.

Slika 1: Stubovi koncepta održivog razvoja

Izvor: Jovanović et al., 2011, 49.

Ekonomski stub koncepta održivog razvoja označava težnju da se uz efikasnu upotrebu prirodnih resursa obezbedi društveno blagostanje. Ovu dimenziju održivosti moguće je meriti rastom GDP-a *per capita*,

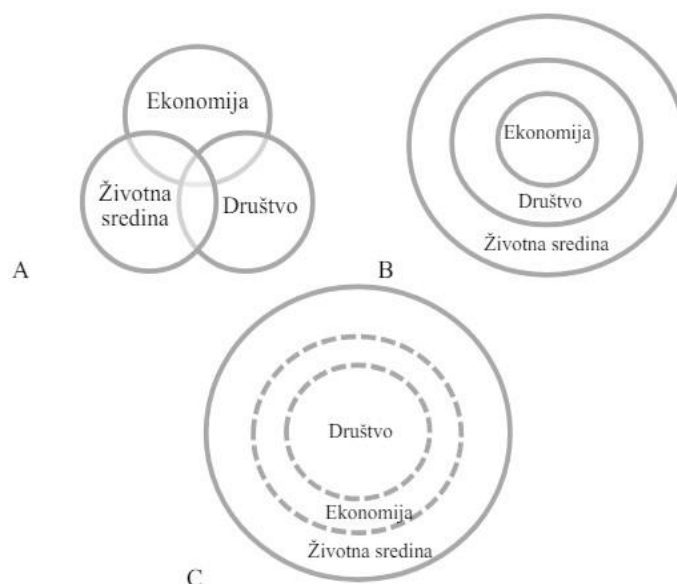
razvojem ekonomske strukture, nivoom i strukturom potrošnje, proizvodnje, trgovine itd.

Socijalni (društveni) stub predstavlja zahtev da socijalne usluge budu dostupnije ljudima. Ovaj stub obuhvata nekoliko različitih dimenzija: pružanje obrazovnih usluga, zdravstvenih usluga, ravnopravnost među ljudima, obezbeđenje prihvatljivog životnog standarda i zaposlenosti i drugo. Drugim rečima, socijalna komponenta podrazumeva upravljanje ljudskim resursima na održiv način. Parametri za sagledavanje socijalne održivosti su stopa nezaposlenosti, stopa pismenosti, stepen siromaštva, nivo zdravstvene zaštite itd.

Ekološka komponenta podrazumeva konzervaciju i očuvanje fizičke i biološke baze ekosistema. Ključni pokazatelji stanja i promena u okviru ove komponente odnose se na emisiju štetnih gasova, kvalitet prirodnih resursa, broj zaštićenih područja, bogatstvo flore i faune, uticaj poljoprivrede na prirodnu sredinu i dr. Ekološka komponenta koncepta održivog razvoja predstavlja platformu za kreiranje ekološke politike.

Za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja potrebna je međusobna povezanost i komplementarnost sva tri stuba održivog razvoja. Evolucija međuzavisnosti dimenzija održivog razvoja je prikazana na slici 2. Na početku razvoja koncepta održivosti smatralo se da su ekonomija, ekologija i društvo jednako važni (A). Dalji razvoj ovog koncepta je prikazao odnos između društva, ekonomije i životne sredine, odnosno komponenti održivog razvoja pomoću „modela koncentričnih krugova“, pa se tako ekonomska komponenta nalazi unutar društvene, a onda obe unutar ekološke komponente. Prema ovom shvatanju ekonomija postaje sredstvo za reorganizaciju društva i životne sredine, a ne sredstvo samo po sebi (Velenturf & Purnell, 2021), pri čemu su i ekonomija i društvo zavisni od životne sredine. Znači, ekonomska komponenta zavisi od ostale dve komponente, tj. razvoj privrede zavisi od razvoja društva i životne sredine (B). Najnovija shvatanja polaze od toga da ekonomija ima za cilj održanje ili poboljšanje društvenog blagostanja, kvaliteta životne sredine i ekonomskog prosperiteta, tako da razvoj društva zavisi od privredne aktivnosti i kvaliteta životne sredine (C).

Slika 2: Razvoj koncepta održivog razvoja

Izvor: Velenturf & Purnell, 2021, 1447.

Na osnovu ovoga, moguće je izvesti zaključak da je komponenta koja se odnosi na životnu sredinu najobuhvatniji element koncepta održivosti. Međutim, sve tri komponente bi trebalo posmatrati u međusobnoj interakciji i zavisnosti. Zbog velikog značaja koji se pridaje ekonomiji, u radu će se izvršiti komparativna analiza indikatora ekološke i društvene dimenzije sa indikatorom ekonomske dimenzije kako bi se utvrdilo da li ekonomski rast obezbeđuje zaštitu i unapređenje životne sredine, kao i društveno blagostanje po zemljama.

Faze razvoja koncepta održivog razvoja

Početkom sedamdesetih godina 20. veka došlo je do pojave svesti da se ekonomski razvoj mora odvijati uz zaštitu životne sredine, a ova ideja je inicirana na konferenciji UN o životnoj sredini 1972. godine kada je i usvojena Stokholmska deklaracija o čovekovoj sredini (*Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*). Međutim, smatra se da je koncept održivog razvoja koncipiran, promovisan i počeo sa implementacijom na Konferenciji UN o životnoj sredini i razvoju u Rio de Žaneiru 1992. godine usvajanjem Rio deklaracije.

Tokom tri decenije razvoja koncepta održivog razvoja moguće je identifikovati četiri faze (Vujić, 2022b, 1271):

- 1) predfaza (1983-1992) od prvog pominjanja pojma održivog razvoja do institucionalizacije;
- 2) (1992-2000) od konferencije UN u Rio de Žaneiru do Milenijumske deklaracije UN;
- 3) (2000-2015) od Milenijumske deklaracije UN do Agende 2030;
- 4) (2015-2030) aktuelna faza realizacije ciljeva održivog razvoja iz Agende 2030.

Na Generalnoj skuptini UN formirana je Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj 1983. godine koja je "istraživala uzroke degradacije životne sredine, pokušavajući da razume međusobne veze između društvene pravičnosti, ekonomskog rasta i ekoloških problema, te je razvila politička rešenja koja integrišu sve tri oblasti," (Britannica, 2021). Tada su postavljena tri stuba koncepta održivog razvoja i to ekonomski, društveni/socijalni i ekološki.² Poznato je da je u Izveštaju Bruntland komisije pod nazivom „Naša zajednička budućnost“ iz 1987. godine prvi put definisan pojam održivog razvoja (Elliot, 2006, 7).

Institucionalizacija održivog razvoja započinje 1992. godine sa konferencijom UN o životnoj sredini i održivom razvoju u Rio de Žaneiru. Na ovoj konferenciji su doneta dva značajna dokumenta i to: Deklaracija UN o životnoj sredini i održivom razvoju, koja je sadržala 27 osnovnih principa zaštite životne sredine preporučenih za usvajanje i primenu u nacionalnim zakonodavstvima država članica, i Agenda 21, koja je predstavljala globalni akcioni plan održivog razvoja za 21. vek (Milenković, 2006, 32-33). Na ovoj konferenciji, u Agendi 21 se prvi put govorilo o merenju održivog razvoja i uspostavljeni su indikatori za

² Ove tri dimenzije koncepta su osnovne, ali od 1995. godine spominje se i četvrta dimenzija koncepta održivog razvoja, a to je institucionalna dimenzija - razvoj nauke i tehnologije, dostignuti nivo javne svesti, pristup informacijama itd. (Spangenberg, 2002) ili politička, odnosno upravljačka dimenzija (Zhang, 2013), odnosno od 2010. godine inkorporira se kultura kao četvrta dimenzija na osnovu dokumenta sa Svetskog kongresa Ujedinjenih gradova i lokalnih samouprava (*UCLG Congress*) (Vujić, 2022a, 259).

procenu i kontinuirano unapređenje razvoja nacija koji prate promene u sve tri osnovne dimenzije.

Na Milenijumskom samitu u Njujorku 2000. godine usvojena je Milenijumska deklaracija koja je sadržala Milenijumske ciljeve razvoja. Prema zvaničnom izveštaju UN o realizaciji ciljeva iz 2015. godine (UN, 2015, 8) ocenjen je „preskroman i preuzak učinak u odnosu na široko targetirane ekološke oblasti iz same Deklaracije“ (Vujić, 2022b, 1274).

Nakon Milenijumskih ciljeva održivog razvoja, na Samitu UN o održivom razvoju u Njujorku 2015. godine je usvojena Agenda održivog razvoja za period do 2030. godine. Ovaj dokument je integrisao sve prethodno spomenute dokumente (Rio deklaracija, Agenda 21 i Milenijumski ciljevi). „Ovih 17 ciljeva zasnivaju se na uspehu Milenijumskih ciljeva razvoja, ali obuhvataju i nove prioritetne oblasti, kao što su klimatske promene“ (UNDP, 2021).

Interpretacija ciljeva održivog razvoja (COR) u literaturi je predstavljena brojnim modelima. Pojedini modeli su kategorisali ciljeve prema dimenzijama održivog razvoja (Barta et al., 2023). Prema Radukić & Kostić (2019, 432) 17 ciljeva je svrstano u četiri dimenzije održivog razvoja:

1. ekonomski rast (ciljevi održivog razvoja 8 i 9)
2. razvoj ljudskih resursa (ciljevi održivog razvoja 1, 2, 3, 4, 5 i 10)
3. životna sredina i klima (ciljevi održivog razvoja 6, 7, 11, 12, 13 i 15)
4. institucije, finansije i saradnja (ciljevi održivog razvoja 16 i 17).

Prva grupa ciljeva obuhvata održivi rast, zaposlenost, razvoj infrastrukture i inovacija. Druga grupa ciljeva je relevantna za razvoj ljudskih resursa i odnosi se na smanjenje siromaštva, zdravlje i obrazovanje. Treća grupa ciljeva obuhvata zaštitu životne sredine i borbu protiv klimatskih promena. Ostvarenje četvrte grupe ciljeva zahteva jačanje institucija, obezbeđenje finansija kroz povoljan poslovni i investicioni ambijent, kao i partnerstvo između svih nivoa vlasti, akademske zajednice, civilnog društva i privatnog sektora.

Prema Rockström & Sukhdev (2016), u modelu održivog razvoja ciljevi su podeljeni u tri tradicionalne dimenzije, a na vrhu piramide je 17 COR – Partnerstvom do ciljeva (Slika 3). Oni smatraju da je

partnerstvo ključan faktor za realizaciju ciljeva koji su raspoređeni u svim dimenzijama održivog razvoja.

Slika 3: Piramida ciljeva održivog razvoja

Izvor: Prikaz autora prema Greenland et al., 2023.

Kao glavne kritike ovih 17 ciljeva Agende 2030 se navode nemogućnost upravljanja (Szirmai, 2015; Horvath et al., 2022), preklapanje (International Institute for Sustainable Development, 2019), kontradikcija između ekonomskih, društvenih i ekoloških ciljeva (UNESCO, 2019). Qasim & Grimes (2022) su istakli sukob između „skupih“ društvenih ciljeva koji podržavaju društveno blagostanje i ciljeva usmerenih na ekonomski razvoj, dok Spaiser et al. (2017) navode neusklađenost između socio-ekonomskih ciljeva i ciljeva koji su fokusirani na ekološku održivost. Na primer, iako je društveno-ekonomski razvoj po prirodi održiv, to uvek znači i veće iscrpljivanje resursa.

Veliki značaj imaju ekološki ciljevi, jer najveći broj autora ukazuje na to da je najveća pretnja opstanku čovečanstva globalna ekološka kriza – klimatske promene koja je sadržana u cilju 13 (Akcija za klimu). Vujić (2022b, 1282) smatra „da bar sledeća faza nakon 2030. godine

bude ona koja će u pravom smislu biti prvenstveno održiva, a tek sekundarno razvojna“.

Osnovni pokazatelji stepena održivog razvoja

Prihvatanju koncepta održivog razvoja na globalnom nivou doprinela je Konferencija Ujedinjenih nacija održana u Rio de Žaneiru 1992. godine. Koncept održivog razvoja uglavnom obuhvata tri dimenzije: ekonomsku, ekološku i društvenu. Dakle, pri implementaciji koncepta održivog razvoja neophodno je usaglasiti sve tri dimenzije na kojima se bazira uz postojanje adekvatne institucionalne osnove. Održivost je trodelni proces, gde napredak vezan za jedan aspekt održivosti zavisi od napretka u druga dva. Na duge staze, privredna ravnoteža će biti narušena ako se dešavaju propusti u društvenoj i ekološkoj dimenziji. Ekološki ciljevi ne mogu se postići u siromaštvu i nejednakosti. Podizanje društvenog blagostanja je osnovni cilj održivosti i osnovni pokretač za druge dve oblasti. Ta osnovna perspektiva održivog razvoja može se sagledati kroz shvatanje tzv. tri I-održivosti:

1) Integrisano – tri stuba održivosti – ekonomski, ekološki i društveni – jednako su važni i moraju se sagledavati jedinstveno.

2) Intenzivno – donošenje odluka za održivost treba da bude intenzivno (pre nego ograničeno i kratkotrajno) i mora stalno ocenjivati međugeneracijske posledice i dugoročne kompromise između tri stuba održivog razvoja.

3) Inkluzivno – održivo upravljanje obuhvata sve zainteresovane strane kroz otvoren i inkluzivan proces.

Jedno od centralnih pitanja u teorijama ekonomskog razvoja je kako i kojim indikatorima meriti razvoj. Pokazatelji razvoja, uopšteno, izražavaju tendenciju kretanja neke varijable u određenom vremenskom periodu koja može biti kvantitativno i kvalitativno merljiva veličina i koja se ispoljava kao rezultat ostvarivanja određenih ciljeva razvoja. Ovi pokazatelji se koriste u makroekonomskim analizama za procenu dostignutog nivoa razvoja, ali i za projekcije i planiranje razvoja.

Jasno je da tradicionalni indikator, kao što je BDP i BDP *per capita*,

ne mogu dati potpunu sliku stvarnih i ukupnih rezultata razvoja. Ovi pokazatelji mogu pogrešno prikazati dugoročnu održivost nacionalne ekonomije. Ekonomski rast može biti važan deo stvarnog napretka, ali ne znači uvek i razvoj.

Postoje različiti indeksi za merenje stepena održivog razvoja prema različitim dimenzijama. Prema Lior et al. (2018) primena indikatora za merenje stepena održivog razvoja treba da bude usklađena sa nivoom razvoja zemlje.

Na osnovu analize indikatora održivog razvoja po dimenzijama, Strezov et al. (2017) smatraju da samo dva indeksa SSI (*Sustainable Society Index*) i GSI (*Genuine Savings Index*) razmatraju sve tri dimenzije održivog razvoja, dok ostali mere socio-ekonomsku, socio-ekološku ili samo ekonomsku i ekološku dimenziju. Zato su oni predložili normalizovan prosečni indeks održivosti (NASI), koji je izračunat kao prosečni indeks devet različitih indeksa za merenje održivog razvoja i to su: Indeks promene u bogatstvu (*Change in Wealth Index - CWI*), Ekološki otisak (*Ecological Footprint - EF*), Indeks ekoloških performansi (*Environmental Performance Index - EPI*), Indeks održivosti životne sredine (*Environmental Sustainability Index - ESI*), Indeks prave štednje (*Genuine Savings Index - GSI*), Globalni indeks blagostanja (*Global Well-Being Index - GWI*), Indeks srećne planete (*Happy Planet Index - HPI*), Indeks ljudskog razvoja (*Human Development Index - HDI*) i Indeks održivog društva (*Sustainable Society Index - SSI*). Oni su utvrdili odstupanje svakog indeksa u odnosu na NASI, dok GWI, pa zatim HDI, imaju najmanje odstupanje od prosečnog ranga. Ova dva indeksa razmatraju društvenu dimenziju održivog razvoja, pa će u ovom radu biti prikazan dostignuti nivo posmatranih zemalja prema HDI.

Dakle, postoje brojni indeksi za merenje održivog razvoja, ali ne postoji jedan koji je najprihvatljiviji od strane stručnjaka i predstavnika vlasti. Zato je neophodan interdisciplinarni pristup razvoju indeksa održivosti, koji uključuje kreatore politike, ali i stručnjake koji izučavaju sve tri dimenzije održivog razvoja. U radu se uzimaju u obzir različiti indikatori za merenje pojedinačne dimenzije održivog razvoja.

Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika prema paritetu kupovne moći (US\$) kao pokazatelj ekonomske dimenzije održivog razvoja

Analiza ekonomskih kretanja je nezamisliva bez uzimanja u obzir bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika. Kada se stave u odnos vrednost proizvodnje jedne zemlje sa njenim brojem stanovnika, moguće je dobiti bolju sliku u vezi sa životnim standardom stanovništva određene zemlje. BDP po glavi stanovnika se najčešće koristi u komparativnoj analizi ekonomskih kretanja, međutim, njegova upotreba je moguća i u analizi održivog razvoja. Nominalni BDP po glavi stanovnika ne odražava razlike u troškovima života i stopama inflacije u zemljama, dok je bruto domaći proizvod po glavi stanovnika prema paritetu kupovne moći u američkim dolarima (BDP po glavi stanovnika (PPP US\$)) korisnija mera za poređenje životnog standarda među državama (tabela 1).

Tabela 1: Rangiranje zemalja Zapadnog Balkana prema BDP po glavi stanovnika (PPP US\$) za 2022. godinu

Zemlja	Globalni rang	BDP po glavi stanovnika (PPP US\$)
Crna Gora	66	27,027.5
Srbija	69	23,914.2
Severna Makedonija	76	20,328.9
Bosna i Hercegovina	78	19,990.8
Albanija	82	18,603.4

Izvor: Prikaz autora prema podacima World Bank

Ako se razmatra ekonomska dimenzija održivog razvoja preko BDP *per capita* (PPP US\$), na osnovu podataka Svetske banke za 2022. godinu, vodeća zemlja u regionu Zapadnog Balkana prema ovom pokazatelju je Crna Gora (27,027.5), dok je na drugom mestu Srbija (23,914.2). Ukoliko zemlja sprovede reforme koje omogućavaju poboljšanje privrednog ambijenta, to će dovesti do boljih ekonomskih performansi. Sa druge strane, najmanji BDP *per capita* (PPP US\$) imaju Albanija (18,603.4) i BiH (19,990.8), dok Severna Makedonija (20,328.9)

ima srednje vrednosti privrednog rasta. Ove zemlje se suočavaju sa izazovima u sprovođenju odgovarajuće ekonomske i socijalne politike koje bi donele krupne promene na celokupnom društvenom planu.

Da bi se poboljšala ekonomska dimenzija održivog razvoja neophodno je kreiranje politike zelenog rasta, koja se bazira na konceptu održivog razvoja, podrazumeva donošenje ekonomskih odluka uz uvažavanje principa zaštite i unapređenja životne sredine razmatranjem „resurne efikasnosti, transformisanja energetske sistema, vrednovanja prirodnog kapitala u ekonomskom bilansu i određivanja cena eksternih efekata životne sredine“ (Scott et al., 2013, 4).

Pored ostalog, politike zelenog rasta doprinose ostvarivanju šireg spektra ekonomskih koristi, kao što su (EaP GREEN, 2016, 15):

1) poboljšane performanse proizvodnih procesa i novih poboljšanih proizvoda;

2) inovacije i strukturne promene u privredi, koje bi bile praćene pojavom novih industrija, proizvoda, usluga i novih poslovnih prilika u globalu, kao i prevazilaženjem tehnološke blokade, posebno u odnosu na infrastrukturu;

3) fiskalna konsolidacija, primera radi, preispitivanjem sastava i efikasnosti javnog trošenja i povećanja prihoda kroz određivanje cena zagađenja;

4) poverenje investitora kroz veću predvidljivost i stabilnost načina na koji se vlade bave glavnim pitanjima zaštite životne sredine i razvoja i

5) uravnoteženiji makrekonomske uslovi i smanjena volatilnost cena resursa.

Benefiti politika zelenog rasta se mogu podeliti na: ekonomske, ekološke i društvene benefite, kao što je prikazano u tabeli 2.

Tabela 2: Benefiti politika zelenog rasta

EKONOMSKI BENEFITI	EKOLOŠKI BENEFITI	DRUŠTVENI BENEFITI
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ublažavanje klimatskih promena 2. Unapređenje resursne efikasnosti 3. Smanjenje zavisnosti od fosilnih goriva 4. Smanjenje emisija u vazduh i vodu 5. Smanjenje gubitka biodiverziteta 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Unapređenje u domenu produktivnosti, ekonomskog rasta i konkurentnosti 2. Ubrzanje inovacija putem korekcija tržišnih neuspeha u oblasti znanja 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Redukcija ekološki indukovanih zdravstvenih problema i rizika 2. Jačanje rezilijentnosti na prirodne katastrofe, volatilnost robnih cena usled ekonomske krize 3. Generisanje radnih mesta i redukovanje siromaštva 4. Unapređenje regionalnih jednakosti 5. Poboljšan pristup ekološkim uslugama i pogodnostima

Izvor: Đorić, 2021, 73.

Indeks ekoloških performansi (EPI) kao pokazatelj ekološke dimenzije održivog razvoja

Jedan od načina putem koga je moguće steći bolji uvid u nivo ekološke komponente održivog razvoja jeste upotreba Indeksa ekoloških performansi (*Environmental Performance Index - EPI*). Ovaj indeks može pomoći državama prilikom implementacije koncepta održivog razvoja, jer EPI indeks omogućava detaljnu analizu ekoloških performansi jedne zemlje. EPI metodologija je razvijena na Univerzitetu Jejl (*Yale Center for Environmental Law and Policy - YCELP*) i Univerzitetu Kolumbija (*Columbia University - Center for International Earth Science Information Network - CIESIN*) u saradnji sa Svetskim ekonomskim forumom (*World Economic Forum*). Za izračunavanje EPI indeksa neophodno je sagledati nekoliko područja ekološke politike, kao i indikatore koji utiču na ta tematska područja. Oblasti koje se sagledavaju su: uticaj na zdravlje ljudi, kvalitet vazduha, voda i sanitarni sistem, vodeni resursi i njihov uticaj na ekosistem, poljoprivreda, šumarstvo, ribolov, biodiverzitet i staništa, kao i klimatske promene i energija.

EPI metodologija predstavlja jedan od novijih načina posmatranja oblasti održivog razvoja. Sagledavanjem određenih tematskih područja u okviru EPI indeksa, dobija se bolji uvid u postupak zaštite i

unapređenja životne sredine, što predstavlja i osnovu za kreiranje novih strategija održivog razvoja. Jasan uvid u problematično područje održivog razvoja može pomoći kreatorima ekonomske politike da promene pravac svog delovanja i da se okrenu ka primeni čistijih tehnologija i održivih poslovnih procesa.

Dostignuti rang i rezultat EPI indeksa zemalja Zapadnog Balkana na osnovu najnovijih podataka za 2022. godinu, u odnosu na ukupno 180 zemalja, prikazan je u sledećoj tabeli 3.

Tabela 3: Rangiranje zemalja Zapadnog Balkana prema EPI indeksu za 2022. godinu

Zemlja	Rang	Rezultat
Severna Makedonija	34	54,3
Albanija	62	47,1
Crna Gora	63	46,9
Srbija	79	43,9
Bosna i Hercegovina	102	39,4

Izvor: Prikaz autora prema podacima Environmenta Performance Index

Prema najnovijem Izveštaju o indeksu ekoloških performansi u regionu Zapadnog Balkana najbolje rezultate je pokazala Severna Makedonija, koja je zauzela 34. mesto. Zatim slede Albanija i Crna Gora (62. i 63. mesto, respektivno), dok Srbija zauzima 79. mesto. U odnosu na prethodnih nekoliko godina Republika Srbija je ostvarila napredak, ali još uvek ima dosta posla kako bi rezultati bili na nivou razvijenih zemalja. U regionu najniži rezultat ima BiH koja nije ostvarila neki značajniji napredak i nalazi se na 102. mestu.

U tabeli 4 je izvršeno poređenje zemalja na osnovu ranga BDP *per capita* (PPP US\$) i ranga EPI indeksa.

Tabela 4: Poređenje zemalja prema BDP po glavi stanovnika (PPP US\$) i EPI indeksu

Zemlja	Rang prema BDP po glavi stanovnika (PPP US\$)	Rang prema EPI	Promena u korist
Albanija	82	62	20 BDP
Bosna i Hercegovina	78	102	24 EPI
Severna Makedonija	76	34	42 BDP
Srbija	69	79	10 EPI
Crna Gora	66	63	3 BDP

Izvor: Prikaz autora prema podacima World Bank i EPI

Prema najnovijim podacima za 2022. godinu, globalni rang zemalja prema BDP po glavi stanovnika (PPP US\$) obuhvata 179 zemalja, dok rang zemalja prema EPI indeksu obuhvata 180 zemalja. Poređenjem podataka u tabeli 4 mogu se izvesti sledeći zaključci:

1) Ekonomska i ekološka dimenzija održivog razvoja u zemljama Zapadnog Balkana su veoma neravnomerno razvijene.

2) Zemlja kod koje je EPI rang približan rangu BDP *per capita* (PPP US\$) je Crna Gora, kod koje postoji relativna usklađenost između zaštite životne sredine i ekonomskog rasta. Ekonomska i ekološka dimenzija održivog razvoja su relativno usklađene.

3) Tri zemlje imaju bolji rang prema BDP *per capita* (PPP US\$) u odnosu na EPI rang i to su: Crna Gora (za 3), Albanija (za 20) i Severna Makedonija (za 42). Ove zemlje su ostvarile rast privredne aktivnosti koji nije praćen unapređenjem životne sredine. Ekonomska dimenzija održivog razvoja je dominantnija od ekološke dimenzije.

4) Dve zemlje imaju bolji EPI rang od ranga BDP *per capita* (PPP US\$) i to su: Srbija i Bosna (za 10) i Hercegovina (za 24). Ove zemlje su preduzele značajne mere za poboljšanje kvaliteta životne sredine. Ekološka dimenzija održivog razvoja je dominantnija od ekonomske dimenzije.

Indeks ljudskog razvoja (HDI) kao pokazatelj društvene dimenzije održivog razvoja

Definicija razvoja se smatra mnogo širom od samog ekonomskog rasta. Dasgupta (2007) navodi da „najpoznatiji indeksi društvenog blagostanja – bruto domaći proizvod (BDP) po glavi stanovnika i indeks ljudskog razvoja (HDI) Programa razvoja UN (*United Nations Development Programme - UNDP*) se koriste za merenje trenutnog blagostanja u praksi“.

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) je uveo Indeks ljudskog razvoja (HDI) kao meru razvoja u svom prvom Izveštaju o ljudskom razvoju (*Human Development Report - HDR*) 1990. godine (UNDP, 1990). Ovaj indeks je uveden za kvantifikaciju celokupnog socio-ekonomskog razvoja zemalja sa stanovišta ljudskog razvoja. HDI

obuhvata tri važna cilja razvoja: pristup zdravstvu, obrazovanju i dobrima. HDI je posebno pogodan za ispitivanje rodni nejednakosti, jer se podaci za HDI ne prikupljaju na nivou domaćinstva, već na nivou pojedinca putem demografskih istraživanja i popisa stanovništva.

HDI obuhvata tri komponente: dug i zdrav život (očekivani životni vek pri rođenju), pristojan životni standard meren bruto nacionalnim dohotkom (GNP) po glavi stanovnika (PPP US\$) (godišnji prihod zemlje u dolarima podeljen brojem stanovnika) i pristup znanju (očekivane godine školovanja). Ove komponente odražavaju kvalitet života pojedinca i sposobnost država da stvore održivi put ka razvoju. HDI je postao značajan indikator za merenje i poređenje napretka zemalja. Ovaj indeks je prošao kroz nekoliko revizija i od 2010. godine predstavlja standardni način merenja ljudskog razvoja. Međutim, uprkos svojoj popularnosti, HDI je kritikovan zbog neuzimanja u obzir ekološkog aspekta i razvoja iz globalne perspektive (Korsakienė & Breivytė, 2011).

Poređenjem rangiranja zemalja prema HDI indeksu i bruto domaćem proizvodu *per capita* (PPP US\$) postoje tri situacije (Dašić, 2016, 122):

1) Ako je HDI rang približan bruto domaćem proizvodu *per capita* (PPP US\$) rang, znači da postoji sklad između postojećih resursa i razvojnih rezultata.

2) Ako je HDI rang veći od bruto domaćeg proizvoda *per capita* (PPP US\$) ranga, znači da su ta područja iskoristila sopstvene potencijale na najbolji mogući način, tj. razvojna politika se vodi u funkciji čitavog stanovništva.

3) Ako je HDI rang manji od bruto domaćeg proizvoda *per capita* (PPP US\$) ranga, znači da na datom području politika razvoja nije u funkciji celokupnog stanovništva, već favorizuje vladajuće slojeve (zemlje izvoznice nafte i njima slične ekonomije zasnovane na eksploataciji prirodnih resursa i na njima zasnovanoj monokulturnoj privredi).

Dakle, trendovi HDI pokazuju razlike između zemalja u nivou blagostanja. Razlika između ostvarene i maksimalno moguće vrednosti HDI ukazuje na nedostatke i izazove zemalja da ih prevaziđu.

Tabela 5: Rangiranje zemalja Zapadnog Balkana prema HDI indeksu za 2022. godinu

Zemlja	Rang	Rezultat
Crna Gora	50	0.844
Srbija	65	0.805
Albanija	74	0.789
Bosna i Hercegovina	80	0.779
Severna Makedonija	83	0.765

Izvor: Prikaz autora prema podacima HDI

U tabeli 5 su prikazani rang i rezultat HDI indeksa zemalja Zapadnog Balkana prema poslednjem Izveštaju o ljudskom razvoju iz 2022. godine, koji sadrži podatke za 193 zemlje. U ovom regionu izrazito najbolje rangirana zemlja je Crna Gora, a najslabije rangirana je Severna Makedonija imajući u vidu društvenu dimenziju održivog razvoja.

U tabeli 6 je izvršeno poređenje zemalja na osnovu ranga BDP *per capita* (PPP US\$) i ranga HDI.

Tabela 6: Poređenje zemalja prema BDP po glavi stanovnika (PPP US\$) i HDI indeksu

Zemlja	Rang prema BDP po glavi stanovnika (PPP US\$)	Rang prema HDI	Promena u korist
Albanija	82	74	8 BDP
Bosna i Hercegovina	78	80	2 HDI
Severna Makedonija	76	83	7 HDI
Srbija	69	65	4 BDP
Crna Gora	66	50	16 BDP

Izvor: Prikaz autora prema podacima World Bank i HDI

Prema najnovijim podacima za 2022. godinu, globalni rang zemalja prema BDP po glavi stanovnika (PPP US\$) obuhvata 179 zemalja, dok rang zemalja prema HDI obuhvata 183 zemalja. Poređenjem podataka mogu se izvesti sledeći zaključci:

1) Zemlja kod koje je HDI rang približan rangu BDP *per capita* (PPP US\$) je Bosna i Hercegovina, kod koje postoji relativna usklađenost između postojećih resursa i razvojnih rezultata. Ekonomska i društvena dimenzija održivog razvoja (koja obuhvata zdravlje, znanje – obrazovanje i životni standard) su relativno usklađene.

2) Zemlje kod kojih je HDI rang veći od ranga BDP *per capita* (PPP US\$) su Bosna i Hercegovina i Severna Makedonija, što znači da su iskorišćeni sopstveni potencijali na najbolji mogući način, tj. razvojna politika se vodi za dobrobit čitavog društva. Društvena dimenzija održivog razvoja je dominantnija u odnosu na ekonomsku dimenziju.

3) Zemlje kod kojih je HDI rang manji od ranga BDP *per capita* (PPP US\$) su Srbija, Albanija i Crna Gora, što znači da politika razvoja nije u funkciji celokupnog društva, već favorizuje vladajuće slojeve (ekonomije zasnovane na eksploataciji prirodnih resursa i na njima zasnovanoj monokulturnoj privredi). Ovu grupu zemalja možemo podeliti u dve podgrupe. Prvu podgrupu čine Srbija i Albanija, koje imaju manju razliku između BDP *per capita* i HDI (4 i 8, respektivno), a u drugoj podgrupi je Crna Gora sa većom razlikom u pokazateljima (16). Ekonomska dimenzija održivog razvoja je dominantnija u odnosu na društvenu dimenziju.

Zaključak

Koncept održivog razvoja podrazumeva zadovoljavanje potreba ljudi i prevazilaženje sukoba između ekonomije i životne sredine. Ostvarivanjem ovog modela u praksi moguće je stvoriti uslove da ekonomski i ekološki ciljevi budu komplementarni, a ne konfliktni. Da bi se proces razvoja ostvarivao bez protivurečnosti, neophodno je istovremeno uvažavati socijalna pitanja, počev od najnižeg (lokalnog) do najvišeg (globalnog) nivoa njihovog ispoljavanja. Cilj održivog razvoja, tj. održivost (odnosno, održivo korišćenje resursa) ostvaruje se kroz dinamičan proces unapređivanja tehničko-tehnološke osnove rada, porasta društvenog bogatstva i kvaliteta života ljudi. Pri tom se ne zanemaruje potreba zaštite životne sredine, kao i briga o potrebama za resursima budućih generacija.

Ocena nivoa ostvarenog održivog razvoja jedne zemlje se vrši na osnovu vrednosti pokazatelja tri osnovne dimenzije ovog koncepta. Kako bi implementacija koncepta održivog razvoja dala dobre rezultate, neophodno je uskladiti njegovu ekonomsku, ekološku i društvenu dimenziju. Kao pokazatelj ekonomske dimenzije uzet je BDP *per capita*

(PPP US\$), za analizu ekološke dimenzije EPI indeks (*Environmental Performance Index*), a za društvenu dimenziju HDI indeks (*Human Development Index*).

Rezultati istraživanja su ukazali na složenost istovremenog praćenja i analize svih dimenzija održivog razvoja radi identifikacije problema u implementaciji koncepta održivog razvoja zemalja Zapadnog Balkana. Poređenje posmatranih zemalja prema usaglašenosti dimenzija održivog razvoja je pokazalo da je jedan od problema Republike Srbije i zemalja u regionu uglavnom neujednačenost pokazatelja, a posebno ekonomske i ekološke, ali i ekonomske i društvene dimenzije održivog razvoja. Posebno se ističe neravnomerna razvijenost ekonomske i ekološke dimenzije održivog razvoja u zemljama Zapadnog Balkana. Najveću usklađenost između ekonomske i ekološke dimenzije ima Crna Gora, a Bosna i Hercegovina između ekonomske i društvene dimenzije. Republika Srbija je ostvarila najbolje rezultate u ekološkoj dimenziji, zatim sledi ekonomska i na kraju društvena dimenzija održivog razvoja.

Na osnovu dobijenih rezultata u ovom radu, autori će buduće istraživanje usmeriti na analizu vremenskih serija u kretanju indeksa održivog razvoja po dimenzijama, kao i na analizu podindeksa, kako bi se otkrili nedostaci i promovisale prednosti pojedinih zemalja u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja u okviru Agende 2030.

Na osnovu rezultata komparativne analize pokazatelja održivog razvoja Republike Srbije i zemalja Zapadnog Balkana moguće je uočiti negativna kretanja ključnih parametara i neophodno je preduzeti adekvatne mere u cilju rešavanja glavnih problema pri implementaciji koncepta održivog razvoja u narednom periodu. Republika Srbija, kao i zemlje u regionu, treba da slede primere razvijenih zemalja kada je u pitanju definisanje i primena politika i strategija održivog razvoja:

- promovisanje „pametnog rasta“ kroz pravilno korišćenje resursa i usklađivanje ekonomije sa regenerativnim kapacitetima životne sredine primenjujući princip „zagađivač plaća“;
- kontrolisani rast stanovništva preko populacione politike;
- formulisanje i sprovođenje socijalne politike koja neguje društvenu koheziju i ljudska prava;

- kontinuirano podizanje svesti o značaju održivog razvoja i angažovanje šire javnosti u odgovornom ekonomskom, ekološkom i društvenom ponašanju, kao i odgovornom upravljanju;
- generisanje i primena inovacija na osnovu partnerstva između međunarodnih organizacija, organa vlasti na svim nivoima, istraživačkih institucija, privatnog sektora i organizacija civilnog društva pružanjem institucionalne i finansijske podrške u svim oblastima istraživanja.

Prilikom implementacije programa održivog razvoja treba uzeti u obzir različite nacionalne kapacitete i nivoe razvoja zemalja uz poštovanje nacionalnih politika i prioriteta. Potrebno je osigurati univerzalnost i specifičan pristup globalnim ciljevima održivog razvoja u svim zemljama i podsticanje razvijenih zemalja da podrže manje razvijene zemlje u sprovođenju globalne agende.

U Republici Srbiji važno je da svi doneti zakoni iz oblasti životne sredine budu primenljivi u praksi i da se u potpunosti obezbedi poštovanje ovih pravnih normi. Većom brigom o životnoj sredini poboljšava se reputacija naše zemlje kod stranih institucija, veće su mogućnosti za dobijanje sredstava za projekte održivog razvoja, a sve to na kraju može voditi povećanju investicija što bi doprinelo otvaranju novih radnih mesta i razvoju srpske privrede. Zato je važan aktivan pristup implementaciji koncepta održivog razvoja u cilju iskorišćavanja ekonomskih, ekoloških i društvenih benefita politike zelenog rasta.

Reference

1. Barta, S., Belanche, D., Flavián, M., Terré, M. C. (2023) How implementing the UN sustainable development goals affects customers' perceptions and loyalty. *Journal of Environmental Management*, 331, 117325. https://www.researchgate.net/publication/367498807_How_implementing_the_UN_sustainable_development_goals_affects_customers'_perceptions_and_loyalty
2. Britannica. Brundtland Report. <https://www.britannica.com/topic/Brundtland-Report>
3. Dasgupta, P. (2007) Measuring Sustainable Development: Theory and Application. *Asian Development Review*, 24(1), 1-10.

4. Dašić, B. (2016) Indeks ljudskog razvoja kao pokazatelj dostignutog razvoja Srbije. *Srpska akademska misao*, 1(1), 119-130.
5. Đorić, Ž. (2021) Zelena ekonomija i održivi razvoj u zemljama Zapadnog Balkana. *Ekonomске ideje i praksa*, br. 41, 67-91.
6. EaP GREEN (2016) Measuring the Green Transformation of the Economy: Guide for EU Eastern Partnership Countries. Paris. http://www.green-economies-eap.org/resources/EaP%20GREEN_GGI%20Guide_clean_ENG_FINAL.pdf
7. Elliott, A. J. (2006) *An Introduction to Sustainable Development*, 3rd edition. London: Routledge.
8. EPI - Environmental Performance Index (2022) <https://epi.yale.edu/epi-results/2022/component/epi>
9. General Assembly of the UN (2000) United Nations Millennium Declaration, UN, New York, resolution 55/2. https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf
10. General Assembly of the UN (2015) Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, United Nations, New York. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/89/PDF/N1529189.pdf?OpenElement>
11. Greenland, S. J., Saleem, M., Misra, R., Nguyen, N., Mason, J. (2023) Reducing SDG complexity and informing environmental management education via an empirical six-dimensional model of sustainable development. *Journal of Environmental Management*, Volume 344, 118328.
12. Horvath, S., Muhr, M. M., Kirchner, M., Toth, W., Germann, V., Hundscheid, L., Vacik, H., Scherz, M., Kreiner, H., Fehr, F., Borgwardt, F., Günemann, A., Becsi, B., Schneeberger, A., Gratzner, G. (2022) Handling a complex agenda: a review and assessment of methods to analyse SDG entity interactions. *Environmental Science & Policy*, 131, 160–176. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2022.01.021>
13. Hussen, A. (2004) *Principles of Environmental Economics*. New York: Routledge.
14. International Institute for Sustainable Development (2019) UNGA Sets Plans for Reducing SDG Gaps, Overlaps, IISD SDG Knowledge Hub. <https://sdg.iisd.org/news/unga-set-s-plans-for-reducing-sdg-gaps-overlaps/>
15. Jovanović, S., Radukić, S., Petrović-Ranđelović, M. (2011) *Teorijski i institucionalni okvir održivog razvoja*. Niš: Ekonomski fakultet.
16. Korsakienė, R., Breivytė, I. (2011) Sustainable development and human development index. *Journal of security and sustainability issues*, 1(2), 103-112.
17. Kostić, Z., Radukić, S. (2019) Ciljevi održivog razvoja u Republici Srbiji u svetlu

- Agende 2030. U: D. Kostić, S. Vasilev Stattev, *Regionalni razvoj i prekogranična saradnja*, Srpska akademija nauke i umetnosti – ogranak u Nišu, Grad Pirot, UO Privredna komora Pirot, Fakultet za menadžment Zaječar, Univerzitet Metropolitan Beograd, Fakultet za primenjenu ekologiju „Futura“ Beograd, Pirot, 5. decembar 2019, 431-440.
18. Lior, N., Radovanović, M., Filipović, S. (2018) Comparing sustainable development measurement based on different priorities: sustainable development goals, economics, and human well-being – Southeast Europe case. *Sustainability Science*, 13(4), 973- 1000.
 19. Medina-Hernández, E. J., Guzmán-Aguilar, D. S., Muñiz-Olite, J. L., Siado-Castañeda, L. R. (2023) The current status of the sustainable development goals in the world. *Development Studies Research*, 10(1), 2163677 <https://doi.org/10.1080/21665095.2022.2163677>
 20. Milenković, D. (2006) *Pravo zaštite životne sredine: sa elementima voda u pravo*. Beograd: Viša politehnička škola.
 21. Qasim, M., Grimes, A. (2022) Sustainability and wellbeing: the dynamic relationship between subjective wellbeing and sustainability indicators. *Environment and Development Economics*, 27 (1), 1–19. <https://doi.org/10.1017/S1355770X20000509>
 22. Rockström, J., Sukhdev, P. (2016) How Food Connects All the SDGs. Keynote Speech at Stockholm EAT Food Forum 2016. <https://www.stockholmresilience.org/research /research-news/2016-06-14-how-food-connects-all-the-sdgs>.
 23. Spaiser, V., Ranganathan, S., Swain, R.B., Sumpter, D. J. T. (2017) The sustainable development oxymoron: quantifying and modelling the incompatibility of sustainable development goals. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 24 (6), 457–470. <https://doi.org/10.1080/13504509.2016.1235624>
 24. Spangenberg, J. H. (2002) Environmental Space and the Prism of Sustainability: Frameworks for Indicators Measuring Sustainable Development. *Ecological Indicators*, 2(3), 295-309.
 25. Strezov, V., Evans, A., Evans, T. J. (2017) Assessment of the economics, social and environmental dimensions of the indicators for sustainable development. *Sustainable Development*, 25(3), May/June 2017, 242-253.
 26. Szirmai, A. E. (2015) How Useful Are Global Development Goals? <http://unu.edu/publications/articles/reflection-on-global-goals.html>.
 27. UN (2000) Millennium goals document, New York. <https://www.ndi.org/sites/default/files/Handout%207%20-%20Millennium%20Development%20Goals.pdf>
 28. UN (2015) The Millennium Development Goals Report, United

- Nations, New York.
[https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf)
29. UNDP – Human Development Reports (2022) <https://hdr.undp.org/data-center/country-insights#/ranks>
30. UNDP (2021) Sustainable Development Goals. Serbia. <https://www.undp.org/sr/serbia/ciljevi-odr%C5%BEivog-razvoja>
31. UNESCO (2019) Framework for the Implementation of Education for Sustainable Development (ESD) beyond 2019. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization General Conference, 40th Session, Paris. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370215.locale=en>
32. Velenturf, A., Purnell, P. (2021) Principles for a sustainable circular economy. *Sustainable Production and Consumption*, Vol. 27, 1437–1457.
33. Vujić, M. (2022a) Pozicija životne sredine u socio-političkim formama razvoja zapadne civilizacije (doktorska disertacija). Beograd: Fakultet političkih nauka. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/20822>
34. Vujić, M. (2022b) Tri decenije održivog razvoja – nastanak, dominacija, slabosti i perspektiva. *Sociološki pregled*, 56(4), 1270-1297. doi: 10.5937/socpreg56-40157
35. WCED (1987) Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. New York. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
36. World Bank (2022) <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=RS>
37. Zhang, D. (2013) Four pillars of Sustainable Development: courtyard housing and cultural sustainability. In: *Courtyard Housing and Cultural Sustainability*. Routledge, pp. 43–60. <https://doi.org/10.4324/9781315574509-9>

ECONOMIC, ENVIRONMENTAL AND SOCIAL DIMENSION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN WESTERN BALKAN COUNTRIES

Developed countries have recognized the importance of the sustainable development concept, on the other hand, developing countries need time to fully include sustainable development in all segments of their society. Different models of sustainability have been developed based on the pillars of sustainability. In this paper, three indicators have been identified for each pillar of sustainability in order to measure progress in certain aspects of sustainability. Success in implementing the sustainable development goals on the economic, environmental and social levels is monitored through certain indicators (GDP per capita, EPI and HDI). In order to measure the degree of sustainable development, it is necessary to use different indicators that relate to certain dimensions of sustainable development, and many of them are interconnected. The paper emphasizes the achieved level of sustainable development in the Western Balkans countries in order to reveal weaker results in certain areas and propose measures that the countries could implement in their sustainable development policies.

Keywords: GDP per capita, EPI, HDI, Agenda 2030, Western Balkan.

AKADEMSKE SLOBODE, INSTITUCIONALNA AUTONOMIJA UNIVERZITETA I DEMOKRATIJA NA SILAZNOJ PUTANJI

Slavica Manić*

Ljubinka Joksimović**

Akadske slobode i institucionalna autonomija univerziteta proklamovane su i uzvišene vrednosti visokog obrazovanja u demokratskim društvima. Njihov status se, po pravilu, preispituje sporadično i u ciklusima, odnosno isključivo u okolnostima kad su na širem (regionalnom ili globalnom) nivou napadnute i/ili ugrožene. Danas je ova tema aktuelna jer se već skoro dve decenije nalazimo u stanju globalne demokratske recesije. Cilj našeg preglednog rada je da, na osnovu uvida u najnoviju literaturu, ukaže na sledeće: a) postoji neslaganje istraživača u praćenju i proceni razmera narušavanja/nazadovanja oba navedena principa; b) pomenuto nesaglasje posledica je razlika u definisanju akademskih sloboda i institucionalne autonomije, kao i njihovog statusa u zakonskom okviru. Smatramo da je neophodno usvojiti šire, obuhvatnije tumačenje akademskih sloboda i institucionalne autonomije, te da je nužno omogućiti njihovo ugrađivanje u pravno obavezujuća dokumenta, jer je to (po našem mišljenju) jedini način da se ove fundamentalne vrednosti valjano zaštite.

Ključne reči: akademske slobode, autonomija univerziteta, demokratija

Uvodne napomene

Akadske slobode i institucionalna autonomija predstavljaju ključne filozofske principe i uzvišene vrednosti na kojima se zasniva postojanje evropskih univerziteta. Oni su definisani i sadržani u Velikoj povelji univerziteta (*Magna Charta Univerzitatum*),¹ dokumentu na samo

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, e-mail: slavica.manic@ekof.bg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, e-mail: ljubinka.joksimovic@ekof.bg.ac.rs

¹ <https://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum/mcu-1988>

dve strane, osmišljenom u Bolonji kasnih 80-ih godina prošlog veka. Kako se u ovoj povelji navodi, akademska sloboda je osnova za slobodno, nezavisno traganje za istinom i barijera protiv neprimerenih intervencija vlade, ali i interesnih grupa, a univerzitetska autonomija je preduslov za efikasno i efektivno funkcionisanje istih.

S obzirom na činjenicu da su izmene globalnog političkog i ekonomskog pejzaža u proteklih 35 godina produkovale ogromne transformacije evropskih, ali i univerziteta širom sveta, suvislo je preispitati relevantnost pomenute deklaracije. Načelno govoreći, osnovne vrednosti na kojima ona počiva smatraju se podrazumevanim u društvima koja jesu ili pretenduju da postanu demokratska: nezavisno, slobodno traganje za istinom je važno jer ne želimo da živimo u otuđenom i fragmentisanom svetu alternativnih činjenica, poluistina i normalizacije laži, a u vršenju ove misije koju sprovodi akademska zajednica sloboda istraživanja i sloboda izražavanja (iznošenja) mišljenja ne mogu se dovoditi u pitanje. Ipak, koncepti institucionalne autonomije i akademske slobode razlikuju se *de iure* i *de facto*, a na njihovo definisanje i tumačenje dominantan upliv vrše državni i interesi biznisa. Usled toga su sve učestalije tvrdnje o narušavanju, pa čak i teškim zloupotrebama ovih fundamentalnih vrednosti (EHEA (European Higher Education Area), 2020).²

Univerzitet u Beogradu, Univerzitet umetnosti i Univerzitet u Nišu potpisali su ovu povelju 1988. i ponovo 2021., Univerzitet u Novom Sadu 2002. i 2021., za razliku od Univerziteta u Kragujevcu i Univerziteta u Novom Pazaru koji su to uradili 2004. i 2008. (respektivno), ali ne i nakon toga.

<https://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum/signatory-universities/signatory-universities>

² Preispitivanje relevantnosti fundamentalnih principa Velike povelje univerziteta i nužnosti njenog ažuriranja (širenja mimo evropskog prostora visokog obrazovanja) događalo se i ranije u svetlu tada (a i danas, po svemu sudeći) aktuelnih zbivanja na univerzitetima: izmene zakona o visokom obrazovanju u Južnoj Africi, koja vladi daju veću kontrolu nad upravljanjem univerzitetima; tržišno orijentisanih istraživanja i visokog obrazovanja usmerenog isključivo na zapošljivost diplomaca u Aziji; evropskih debata o načinima na koje institucije troše svoj budžet, ulozi vlade u postavljanju i imenovanju rektora univerziteta, ali i potpadanju univerziteta i njihovih ciljeva pod kontrolu novih "oligarha" u nerazvijenim evropskim društvima; privatnog ulaganja u

A upravo iz razloga što su napadnute i ugrožene, akademska sloboda i institucionalna autonomija ponovo su postale top debatno pitanje u akademskim istraživanjima, ali i na međunarodnim panelima o obrazovanju. Mišljenja smo da ova tema zaslužuje *evergreen* status, budući da su se sa sličnim pretnjama suočavali i originalni autori Velike povelje univerziteta, ali i oni koji su je kasnije preispitali. Inspiracija za pisanje ovog preglednog rada, kao svojevrsnog podsetnika da se akademske slobode i institucionalna autonomija ne mogu uzimati kao date (već se moraju negovati i štiti), ali i kao upozorenje koliko je pogubno svako bavljenje navedenom problematikom koje ima ciklični karakter, podstaknuta je sledećim: mnoštvom dokumenata (poput preporuke Komiteta Ministara evropskog Saveta iz 2017. godine, kojom se ističe odgovornost javnih autoriteta za akademsku slobodu i institucionalnu autonomiju univerziteta) i sastanaka (kao što su ministarska konferencija u Parizu iz 2018. ili Globalni forum Saveta Evrope o akademskoj slobodi, institucionalnoj autonomiji i budućoj demokratiji, održan 2019. godine), koji predstavljaju reakciju na činjenicu da su širom sveta na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou ove vrednosti pod „opsadom“, usled uznemirujućeg jačanja snaga koje ih ograničavaju.

Navedenoj motivaciji prilagođena je i struktura rada koju čini šest delova. Nakon uvodnih napomena, u drugom poglavlju ćemo se fokusirati na isprepletenost pitanja uskraćivanja akademskih sloboda i zakidanja institucionalne autonomije sa problemom globalne demokratske recesije. Potom ćemo u narednom (trećem) delu analizirati raznolika poimanja akademske slobode kroz prizmu bitnih i pratećih elemenata pri definisanju iste. Četvrto i peto poglavlje posvećeni su sučeljavanju *de iure* i *de facto* konceptata akademske slobode, a u poslednjem (šestom) delu sublimiraćemo razloge kvalitativne i kvantitativne inkongruencije koja je evidentna u različitim dokumentima posvećenim ovoj problematici. Nastojaćemo da

univerzitete u Americi, kao pokušaja kompanija da poboljšaju imidž u javnosti i iskažu društvenu odgovornost, ali i podsticaja za ostvarivanje poreskih olakšica i slično. O tome šire pogledati u: Adendorff, 2012.

diferenciranjem razloga postojanja navedenih vidova nepodudarnosti opredelimo (damo naše viđenje) zbog čega je važno da akademska sloboda i institucionalna autonomija egzistiraju u pravno obavezujućim dokumentima i to u svom najširem tumačenju kao granice kojima je omeđen kompromis između nužnosti transformisanja univerziteta u svrhu opstanka i doslednog nepristajanja na narušavanje akademskog dostojanstva.

Globalna demokratska recesija i autokratski populizam: udar na duhovnu aristokratiju

Ono što stavlja u pročelje važnost promena u nivou akademske slobode i institucionalne autonomije je njihova uska povezanost sa trendom nazadovanja demokratije. Solidno je dokumentovano da se svet nalazi usred globalne demokratske recesije (Diamond, 2021). Najviša tačka globalne demokratije dostignuta je oko 2006. Posle toga svake godine beleži se pad, kako u broju demokratskih zemalja, tako i u broju ljudi koji žive u demokratijama. Najnoviji podaci ukazuju da se manje od polovine zemalja u svetu danas može nazvati demokratskim, te da ispod 50% svetske populacije živi u demokratiji (Freedom House, 2024). Globalna ravnoteža ekonomske moći pomera se u korist autokratija, kojih po prvi put (za proteklih dve decenije) ima u svetu više nego liberalnih demokratija. Ni izveštaji u kojima se tvrdi da je broj potpunih demokratija u svetu u blagom porastu ne mogu da prenebregnu činjenicu da manjkave demokratije sve lakše "skliznu" u hibridne režime, te da se autoritarizam dodatno produbljuje u većini nedemokratskih društava. Ne ulazeći u ovom trenutku u analize filozofsko-teorijskog tipa – da li se dugotrajnost silaznog trenda demokratije može posmatrati kao sublimat erodiranja različitih demokratskih vrednosti (akademske slobode i institucionalne autonomije, između ostalih) ili je ireverzibilnost nazadovanja demokratije prouzrok njihovog urušavanja – pogledajmo kako se u literaturi objašnjavaju manifestovanje i reperkusije demokratske recesije.

U doba post istine značaj epistemičkih arbitara (kao što su

univerziteti, mediji i birokratija) nalazi se na udaru upravo zato što su ove institucije ovlašćene, legitimne po svojim procedurama za „realizam“ znanja, te procenu upitnih tvrdnji (Rothstein, 2021). Lideri i partije skloni su da oblikuju percepcije istine i vide autonomne institucije znanja kao pretnju. U ovom nazadovanju demokratije, univerziteti, kao zvanično „proklamovana“ mesta proizvodnje istine, često postaju svojevrsni targeti za političke lidere³ koji nastoje da oblikuju državno uređenje prema sopstvenom nahođenju i učvrste svoju vlast, dajući sebi za pravo da naučnicima kažu šta i kako da istražuju, što je „prvi korak ka abdikaciji naučne zajednice i ukidanju njene autonomije“.⁴ Manje uočena karakteristika je oživljavanje globalnog autokratskog populizma i njegovog napada na akademsku slobodu. Fenomen populizma je interno različitog sadržaja, ali je jedno od zajedničkih obeležja binarna konstrukcija između navodno oštećenog, singularno „naroda“ i različitih samo-fokusiranih elita koje su ga „rasprodale“. Institucije visokog obrazovanja jesu, po definiciji, mesto proizvodnje elite, što daje mogućnosti političarima da označe naučnike kao deo elitnog establišmenta (Müller, 2017).

Ključna strategija lidera u takvim društvima je da pokušaju da kontrolišu javnu sferu.⁵ Dva su načina da to ostvare: „maltretiranjem“ nezavisnih institucija i/ili slobodoumnih pojedinaca i selektivnom primenom zakona (ili navodnim osmišljavanjem/donošenjem neutralnih zakona u cilju konsolidacije snaga). Primeri ovakvog delovanja su mnogobrojni i raznovrsni.

³ „... pošto je pukoj moći potreban predmet na kojem bi se vežbala...“ (Humbolt, V. Teorija obrazovanja čoveka. Fragment (1793). u: Humbolt i drugi, 2020, 62).

⁴ Aron, R., Predgovor, u: Veber, 1998, 17. „Kada neka Država ili partija počne nauči da nameće ciljeve njenih proučavanja ili zakone njene delatnosti, kada zatraži da se ovaj pojedinac ili ona nacija isključi iz naučnog istraživanja...onda nije dovoljno, prema banalnoj formuli, govoriti o tlačenju pojedinaca od strane kolektiva. Reč je o nelegitimnom uplitanju jedne političke zajednice u delatnost jedne duhovne zajednice, drugim rečima, o totalitarizmu, zahvaćenom u samom korenu.“ (Isto, 1998, 15).

⁵ „San o obrazovanju, o slobodi od diktata sredstava... krivotvoren je u apologiju sveta uređenog prema tom diktatu“ (Adorno, T. Teorija poluobrazovanja. u: Humbolt i drugi, 2020, 81).

Predsednik Republike Turske, Erdogan, otpustio je hiljade naučnika bez dužnog procesa, nakon državnog udara 2016. Skorije, politički motivisano, imenovanje novog rektora na Bogazici univerzitetu u Istanbulu, pokrenulo je talas kritike i protesta u zemlji i velike indignacije u inostranstvu (Ozkirimli, 2017). Vlada Viktora Orbana prognala je u Beč Centralno-evropski univerzitet (CEU) - ovlašćenu instituciju iz SAD (finansiranu od Soroša) iz baze u Budimpešti, sa amandmanima na Zakon o visokom obrazovanju iz 2017. Evropska komisija je osporila ovaj (mađarski) zakon, ali je novitet da je ista ocenila da je narušen i opšti sporazum o trgovini uslugama, kao kolateralna grana međunarodnog prava, koji ima ograničen uticaj na CEU.⁶

U leto 2020. zabeležene su nemilosrdne represije protiv studenata uključenih u pro-demokratske proteste na beloruskim univerzitetima. Evropska asocijacija univerziteta i evropska unija studenata izdale su zajedničko saopštenje koje dovodi u pitanje nastavak rada na reformi visokog obrazovanja sa beloruskim ministarstvom, u kontekstu bolonjskog procesa.⁷

Jedno vreme sve oči su bile uprte u Francusku, čiji je ministar za visoko obrazovanje, istraživanje i inovacije pozvan na istragu zbog navodnog uticaja tzv. „Islamo levičara“ na univerzitete. Nacionalne i evropske univerzitetske zajednice su brzo istakle da bi vlade trebalo da se suzdrže od mešanja u univerzitetske agende istraživanja.⁸

Pre nekoliko godina hongkoški naučnici su zatvarani i prognani sa univerziteta zbog aktivnosti koje su bile do tada rutinske i uobičajene, a njihovi radovi su cenzurisani. Japanski ministar je odbio aplikante za naučni savet zato što su kritikovali vladine politike (Sieg & Takemoto, 2020). U Poljskoj predsednik Andžej Duda nije odobrio unapređenje Mihala Bileviča u zvanje redovnog profesora na Univerzitetu u Varšavi, očigledno zbog prirode njegovog istraživanja antisemitizma i uloge

⁶ Case C – 66/18 (2020). Commission V Hungary, ECLI:EU:C:2020:792.

⁷ Call to action in support of scholars and students in Belarus (2020).

⁸ France 24, French Minister warns of „Islamo-leftism in universities“ (2021).

poljskog naroda u holokaustu, što su teme koje Dudina vladajuća desničarska vlada smatra osetljivim (SAR AFMP, 2022).

U SAD pretnje akademskoj slobodi dolaze od državnih zakonodavnih tela, predvođenih republikancima, na talasu zakona koji bi ukinuli stalna radna mesta na fakultetima državnih univerziteta i ograničili predavanja o rasama. Pretnje su sadržane i u saopštenjima konzervativne elite sa naslovima „univerziteti su neprijatelji“ (Vance, 2021). One dolaze i od snaga unutar univerziteta, gde izvršne vlasti nastoje da nametnu svoju viziju prihvatljivih ideja, kao i od studentskih grupa koje su opresivne prema oponentima. Napadi sa leve i desne strane političkog spektra ne jenjavaju praktično od 90-ih godina, što ukazuje da je moralna panika u visokom obrazovanju postala karakteristika američkog života (Hollingsworth, 2023).⁹

Kroz projekat praćenja akademske slobode, naučnici u riziku (*Scholars at Risk*) reaguju na pomenute i slične atake identifikacijom i praćenjem ključnih incidenata, sa ciljem zaštite ranjivih pojedinaca, podizanja svesti, podsticanja odgovornosti i promovisanja dijaloga i razumevanja neophodnih za sprečavanje budućih pretnji. Oni od 2015. godine objavljuju godišnje izveštaje (pod nazivom *Free to Think*), u kojima se analiziraju napadi na zajednice visokog obrazovanja širom sveta, kojih u najnovijem izveštaju (iz 2022. godine) ima registrovanih skoro 400 u 65 zemalja (SAR AFMP, 2022).

Ovi, ali i drugi, dokumentovani primeri oličenje su ne samo raznovrsnih napada na ono što Veber (1998, 62) naziva duhovnom aristokratijom, već i vrlo očit znak primetnog i značajnog urušavanja fundamentalnih vrednosti na globalnom nivou (Kinzelbach i drugi, 2022). Ipak, da bismo utvrdili razmere njihovog nazadovanja, neophodno je da bliže odredimo elemente na osnovu kojih definišemo, merimo i pratimo nivo akademske slobode i institucionalne autonomije.

⁹ CRT Forward: Tracking the Attack on Critical Race Theory (2022).

Akaderske slobode: esencijalni i prateći elementi

Organizacija UN za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) artikuliše akademsku slobodu na način da se istom obuhvati pravo, bez ikakve doktrine, na slobodu predavanja i diskusiju, slobodu sprovođenja istraživanja, širenja i publikovanja rezultata, slobodu izražavanja mišljenja o instituciji ili sistemu u kome se radi, na slobodu od institucionalne cenzure i na slobodu da se učestvuje u profesionalnim ili reprezentativnim telima univerziteta (UNESCO, 1997; UNESCO, 2017).

Smatramo da je to jedna od najobuhvatnijih definicija koncepta akademske slobode, koja je rezultirala setom kasnije donetih propisa i merila, a koji su se delimično institucionalizovali i iskristalizovali još od rađanja modernog univerziteta u Nemačkoj početkom XIX veka, sa pruskim reformatorom Vilhelmom Humboltom. On je promovisao pravo studenata da uče i profesora da predaju i istražuju, bez mešanja države. To su dva stuba univerziteta: nezavisnost, odnosno autonomija od vlade i individualna sloboda profesora i studenata da tragaju za znanjem. Akademska sloboda je instrumentalno implicirana ovim pravima i predstavlja defanzivno pravo koje štiti od uplitanja države, a institucionalna autonomija je nužni preduslov (ili stepen autonomije, kako se tvrdi u gore navedenoj preporuci UNESCO-a iz 1997.) neophodan da visoko obrazovanje ostvaruje svoju ulogu u društvu kroz unapređivanje individualnih prava (Scot, 2019).

Konstitutivnost institucionalne autonomije za akademske slobode apostrofirana je i Kominikeom iz Rima, 2020. godine. U pomenutom saopštenju njena relevantnost ponovo je potvrđena konstatacijom da akademska sloboda predstavlja osnovno demokratsko pravo, kao i „univerzalnu vrednost ukorenjenu u potrazi za znanjem i istinom“ (EHEA, 2020). Dodatnu potporu u pogledu promovisanja naučne slobode u cilju društvenog napretka i ulozi vlade u njenom očuvanju daje Bonselna deklaracija o slobodi naučnog istraživanja, koja je usvojena na Ministarskoj konferenciji Evropskog istraživačkog prostora u

oktobru 2020.¹⁰ Akademska sloboda se u ovim dokumentima percipira kao skup prava i obaveza akademske zajednice, a ne samo profesije. Na taj način se širi njena definicija, što korespondira tvrdnji da “ideja akademske slobode ima dva lica: podržava slobodu podučavanja ali i slobodu učenja” (Fuller, 2010, 9).

Dobru osnovu za praćenje promena u nivou akademske slobode daje alat, sažet u takozvanom modelu luka, koji je koncipiran na osnovu uvida iz pregleda koje su napravili Karran i drugi (2017) i istraživačka služba evropskog parlamenta (EPRS, 2023). Oni upućuju na nužnost da se, u pogledu sadržaja akademske slobode, napravi razlika između njenih bitnih (esencijalnih) i podržavajućih, odnosno pratećih (zaštitnih) elemenata. Bitni elementi čine jezgro, a njihovo kršenje dovodi do povrede akademskih sloboda, za razliku od potpornih elemenata čije nepostojanje ne implicira nužno narušavanje akademske slobode, već pre ukazuje na situacije gde se mogu desiti prekršaji bez posledica (u smislu da je kršenje teže sprečiti bez ovakvih zaštitnih mehanizama).

U esencijalne elemente akademske slobode svrstavaju se (EPRS, 2023, 12-13):

1. Sloboda predavanja (sloboda izbora sadržaja i didaktičkih metoda, delimična sloboda izbora studenata, sloboda bez mešanja, diskriminacije i straha od represije)

2. Sloboda istraživanja (pravo da se odredi šta će se istraživati u skladu sa profesionalnim standardima respektivne discipline, kako, ko, sa kim, kojim metodima i ciljevima će istraživati)

3. Sloboda učenja (studiranja), koja se odnosi na pitanje ko bi trebalo da bude podučavan (u smislu pristupa visokom obrazovanju; ovo pitanje je povezano sa administrativnim procedurama koje ih tangiraju)

¹⁰ U funkciji zaštite akademske slobode i integriteta univerziteta, članicama EU bi trebalo da pomogne Evropska komisija izradom akcionog plana (na osnovu deklaracije iz Bona), u kojem će predložiti smernice kako to činiti.

4. Sloboda širenja znanja i istraživačkih rezultata, koja podrazumeva da su naučnici slobodni da izaberu mesto i formu objavljivanja istih (bez uplitanja iz sistema u kome rade ili vladinih i institucionalnih cenzura i diskriminacija); u vezi s tim valjalo bi napomenuti da ekstramuralne komunikacije, za razliku od intramuralnih (onih unutar akademskog konteksta), traže veću odgovornost, jer naučnici moraju imati u vidu mogućnost nepostojanja naučnog saznanja u široj javnosti.

5. Pravo na participativno rukovođenje, kao osnova za operativno regulisanje predavanja i istraživanja i politike ocenjivanja akademskih performansi; ovo pravo uključuje i pravo na učestvovanje u dogovorenim sistemima upravljanja univerziteta, kao i biranje predstavnika u akademska tela.

Podržavajući elementi su institucionalna autonomija, sigurnost zaposlenja i finansijska sigurnost. Oni se ne odnose na sve i svakoga i tamo gde postoje unapređuju akademsku slobodu.

U gore navedenom pristupu obaveze i odgovornosti su (takođe) sastavni delovi akademske slobode. Većina obaveza odnosi se na predavanje studentima, u smislu izbegavanja pristrasnosti, pogrešne interpretacije i narušavanja privatnih prava studenata. U pogledu odgovornosti, ne treba gubiti iz vida da se akademska sloboda ne tretira kao apsolutno pravo; drugim rečima, naučnici ne bi trebalo da se pozivaju na svoju akademsku poziciju ili akademsku slobodu kad daju mišljenje o temama koje su van njihove ekspertize.

Kao što smo videli, u literaturi se nailazi na veliki broj definicija akademske slobode. Raznoliki izveštaji, kao i brojni pregledi i analize nacionalne regulative i međunarodnih dokumenata, ocenjuju da je akademska sloboda vrednost, ali je njen sadržaj nejasan. Razlozi su brojni.

Pre svega, administrativne tradicije povlače različite uloge zakonskih propisa i načina na koji se odlučuje o politici visokog obrazovanja. To direktno utiče na sadržinu koncepata akademske slobode u pojedinim zemljama: u retkim slučajevima ona je eksplicitno

sadržana u ustavu, a najčešće je njeno značenje detaljno definisano zakonima o visokom obrazovanju.

Drugi razlog odsustva jasnog sadržaja akademske slobode je kompleksnost obrazovanja i istraživanja, koja proizilazi iz njihove ekspanzije i heterogenosti. Sa narastanjem broja kompanijskih/komercijalnih istraživačkih jedinica, u odnosu na istraživanja bazičnih disciplina, društvena očekivanja od univerziteta postaju drugačija i u velikoj meri zavise od percepcije o njihovoj ulozi kao institucije koja je nezavisna (Bergan i drugi, 2020).

I stavovi o tome ko ima pravo na akademsku slobodu su podeljeni. U preporuci UNESCO koja se tiče statusa predavačkog osoblja u visokom obrazovanju (1997) i saopštenju o principima akademske slobode i upošljavanja američke asocijacije univerzitetskih profesora (AAUP, 2015) stoji da pravo na akademsku slobodu imaju samo članovi akademske profesije. U saopštenju EHEA iz Rima (2020) i dokumentu o akademskoj slobodi kao fundamentalnom pravu koji je usvojila Liga evropskih istraživačkih instituta (Vrielnik i drugi, 2010.) nalazi se šira interpretacija ove vrednosti, jer obuhvata studente, ali i administrativno osoblje u visokom obrazovanju (EPRS, 2023).

Konačno, i sam izraz akademska sloboda tretira se kao podrazumevan, kao da ne iziskuje pojašnjenja i preciziranja. Na primer, međunarodna konvencija o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima UN i povelja EU o fundamentalnim pravima govore samo o respektovanju akademske slobode u obrazovanju, ali se njeni sadržaji ne elaboriraju detaljno. Slično važi i za sudsku praksu evropskog suda pravde, koja se ne oslanja na jasno definisan koncept akademske slobode, već isključivo insistira na njenoj zaštiti, koju vezuje za principe institucionalne autonomije i slobodu izražavanja.

U osnovi svih pobrojanih razloga leži fluidna i relativno neuhvatljiva priroda koncepta akademske slobode. Bez namere da licitiramo ili presuđujemo koji od njih ima veću specifičnu težinu, ili da amnestiramo, a možda i optužimo one kojima nije pošlo za rukom da se valjano s tim uhvate u koštac, u narednom delu rada ćemo analizirati razlike u nacionalnim regulativama u pogledu tretiranja i monitoringa akademske slobode i institucionalne autonomije.

Autonomija univerziteta i akademske slobode *de iure*

U komparaciji ranga akademske slobode po zemljama, važnu ulogu imaju kriterijumi evaluacije u procedurama monitoringa. U tom smislu se obrazlaže da se i unutar jedne zemlje mogu naći značajne varijacije u akademskoj slobodi. U državama sa nejedinstvenim sistemom obrazovanja i različitim sektorima može postojati različita regulativa, na primer između privatnih i javnih institucija, kad zakon daje drugačiji nivo moći i ovlašćenja rukovodećim telima i vlasnicima privatnih u poređenju sa javnim institucijama. Otuda se elementi institucionalne autonomije univerziteta, sigurnost zapošljavanja i participativnog upravljanja mogu znatno razlikovati. I sama koncepcija uloge države može značajno uticati na institucionalnu autonomiju i akademske slobode univerziteta. Ako je cilj i uloga države da ekonomski osigura „odbrambeno“ upravljanje, da kontroliše strateški razvoj institucija i veže ih za nacionalnu političku agendu, ili da minimizira izvršno upravljanje, a podstakne svoje strateške odluke, to će usloviti drugačije aranžmane upravljanja u odnosu država – institucija. Razlike mogu da postoje i između disciplina. Akademska sloboda može biti uslovljena zavisnošću od izvora finansiranja i primećeno je da se ista često koristi kako bi se uticalo na odluke u istraživanju. Društvene nauke uobičajeno više zavise od javnog finansiranja, dok je u prirodnim naukama značajnije finansiranje iz privatnih izvora (EPRS, 2023, 30-33).

U nacionalnim regulativama veoma su raznoliki pristupi pravnom opisu akademske slobode. Ukoliko po strani ostavimo ekstremni slučaj njenog izostavljanja iz zakonskog okvira, najčešće su prisutne situacije u kojima zakonodavstvo inkorporira akademsku slobodu bez detaljnog definisanja iste, ili sadrži samo one odredbe koje tangiraju slobodu nastave i/ili slobodu nauke/istraživanja.

U većini evropskih sistema, odredbe koje se odnose na akademsku slobodu uključene su u neke od zakonskih normi. Međutim, jedini sistemi u kojima se one eksplicitno spominju u ustavu su Gruzija, Grčka i Španija (Bennetot Pruvot i drugi, 2023).

Kad je reč o Ustavu Srbije (2006), članom 46 “jemči se sloboda

mišljenja i izražavanja”, pri čemu se sloboda izražavanja može ograničiti zakonom ako je to neophodno “radi zaštite prava i ugleda drugih...”, dok član 72 “jemči autonomiju univerziteta” (u smislu da oni samostalno odlučuju o svom uređenju i radu, u skladu sa zakonom).

Zakonom o visokom obrazovanju (2017), u članu 4, pobrojani su principi na kojima se zasniva delatnost visokog obrazovanja, a to su, pre svega, akademske slobode i autonomija, dok je u članu 5 determinisano da se pod akademskom slobodom podrazumevaju: “1. Sloboda naučno-istraživačkog i umetničkog rada, uključujući slobodu objavljivana i javnog predstavljanja naučnih rezultata i umetničkih dostignuća, uz poštovanje prava intelektualne svojine” i “2. Sloboda metoda interpretacije nastavnih sadržaja”. Faktički, srpsko zakonodavstvo sadrži odredbe koje se odnose na slobodu nastave i istraživanja, pri čemu pomenute slobode ne tangiraju akademsku zajednicu u celini (već isključivo nastavno osoblje).

Akademske slobode mogu biti omeđene, kao na primer u Francuskoj, gde zakon kaže da je sloboda izražavanja ograničena i ne sme da izlazi iz okvira nastave i istraživanja. I Ustav Turske takođe opisuje okolnosti pod kojim se akademska sloboda može limitirati.

U zakonodavstvu se može precizirati ko je odgovoran za zaštitu akademske slobode. U Hrvatskoj, Grčkoj, Litvaniji i Poljskoj, na primer, ovo je obaveza države, dok je u Finskoj ona prepuštena univerzitetima, kojima je, između ostalog, zabranjeno da u ugovore zaposlenih inkorporiraju bilo koju odredbu koja ugrožava individualnu akademsku slobodu. Iako u Evropi postoje zakoni o visokom obrazovanju koji prave razliku između institucionalnih i prava pojedinaca (poput, na primer, irskog zakona o univerzitetima), finski primer je jedini koji to jasno i eksplicitno potencira.

Da li su razlike *de iure* karaktera prisutne i kad govorimo o institucionalnoj autonomiji? Da bismo odgovorili na ovo pitanje, u tu svrhu nam može poslužiti najnoviji izveštaj evropske univerzitetske asocijacije (Bennetot Pruvot i drugi, 2023), koji daje komparativni pregled stanja u 35 sistema visokog obrazovanja u Evropi kroz prizmu četiri dimenzije autonomije univerziteta – organizacione,

finansijske, kadrovske i akademske.¹¹

Ukupno posmatrano – za sve pobrojane dimenzije autonomije, rezultati velike većine sistema ostali su stabilni tokom vremena. Tako, na primer, organizaciona, kadrovska i akademska autonomija beleže dominantno pozitivne pomake, dok se kod finansijske registruje najmanji broj promena, koje su u najvećoj meri negativnog predznaka.

Finansijska autonomija može biti znatno limitirana uprkos fleksibilnosti u pravnim okvirima, posebno zbog akutnog izazova nametnutog ograničenim finansijama kojima raspolažu neki sistemi. Apsurdno je i govoriti o autonomiji u ovoj dimenziji kada su finansijski resursi oskudni, bilo zato što je javno finansiranje nedovoljno (što ostavlja univerzitete nepripremljenim i ranjivim na šokove i krize većih razmera) ili zato što je ograničen pristup drugim izvorima prihoda (poput onih za finansiranje istraživačkog rada na nacionalnom ili evropskom nivou). Sloboda univerziteta da dodeljuju sredstva interno ili samostalno zapošljavaju i određuju plate osoblju, ostaje u suštini teorijska, ako institucije nemaju finansijski prostor za taj manevar.¹²

Iznos javnog finansiranja koji je direktno dostupan univerzitetima svakako utiče na njihovu sposobnost da donose odluke (o ulaganju u infrastrukturu ili otvaranju novih programa i zapošljavanju). Budući da troškovi osoblja imaju najveći udeo u strukturi troškova univerziteta, niski nivoi finansiranja nastavljaju da ograničavaju univerzitete u kadrovskim pitanjima. Čak i u okolnostima kad regulatorni okvir ne predviđa da se broj akademskog ili administrativnog osoblja eksterno kontroliše, javni organi ovo pitanje efikasno regulišu putem distribucije budžetskih sredstava. Slični limiti postoje i u pogledu plata, jer su kapacitet, ali i atraktivnost univerziteta ograničeni ili eksterno

¹¹ Pored toga što omogućava benčmarking nacionalnih regulatornih okvira, ovaj izveštaj, po prvi put, uključuje i poglavlje o odredbama o akademskim slobodama u nacionalnom zakonodavstvu.

¹² "Sveučilište koje je u institucionalnom i gospodarskom smislu autonomno još uvijek nije slobodno sveučilište. Autonomija je često eufemizam za nedostatno upravljanje koje štedljiva država sada prepušta sveučilištima..." Liessmann, 2008, 103.

postavljenim platama/platnim grupama, ili nemogućnošću da se ponude konkurentne plate.

Srbija se u ovom pogledu nalazi u klasteru zemalja čiji visokoškolski sistemi imaju nizak nivo finansijske autonomije. Ona je jedna od četiri zemlje (uz Kipar, Grčku i Tursku) koje primenjuju finansiranje po budžetskim linijama. Visokoškolske institucije ispoljavaju skoro potpuni nedostatak autonomije u oblasti školarina ili su im nametnuta ograničenja da poseduju i prodaju univerzitetske zgrade, pozajmljuju novac i zadrže višak sredstava (Bennetot Pruvot i drugi, 2023, 60).

I u domenu kadrovske autonomije, uz Kipar, Grčku i Hrvatsku, Srbija je pozicionirana u klaster koji ostvaruje najlošije rezultate, između ostalog zbog činjenice da je kod nas i dalje na snazi zabrana zapošljavanja u javnom sektoru, kojom se univerziteti lišavaju mogućnosti da donose strateške odluke na ovom planu (Bennetot Pruvot i drugi, 2023, 64). Situacija je neznatno bolja ukoliko se posmatraju organizaciona i akademska autonomija. Specifične nacionalne ili regionalne prilike u okviru grupe koja ostvaruje srednje niske rezultate su veoma heterogene, ali se većina sistema suočava sa nekim od regulatornih ograničenja organizacione autonomije (u Srbiji je to, na primer, imenovanje spoljnih predstavnika u telima fakulteta – Bennetot Pruvot i drugi, 2023, 56). Kad je reč o akademskoj autonomiji, aktuelna pozicioniranost se duguje autonomnosti u osmišljavanju akademskih programa, ali i činjenici da se politika upisa na diplomske studije i dalje ne nalazi u ingerenciji univerziteta, već je kontrolisana spolja.

Iako je akademska sloboda eksplicitno ugrađena u pravni sistem većine evropskih zemalja (kroz ustavne ili zakonske norme), a njihovi visokoškolski sistemi u svim drugim dimenzijama (osim finansijske) autonomije zadržavaju stabilnost tokom vremena, to ne predstavlja garanciju da *de facto* stanje korespondira onom koje je sadržano u zakonskoj regulativi. Zbog toga ćemo u narednom poglavlju predočiti rezultate monitoringa realnih promena nivoa akademske slobode u Evropi i svetu.

***De facto* akademske slobode – uvidi u novi indeks akademske slobode**

Do pojave novog indeksa akademske slobode (*Academic Freedom Index – AFI*) 2020. godine,¹³ najveći broj izveštaja i drugih dokumenata ocenjivao je *de iure* akademske slobode (definisane zakonskom regulativom). Ipak, *de facto* i *de iure* akademska sloboda mogu se značajno razlikovati. Na primer, dok je u komparativnim studijama njena legalna zaštita bila rangirana među najnižima u Estoniji, Malti, Sloveniji, Švedskoj i Danskoj, *de facto* akademska sloboda u tim zemljama je bila među najvišima. Naravno, postoje i suprotni slučajevi, odnosno čak i sa odličnom legalnom zaštitom, *de facto* stanje na planu akademske slobode može biti loše. Posebno se to uočavalo u zemljama koje su samo želele da se formalno usaglase sa preovlađujućim očekivanjima.

U četvrtoj iteraciji podataka iz V-DEM verzije 13 sadržan je pregled i analiza *de facto* akademske slobode u 180 zemalja sveta za period od 1900. do 2022. godine. Agregatni indeks uzima vrednost između 0 i 1, a viša vrednost podrazumeva veći nivo akademske slobode. Određuje se na bazi ekspertskih ocena za svaku zemlju u datoj godini, pri čemu je u 2022. godini više od 2000 eksperata ocenjivalo situaciju u navedenom broju zemalja na osnovu sledećih 5 indikatora, koji su uporedivi među različitim univerzitetskim sistemima i specifični za akademski sektor (Spannagel & Kinzelbach, 2023):

1. Sloboda istraživanja i predavanja (koliko su naučnici slobodni da razvijaju i slede sopstvenu istraživačko-nastavnu agendu bez uplitanja)
2. Sloboda akademske razmene i širenja znanja i rezultata (u kojoj su meri naučnici slobodni da razmenjuju i saopštavaju ideje i rezultate); sloboda komunikacije u akademskoj zajednici i komunikacije u javnosti

¹³ Indeks su razvili istraživači sa FAU Erlangen – Nurnberg, Varieties of Democracy Institute (V-DEM) na univerzitetu Gothenburg i Global Public Policy Institute (GPPI). Videti: FAU and V – Dem (2023).

su spojene kako se u rangiranju ne bi favorizovali „režimi“ u kojima je samo jedna od pomenutih sloboda ograničena.

3. Institucionalna autonomija, kojom se ocenjuje koliko često univerziteti u praksi postaju značajna „meta“ eksternih aktera, tj. nasrtaja neakademskih aktera u procesu donošenja odluka

4. Integritet kampusa, kojim se ispituje koliko su oni slobodni od politički motivisanog nadzora i lišeni narušavanja bezbednosti (odnosno, koliko je često nadziranje i zastrašivanje, uključujući i zatvaranje kampusa)

5. Sloboda akademskog i kulturnog izražavanja, koja ukazuje da li su ove slobode vezane za politička pitanja i odražava učestalost i oštrinu cenzurisanja i sankcija koje nameće vlada.

Vrednosti indeksa akademske slobode dokumentuju da je ona u nazadovanju u protekloj deceniji (konkretno, u periodu od 2012. do 2022). U 22 zemlje registruje se manje akademske slobode nego pre 10 godina. Ona se povećala samo u 5 malih zemalja, koje čine 7 % globalne populacije, a stagnirala kod 152 zemlje, održavajući se na prilično niskom nivou. Pored Kine i Indije, u kojima se uočava/beleži značajan pad vrednosti AFI (za čak 2.8 milijardi ljudi), u Poljskoj, Mađarskoj, Rusiji i Belorusiji (koje poprimaju elemente autokratije), pa i zemljama liberalne demokratije (SAD, Velikoj Britaniji), zemljama Latinske Amerike (mnogoljudnim zemljama – Brazilu, Meksiku, Urugvaju) registrovane su i primećene identične, silazne, tendencije. U Srbiji su akademske slobode opale, zemlja je prešla iz statusa A u status B (u okviru grupacije čiji indeks doseže 40 do 50% vrednosti AFI). Slovenija (u okviru grupe top 10%), Severna Makedonija i BiH takođe beleže pad vrednosti ovog indeksa u odnosu na 2012. Porasti AFI su zabeleženi u Bugarskoj, Rumuniji i Crnoj Gori, ali sa prethodno relativno niskog nivoa.

Ako se koriste proseci ponderisani brojem stanovnika, uočava se da je vrh akademske slobode bio između 2003. i 2009. godine, nakon čega je usledio naglašen pad vrednosti indeksa od 0.6 na 0.41 u 2022. (što je nivo akademske slobode registrovan pre 40 godina; Lott, 2023).

Gore navedeno poimanje akademske slobode prihvatljivo je jer omogućuje njeno merenje kroz više dimenzija, a pre svega komparabilnost rezultata u vremenu i prostoru. Ipak, postoji izvesna zbunjenost u vezi činjenice da se vrednosti indikatora i agregatnog indeksa za datu godinu mogu promeniti u različitim verzijama V-DEM baze. Uključivanje novih eksperata koji mogu ocenjivati indikatore za sve prethodne godine, ili ponovo oceniti datu godinu, u sledećoj rundi V-DEM pregleda, uzrokuje da različite verzije pomenute baze podataka mogu "produkovati" raznolike vrednosti AFI za istu zemlju i istu godinu, zbog čega promena vrednosti indeksa ne mora nužno da znači da se sa protokom vremena dobija tačnija slika stanja akademske slobode.

Zaključna razmatranja

Na osnovu uvida u dostupnu literaturu primećujemo da je bavljenje problematikom akademske slobode i institucionalne autonomije cikličnog karaktera. Ono se, po pravilu, aktuelizuje tek kad pritisci kojima su izloženi profesija (ili akademska zajednica u celini) kulminiraju po brojnosti i eklatantnosti registrovanih i dokumentovanih slučajeva napada na nauku i samo znanje. Čak i u takvim okolnostima kad je urušavanje akademske slobode i zakidanje institucionalne autonomije na prvi pogled više nego očigledno, procene analitičara o razmerama nazadovanja nisu unisone. Primeri kvalitativne i kvantitativne inkongruencije u izveštajima koji prate promene nivoa akademske slobode i institucionalne autonomije mnogobrojni su i raznovrsni.

Prvopomenuta nepodudarnost uslovljena je sledećim razlozima: 1) složenošću koncepta akademske slobode, 2) razlikama između *de iure* statusa definisanog zakonom i *de facto* stanja koje egzistira u stvarnosti, 3) postojanjem mnoštva aktera (država, preduzeća, javnost, sama akademska zajednica) koji mogu uplivisati na akademske slobode i 4) otežavajućim okolnostima koje onemogućavaju otkrivanje suptilnih oblika narušavanja akademske slobode (pored onih otvorenih i neposrednih koje je lako otkriti).

S druge strane, postojanje kvantitativne inkongruencije opredeljeno je sledećim činjenicama: neke evaluacije se sprovode povremeno ili neredovno, druge ispituju akademsku slobodu tangencijalno, često u sprezi sa ostalim ljudskim pravima (poput Freedom House izveštaja); konačno, postoje i metode koje se fokusiraju samo na određene (odabrane) elemente akademske slobode (poput AFI indeksa) ili neke od njenih aspekata (poput nasilnih prekršaja koje prate naučnici u riziku).

Koren navedenih oprečnosti u nalazima, po našem mišljenju, leži u nedefinisanoj ili preuskom određenju pojma akademske slobode. Iako se, bar kad je reč o evropskom prostoru visokog obrazovanja, ona tretira kao osnovno pravo, među državama članicama Evropske Unije, ali i drugim zemljama u Evropi postoje razlike u tome u kojoj meri njihova nacionalna zakonodavstva imenuju i definišu njen sadržaj. Detaljniji opis može se, eventualno, naći u međunarodnim preporukama, poveljama, saopštenjima i deklaracijama, koje takođe različito tumače akademsku slobodu, ali ova dokumenta nemaju pravno obavezujući karakter.

Povrh svega, ni već etablirovana rangiranja svetskih univerziteta (QS, Šangajska lista, Times HE) najčešće uopšte ne prepoznaju centralnu ulogu akademske slobode u vrhunskom kvalitetu predavanja i istraživanja. Koristeći različite metodologije i usko definisanu akademsku izuzetnost, njihova reputacija je građena kao funkcija outputa, publikacija, citata, prestižnih nagrada i dobijenih grantova. Stoga su institucije u reprezentativnim okruženjima bivale pozicionirane u vrhu reputacione lestvice. To je obmanjivalo i dovodilo u rizičnu situaciju studente fakulteta i partnere, doprinosilo da se ograniče akademske slobode bez gubitka reputacije. Na nekim mestima je postojala zabrinutost, jer pretnje akademskoj slobodi u jednoj zemlji nalaze načine da se šire u inostranstvu. Ekstrateritorijalna ograničenja na akademske slobode bila su u porastu, kurikulumi predavanja i agende istraživanja podređivani su užim političkim, komercijalnim ili lokalnim interesima. Samocenzurisane je metastaziralo šireći se od politički senzitivnih tema i disciplina, kao što su političke nauke,

sociologija, socijalna prava, rodne studije, kroz ceo akademski sistem, pojačavajući odliv mozgova iz zemalja, kao i unutar njih, iz istraživanja i predavanja u javnoj sferi prema drugim uposlenjima. Verovalo se lažnoj premisi da je akademska sloboda nepotreban luskuz.

U ovom trenutku, kad postoji indeks akademskih sloboda kojim se prati njihovo *de facto* stanje, kompanije za rangiranje nalaze se u jedinstvenoj poziciji da koriste ove podatke kako sam proces evaluacije i rangiranja ne bi bio obesmišljen. Naime, do sada su ove kompanije promovisale isključivo numeričke podatke u svrhu rangiranja, ne vodeći računa o različitim nivoima intelektualne i lične slobode, doprinoseći na taj način iskrivljenoj slici nauke i obrazovanja, istovremeno rizikujući da ih tretiraju kao saučesnike u komercijalnoj obmani i političkoj represiji. One koje ne žele da ih tako percipiraju, trebalo bi, u izmenjenim okolnostima, da urade svoj deo posla, da uključe (za početak) iako nesavršen, najnoviji AFI u svoja rangiranja univerziteta ili da eksplicitno argumentuju i objasne zašto prenebregavaju jedno od osnovnih demokratskih prava.¹⁴

To nas dovodi do zaključka da neuniformnost u obuhvatnosti definicije i iz toga rezultirajuća raznolikost pri evaluaciji i monitoringu akademske slobode i institucionalne autonomije onemogućavaju sistematsko i dubinsko praćenje promena koje se na ovom planu odigravaju, ili će tek nastupiti. Gledišta smo da bi bilo poželjno usvojiti šire, obuhvatnije tumačenje akademske slobode i omogućiti njeno ugrađivanje u pravno obavezujuća dokumenta, jer je to jedini način da se ona zaista zaštiti kao fundamentalna vrednost.

Reference

1. AAUP. (2015). American Association of University Professors Policy Documents and Reports. 11th edition. John Hopkins University Press, Baltimore.

¹⁴ Ruth's Ranking 54: Academic freedom and its relationship to university rankings (2023). <https://librarylearning.space.com/ruths-rankings-54-academic-freedom-and-its-relationship-to-university-rankings/>

2. Adendorff, L. (2012). Is the Magna Charta Universitatum still Relevant? <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20120927080003671AU> P (2015): AAUP
3. Bennetot Pruvot, E., Estermann, T., & Popkhadze, N. (2023). University Autonomy in Europe IV: The Scorecard 2023. <https://eua.eu/resources/publications/1061:university-autonomy-in-europe-iv-the-scorecard-2023.html>
4. Bergan S. et al (eds.). (2020). *Academic Freedom, Institutional Autonomy and the Future of Democracy*, Council of Europe Higher Education series, no. 24.
5. Bonn Declaration on Freedom of Scientific Research (2020). https://www.bmbf.de/SharedDocs/Downloads/files/_drp-efr-bonner_erklaerung_en_with-signatures_maerz_2021.pdf?__blob=publicationFile&v=2#:~:text=It%20entails%20the%20right%20to,or%20institutional%20censorship%20and%20discrimination
6. Call to action in support of scholars and students in Belarus (2020). <https://sareurope.eu/call-to-action-in-support-of-scholars-and-students-in-belarus/>
7. Case C 66/18 (2020). Commission V Hungary, ECLI:EU:C:2020:792. <https://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=C-66/18>
8. CRT Forward: Tracking the Attack on Critical Race Theory (2022). <https://crtforward.law.ucla.edu/>
9. Diamond, L. (2021). Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes. *Democratization*, 28(1), 22–42.
10. EHEA (2020). Romeo Ministerial Communique. Annex 1. Statement on Academic Freedom.
11. https://eha.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique_Annex_I.pdf
12. EPRS | European Parliamentary Research Service, Scientific Foresight Unit (STOA) (2023). How academic freedom is monitored? [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740228/EPRS_STU\(2023\)740228_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740228/EPRS_STU(2023)740228_EN.pdf)
13. FAU and V – Dem (2023). Academic Freedom Index Update 2023. https://academic-freedom-index.net/research/Academic_Freedom_Index_Update.pdf
14. France 24, French Minister warns of „Islamism in universities“ (2021). <https://www.france24.com/en/live-news/20210217-french-minister-warns-of-islamism-in-universities>
15. Freedom House (2024). Freedom in the World 2024. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/FIW_2024_

DigitalBooklet.pdf

16. Fuller, S. (2010). *Intelektualac*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
17. Hollingsworth, H. (2023). Conservatives take aim at tenure for university professors, January, 8, 2023. <https://www.richmond-news.com/politics/conservatives-take-aim-at-tenure-for-university-professors-6343994>
18. Humbolt, V., Adorno, T. V., & Lisman, P. (2020). *Od obrazovanja do neobrazovanja: tri teorije*. (preveli, priredili i uvodnu studiju napisali I. Cvejić i P. Krstić), Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Novi Sad: Akademska knjiga.
19. Karran, T., Beiter, K., & Appiagyei-Atua, K. (2017). Measuring academic freedom in Europe: a criterion referenced approach, *Policy Review in Higher Education*, 1(2), 209-239.
20. Kinzelbach, K., Lindberg, S.I., Pelke, L., & Spannagel, J. (2022). *Academic Freedom Index 2022 Update*, FAU Erlangen-Nürnberg and V-Dem Institute, DOI: 10.25593/opus4-fau-18612.
21. Liessmann, K. P. (2008). *Teorija neobrazovanosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
22. Lott, L. (2023). Academic freedom growth and decline episodes. <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10734-023-01156-z.pdf>
23. Magna Charta Univerzitatium (1988). <https://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum/mcu-1988>
24. Müller, J. W. (2017). *What is Populism?* Philadelphia, University of Pensilvania Press.
25. Ozkirimli, U. (2017). How to Liquidate a People? Academic Freedom in Turkey and Beyond, *Globalization*, 14(6), 851-56.
26. Rothstein, B. (2021). What saved American democracy? <https://www.socialeurope.eu/what-saved-american-democracy>
27. Ruth's Ranking 54: Academic freedom and its relationship to university rankings (2023). <https://librarylearningspace.com/ruths-rankings-54-academic-freedom-and-its-relationship-to-university-rankings/>
28. Scholars at Risk Academic Freedom Monitoring Project (SAR AFMP). (2022). Free to Think. <https://www.scholarsatrisk.org/resources/free-to-think-2022/#section1>
29. Scot, J. W. (2019). *Knowledge, Power and Academic Freedom*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/scot19046-002>
30. Sieg, L., & Takemoto, Y. (2020). Japan's Suga under fire, defends rejection of scholars for science panel.

31. <https://www.reuters.com/article/idUSKBN26Q0UO/>
32. Spannagel, J., & Kinzelbach, K. (2023). The Academic Freedom Index and its indicators: Introduction to new global time-series V-Dem data. *Quality & Quantity* 57: 3969-3989. <https://doi.org/10.1007/s11135-022-01544-0>
33. UNESCO (1997). The ILO/UNESCO Recommendation Concerning the Status of Higher Education Teaching Personnel with a User's Guide, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160495>
34. UNESCO (2017). Recommendation on Science and Scientific Researchers. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000263618>
35. Ustav Republike Srbije (2006). "Sl. glasnik RS", br. 98/2006 i 115/2021. https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html
36. Vance, J. D. (2021). The Universities are the Enemy, National Conservatism Conference, October 31 – November, 2, 2021. <https://nationalconservatism.org/natcon-2-2021/presenters/jd-vance/>
37. Veber, M. (1998). *Duhovni rad kao poziv*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
38. Vrielnik, J., Lemmens, P., Parmentier, S. & the LERU Working Group on Human Rights (2010). Academic Freedom as a Fundamental Right, Advice Paper No. 6, December 2010, League of European Research Universities <https://www.leru.org/files/Academic-Freedom-as-a-Fundamental-Right-Full-paper.pdf>
39. Zakon o visokom obrazovanju (2017). "Sl. glasnik RS", br. 88/2017, 73/2018, 27/2018 - dr. zakon, 67/2019, 6/2020 - dr. zakoni, 11/2021 - autentično tumačenje, 67/2021, 67/2021 - dr. zakon i 76/2023. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_visokom_obrazovanju.html

ACADEMIC FREEDOM, INSTITUTIONAL AUTONOMY AND DEMOCRACY ON DOWNWARD TRAJECTORY

Academic freedom and university's institutional autonomy are both proclaimed and transcendent values of higher education in democratic societies. As a rule, their status is reassessed sporadically and in cycles, that is, only under circumstances when they are attacked and/or threatened on a wider (regional or global) level. This topic has become relevant again since we have been in a state of global democratic recession for almost two decades. The aim of our review paper is to point out the following: a) there is a certain disagreement among researchers in monitoring and evaluating the scale of violation/backsliding of both stated principles; b) the aforementioned disagreement is the result of differences in the definition of academic freedom and institutional autonomy, as well as of their position within the legal framework. We believe that it is necessary to adopt a broader, more comprehensive interpretation of academic freedom and institutional autonomy, and to enable their incorporation into legally binding documents. To our opinion this is the only way to protect these fundamental values properly.

Keywords: academic freedom, university autonomy, democracy

REFORMSKI PROCESI PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE – STANJE I PERSPEKTIVE

Petar Veselinović*

Opšta ocena reformskog procesa u R. Srbiji sadržana je u činjenici, da su se ekonomske reforme dinamičnije odvijale od političkih, pravnih i institucionalnih reformi. Privredu R. Srbije, u celokupnom reformskom procesu, karakterisala je relativna makroekonomska stabilnost, koja je praćena lošom strukturom privrede, bržim rastom uvoza od izvoza, uz visok spoljnotrgovinski deficit i nekonkurentnu ekonomiju. Privredu R. Srbije karakteriše sporo usvajanje novih tehnologija, a najbrže rastuće kompanije nalaze se u oblasti trgovine, građevinarstva i rudarstva. Sektor informaciono-komunikacionih tehnologija uglavnom radi za izvoz i inostrana tržišta, a ne za domaću privredu. Sada je, više nego ikada, potrebna potpuna implementacija razvojne strategije koja bi obezbedila prelaz privrede R. Srbije u višu razvojnu fazu, u kojoj dominira konkurentnost i razvoj zasnivaju na znanju i novim tehnologijama, efikasna upotreba ljudskih i materijalnih resursa, veće povezivanje sa međunarodnim okruženjem i efikasno funkcionisanje tržišne ekonomije. Pored toga, nužno je završiti proces tranzicije nacionalne ekonomije i uspostaviti održivi ekonomski model u konzistentnom institucionalnom ambijentu.

Ključne reči: ekonomske reforme, makroekonomska stabilnost, institucionalni ambijent, strategija

Uvod

Specifičnost reformskog procesa u zemalja u tranziciji, među kojima se nalazi i R. Srbija, jeste da se ona odvija veoma sporo i da se, prilikom njenog sprovođenja, nailazi na različite prepreke. Nedovoljan privredni rast, veliki fiskalni deficit uz brzo rastući javni dug i latentna opasnost

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: pveselinovic@kg.ac.rs

od inflacije, najveći su problemi sa kojima se suočavaju gotovo sve zemlje u tranziciji.

Kada se govori o konceptu ekonomskih reformi u R. Srbiji, neophodno je imati u vidu činjenicu da se on nije odvijao uz postojanje jasne i celovite vizije. Dosadašnje reforme su implementirane parcijalno i sa evidentnim nedostatkom kontinuiteta. Reformski proces u R. Srbiji samo je još jedan primer, da inicijalni dobri rezultati, nisu održivi bez korenitih promena u institucionalnom ambijentu privređivanja. Osnovni problem se nalazio u činjenici da je, od samog početka sprovođenja reformi, zanemareno formiranje institucija, što je prouzrokovalo izvestan institucionalni vakum koji se odrazio na funkcionisanje celokupne nacionalne ekonomije. Naime, nije u potpunosti kreirana čvrsta institucionalna osnova koja bi slala jasne "signale" dugoročnog povećanja proizvodnje, zaposlenosti, investicija i izvoza. Ta institucionalna osnova trebala je da podrazumeva jasno koncipirana, dugoročna i konzistentna privrednosistemska rešenja u svim oblastima privređivanja.

Privredi R. Srbije predstoje duboke promene, a u prilog tome mogu se navesti sadašnje i očekivane promene u neposrednom i širem okruženju zemlje. Da bi se promene brže sprovodile, potrebno je prvenstveno ostvariti ekonomski razvoj, ali i ostale strane sveukupnog društvenog razvoja. Ukoliko postoji vizija poželjnih i ostvarivih pravaca razvoja, trebalo bi da, u tom pravcu, budu usmereni naponi za rekonstrukciju, modernizaciju i izgradnju moderne tržišne privrede. Za ostvarenje tog ogromnog i veoma složenog poduhvata nema jednog jedinstvenog i sigurnog recepta i savršenog mehanizma. Smišljeno usmeravan razvoj, koji su u novije vreme sprovodile razvijene zemlje, treba da bude vođen kombinacijom tržišnih i administrativnih mehanizama države. Da bi se sve to postiglo, nužno je usvajanje konzistentnog programa ekonomskih i ukupnih društvenih reformi.

Sagledavajući sve okolnosti, a u cilju prevazilaženja nastalih problema i davanja potrebnih sugestija kreatorima ekonomske politike, u ovom radu, detaljnije će biti ukazano na stanje i prioritete reformskog procesa u R. Srbiji.

Kretanja osnovnih makroekonomskih pokazatelja

Nakon višegodišnje realizacije procesa tranzicije u skoro svim državama Centralne i Istočne Europe, jasno se zaapaža da tranzicija ni u najuspešnijim zemljama nije protekla bez uspona i padova, ali i da u najlošijim ekonomijama postoje znaci poboljšanja ekonomskih performansi. R.Srbija značajno zaostaje sa reformskim procesima, naročito ako se poredi sa dostignutim nivoom tranzicije u drugim, bivšim zemljama tzv. realsocijalizma. Kašnjenje sa reformskim procesima, donelo je posledice po tok i ishod tranzicije.

Na makroekonomskom planu u R. Srbiji, početak XXI veka obeležen je turbulentnim kretanjem privrednih aktivnosti, značajnim smanjenjem inflacije, relativno visokom stopom nezaposlenosti, bržim rastom zarada od rasta produktivnosti rada, većim rastom uvoza od izvoza uz deficit trgovinskog bilansa, ali i sprovođenjem tržišnih reformi i iniciranjem pridruživanja Evropskoj uniji, koje podrazumeva prilagođavanje mnoštva zakonskih i drugih propisa u svim oblastima privrednog i društvenog života (Veselinović, 2018, 28).

Privreda R. Srbije je danas na značajnoj prekretnici. Prva faza sprovođenja tranzicionih procesa je završena, reformski procesi dobijaju novi zamah, a budućnost u evroatlanskim integracijama postaje sve izvesnija. Međutim, u R. Srbiji još uvek nije kreirana fleksibilna i snažna makroekonomska osnova koja bi slala jasne signale mikroekonomskom nivou, a to je osnovni preduslov za održivi rast zaposlenosti, izvoza, investicija i domaće štednje.

Kada je reč o konceptu ekonomskih reformi, potrebno je u obzir uzeti da su one sprovedene bez postojanja jasnog i celovitog plana. Osim toga, u čitavom reformskom periodu, rastao je broj siromašnih lica, koji je bio konstantno praćen padom njihovog životnog standarda. R. Srbija znatno zaostaje u reformskim procesima, posebno u ključnim segmentima: privatizaciji i restrukturiranju velikih preduzeća, politici konkurentnosti i institucionalnim reformama.

Relativno visok nivo privrednog rasta, realizovan nakon 2000. godine, postignut je uz značajnu stopu inflacije, visoku stopu javnog

duga, visok spoljnotrgovinski deficit platnog bilansa, kao i uz visoku stopu nezaposlenosti radno sposobnog stanovništva. Pomenuti podaci impliciraju da sam kvalitet privrednog rasta nije bio na visokom nivou, jer se, pre svega, temeljio na rastu domaće potrošnje i uvoza, a institucionalne reforme i ekonomska politika nisu bile dovoljno efikasne u čitavom reformskom periodu.

R. Srbija je, u početnoj fazi implementacije reformi, ostvarila relativno visoku prosečnu godišnju stopu realnog rasta bruto domaćeg proizvoda i kumulativni rast bruto domaćeg proizvoda, što predstavlja značajnu posledicu ekonomske politike realizovanu u tranzicionim okolnostima i cikličnim kretanjima svetske privrede. Ubrzavanje reformi koje je usledilo posle 2000. godine, bilo je kratkotrajno, a privreda R. Srbije brzo se suočila sa Globalnom ekonomskom krizom, nedovoljno pripremljena i osposobljena za izazove te vrste, što je uslovlilo negativne tendencije u većini makroekonomskih indikatora.

R. Srbija je, u početnoj fazi implementacije reformi, ostvarila relativno visoku prosečnu godišnju stopu realnog rasta bruto domaćeg proizvoda i kumulativni rast bruto domaćeg proizvoda, što predstavlja značajnu posledicu ekonomske politike realizovanu u tranzicionim okolnostima i cikličnim kretanjima svetske privrede.

Makroekonomski pokazatelji su, po ispoljavanju efekata krize, drastično pogoršani u nastupajućem periodu (naročito u 2009, 2012 i 2014. godini) kao posledica smanjenja domaće i inostrane tražnje, smanjenog priliva stranog kapitala i povećane nelikvidnosti privrede. Tako je u 2009. godini ostvaren pad realnog bruto domaćeg proizvoda od 3,5%. Situacija je delimično poboljšana u 2010. i 2011. godini kada je rast bruto domaćeg proizvoda iznosio 1,0%, odnosno 1,6%, međutim 2012. godine ponovo je ostvarena negativna stopa rasta bruto domaćeg proizvoda od 2,5% na godišnjem nivou.

U periodu od 2013. do 2020. godine beležene su pozitivne stope rasta od 1,8% do 4,3%, što je bio nedovoljan privredni rast za prelazak privrede R. Srbije u višu razvojnu fazu.

Nepovoljni ekonomski tokovi, izazvani pandemijom COVID 19,

nisu zaobišli ni ekonomiju R. Srbije. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, bruto domaći proizvod R. Srbije je u 2020. godini bio realno niži za 0,9%, što je bio jedan od najboljih rezultata u Evropi, zahvaljujući postignutoj makroekonomskoj i finansijskoj stabilnosti u prethodnom periodu, stvorenog fiskalnog prostora, pravovremenog i sveobuhvatnog paketa mera, kao i strukture ekonomije. Zahvaljujući preduzetim ekonomskim merama sprečen veći pad investicionog i potrošačkog poverenja, očuvani su proizvodni kapaciteti, radna snaga i povoljna makroekonomska perspektiva.

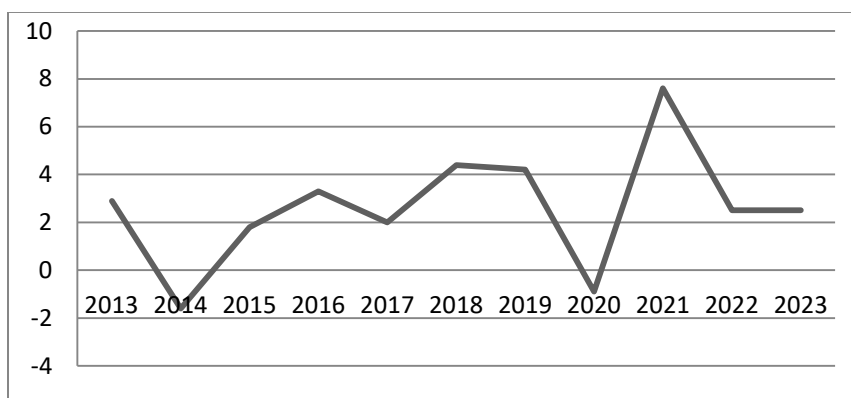
Tabela 1. Realne godišnje stope rasta BDP-a u R. Srbiji (u %)

2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
2,9	-1,6	1,8	3,3	2,1	4,5	4,3	-0,9	7,7	2,5	2,5

Izvor: Narodna banka Srbije, (2024), *Makroekonomska kretanja u Srbiji*, https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/finansijska-stabilnost/prezentacije/prezentacija_invest.pdf

Uprkos višedimenzionalnoj krizi, R. Srbija je uspela da sačuva stabilnost svoje ekonomije i poverenje potrošača i investitora, o čemu svedoči kumulativni realni rast bruto domaćeg proizvoda, u periodu od 2020. do 2023. godine, od 9,5%. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, realni rast bruto domaćeg proizvoda, na nivou cele 2023. godine, iznosio 2,5.

Grafikon 1. Realne godišnje stope rasta BDP-a u R. Srbiji (u %)

Izvor: Autor na osnovu podataka iz Tabele 1.

Prosečna plata, početkom 2024. godine, iznosila je oko 95.000 dinara (818 evra), dok je prosečna penzija iznosila je oko 45.000 dinara (390 evra) Minimalna zarada, početkom 2024. godine, iznosila je oko 47.000 dinara (400 evra).

Tabela 2. Stopa inflacije u R. Srbiji (u %)

2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
7,9	2,1	1,4	1,1	3,2	2,0	1,9	1,6	4,0	11,9	12,1

Izvor: Narodna banka Srbije, (2024), Makroekonomska kretanja u Srbiji, https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/finansijska-stabilnost/prezentacije/prezentacija_invest.pdf

U periodu pre izbijanja aktuelne krize, inflacija je u proseku iznosila oko 2%. Prosečna inflacija u 2023. iznosila je 12,1%, što je blisko ostvarenju iz 2022. godine (11,9%). Inflacija je od aprila 2023. godine u konstantnom padu, pri čemu je usporavanje naročito intenzivirano u drugoj polovini 2023. godine. Od početka 2024. godine, inflacija je usporila za dodatnih 2,6% (mart 5,0% međugodišnje). Smanjenju inflacije doprinelo je usporavanje rasta cena hrane i cena proizvoda i usluga u okviru bazne inflacije. Usporavanje inflacije rezultat je efekata zaoštavanja monetarne politike, smanjenja uvozne inflacije, pada inflacionih očekivanja, kao i ublažavanja troškovnih pritiska. Troškovni pritisci slabe usled pada cena primarnih poljoprivrednih proizvoda i pojedinih industrijskih sirovina. Dezinflatorno dejstvo ima i niska agregatna tražnja, pre svega zbog sporog globalnog privrednog rasta.

Postizanje makroekonomske stabilnosti prethodilo je investicionom ciklusu, koji je započet 2015. godine, uz diversifikaciju izvora finansiranja investicija. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, učešće fiksnih investicija u nominalnom bruto domaćem proizvodu, u 2023. godini, iznosilo je blizu 23%. Državne investicije su dostigle nivo od oko 7% bruto domaćeg proizvoda u 2023. godini i očekuje se da ostanu oko tog nivoa u srednjem roku.

Zahvaljujući očuvanoj makroekonomskoj i finansijskoj stabilnosti, relativnoj stabilnosti deviznog kursa, kao i sprovedenoj fiskalnoj konsolidaciji, uspostavljena su još tri snažna stuba finansiranja investicija: višestruko uvećana profitabilnost privrede,

investicioni krediti i udvostručene državne investicije (Narodna banka Srbije, 2024, 6).

Makroekonomska i finansijska stabilnost, uz strukturne reforme, stvorile su povoljan ambijent i za strane direktne investicije, koje su sektorski i geografski diversifikovane i doprinose rastu zaposlenosti i izvoznom potencijalu zemlje. Od ukupno 23,1 milijardi evra stranih direktnih investicija, u periodu od 2018. do 2023. godine, preko 12 milijardi evra usmereno je u razmenljive sektore, od čega skoro 7 milijardi evra u prerađivačku industriju. Sektori prerađivačke industrije, sa najvećim prilivom stranih direktnih investicija (metalska industrija, auto, prehrambena, guma i plastika) beleže snažan rast zaposlenosti, proizvodnje i izvoza.

R. Srbija je privukla više od polovine ukupnih stranih direktnih investicija u region Zapadnog Balkana, u periodu od 2018. do 2022. godine. Priliv stranih direktnih investicija, u 2022. godini, iznosio je 4,4 milijarde evra. a u 2023. godini je ostvaren rekordni nivo priliva od 4,5 milijardi evra. Strane direktne investicije su geografski diversifikovane, s rastućim učešćem zemalja iz azijskog regiona, pored Evropske unije koja je glavni spoljnotrgovinski partner R. Srbije.

U periodu od 2015. do 2023. godine spoljnotrgovinski (tekući) deficit R. Srbije je bio u potpunosti pokriven neto prilivom stranih direktnih investicija. Nove investicije i povećanje izvozne ponude obezbedili su visok rast izvoza u 2022. i 2023. godini. Robni izvoz u 2023. godini i zabeležio je povećanje od 3,7%, dok je izvoz usluga bio veći za 18,1%. Ovaj rast vođen je povećanim izvozom poljoprivrede (44,2%), kao i rastom izvoza prerađivačke industrije (11,0%), u okviru koje je 16 od 23 grane zabeležilo rast izvoza.

Robni uvoz je u 2023. godini smanjen za 4,8%, pri čemu je najveći doprinos smanjenju potekao od manjeg uvoza sredstava za reprodukciju u koje spadaju i energenti (smanjen uvoz energenata za 1,7 milijardi evra u odnosu na 2022. godinu). S druge strane, uvoz usluga u 2023. je povećan za oko 15%. Pomenute tendencije dovele su do toga da je deficit tekućeg računa značajno smanjen, sa 4,2 milijardi evra (6,9%

BDP-a) u 2022. godini, na 1,8 milijardi evra (2,6% BDP-a) u 2023. godini.

Izvoz R. Srbije pokazao je otpornost u 2023. godini uprkos smanjenju tražnje iz Evropske unije i regiona. Najveći deo izvoza plasiran je na tržište Evropske unije, zatim na tržište CEFTA i zemalja evroazijske unije. Po zemljama, najveće učešće izvoza je u Nemačku (15,1%), Bosnu i Hercegovinu (6,9%), Italiju (6,2%), Mađarsku (5,5%), Rumuniju (5,0%) i Crnu Goru (4,3%).

Najveći deo uvoza u 2023. godini potiče iz zemalja Evropske unije (oko 58%), zatim iz zemalja evroazijske unije i CEFTE. Posmatrajući 2023. u odnosu na 2022. godinu, obim uvoza iz Nemačke je prestigao obim uvoza iz Kine, čime je Nemačka (sa učešćem 13,1%) ponovo postala zemlja iz koje R. Srbija najviše uvozi.

Što se tiče kretanja na tržištu rada, mogu se zapaziti pozitivne tendencije. Naime, prema podacima iz Ankete o radnoj snazi, stopa nezaposlenosti se u 2023. godini nalazila na jednocifrenom nivou i iznosila je 9,5% (na nivou iz 2022.), dok je stopa zaposlenosti iznosila 50,3%, što je rast od 0,8% u odnosu na 2022. godinu. Stopa neformalne zaposlenosti je u 2023. iznosila 12,5% (manje za 0,5% u odnosu na 2022. godinu).

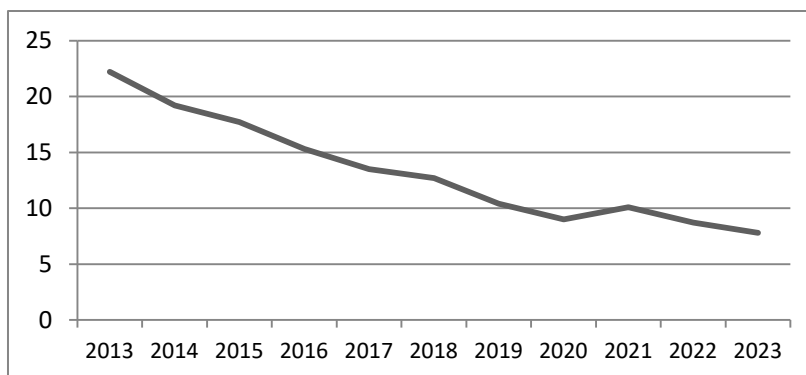
Tabela 3. Stopa nezaposlenosti u R. Srbiji (u %)

2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
24,0	20,6	18,9	16,4	14,5	13,7	11,2	9,7	11,1	9,5	9,5

Izvor: Narodna banka Srbije, (2024), Makroekonomska kretanja u Srbiji,
https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/finansijska-stabilnost/prezentacije/prezentacija_invest.pdf

U R. Srbiji je zaposleno više od 2,3 miliona građana koji plaćaju poreze i doprinose. Rast zaposlenosti je prisutan kod većine delatnosti. Rast zaposlenosti se ističe kod stručnih i naučnih delatnosti, zdravstvu, kao i u IKT sektoru.

Grafikon 3. Stopa nezaposlenosti u R. Srbiji (u %)

Izvor: Autor na osnovu podataka iz Tabele 3.

Iako je R. Srbija eliminisla fiskalni deficit u godinama pre pandemije COVID 19, povećanje deficita u periodu od 2020. do 2022. godine nastalo je kao posledica viših javnih rashoda i paketa mera podrške privredi i stanovništvu, a u 2022. godini i podrške kompanijama iz energetskog sektora. Fiskalna kretanja u 2023. godini bila su bolja od očekivanih. U 2023. godini deficit budžeta sektora države iznosio je 181,1 milijardi dinara (-2,2% BDP-a), što je bilo niže u odnosu na plan iz revidirane Fiskalne strategije (-2,8% BDP-a), pre svega kao rezultat manjih tekućih rashoda. Učešće kapitalnih rashoda zadržano je na oko 7% bruto domaćeg proizvoda.

Od 2021. godine, učešće javnog duga u bruto domaćem proizvodu R. Srbije se nalazi na opadajućoj putanji, uprkos uticaju međunarodne energetske krize na rast budžetskih izdataka i nabavku energenata. Na kraju 2023. godine, učešće javnog duga centralne države u bruto domaćem proizvodu iznosilo je 52,0% i smanjeno je za 1,2% u odnosu na stanje na kraju 2022. godine.

Tabela 4. Javni dug R. Srbije (% učešće u BDP-u)

2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
56,3	66,4	70,0	67,9	57,9	53,7	52,0	57,4	56,5	50,8	52,0

Izvor: IMF, Central Government Debt, Percent of GDP,
https://www.imf.org/external/datamapper/CG_DEBT_GDP@/SRB

U posmatranom periodu očuvana je relativna stabilnost deviznog kursa i kreditni rejting, uz devizne rezerve na rekordnom nivou (24,9 milijardi evra). Agencija Fitch potvrdila je kreditni rejting R. Srbije na nivou BB+, uz zadržane stabilne izgleda. Moody's je zadržala kreditni rejting R. Srbije na nivou Ba2 uz stabilne izgleda. Agencija S&P zadržala je kreditni rejting R. Srbije na nivou BB+, ali je povećala izgleda sa stabilnih na pozitivne.

Reformski proces privrede R. Srbije karakterišu i određene negativne tendencije. Naime, usled zaoštavanja monetarne politike Narodne banke Srbije, smanjena je kreditna aktivnost. Na smanjenje kreditne aktivnosti uticale su više kamatne stope, dospeće kredita odobrenih u okviru garantne šeme, kao i pooštreni kreditni standardi banaka.

Strane direktne investicije otvaraju nova radna mesta, ali uglavnom za manje kvalifikovanu radnu snagu. Sektor informaciono-komunikacionih tehnologija uglavnom radi za izvoz i inostrana tržišta, a ne za domaću privredu. Domaće privatne investicije su suviše niske da promene model rasta.

Privredu R. Srbije karakterišu višedecenijski strukturni problemi koji su postali vidljivi nakon izbijanja Globalne finansijske i ekonomske krize. Naime, potrošnja je bila veća od proizvodnje, deficit tekućeg računa se uvećavao, restrukturiranje preduzeća nije sprovedeno efikasno, dok su strukturne promene favorizovale, pre svega, brzo širenje sektora usluga.

Konkurentnost nacionalne ekonomije, još uvek, je na niskom nivou zbog sporog usvajanja novih tehnologija. U R. Srbiji se najbrže rastuće kompanije bave trgovinom, građevinarstvom, rudarstvom.

Veliko raslojavanje stanovništva i pojava siromašnih i relativno siromašnih lica, takođe karakterišu reformski proces u R. Srbiji. Siromaštvo u R. Srbiji se značajno povećalo tokom devedesetih godina XX veka. Srednja klasa je nestala, broj siromašnih je povećan za dva i po puta i sve veći broj ljudi živeo je neznatno iznad linije siromaštva. Istovremeno, sve veći broj ljudi je postao siromašan kao posledica

socijalne isključenosti, nedostatka pristupa javnim (komunalnim) uslugama i tržištima, nedostatka jednakih mogućnosti za sve.

Reformski proces u R. Srbiji karakteriše i slab institucionalni ambijent. Naime, konstantno je prisutan određeni vakum u institucionalnoj tranziciji, jer su institucije prethodnog političkog i ekonomskog sistema napuštene, a izgradnja novih institucija odvijala se sporo, parcijalno i neefikasno.

Sve navedeno ukazuje da je pred nosiocima ekonomske politike R. Srbije još dosta reformskih koraka u narednom periodu.

Prioriteti reformskog procesa u R. Srbiji

Teret reformi, u našoj zemlji, decenijama je prebacivan za neka buduća vremena. Na našu nesreću ta buduća vremena u svetskim okvirima, kako se ispostavilo, bila su mnogo komplikovanija, opterećena dubokom ekonomskom krizom i političkim previranjima. Stoga su naša tranzitorna lutanja nastavljena, a neefikasnosti sistema su finansirane ubrzanim zaduživanjem.

Pored svih pozitivnih efekata kojima je doprineo reformski proces, R. Srbija je dosta kasno započela proces restrukturiranja privrede. Naime, dok su razvijene i tranzicione zemlje Jugoistočne Evrope, u poslednjoj deceniji XX veka, prolazile kroz krupne društvene i ekonomske promene i, pod uticajem procesa globalizacije, razvijale informacione tehnologije i komunikacione sisteme, R. Srbija je morala da se suočava sa raspadom države, ekonomskom izolacijom, humanitarnim problemima, ruiniranom i devastiranom privredom.

Sve do kraja 2014. godine opstajao je model ekonomske politike zasnovan na "liniji manjeg otpora" ili bolje rečeno model kratkovidog minimiziranja političke štete. Zaokret je načinjen krajem 2014. godine. Primena modela kratkoročne fiskalne konsolidacije zasnovana na štednji, uz paralelno povećanje kapitalnih investicija, zaustavila je propadanje i pokrenula pozitivne privredne trendove. Međutim, privreda R. Srbije još je daleko od razvijenih zemalja Evropske unije, sa brojnim debalansima i protivurečnostima.

Ekonomska politika R. Srbije, u narednom periodu, biće determinisana brojnim eksternim faktorima. Izlaskom iz trogodišnje krize, izazvane pandemijom, očekivao se jedan mirniji period koji bi omogućio ekonomskoj, pre svega fiskalnoj politici, predah i dovoljno vremena da se vrati na održivu putanju. Međutim, sukob u Ukrajini i u pojazu Gaze, intenzivirao je postojeće i doneo nove rizike koji u potpunosti menjaju i međunarodno okruženje i ekonomsku politiku u zemlji. Globalna, rastuća inflacija, intenzivirana energetska kriza pred kreatore ekonomske politike postavljaju velike izazove. Geopolitička kriza je kratkoročne inflatorne pritiske učinila postojanim, uz veliku verovatnoću njihovog dugoročnog prisustva. Istovremeno, povećana neizvesnost na globalnom nivou uticaće negativno na tokove kapitala prema zemljama u razvoju, posebno ako se ima u vidu ciklus pooštavanja monetarnih politika vodećih centralnih banaka. Osim privremenih faktora, ekonomske trendove karakterišu i strukturne promene geopolitičkog i ekonomskog okruženja vođene procesima deglobalizacije, nepovoljnim demografskim kretanjima i ubrzane zelene tranzicije.

Sve prethodno navedeno, jasno ukazuje da razvojnu strategiju R. Srbije treba zasnovati, na nacionalnim interesima i domaćim potencijalima razvoja, ali i na razvoju veza i saradnje sa svim zemljama, integracionim grupacijama i međunarodnim organizacijama. R. Srbija, u skladu sa svojim razvojnim interesima, treba da definiše razvojnu strategiju, tako da izbegne opasnosti od marginalizacije u uslovima globalizacije, integracije i liberalizacije u međunarodnim ekonomskim odnosima i da minimizira neželjene efekte koje nose ovi procesi za privredno i tehnološki slabije razvijene zemlje. Istovremeno, treba da obezbedi otvaranje nacionalne ekonomije ka svetu i tehnološkim dostignućima kao osnovnom načinu dostizanja grupacije srednje razvijenih zemalja. Takva razvojna orijentacija podrazumeva, pored otvorenosti zemlje za povezivanje sa svetom, i ubrzano sprovođenje tranzicije i strukturnog prilagođavanja, čime se stvaraju uslovi za povećanje obima i unapređenje strukture proizvodnje i izvoza, a nacionalna ekonomija osposobljava za konkurenciju na globalnom

tržištu.

Razvoj ekonomije R. Srbije u velikoj meri će zavisiti od kontinuiteta u ostvarivanju stope privrednog rasta, zadržavanja investicionog potencijala, održavanja makroekonomske stabilnosti i posticanja privatnog preduzetništva, odnosno jačanja poslovnog okruženja za razvoj privatnog preduzetništva. Na osnovu tendencija iz prethodnih godina, očekuje se da će stopa privrednog rasta R. Srbije, u narednom periodu, biti vođena rastom domaće tražnje, odnosno rastom javne i lične potrošnje, odnosno povećanjem investicija i neto izvoza. Ovo povećanje u sebi ne sadrži narušavajuće elemente i zasnovano je na zdravim izvorima, pre svega na povećanju zaposlenosti, ali i povoljnom uticaju cenovnih i kreditnih kretanja na raspoloživi dohodak.

Smišljeno usmeravan razvoj, koji su u novije vreme provodile razvijene zemlje, pa i novoindustrijalizovane zemlje i zemlje u razvoju, vođen je kombinacijom tržišnih, strateških i administrativnih mehanizama. Da bi se sve to postiglo, nužno je usvajanje konzistentnog programa ekonomskih i ukupnih društvenih reformi. Pored toga, nužno je završiti proces tranzicije nacionalne ekonomije u otvorenu, tržišnu ekonomiju, a to znači uspostavljanje novih "pravila igre" i održivog ekonomskog modela, stvaranje novih institucija ili upotpunjavanje postojećih, uspostavljanje makroekonomske ravnoteže, završetak procesa privatizacije, tešnje povezivanje s neposrednim i širim ekonomskim okruženjem zemlje, izgradnju niza institucija s ciljem da se uspostavi jedan celovit, zaokružen privredni sistem.

Politika razvoja prvenstveno treba da obuhvati strukturno prilagođavanje u institucionalnoj i realnoj sferi i stvaranje nove svojinske i sektorske strukture nacionalne ekonomije, na bazi delovanja tržišnog mehanizma, čime bi se povećala efikasnost i konkurentnost i obezbedio dinamičniji privredni razvoj. Dinamiziranjem strukturnih reformi poboljšaće se kvalitet privređivanja i stvoriti profitabilna preduzeća na kojima će se zasnivati privredni rast i jačanje izvozno orijentisanih sektora nacionalne ekonomije.

Nastavak uspešne realizacije programa ekonomske stabilizacije je bitna pretpostavka za realizaciju politike razvoja i sprovođenje

programa strukturnog prilagođavanja. Održavanje stabilnosti cena i stabilnosti kursa nacionalne valute pozitivno će delovati na ubrzanje ekonomskog oporavka zemlje i dinamiziranje strukturnog prilagođavanja. Dakle, jedan od osnovnih ciljeva politike razvoja čini stvaranje uslova za stabilan privredni razvoj na kvalitativnim osnovama, uz uspostavljanje dugoročne makroekonomske stabilnosti.

Perspektive reformskog procesa u R. Srbije, u narednom periodu, u velikoj meri će zavisiti od uspostavljanja funkcionalne tržišne privrede koja podrazumeva jačanje poslovnog okruženja i razvoj privatnog preduzetništva. Poslovno okruženje u R. Srbiji naročito obeshrabruje domaće preduzetništvo. Slaba vladavina prava, zajedno sa nejasnim linijama odgovornosti u javnoj upravi, stvara generalno neizvesno okruženje sa neefikasnom upravom. Poslovanje preduzeća previše često zavisi od paralelnih linija odlučivanja u javnim politikama, što dodatno podstiče politizaciju. Među mnogim posledicama pomenutog je i to što se, u velikoj meri, obeshrabruju preduzetništvo i ulaganja malih i srednjih preduzeća, dok se javna uprava dodatno oslabljuje na duži rok. Takođe, politike kojima se jača konkurentnost, povećavaju koristi ili ublažavaju negativne posledice stranih investicija, marginalnih su razmera.

Na osnovu kretanja u eksternom sektoru ekonomije, realno je očekivati da će doći do smanjenja spoljnog duga R. Srbije. Jedan od osnovnih faktora koji će doprineti ovom smanjenju je povećanje stepena otvorenosti srpske ekonomije (mereno kao procenat izvoza i uvoza roba i usluga u bruto domaćem proizvodu) na preko 120% bruto domaćeg proizvoda. Nastavak evropskih integracija i otvaranje novih poglavlja iz oblasti ekonomske politike, zajedno s bilateralnim sporazumima o slobodnoj trgovini i sporazuma sa ekonomskim grupacijama, uz održavanje postignute makroekonomske stabilnosti, dovešće do daljeg unapređenja poslovne klime, što će omogućiti veću međunarodnu razmenu i nastavak rasta stranih direktnih investicija.

Za pokretanje ekonomskog rasta i održivost ekonomskog razvoja, što je od strateškog značaja za svaku zemlju, neophodno je razmotriti sva relevantna pitanja koja su bitna za rešavanje ovog

fundamentalnog problema društva i ekonomije. Jedno od takvih pitanja jeste institucionalna infrastruktura koja, obezbeđenjem podsticaja za ekonomske aktere, a posebno za one koji utiču na investicije u fizički i ljudski kapital, tehnologiju i organizaciju proizvodnje, predstavlja bitan faktor ekonomskog rasta i održivosti razvoja. Aktuelno stanje u privredi R. Srbije, opredeljuje značaj i urgentnost kontinuiranog preispitivanja postojećih i izgradnje novih političkih i ekonomskih institucija, koje će doprineti dinamiziranju privrednih aktivnosti kao uslova ekonomskog rasta i održivog razvoja. Ovakav pristup je neophodan iz razloga što je dosadašnjim neoliberalnim modelom organizacije ekonomije nametnuta ideja da će problemi prestrukturiranja i povećanja ekonomske efikasnosti biti uspešno rešeni razvojem slobodnog tržišta i njegovih mehanizama (Leković, 2015, 43-44).

Sve prethodno navedeno, zahteva unapređenje kvaliteta institucija i to ne samo onih koje regulišu tržište, već i institucija koje garantuju pravnu sigurnost. To je ozbiljno ograničenje za snažniji razvoj domaćih malih i srednjih preduzeća i rast domaćih privatnih investicija, čiji se udeo u ukupnim investicijama već godinama kontinuirano smanjuje. U kriznim vremenima domaći investitori su pouzdan partner u realizaciji ciljeva privrednog rasta, a jak sektor malih i srednjih preduzeća povećava otpornost i fleksibilnost privrede u celini. Da bi se afirmisali domaći investitori i preduzetnici potreban je stabilan poslovni ambijent u kome postoje jasna i jednaka pravila igre za sve učesnike. Praksa je pokazala da je izgradnja efikasnih institucija jedan od preduslova uspešne tranzicije. Međutim, nije nimalo jednostavno uspostaviti pravila koja izjednačavaju uslove i stvaraju predvidljiv institucionalni okvir za razvoj tržišta (Arandžević, Veselinović, 2015, 72).

Period koji je pred nama treba iskoristiti kako bi se struktura privrede transformisala tako da implementirane mere vode ka uvećanju bruto prihoda u proizvodnim delatnostima čime će se postići maksimalan doprinos po pitanju privrednog rasta i zapošljavanja. Jedan od reformskih prioriteta, u nastupajućem periodu, svakako treba da bude nastavak započetih strukturnih reformi koje su tipične za drugu fazu tranzicije. To se, pre svega, odnosi na završetak procesa

privatizacije društvenih i državnih preduzeća.

Kada se posmatra privredna struktura u pogledu učešća privrednih grana i sektora u formiranju bruto domaćeg proizvoda, uočljiva je činjenica da ona u poslednjih nekoliko godina nije u velikoj meri izmenjena. Naime, zanemaren je razvoj realnog sektora, odnosno industrije i poljoprivrede. S obzirom da, od početka procesa tranzicije, sektor usluga ima dominantno učešće u stvaranju bruto domaćeg proizvoda, model razvoja koji favorizuje ovaj sektor, nije u skladu sa trenutnim nivoom ekonomskog razvoja i kao takav nije održiv. Iz tog razloga je u budućnosti potrebno obezbediti moderan privredni razvoj, koji bi se odnosio na razvoj najuspešnijih sektora i grana privrede sa odgovarajućim nivoom tražnje.

Bitan kvalitativni faktor razvoja ekonomije R. Srbije, na kome treba staviti akcenat u narednom periodu, odnosi se na ekonomiju zasnovanu na znanju. Danas postoje brojni koncepti ekonomije zasnovane na znanju, ali tri su posebno dominantna sa aspekta uticaja na praktično oblikovanje javnih politika: koncept Svetske banke (Aubert & Reiffers, 2004), APEC koncept (2000) i OECD koncept (1996). Sva tri koncepta sadrže (gotovo) identičnu strukturu stubova na kojima počiva ekonomija zasnovana na znanju, a razlike se pojavljuju u domenu karakteristika i obuhvata pojedinih konstrukcionih elemenata. Ključni zajednički elementi su: a) obrazovana radna snaga i ulaganje u ljudski kapital (prvi stub); b) efikasna i obuhvatna infrastruktura informaciono-komunikacione tehnologije (drugi stub); c) istraživanje i razvoj, tehnološke inovacije, inovacije u poslovanju, preduzetništvo (treći stub); d) stabilno i otvoreno tržište, stimulatívno poslovno okruženje koje je zasnovano na efikasnoj upravi i jasnim pravilima igre (četvrti stub).

Prvi stub u centar pažnje postavlja obrazovanje jer je put do uspeha u novoj ekonomiji baziran na obrazovanoj i stručnoj radnoj snazi. U svakoj ekonomiji prepoznaje se određen kvantitet znanja, ali u onima koje naglo rastu i napreduju primetno je brže osvajanje novih na osnovu postojećih znanja i efikasno korišćenje stečenih znanja (Cader, 2008). Od posebnog značaja je kvalitet i raspoloživost ljudskih resursa, to jest radne snage sa visokim obrazovanjem. Pored znanja koje

se stiče formalnim obrazovanjem, bitno je i neformalno obrazovanje, poput in-job i learning-by-doing obuka. Osim kvaliteta, potrebno je da radnici budu preduzimljivi, prilagodljivi, sposobni za delovanje u decentralizovanim strukturama i motivisani da uče. Veze i interakcije između obrazovanih pojedinaca sa prenosiocima i konzumentima korisnog znanja, odnosno sa privredom, državom i društvom, od odlučujuće je važnosti u kreiranju vrednosti. To se posebno odnosi na oblasti tehnologije, ali i na domen društvenih nauka koji sve više dobija na značaju zbog socijalnih veština koje se stiču kroz taj vid obrazovanja. Proizvodnja i poslovna razmena se uvek odvijaju u društvenom kontekstu u kome su socijalne veštine bitne i na ceni. U tom okruženju kompanije, takođe, postaju bitan akter u veštine bitne i na ceni. U tom okruženju kompanije, takođe, postaju bitan akter u generisanju i stvaranju praktičnog znanja koje ima komercijalnu namenu.

Drugi stub predstavljaju informacione i komunikacione tehnologije, odnosno IKT infrastruktura i njen stepen rasprostranjenosti u društvu. One omogućavaju efikasnu razmenu znanja i informacija, njihovo brzo korišćenje i primenu u privredi, te zato povećavaju produktivnost, inovativnost i kvalitet proizvoda i usluga. Upotreba IKT-a drastično smanjuje troškove skupljanja, obrade i distribucije informacija, što vodi ubrzanom procesu generisanja novog znanja. Nove tehnologije privlače poslovnu aktivnost smanjujući transportne troškove, troškove proizvodnje i omogućavaju lakši pristup tržištima (Barkhordari, Fattahi, & Azimi, 2018). Doprinos IKT-a u rastu prihoda preduzeća je najvidljiviji tamo gde je i njena primena centralna u poslovnom procesu, odnosno u IT sektoru, oblasti elektronike, visoke tehnologije, automatizovane proizvodnje (Buhr, 2015). Uticaj IKT se neće smanjivati, jer tehnologije koje čine jezgro IKT-a bivaju sve bolje, brže, jeftinije i jednostavnije za upotrebu, čime su moguće nove aplikacije na regularnoj i širokoj osnovi (Atkinson & Andes, 2008). Međutim i tradicionalni sektori koje karakteriše nizak i srednji tehnološki nivo mogu značajno profitirati od nekih segmenata koji su povezani sa novim tehnologijama. Na primer, napredni materijali i proizvodne tehnologije mogu imati naročito snažan uticaj na rast poslovnih

performansi preduzeća u okviru nižih i srednjih tehnoloških sektora.

Treći stub ekonomije znanja bazira se na istraživanjima i razvoju (R&D), tehnološkim inovacijama, inovacijama u poslovanju i preduzetništvu. Sistem podrške inovacijama, R&D i razvijenost preduzetništva integralno određuju potencijal za dinamičan ekonomski rast u nacionalnoj ekonomiji. Nacionalni inovacioni sistemi koji čine mreže firmi, istraživačkih centara, univerziteta, konsultanata imaju funkciju održavanja koraka sa novim znanjem i tehnologijama, sa njihovim povezivanjem sa globalnim tokovima znanja, usvajanjem i adaptacijom na lokalne uslove i lokalne potrebe. Sistem inovacija se odnosi na sposobnost svih sektora i svih organizacija da uče, da se prilagođavaju i da se menjaju. Nacionalni inovativni sistem u ekonomskom smislu čini osnovu za stvaranje novih proizvoda i usluga. On, takođe, kreira izmene poslovnih procesa kako bi se ostvarila efikasnija proizvodnja (Atkinson & Andes, 2008). Osim toga, nacionalni inovativni centri učestvuju u diferencijaciji proizvoda kroz inovativni dizajn, efektivni marketing, efikasnu distribuciju (Chen & Dahlman, 2005). U novoj ekonomiji, osim centralne uloge znanja i ulaganja u istraživanja i razvoj nauke i industrije, preduzetništvo i globalizacija dobijaju na značaju.

Preduzetništvo pretvara znanje u proizvod i predmet poslovnih transakcija, a globalizacija novom tehnologijom čini proizvodnju bržom, fleksibilnijom, prilagođenom geografskim različitostima. Sve ove osobine nove ekonomije su najvidljivije u IKT industriji, gde su efekti u pogledu produktivnosti i inovativnosti najsnažniji. Ti pozitivni efekti razvoja nastali su kao posledica visokog nivoa investicija u inovacije, eksperimentisanja sa novim tehnologijama, a bazirani su na visoko obrazovanoj radnoj snazi i primeni inovativnih poslovnih modela.

Značaj stabilnog i otvorenog tržišta, stimulativnog poslovnog okruženja koje je zasnovano na efikasnoj upravi sa jasnim pravilima igre je ključna tačka četvrtog stuba. Samo u efikasnom institucionalnom, regulatornom i makroekonomskom okruženju dolazi do kreiranja korisnog znanja u dovoljnom obimu. Uloga institucionalnih pravila i na njima zasnovane regulacije jeste da ubrza protok informacija, ali i

da štiti intelektualna (vlasnička) prava pojedinaca i organizacija. Efikasan sistem pravila u oblasti upravljanja, finansijskog sistema, tržišta rada, trgovine i makroekonomskog okvira jeste odlučujući preduslov pretvaranja znanja u objekat standardne tržišne transakcije. Suština javnih politika je da podstakne akumulaciju humanog kapitala, stimuliše distribuciju znanja i kreira uslove kako bi firme preduzimale organizacione promene sa ciljem izvlačenja maksimalnih koristi od uvođenja novih tehnologija.

R. Srbija, svojom razvojnom strategijom, treba da definiše dugoročni razvojni profil i utvrdi osnovni makroekonomski okvir za realizaciju te strategije. Pri tome, svakako treba uvažiti svetske privredne trendove u trećoj deceniji XXI veka koje obeležavaju procesi globalizacije, političke i ekonomske integracije, konkurentnosti nacionalnih privreda, razvoja demokratskog društva, ali i ratnih sukoba i kriza. Polazeći od takvog globalnog okruženja, R. Srbija treba da izgradi otvorenu, fleksibilnu i dinamičnu nacionalnu ekonomiju, sa pravnom državom i razvijenom mrežom socijalne sigurnosti. Ekonomija R. Srbije, uključena u svetske ekonomske tokove, treba da je izvezno orijentisana i osposobljena za brzo usvajanje novih tehnoloških rešenja i stvaranje sopstvenih tehnoloških inovacija.

U definisanju ekonomske politike R. Srbije, kao i njene implementacije, potrebno je ispuniti dva uslova: a) realno sagledati stanje i mogućnosti privrednih subjekata, privrednog i neprivrednog sektora i b) nastaviti sprovođenje procesa koji vode integraciji zemlje u Evropsku uniju. U tom kontekstu, strateške smernice predstavljaju: podizanje regionalne konkurentnosti, smanjivanje regionalnih neravnomernosti i siromaštva i izgradnja institucionalne infrastrukture.

R. Srbija, u razvojnom smislu, treba da jača sopstvene razvojne sposobnosti kroz otvaranje prema okruženju i izlaganje uticajima iz okruženja, poznavanje i razumevanje promena koje se manifestuju ili očekuju u okruženju i efektuiranje novih faktora razvoja kroz dobro vođenu reformu privrednog sistema. Unapređenje konkurentnosti, na putu ka stvaranju tržišne, izvezno orijentisane ekonomije, svakako je jedan od bitnijih preduslova reformskog procesa u narednom

periodu. Kako bi se stopa privrednog rasta uvećala i kako bi se realizovao permanentan rast bruto domaćeg proizvoda i standarda zaposlenih, neophodno je da R. Srbija dostigne svetski nivo konkurentnosti, pre svega na tržištu zemalja Evropske unije sa kojima realizuje najveći deo spoljnotrgovinske razmene i tokova kapitala, i prema kojima R. Srbija ima najveći deo spoljnotrgovinskog deficita.

Ekonomski oporavak i ubrzani razvoj ne može ostvariti bez jasnog definisanja područja razvoja i boljeg korišćenja postojećih privrednih i ljudskih potencijala, koji su do sada bili nedovoljno iskorišćeni. Na kreatorima ekonomske politike je da aktiviraju raspoložive resurse u svrhu ostvarivanja privrednog rasta, vodeći pri tome računa da se time ne ugrožava ekonomska stabilnost ekonomije kao celine.

Zaključak

U privredi R. Srbije postignuta je makroekonomska stabilnost. Međutim ona ne može samostalno da obezbedi oživljavanje privredne aktivnosti, privredni rast i razvoj. Ona može samo da pruži početnu makroekonomsku osnovu, koja će se vrlo brzo i veoma lako narušiti ukoliko se ne rešavaju suštinski problemi, oličeni u potrebi za daljom reformom privrede.

Danas je u R. Srbiji inflacija na kontrolisanom nivou, što ukazuje na njeno uspešno targetiranje u proteklom periodu. Međutim, R. Srbiji je potrebna potpuna implementacija razvojne strategije koja bi obezbedila prelaz privrede u višu razvojnu fazu, u kojoj se konkurentnost i razvoj zasnivaju na znanju i prodoru novih tehnologija, efikasnoj upotrebi ljudskih i materijalnih resursa, većem povezivanju sa svetskom ekonomijom i efikasnom funkcionisanju tržišta roba, usluga, rada i kapitala.

Veliki deo posla, pre svega na planu strukturnih reformi, tek predstoji. Odlaganjem restrukturiranja javnih preduzeća i završetka privatizacije veliki gubitak, sav trud mogao bi biti uzaludan. Za dugoročno održivi rast potrebne su investicije, a tome prethodi završetak strukturnih reformi, unapređenje uslova poslovanja, kao i ubrzanje privrednog rasta. Javne investicije moraju da budu

značajno veće od 5%, a rast ukupnih investicija na 25% bruto domaćeg proizvoda omogućio bi dugoročno privredni rast veći od 5% godišnje, što bi značilo brže približavanje razvijenim ekonomijama.

Uravnoteženi budžet je moguć i bez nekih restriktivnih poteza jer će se otvoriti prostor za dodatna trošenja, zato što će se smanjivati subvencije za državna i javna preduzeća pod uslovom da se reforme u tom sektoru i sprovedu. R. Srbija mora da radi paralelno na investicijama u infrastrukturu i da podigne nivo investicija u privatnom sektoru.

Ostvarivanje ambicioznih ciljeva privrednog razvoja R. Srbije usko je povezana sa značajnim rizicima: od privlačenja stranih direktnih investicija, realizacije dinamične stope privrednog rasta izvoza i realnog smanjivanja svih formi potrošnje u bruto domaćem proizvodu. Reč je o veoma ozbiljnim zadacima koji zahtevaju potpuni politički i društveni konsenzus.

U definisanja ekonomske politike R. Srbije, neophodno je poći od realne analize stanja i mogućnosti privrednih subjekata, privrednog i neprivrednog sektora za nastavak sprovođenja procesa koji vode integraciji zemlje u Evropsku uniju. S tim u vezi, strateške smernice treba da budu: podizanje nivoa regionalne konkurentnosti, redukcija regionalnih neravnomernosti i siromaštva i uspostavljanje institucionalne infrastrukture.

U razvojnom kontekstu R. Srbija treba da osnažuje svoje razvojne kapacitete otvaranjem prema okruženju, poznavanjem i razumevanjem promena koje se manifestuju u okruženju i efektuiranjem novih faktora razvoja kroz dobro vođenu tranziciju sistema. Unapređenje konkurentnosti, na putu ka stvaranju tržišne, izvozno orijentisane privrede, svakako je jedan od bitnijih preduslova razvojnih procesa u narednom periodu.

Konstantni tehnološki razvoj u svetu nameće potrebu da svaka zemlja ulaže u nauku i tehnologiju i teži inovativnosti koja će voditi ukupnom naučnom, tehnološkom i privrednom rastu zemlje. Tehnološki razvoj jeste, i u budućnosti će biti, jedan od najvažnijih faktora savremenog razvoja. To se naročito odnosi na R. Srbiju, koja

značajno tehnološki i organizaciono zaostaje za najvećim brojem srednje razvijenih zemalja.

Reference

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2010). The Role of Institutions in Growth and Development. *Review of Economics and Institutions*, 1(2).
2. Arandžević, Z., & Veselinović, P. (2015). *Institucionalni aspekti reformskih procesa u zemljama Centralne i Istočne Evrope*, Zbornik radova: Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.
3. Atkinson, R. D., & Andes, S. M. (2008). *The 2008 State New Economy Index: Benchmarking Economic Transformation in the States*, Information Technology and Innovation Foundation, USA, Dostupno na: https://www.itif.org/files/2008_State_New_Economy_Index.pdf.
4. Aubert, J. E., & Reiffers, J. L. (2004). *Knowledge economies in the Middle East and North Africa: Toward new development strategies*, The World Bank.
5. Barkhordari, S., Fattahi, M., & Azimi, N. A. (2018). The Impact of Knowledge-Based Economy on Growth Performance: Evidence from MENA Countries, *Journal of the Knowledge Economy*, 1-15.
6. Buhr, D. (2015). *Social innovation policy for Industry 4.0.*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Division for Social and Economic Policies.
7. Cader, H. A. (2008). The evolution of the knowledge economy *Journal of Regional Analysis and Policy*, 38(2).
8. Chen, D., & Dahlman, C. (2005), *The Knowledge Economy, the KAM Methodology and World Bank Operations*, World Bank Institute Working Paper No. 37256, Dostupno na https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=841625.
9. Leković, V. (2015). *Institucije potrebne za pokretanje ekonomskog rasta i održivost razvoja*, Zbornik radova: Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.
10. Ekonomski institut Beograd & Privredna komora Srbije. (2024). *Makroekonomske analize i trendovi*, br.3., Beograd.
11. Narodna banka Srbije. (2024). *Makroekonomska kretanja u Srbiji*, https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/finansijska-stabilnost/prezentacije/prezentacija_invest.pdf
12. Petrović, P. (2024). Može li Srbija da izbegne zamku srednje razvijenosti? Kopaonik biznis forum, Savez ekonomista Srbije, Beograd.

13. Republički zavod za statistiku. (2023). Statistički godišnjak Srbije, Beograd, Dostupno na:
chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20232056.pdf.
14. Veselinović, P. (2018). *Ekonomska stabilnost i održivi razvoj privrede Republike Srbije : izazovi u narednom periodu*, Zbornik radova: Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.
15. Vlada Republike Srbije. (2023). *Program ekonomskih reformi za period od 2024. do 2026. godine*, Beograd.

REFORM PROCESSES OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF SERBIA - SITUATION AND PERSPECTIVES

The general assessment of the reform process in the Republic of Serbia is contained in the fact that economic reforms took place more dynamically than political, legal and institutional reforms. The economy of the Republic of Serbia, in the entire reform process, was characterized by relative macroeconomic stability, which was accompanied by a poor structure of the economy, faster growth of imports than exports, with a high foreign trade deficit and an uncompetitive economy. The economy of the Republic of Serbia is characterized by slow adoption of new technologies, and the fastest growing companies are in the fields of trade, construction and mining. The sector of information and communication technologies mainly works for export and foreign markets, not for the domestic economy. Now, more than ever, a full implementation of a development strategy is needed that would ensure the transition of the economy of the Republic of Serbia to a higher development phase, in which competition dominates and development is based on knowledge and new technologies, efficient use of human and material resources, greater connection with the international environment and efficient functioning of the market economy. In addition, it is necessary to complete the transition process of the national economy and establish a sustainable economic model in a consistent institutional environment.

Keywords: economic reforms, macroeconomic stability, institutional environment, strategy

ISPITIVANJE STAVOVA GRAĐANA SRBIJE O UTICAJU KRIZE IZAZVANE PANDEMIJOM COVID-19 NA ZDRAVU KONKURENCIJU

Marija Radulović*

Milan Kostić**

U kriznim situacijama, kao što je kriza izazvana COVID-19 pandemijom, posebno je značajno očuvati slobodnu i fer konkurenciju. Zasad bržeg oporavka i obnove poslovnih aktivnosti regulatorna tela mogu biti spremna na visok nivo tolerancije prema antikonkurentskom ponašanju učesnika na tržištu u uslovima krize. Cilj rada je sagledavanje stavova građana Republike Srbije u vezi sa krizom izazvanom COVID-19 virusom i zdravom konkurencijom, kao i ekonomskim dešavanjima u Republici Srbiji. Na uzorku od 163 ispitanika starijih od 18 godina različitog nivoa obrazovanja i radnog statusa ispitane su percepcije uticaja COVID-19 pandemije na zdravu konkurenciju, verovatnoću nelojalne saradnje, zloupotrebe dominantnog položaja na tržištu i drugih oblika narušavanja konkurencije. Rezultati ukazuju na visoku zabrinutost ispitanika za negativan uticaj krize na ekonomiju i zdravu konkurenciju, s posebnim naglaskom na mogućnost nelojalne saradnje i zloupotrebe dominantnog položaja učesnika na tržištu. Prema rezultatima Kruskal-Wallis testa, visokoobrazovani ispitanici i ispitanici starosti 25-31 godine imaju najviši nivo percepcije da će kriza izazvana COVID-19 virusom imati negativan uticaj na zdravu konkurenciju, dok ispitanici sa višim obrazovanjem i ispitanici starosti 39-45 godina imaju najniži nivo percepcije da će uticaj krize biti negativan na zdravu konkurenciju. Dobijeni rezultati mogu da se koriste kao osnova za dalje razumevanje potreba i izazova u oblasti zaštite konkurencije tokom kriznih situacija, poput COVID-19 pandemije. Takođe, rezultati sprovedenog istraživanja mogu poslužiti i za koncipiranje bolje politike promocije zaštite konkurencije u Republici Srbiji, s obzirom na to da je manjak promocije ove politike jedna od glavnih slabosti u funkcionisanju Komisije za zaštitu konkurencije Republike Srbije.

Cljučne reči: politika zaštite konkurencije, stavovi građana o zaštiti konkurencije, COVID-19 pandemija

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: marijaradulovicvb@gmail.com

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: mkostic@kg.ac.rs

Uvodna razmatranja

Zdrava (fer) tržišna konkurencija je veoma važna za napredak jedne ekonomije i celokupnog društva. Od nje se očekuje podsticanje inovativnosti i konkurentnosti jedne ekonomije u globalnim okvirima, što posledično povećava šanse za brži ekonomski rast i razvoj i povećanje društvenog blagostanja. Segment državne regulacije koji obezbeđuje uslove za fer konkurenciju na tržištu je politika zaštite konkurencije. Bez nje se ne može zamisliti ni jedna razvijena ekonomija u savremenom svetu. Sve razvijene ekonomije neprekidno unapređuju ovu politiku jer shvataju njen značaj za ekonomski i društveni napredak. Ono što se u savremenim uslovima poslovanja, opterećenim stalnim kriznim nameće jeste, da li se značaj ove politike i njen uticaj na ekonomske okolnosti promenio. Postavlja se pitanje da li je ova politika dovoljno efikasna da se suoči sa svim posledicama koje kriza, bilo ona endogenog ili egzogenog karaktera, ima na zdravu tržišnu konkurenciju. U ekonomskoj teoriji postoji teza da je tokom kriznih perioda verovatnoća dogovaranja između učesnika na tržištu i njihovog antikonkurentskog ponašanja veća, nego u periodima kada krize nema. Često tome doprinosi i veća tolerantnost regulatornih tela prema ovakvom ponašanju jer se prioritet daje opstanku i nastavku poslovanja učesnika na tržištu, čak i ako to znači narušavanje blagostanja potrošača.

Cilj rada jeste da se ispita percepcija potrošača prema uticaju krize na ekonomske tokove i različite oblike narušavanja konkurencije. Kontekst je vezan za krizu izazvanu pandemijom COVID-19 virusom i činjenicu da u uslovima krize raste rizik od antikonkurentskog ponašanja učesnika na tržištu, kao i da raste verovatnoća da će regulatorna tela biti tolerantna prema takvom ponašanju. Naglasak istraživanja je vezan za različite starosne i obrazovne kategorije stanovništva, kao i njihovo viđenje uticaja ove krize na ekonomiju, posebno zdrave uslove konkurencije. Istraživanje treba da posluži za davanje preporuka vezanih za sprovođenje politike zaštite konkurencije u uslovima krize, koja nužno ne mora da bude zdravstvenog karaktera.

Uticaj pandemije COVID-19 na ekonomiju i zdravu konkurenciju – kontekstualni okvir istraživanja

Pandemija COVID-19 virusom predstavlja ekonomski i socijalni izazov sa kojim su morale da se suoče države i odigraju ključnu ulogu u prilagođavanju novonastaloj situaciji kako bi osigurale stabilnost tržišta. Republika Srbija je primenila različite mere za borbu protiv COVID-19 pandemije. Jedna od tih mera bila je proglašenje vanrednog stanja 2020. godine, što je dovelo do strogog karantina. Takođe, Srbija je primenila smernice fizičkog distanciranja, podstičući ljude da održavaju bezbednu distancu na javnim mestima i nose zaštitne maske (Bradaš et al., 2020; Martin, 2002). Karantin je bio period tokom kojeg je građanima bilo ograničeno kretanje izvan njihovih domova, osim u slučaju aktivnosti kao što su nabavka hrane ili lekova. Takođe, uvedena su i ograničenja vezana za broj lica na javnim skupovima, kao što su zabavni događaji, koncerti i okupljanja na javnim mestima, kako bi se ograničilo širenje virusa. Pored toga, Srbija je uvela ograničenje putovanja i karantinske mere za međunarodne putnike koji ulaze u zemlju, u zavisnosti od situacije sa COVID-19 virusom u njihovoj zemlji porekla. Ovo je podrazumevalo različite restriktivne mere u zavisnosti od epidemiološke situacije u zemljama porekla putnika (Nikolić, 2023).

Pandemija COVID-19 i vanredno stanje, predstavljali su izazov za poslovanje privrednih subjekata, posebno onih koji su svoje poslovanje morali da zaustave zbog nastale situacije. Vlada Republike Srbije je zbog COVID-19 pandemije uvela niz mera i pružila finansijsku podršku preduzećima koja su pogođena pandemijom. Ukupan obim podsticajnih mera za preduzeća i domaćinstva u Srbiji iznosio je 5,8 milijardi evra (704 milijarde dinara) ili 12,5% BDP-a (Savić et al., 2021). Vlada Republike Srbije je usvojila i primenila i program ekonomskih mera za suzbijanje negativnih posledica COVID-19 pandemije koji je obuhvatao mere kao što su mere poreske politike, direktna pomoć preduzećima za zaposlene, mere za likvidnost privredi i ostale mere (Fiskalni savet, 2020; Marjanović i Đukić, 2020). Mere poreske politike su obuhvatale odlaganje plaćanja poreza na zarade i doprinose tokom trajanja vanrednog stanja sa obavezom kasnije otplate nastalih obaveza u

ratama sa početkom najranije od 2021. godine, potom odlaganje plaćanja akontacije poreza na dobit u drugom kvartalu 2020. godine i oslobađanje davalaca donacija od obaveza plaćanja poreza na dodatu vrednost. U okviru direktnih mera za pomoć preduzetnicima Vlada Republike Srbije je obezbedila direktnu pomoć preduzetnicima koji se paušalno oporezuju i koji plaćaju porez na stvarni prihod, kao i mikro, malim i srednjim preduzećima u privatnom sektoru (Marjanović i Đukić, 2020). Ova pomoć je obuhvatala uplatu pomoći u visini minimalca za vreme trajanja vanrednog stanja, a u visini tri minimalne zarade. Osim toga, Republika Srbija je obezbedila pomoć velikim preduzećima u privatnom sektoru u vidu uplate pomoći u visini 50% neto minimalne zarade za zaposlene kojima je rešenjem utvrđen prestanak rada. Ova mera se primenjivala za vreme trajanja vanrednog stanja. Takođe, u okviru mera za likvidnost privrede je obezbeđena podrška preko Fonda za razvoj Republike Srbije, kao i garantna šema za podršku privredi preko banaka (Fiskalni savet, 2020).

Pored ovih mera Vlada Republike Srbije je donela odluku o ograničenju visine cena i marži osnovnih životnih namirnica i zaštitne opreme (Vlada Republike Srbije, 2020). U kontekstu politike zaštite konkurencije, ova mera je imala za cilj sprečavanje zloupotrebe dominantnog položaja na tržištu ili restriktivnih sporazuma (kartela), kako bi preduzeća ostvarila veću zaradu na štetu potrošača. Takođe, Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije je tokom pandemije COVID-19 virusom postupala u skladu sa Uredbom o primeni rokova u upravnim postupcima za vreme vanrednog stanja („Službeni glasnik RS“, br. 041/2020) koja je stupila na snagu 24. marta 2020. godine. Prema ovoj Uredbi, učesnici na tržištu su imali obavezu podnošenja prijave koncentracije i zahteva za pojedinačno izuzeće propisanu Zakonom o zaštiti konkurencije („Službeni glasnik RS“, br. 51/09 i 95/13), ali nisu mogli da imaju posledice ako ne postupajuu rokovima koji su propisani ovim Zakonom, a za navedene obaveze. Ova Uredba je prestala da se primenjuje donošenjem Odluke o ukidanju vanrednog stanja Vlade Republike Srbije („Službeni glasnik RS“, br. 65/2020). Ono što treba istaći jeste da su tokom pandemije mnoge zemlje donosile specifične

mere za zaštitu konkurencije. Evropska komisija je objavila Privremeni okvir za ocenu pitanja zaštite konkurencije u vezi poslovne saradnje za vreme COVID-19, koji je bio usmeren na pružanje pomoći i pravne sigurnosti za preduzeća tokom pandemije COVID-19 (Kozak, 2021). Paternalistički odnos prema učesnicima na tržištu koji je promovisan Privremenim okvirom za ocenu pitanja zaštite konkurencije dodatno je doprineo percepciji da kriza, u ovom slučaju izazvana COVID-19 virusom, ide na ruku antikonkurenskom ponašanju učesnika na tržištu. To je razlog zbog čega je značajno ispitati stavove potrošača o uticaju krize na slobodnu i fer konkurenciju na tržištu, te na taj način uticati na to da se smanji paternalistički odnos politike zaštite konkurencije prema narušavanju konkurencije u uslovima krize.

Metodološka osnova i uzorak istraživanja

Ispitivanje stavova građana Republike Srbije u vezi sa uticajem krize izazvane pandemijom COVID-19 na ekonomiju i zdravu tržišnu konkurenciju izvršeno je na osnovu istraživanja Evropske komisije EU koje je predstavljeno u *Flash Eurobarometer-u* 476 u 2019. godini. Pitanja su prilagođena za ispitanike i zakonodavni okvir Republike Srbije, a proširena je i pitanjima koji se odnose na poslovanje u specifičnim okolnostima pandemije COVID-19 (Prilog 1). Za pitanja koja su zahtevala izražavanje stavova korišćena je petostepena Likertova skala (1 – blago negativan ili malo verovatno, 5 – veoma negativan ili veoma verovatno). Istraživanje je realizovano putem online upitnika tokom maja i juna 2021. godine i obuhvatalo je teritoriju Republike Srbije. Učestvovanje u anketi je bilo dobrovoljno i ispitanici su mogli da odustanu od ankete u svakom trenutku. Ispitanici su obavešteni da je anketa anonimna i da će se dobijeni rezultati koristiti isključivo u naučno-istraživačke svrhe.

Uzorak se sastoji od 163 ispitanika starijih od 18 godina različitog nivoa obrazovanja i radnog statusa. Više od polovine uzorka (63.20%) čine osobe ženskog pola. Najviše ispitanika ima 39-45 godina (22.70%), potom 32-38 godina (20.70%), dok najmanji broj ispitanika ima 18-24 godine (6.70%). Ako se posmatra obrazovanje ispitanika, 5.50% je

završilo osnovnu školu, 29.50% srednju školu, 31.90% ima više obrazovanje, dok 33.10% ima visoko obrazovanje. Oko 70% ispitanika su zaposleni, pri čemu većina ispitanika radi u mikro pravnim licima (do 10 zaposlenih) i većina su preduzetnici (37.40%) ili zaposleni kao izvršioc (26.10%).

Za analizu korišćena je deskriptivna statistika (apsolutne i releativne frekvencije, aritmetička sredina i standardna devijacija) i nerapameterski Kruskal-Wallis test. Kruskal-Wallis test će biti korišćen za poređenje ocena stavova ispitanika po različitim grupama (obrazovanje ili starosne grupe).

Rezultati istraživanja i diskusija

Tabela 1 prikazuje rezultate istraživanja o ocenama uticaja krize izazvane COVID-19 virusom na ekonomiju i zdravu konkurenciju u privredi. Na skali od 1 (blago negativan) do 5 (veoma negativan), prosečna ocena uticaja krize izazvane COVID-19 virusom na ekonomiju iznosi 3.57. To znači da ispitanici smatraju da je uticaj krize na ekonomiju značajno negativan, ali ne veoma negativan. Prosečna ocena uticaja krize izazvane COVID-19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi iznosi 3.77, što pokazuje da ispitanici smatraju da je uticaj krize na zdravu konkurenciju značajno negativan, ali nešto veći nego što je prosečno ocenjen uticaj na ekonomiju. Viša prosečna vrednost ocene uticaja krize na zdravu konkurenciju nego na generalna privredna kretanja, ukazuje na to da ispitanici uočavaju određenu razliku u tome kako se kriza odražava na ekonomski sistem uopšte i na konkurenciju u privredi. Takođe, to ukazuje da su ispitanici zabrinuti za opstanak zdrave konkurencije u privredi, pod uticajem krize izazvane COVID-19 virusom, što posledično može imati negativan uticaj na pozicije njihovih preduzeća na tržištu ili na njih kao potrošače.

Tabela 1. Ocena uticaja krize izazvane COVID-19 virusom na ekonomiju i zdravu konkurenciju u privredi

Varijabla	M	SD
Ocena uticaja krize izazvane COVID-19 virusom na Ekonomiju	3.57	1.09
Ocena uticaj krize izazvane COVID-19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi	3.77	1.11

Napomena: ocene su date na skali od 1 (blago negativan) do 5 (veoma negativan)

Izvor: Kalkulacija autora

Tabela 2 pokazuje stavove ispitanika u vezi sa verovatnoćom da će u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom doći do nelojalne saradnje između učesnika na tržištu (dogovora o visini cena, dogovora o podeli tržišta i sl.), da će učesnici koji imaju veliko tržišno učešće u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom zloupotrebiti svoju poziciju i na taj način narušiti konkurenciju i da će regulatorna tela u Republici Srbiji u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom biti tolerantnija prema učesnicima koji narušavaju zdravu konkurenciju. Prosečna ocena da će u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom doći do nelojalne saradnje između učesnika na tržištu iznosi 3.58, na skali od 1 (malo verovatno) do 5 (veoma verovatno), što znači da ispitanici smatraju da postoji velika, ali ne i ekstremna, verovatnoća da će pod ovim uslovima doći do nelojalne saradnje. Ispitanici smatraju da postoji nešto veća verovatnoća (prosečna vrednost je 3.63) da će učesnici koji imaju veliko tržišno učešće u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom zloupotrebiti svoju poziciju i time narušiti konkurenciju. Ispitanici takođe smatraju da postoji velika (ali niža od prethodne dve) verovatnoća (prosečna vrednost je 3.55) da će regulatorna tela u Srbiji u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom biti tolerantnija prema učesnicima koji narušavaju zdravu konkurenciju. Na osnovu rezultata u Tabeli 2 može se zaključiti da postoji izvestan stepen zabrinutosti ispitanika u vezi sa mogućim nelojalnim ponašanjem i narušavanjem konkurencije tokom krize izazvane COVID-19 virusom.

Tabela 2. Ocena uticaja krize izazvane COVID-19 virusom na ekonomiju i zdravu konkurenciju u privredi

Varijabla	M	SD
Ocena mogućnosti da u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom dođe do nelojalne saradnje između učesnika na tržištu (dogovora o visini cena, dogovora o podeli tržišta i sl.)	3.58	1.14
Ocena mogućnosti da će učesnici koji imaju veliko tržišno učešće u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom zloupotrebiti svoju poziciju i na taj način narušiti konkurenciju	3.63	1.13
Ocena mogućnosti da će regulatorna tela u Srbiji u uslovima krize izazvane COVID-19 virusom biti tolerantnija prema učesnicima koji narušavaju zdravu konkurenciju	3.55	1.15

Napomena: ocene su date na skali od 1 (malo verovatno) do 5 (veoma verovatno)

Izvor: Kalkulacija autora

Da bi se utvrdilo da li postoje statistički značajne razlike u stavovima ispitanika o uticaju krize izazvane COVID-19 virusom na ekonomiju prema nivou obrazovanja (osnovno, srednje, više i visoko obrazovanje) korišćen je Kruskal-Wallis test. Rezultati testa su pokazali da postoje statistički značajne razlike u stavovima ispitanika o uticaju krize izazvane COVID-19 virusom na ekonomiju prema nivou obrazovanja, [$\chi^2(3) = 11.37, p = 0.010 < 0.05$]. Ispitanici sa visokim obrazovanjem imaju najizraženiji stav da će kriza izazvana COVID-19 virusom imati negativan uticaj na ekonomiju, dok ispitanici sa osnovnim obrazovanjem smatraju da će taj uticaj biti najmanje negativan (Tabela 3).

Tabela 3. Rezultati Kruskal-Wallis testa za stavove o uticaju krize izazvane COVID-19 virusom na ekonomiju između različitih grupa ispitanika po nivou obrazovanja

Nivo obrazovanja	Uticaj krize izazvane COVID-19 virusom na ekonomiju			χ^2	p
	N	M	Mean Rank		
Osnovno obrazovanje	9	2.89	54.56	11.37	0.010
Srednje obrazovanje	48	3.38	75.20		
Više obrazovanje	52	3.48	76.84		
Visoko obrazovanje	54	3.94	97.59		

Izvor: Kalkulacija autora

Kruskal-Wallis test je takođe korišćen da bi se utvrdilo da li postoje statistički značajne razlike u stavovima ispitanika o uticaju krize izazvane COVID-19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi prema nivou obrazovanja, [$\chi^2(3) = 10.09$, $p = 0.018 < 0.05$]. Ispitanici sa visokim obrazovanjem smatraju da će kriza izazvana COVID19 virusom imati izrazito negativan uticaj na zdravu konkurenciju u privredi, dok ispitanici sa višim obrazovanjem smatraju da će taj uticaj biti najmanje negativan (Tabela 4).

Tabela 4. Rezultati Kruskal-Wallis testa za stavove o uticaju krize izazvane COVID-19 virusom na zdravu konkurenciju između različitih grupa ispitanika po nivou obrazovanja

Nivo obrazovanja	Uticaj krize izazvane COVID 19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi			χ^2	p
	N	M	Mean Rank		
Osnovno obrazovanje	9	3.67	75.17	10.09	0.018
Srednje obrazovanje	48	3.62	75.92		
Više obrazovanje	52	3.54	72.27		
Visoko obrazovanje	54	4.15	97.92		

Izvor: Kalkulacija autora

Kruskal-Wallis test je pokazao statistički značajne razlike u stavovima ispitanika o uticaju krize izazvane COVID-19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi prema starosti ispitanika (18-24, 25-31, 32-38, 39-45, 46-52, 53-59, 60 i više godina). Rezultati su pokazali da postoje statistički značajne razlike u stavovima ispitanika o uticaju krize izazvane COVID-19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi, [$\chi^2(6) = 12.83$, $p = 0.046 < 0.05$]. Ispitanici starosti 25-31 godina ocenjuju uticaj krize izazvane COVID 19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi najvišim ocenama, što znači da je njihovo stav najnegativniji. Na drugoj strani, ispitanici starosti 39-45 godina uticaj krize izazvane COVID 19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi ocenjuju najmanje negativnim ocenama (Tabela 5).

Tabela 5. Rezultati Kruskal-Wallis testa za stavove o uticaju krize izazvane COVID-19 virusom na zdravu konkurenciju između različitih grupa ispitanika po strosnoj dobi

Starost	Uticaj krize izazvane COVID 19 virusom na zdravu konkurenciju u privredi			χ^2	P
	N	M	Mean Rank		
18-24	11	4.09	93.05	12.83	0.046
25-31	23	4.26	102.72		
32-38	33	3.64	77.50		
39-45	37	3.41	66.00		
46-52	29	3.83	83.62		
53-59	12	3.42	69.88		
60+	18	4.11	95.39		

Izvor: Kalkulacija autora

Izneti rezultati istraživanja ukazuju na veliku zabrinutost ispitanika za negativan uticaj krize na ekonomiju i zdravu konkurenciju, s posebnim naglaskom na mogućnost nelojalne saradnje i zloupotrebe tržišnog položaja. Prema rezultatima Kruskal-Wallis testa, visokoobrazovani ispitanici i ispitanici starosti 25-31 godine imaju najviši nivo percepcije da će kriza izazvana COVID-19 virusom imati negativan uticaj na zdravu konkurenciju u privredi, dok ispitanici sa višim obrazovanjem i ispitanici starosti 39-45 godina smatraju da je taj uticaj najmanje negativan.

Zaključna razmatranja

Na osnovu sprovedenog istraživanja može se zaključiti da postoji visok nivo percepcije da je kriza izazvana pandemijom COVID-19 virusom imala negativan uticaj na ekonomska dešavanja i zdravu tržišnu konkurenciju. Što se tiče uticaja na zdravu konkurenciju, najizraženiji negativan stav po tom pitanju imali su građani Srbije starosti od 25 do 31 godine i visokog obrazovanja. Najmanje negativan stav, ali i dalje preko 3 (3.41), imali su ispitanici starosti od 39 do 45 godina. Ono što posebno zabrinjava je to da građani Srbije imaju veliki strah (ne ekstremno veliki, ali veliki) prema mogućnosti da dođe do nelojalne saradnje između učesnika na tržištu i prema opasnosti od zloupotrebe dominantnog položaja kompanija u uslovima krize.

Takođe, ispitanici ne veruju da će regulatorno telo (Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije) adekvatno reagovati na narušavanje konkurencije u vreme krize, kao što je ova izazvana COVID-19 virusom.

Može se zaključiti da građani Srbije dele veliku zabrinutost za slobodnu tržišnu konkurenciju u uslovima krize i da kod njih ne postoji poverenje da Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije može sa tim da se izbori. Iz tog razloga treba pronaći rešenje za novonastalu situaciju. Rešenje leži u većoj promotivnoj i edukativnoj kampanji koju će provesti Komisija za zaštitu konkurencije. Promotivna i edukativna kampanja treba da bude usmerena na povećanje vidljivosti onoga šta radi regulatorno telo, i bila bi sprovedena preko medija, različitih skupova, tribina i okruglih stolova. Ovi događaja ne bi bili usmereni samo na profesionalni već i na širi auditorijum, koji pored profesionalaca čine i obični građani. Kroz edukaciju, auditorijum bi shvatio čemu je namenjena politika zaštite konkurencije i kako oni kao građani mogu uticati na njeno sprovođenje. Takođe, edukativna aktivnost treba da bude usmerena i ka mlađoj populaciji kako bi i ona shvatila značaj politike zaštite konkurencije za dobrobit društva. Edukovani građani su značajan stub zaštite zdrave konkurencije jer vrše monitoring rada učesnika na tržištu, kao i regulatornih tela, te na taj način utiču na unapređenje uslova konkurencije u nekoj zajednici, a samim tim i percepcije o stanju konkurencije u njoj.

Reference

1. Bradaš, S., Reljanović, M., & Sekulović, I. (2020). Uticaj epidemije COVID-19 na položaj i prava radnica i radnika u Srbiji uz poseban osvrt na radnike i radnice na prvoj liniji u neformalnoj ekonomiji i višestruko pogođene kategorije. *Fondacija Centar za demokratiju (FCD)*. ISBN-978-86-83675-31-9
2. Fiskalni savet (2020). *Ocena antikriznog programa ekonomskih mera*, Preuzeto sa Internetadrese
3. http://www.fiskalnisavet.rs/doc/ocene-i-misljenja/2020/FS-Ocena_antikriznog_programa_ekonomskih_mera.pdf, pristupljeno 10.4.2024. godine
4. Kozak, M. (2021). Competition Law and the COVID-19 Pandemic–Towards

- More Room for Public Interest Objectives. *Utrecht Law Review*, 17(3), 118-129.
5. Marjanović, D., & Đukić, M. (2020). Ekonomske mere za ublažavanje posledica COVID-19. Preuzeto sa Internet adrese <http://ebooks.ien.bg.ac.rs/1490/1/5.%20marjanovic%2C%20djukic.pdf>, pristupljeno 10.4.2024. godine
 6. Martin, V. (2020). Odgovor monetarne i fiskalne politike na COVID 19 u Srbiji. *Bankarstvo*, 49(2), 70-114.
 7. Nikolić, I. (2023). Ekonomija Srbije praćena optikom MAT-a u period 2020-2023. *Ekonomski institut, Beograd*, ISBN, 978-86.
 8. Savić, N., Lazarević, J., Vjetrov, A., & Marinković, E. (2021). Serbian economy recovery in the post COVID-19 era: Cluster approach. *Ekonomika preduzeća*, 69(3-4), 243-259.
 9. „Službeni glasnik RS“, br. 041/2020 (2020). Uredba o primeni rokova u upravnim postupcima za vreme vanrednog stanja.
 10. „Službeni glasnik RS“, br. 51/09 i 95/13. *Zakon o zaštiti konkurencije*. Preuzeto sa Internet adrese https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_konkurencije.html
 11. „Službeni glasnik RS“, br. 65/2020 (2020). *Odluka o ukidanju vanrednog stanja Vlade Republike Srbije*. Preuzeto sa Internet adrese http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/akta_procedura/2020/557-20%20lat.pdf, pristupljeno 10.4.2024. godine
 12. Vlada Republike Srbije (2020). Program ekonomskih mera za smanjivanje negativnih efekata prouzrokovanih pandemijom COVID-19 i podršku privredi Srbije. Preuzeto sa Internet adrese
 13. https://naled.rs/htdocs/Files/04916/Program_ekonomskih_mera_za_podrsku_privredi.pdf, pristupljeno 10.4.2024. godine

A SURVEY ON THE PERCEPTIONS OF THE CITIZENS OF THE REPUBLIC OF SERBIA ABOUT THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC CRISIS ON FAIR COMPETITION

In crises, such as the crisis caused by the COVID-19 pandemic, it is especially important to preserve free and fair competition. Regulatory bodies can have a high tolerance towards the anti-competitive behavior of market participants in crisis conditions to recover faster and renew business activities. The aim of the paper is to assess the attitudes of citizens of the Republic of Serbia regarding the crisis caused by the COVID-19 virus and fair competition, as well as economic developments in the Republic of Serbia. Perceptions of the impact of the COVID-19 pandemic on fair competition, the likelihood of unfair collaboration, abuse of a dominant position on the market, and other forms of competition distortion were examined on a sample of 163 respondents over 18 years of age with different levels of education and work status. The results indicate a high level of concern among respondents for the negative impact of the crisis on the economy and fair competition, with special emphasis on the possibility of unfair cooperation and abuse of the dominant position of market participants. The Kruskal-Wallis test results showed that highly educated respondents and respondents aged 25-31 years have the highest level of perception that COVID-19 will have a negative impact on fair competition, while respondents with higher education and respondents aged 39-45 years have the lowest perception that the impact of the crisis will be negative on fair competition. The findings can be used to understand further the needs and challenges in competition policy during crises such as the COVID-19 pandemic. Also, the results can serve to design a better policy for promoting competition protection in the Republic of Serbia, considering that the lack of promotion of this policy is one of the main weaknesses in the functioning of the Commission for the Protection of Competition of the Republic of Serbia.

Keywords: competition policy, citizens' perceptions of competition policy, COVID-19 pandemic

UZROCI I POSLEDICE STRUKTURNIH NEUSKLAĐENOSTI NA TRŽIŠTU RADA U REPUBLICI SRBIJI

Gordana Marjanović*

Vladimir Mihajlović**

Nepodudaranje između znanja, veština i kvalifikacija koje se u određenom periodu traže, kao rezultat dinamike i strukture privrednog razvoja, i onih koje formalni i neformalni sistem obrazovanja u istom periodu može da ponudi, problem je sa kojim se, u manjoj ili većoj meri, suočavanju sve zemlje sveta. U ovom radu se istražuju uzroci i intenzitet strukturnih neusklađenosti između ponude i tražnje na tržištu rada Republike Srbije, sa ciljem da se celovitije razmotre i razumeju ključni činioci ovog nesklada i, na osnovu toga, predlože adekvatne mere za njegovo prevazilaženje. Ispitivanjem pozadine dinamičnih i relativno pozitivnih promena na tržištu rada u R. Srbiji u poslednjoj deceniji, nastoji se da se izdvoji dejstvo najvažnijih faktora strukturnog karaktera, koji za posledicu imaju trajnost neusklađenosti na tržištu rada, otpornu na do sada primenjivane mere politike zapošljavanja. Identifikovanjem primarnih uzroka neusklađenosti, u radu se ukazuje na značaj prilagođavanja sistema obrazovanja novim zahtevima privrede i orijentacije na segmente radne snage kojima je neophodna podrška, kako bi unapredili zapošljivost i uspešno se integrisali na tržište rada.

Ključne reči: strukturne neusklađenosti na tržištu rada, stopa nezaposlenosti, politika zapošljavanja, sistem obrazovanja

Uvod

Performanse tržišta rada u svakoj zemlji odraz su više faktora, kao što su dinamika privrednog rasta i razvoja, odnos različitih privrednih delatnosti u okviru ukupne strukture privrede i efikasnost institucija. Pojedini faktori ostvaruju prolazne efekte na tržište rada, vodeći

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, gmarjanovic@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, vmihajlovic@kg.ac.rs

cikličnim fluktuacijama koje u dugom roku, u proseku, imaju nizak intenzitet. Nasuprot njima, izdvaja se posebno značajna grupa faktora koji determinišu stanje na tržištu rada i njegove strukturne karakteristike u srednjem i dugom roku. Zajednička karakteristika ovih faktora jeste da se njihovo delovanje odražava na stepen strukturne ne(usklađenosti) na tržištu rada.

Najšire posmatrano, strukturne neusklađenosti na tržištu rada predstavljaju nesklad između obima i strukture ponude radne snage i tražnje za radnom snagom u određenom vremenskom periodu. Često su rezultat nepodudaranja između znanja, veština i kvalifikacija koji su potrebni privredi i onih koje obrazovni sistem (uzimajući u obzir i neformalno obrazovanje) produkuje, što vodi nedovoljnoj iskorišćenosti raspoložive radne snage kao resursa.

Mnoge zemlje se suočavaju s izazovima strukturnih neusklađenosti na tržištu rada (Tählin, & Westerman, 2020; Baley, Figueiredo & Ulbricht, 2022; Esposito & Scicchitano, 2022; Pizzinelli & Shibata, 2023) a Republika Srbija nije izuzetak (Marjanović, Maksimović & Mihajlović, 2017; Oruč & Bartlett, 2018; Drobnyaković, Panić & Kokotović Kanazir, 2023). Ovim izazovima, u slučaju R. Srbije, treba dodati i one vezane za ekonomski rast, socijalnu koheziju i ukupnu stabilnost zemlje. Ipak, strukturne neusklađenosti na tržištu rada predstavljaju posebno složen problem koji zahteva temeljnu analizu kako bi se razumeli uzroci i posledice ovog fenomena.

Jedan od osnovnih uzroka strukturnih neusklađenosti na tržištu rada u Republici Srbiji je nedostatak usklađenosti između ponude i tražnje za određenim veštinama ili kvalifikacijama. Obrazovni sistem često ne proizvodi radnu snagu koja je usklađena sa potrebama tržišta rada, što rezultira nedostatkom određenih veština ili prekomernom ponudom drugih. Osim toga, tehnološki napredak i globalne ekonomske promene mogu brzo promeniti potražnju za određenim veštinama, što dodatno doprinosi neusklađenosti na tržištu rada. Posledice strukturnih neusklađenosti na tržištu rada su brojne i mogu imati dubok uticaj na ekonomiju i društvo u celini. Visoka stopa nezaposlenosti, naročito među mladima i dugoročno

nezaposlenima, može dovesti do socijalnih tenzija, siromaštva i isključenosti. Osim toga, nedostatak određenih veština ili kvalifikacija može smanjiti produktivnost radne snage i konkurentnost privrede, ograničavajući tako ekonomski rast i razvoj.

Shodno navedenom, ovaj rad se bavi istraživanjem uzroka i posledica strukturnih neusklađenosti na tržištu rada u Republici Srbiji, sa ciljem da se dublje razumeju mehanizmi koji stoje iza ovog fenomena i identifikuju politike i mere koje bi mogle doprineti prevazilaženju ovih izazova. Rešavanje navednog problema zahteva koordinisane napore svih relevantnih aktera, uključujući vladu, poslodavce, sindikate, obrazovne institucije i civilno društvo. Politike obrazovanja i obuke moraju biti usmerene ka razvoju veština koje su potrebne na tržištu rada, dok politike zapošljavanja treba da podstiču inkluzivni rast i pružaju podršku ranjivim grupama. Osim toga, tehnološke inovacije i ekonomske reforme mogu doprineti stvaranju povoljnijeg okruženja za razvoj tržišta rada. Kroz detaljnu analizu uzroka i posledica strukturnih neusklađenosti na tržištu rada u Republici Srbiji, ovaj rad će doprineti boljem razumevanju ovog složenog problema i pružiti smernice za razvoj efikasnih politika i strategija za prevazilaženje izazova koji proizilaze iz njega.

Pored uvoda, rad se sastoji od tri dela. U prvom delu se predstavljaju tendencije na tržištu rada u R. Srbiji u poslednjoj deceniji, posmatrani kroz prizmu osnovnih indikatora tržišta rada. Drugi deo se bavi detaljnom analizom intenziteta strukturnih neusklađenosti, njihovih pojavnih oblika i objašnjenjem promena uslovljenih menanjem prirode posla tokom poslednjih decenija. Treći deo razmatra ključne uzroke pojave strukturnih neusklađenosti, kao posledice koje ovaj nesklad proizvodi, iz čega su izvedene preporuke za unapređenje politike zapošljavanja. Konačno, zaključna razmatranja u radu pružaju osvrt na istraživani problem i rezimiraju ključne nalaze.

Indikatori tržišta rada u R. Srbiji - ostvareni rezultati

Praćenje i analiza stanja na tržištu rada u jednoj privredi od velikog je značaja kako za učesnike na ovom tržištu, tako i za kreatore

ekonomske politike koji svojim aktivnostima treba da utiču na poboljšanje svih, ili bar većine indikatora. Stanje na tržištu rada predstavlja odraz makroekonomskih kretanja, odnosno makroekonomskih neravnoteža, tako da je slika tržišta rada i u privredi R. Srbije posledica ili rezultat sveukupnih makroekonomskih promena. Postoji četrnaest indikatora kojima se prate kratkoročne i dugoročne makroekonomske neravnoteže, od kojih se četiri odnose na tržište rada. To su: 1) stopa nezaposlenosti, 2) stopa aktivnosti, 3) stopa dugoročne nezaposlenosti i 4) stopa nezaposlenosti mladih (Kovačević, Pantelić, Smiljković, 2023, 244). Pored stope nezaposlenosti i stope aktivnosti, Anкета o radnoj snazi (ARS) kvartalno objavljuje podatke o stopi zaposlenosti i stopi stanovništva van radne snage, tako da se praćenjem ključnih indikatora može steći realna slika o stanju na tržištu rada u Republici Srbiji. Podaci u Tabeli 1 prema ARS daju mogućnost da se prate tendencije i vrše međugodišnja poređenja.

Na osnovu analize podataka iz Tabele 1 jasne su pozitivne tendencije svih posmatranih indikatora, koje su sve izraženije od 2014. godine, posebno kada je u pitanju stopa nezaposlenosti. Iako su privredni poremećaji usled zdravstvene krize, kao posledica pandemije COVID-19, imali negativne efekte na tržište rada u Srbiji, indikatori ovog tržišta su pokazali relativnu otpornost. Naime, pogoršanje njihove vrednosti se beleži samo u 2021. godini, da bi već od naredne godine nastavljen pozitivan trend smanjenja stope nezaposlenosti i porasta stope aktivnosti i zaposlenosti. U četvrtom kvartalu 2023. godine vrednosti ključnih indikatora su još povoljnije, dostižući maksimalne vrednosti za posmatrani period.

Ostvarene pozitivne tendencije rezultat su sveukupnih stabilnih i rastućih privrednih kretanja, makroekonomske stabilnosti, povećane investicione aktivnosti koja utiče na sve veću tražnju za radom, preduzetih mera ekonomske politike i politika tržišta rada, sve boljih interakcija između institucionalnog i makroekononskog okruženja itd.

Tabela 1: Osnovni indikatori tržišta rada u Republici Srbiji (stanovništvo starosti 15 i više godina), 2011-2023.

Godina	Stopa aktivnosti	Stopa zaposlenosti	Stopa nezaposlenosti	Stopa stanovnišva van radne snage
2011.	48,3	36,3	24,9	51,7
2012.	48,6	36	25,9	51,4
2013.	50,3	38,3	24	49,7
2014.	50,7	40,3	20,6	49,3
2015.	50,3	40,7	18,9	49,7
2016.	51,8	43,3	16,4	48,2
2017.	52,4	44,8	14,5	47,6
2018.	52,9	45,6	13,7	47,1
2019.	52,9	47	11,2	47,1
2020.	52,2	47,1	9,7	47,8
2021.	53,9	47,9	11,1	46,1
2022.	54,7	49,5	9,5	45,3
2023. (IV kvartal)	55,6	50,5	9,1	44,4

Napomena: u pitanju su revidirani podaci, budući da je Republički zavod za statistiku Srbije u 2021. godini usvojio novu metodologiju obračuna indikatora tržišta rada.

Izvor: Anketa o radnoj snazi, 2011-2023

Da bi slika o tendencijama na tržištu rada u Republici Srbiji bila kompletna, a u skladu sa praćenjem kratkoročnih i dugoročnih makroekonomskih neravnoteža, vrlo je bitno analizirati podatke koji se odnose na stopu nezaposlenosti mladih i stopu dugoročne nezaposlenosti, što je prikazano u Tabeli 2.

Tabela 2: Dinamika osnovnih pokazatelja tržišta rada za ranjive grupe – mladi i dugoročno nezaposleni

Indikator/Godina	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.
	Mladi (15-24 godine)					
Stopa zaposlenosti	21,1	21,5	26,7	24,5	24,7	23,8
Stopa nezaposlenosti	29,7	27,5	26,6	26,4	24,4	25,1
Stopa aktivnosti	30,0	29,7	35,6	33,3	32,6	31,8
	Dugoročno nezaposlena lica (1 godinu i duže)					
Stopa dugoročne nezaposlenosti	6,7	5,5	4,5	5,5	4,3	3,8

Izvor: Republički zavod za statistiku R. Srbije, Eurostat Database

Mladi na tržištu rada predstavljaju posebno ugroženu

kategoriju u gotovo svim zemljama, tako da su vrednosti posmatranih indikatora značajno nepovoljnije u odnosu na vrednosti istih pokazatelja za ukupnu radnu snagu. Tako je i na tržištu rada u Srbiji, što je vrlo uočljivo ako se uporede vrednosti indikatora u Tabeli 1 i Tabeli 2. Takođe, ako se posmatraju podaci iz Tabele 2, vidi se da se indikatori tokom vremena, u periodu 2018-2023. godine, nisu značajnije promenili. Na primer, stopa nezaposlenosti u posmatranom periodu beleži pad od samo 4,6 procentnih poena (p.p.) i 2023. godine iznosi 25,1% , što je daleko iznad stope nezaposlenosti za ukupnu radnu snagu. Dodatno ograničenje na tržištu rada mladih jeste što veliki broj lica koja pripadaju ovoj kategoriji nisu evidentirana kao nezaposlena kod Nacionalne službe za zapošljavanje. Prema podacima za 2023. godinu, 71,5% mladih nezaposlenih lica nije registrovano kod Nacionalne službe za zapošljavanje (Stojanović, Ivković, Kaličanin, 2023, 164).

Sa druge strane, stopa dugoročne nezaposlenosti, koja predstavlja udeo lica nezaposlenih duže od godinu dana u radnoj snazi (zaposleni i nezaposleni), tokom posmatranog perioda ima opadajuću tendenciju što govori o oporavku tržišta rada u Srbiji. Međutim, tokom vremena dugoročno nezaposlena lica gube stečena znanja i veštine ili ona zastarevaju, što za posledicu ima smanjenje tražnje za ovim licima. Prema podacima iz Tabele 2, ovaj indikator u 2023. godini iznosi 3,8% i najvećim delom je posledica upravo strukturnih neusklađenosti na tržištu rada.

Da bi se sveobuhvatnije sagledale tendencije i preciznije procenilo stanje na tržištu rada u našoj zemlji, u analizu je korisno uključiti ostale pokazatelje, poput stope neformalne zaposlenosti (udeo neformalno zaposlenih u ukupnoj zaposlenosti) i stope NEET (udeo mladih uzrasta 15-24 godine u ukupnoj populaciji mladih koji niti rade niti su u procesu obrazovanja ili obuke).

Neformalna zaposlenost se odnosi na lica koja rade bez formalnog ugovora o radu, obuhvata zaposlene u neregistrovanoj firmi, zaposlene u registrovanoj firmi ali bez formalnog ugovora o radu i neplaćene pomažuće članove domaćinstva. Stopa neformalne zaposlenosti u Republici Srbiji od 2016. godine, kada je zabeležila najveću

vrednost, pa do 2023. godine smanjena je za gotovo 10 p.p., ali i dalje predstavlja značajan problem s obzirom na to da je u IV kvartalu 2023. godine stopa ukupne neformalne zaposlenosti iznosila 12,5%. Drugim rečima, 359,4 hiljade ljudi je zaposleno u neformalnom sektoru (Tabela 3). Stopa neformalne zaposlenosti van poljoprivrede u istom kvartalu iznosila je 6,8%, dok je u sektoru poljoprivrede iznosila 50,3% (ARS, IV kvartal 2023). Prema vrednostima navedenih pokazatelja, veliki broj lica koji je zaposlen u neformalnom sektoru (posebno u sektoru poljoprivrede) može se, pored ostalog, objasniti time da zaposlenje nisu mogli da pronađu u formalnom sektoru usled nedostatka kvalifikacija, odgovarajućih znanja i veština i nedostatka tražnje za takvim kadrovima, što govori o postojanju značajnih strukturnih neusklađenosti na tržištu rada u Republici Srbiji.

Tabela 3: Dinamika stope neformalne zaposlenosti u periodu 2010-2023.

Godina	2010-2015 (prosek)	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023			
									I	II	III	IV
Stopa neformalne zaposlenosti	19,5	22,0	20,7	19,5	18,2	16,4	13,2	13,6	12,3 349,4 hiljade	12,3 354,3 hiljade	12,8 369,9 hiljada	12,5 359,4 hiljade

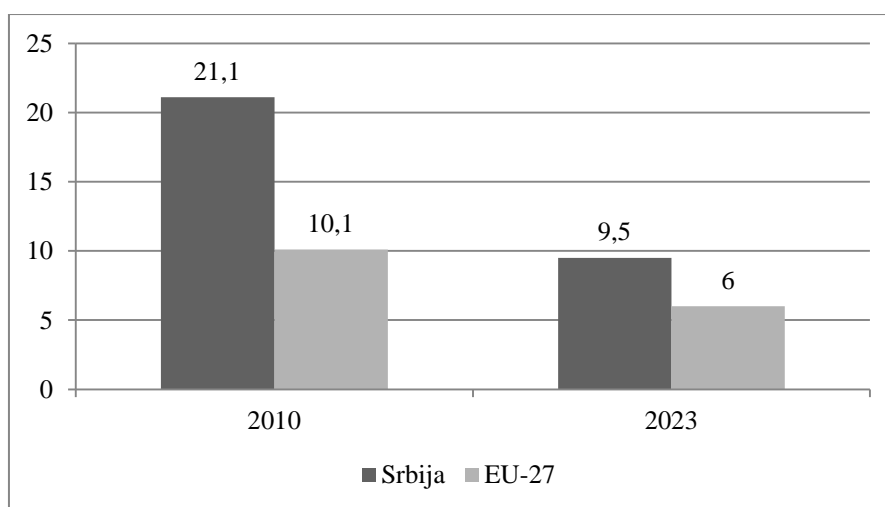
Izvor: RZS, Anketa o radnoj snazi, 2010-2023.

Značajan pokazatelj, a istovremeno i poseban problem, predstavlja veliki udeo mladih koji niti rade, niti su u procesu obrazovanja ili obuke, izražen pomoću NEET stope. U Srbiji je ova stopa značajno viša i odnosu na evropski prosek, iako tokom poslednjih godina beleži smanjenje. Podaci za 2015. godinu govore da je NEET stopa u EU-27 iznosila 14,4%, dok je 2022. godine smanjena na 10,9%. U Srbiji 2015. godine NEET stopa je bila 24,6%, a 2022. godine 15,1% (Mihajlović, Marjanović, 2024, 82). NEET stopa u IV kvartalu 2023. godine u Srbiji za mlade uzrasta 15-24 godine iznosila je 13,8% i u odnosu na isti kvartal prethodne godine veća je za 2,0 p.p., dok je kod populacije uzrasta 15-29 godina na nivou od 17,4%, što predstavlja porast od 2,3 p. p. na međugodišnjem nivou (ARS, IV kvartal 2023).

Iako većina posmatranih indikatora na tržištu rada u Republici Srbiji beleži pozitivne pomake, oni i dalje nisu na nivou prosečnih

evropskih vrednosti. Naime, ako uporedimo stope nezaposlenosti u EU-27 i u Srbiji 2010. i 2023. godine, došlo je do opadanja ovog indikatora, ali je stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji značajno iznad evropskog proseka (Slika 1).

Slika 1: Stope nezaposlenosti u EU-27 i Srbiji u 2010. i 2023. godini

Izvor: Eurostat Database

Strukturne neusklađenosti – raskorak između ponude i tražnje

Strukturna nezaposlenost je jedan od ključnih problema na tržištu rada u Republici Srbiji. Za analizu strukturnih neusklađenosti, odnosno raskoraka između ponude i tražnje za radom, relativno dobar pokazatelj predstavlja odnos između stope slobodnih radnih mesta (odnos između broja slobodnih radnih mesta i aktivnog stanovništva) i stope nezaposlenosti (udeo nezaposlenih lica u ukupnoj radnoj snazi). Ova relacija u literaturi je poznata kao Beveridž kriva. Na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku (RSZ) i Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZ) za period 2010-2022. godine, moguće je predstaviti Beveridž krivu za Republiku Srbiju (Tabela 4 i Slika 2).

Tabela 4: Podaci za predstavljanje Beveridž-ove krive

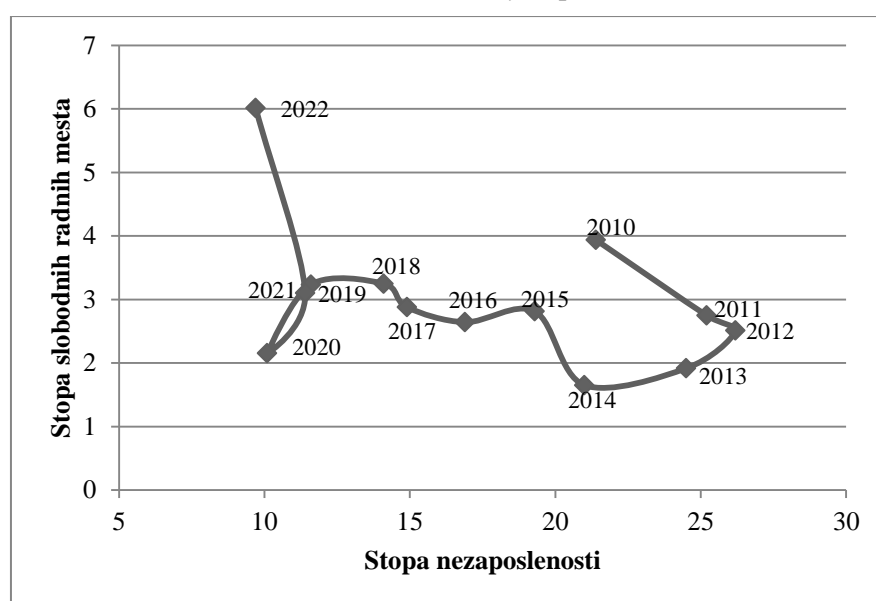
Godina	Prijavljene potrebe za radnicima	Broj zaposlenih (u hilj.)	Popunjena + upražnjena radna mesta (u hilj.)	Stopa slobodnih radnih mesta	Stopa nezaposlenosti
2010.	94320	2396,2	2490,6	3,94	21,4
2011.	61962	2253,2	2315,2	2,75	24,9
2012.	55931	2228,3	2284,3	2,51	25,9
2013.	44281	2310,7	2354,9	1,92	24
2014.	42281	2559,4	2601,7	1,65	20,6
2015.	72390	2574,2	2646,6	2,81	18,9
2016.	71851	2719,4	2791,2	2,64	16,4
2017.	80444	2794,7	2875,1	2,88	14,5
2018.	92035	2832,9	2924,9	3,25	13,7
2019.	93817	2901	2994,8	3,23	11,2
2020.	62395	2894,8	2957,2	2,16	9,7
2021.	82822	2671,1	2753,9	3,10	11,1
2022.	164503	2734,8	2899,3	6,02	9,5

Izvor: Nacionalna služba za zapošljavanje RS, Republički zavod za statistiku RS, Eurostat Database

Na Slici 2 prikazana je Beveridž kriva za Republiku Srbiju u periodu 2010-2022. Uočava se da je tokom posmatranog perioda stopa nezaposlenosti generalno beležila pad. Izuzetak su 2011. i 2012. godina, kada je došlo do porasta nezaposlenosti usled Globalne ekonomske krize, kao i 2021, kada je nezaposlenost neznatno porasla usled pandemije COVID-19. Takođe, počev od 2014. godine, beleži se tendencija povećanja stope slobodnih radnih mesta, a povećanje ovog pokazatelja je najizraženije u periodu 2020-2022. Oblik Beveridž krive je u skladu sa teorijskom verzijom, budući da je empirijska Beveridž kriva negativnog nagiba. Približavanje ili udaljavanje od koordinatnog početka, po zamišljenoj liniji od 45 stepeni, ukazivalo bi na visoku usklađenost ponude i tražnje za radom, odnosno, u stopi nezaposlenosti dominirala bi frikciona i strukturna nezaposlenost. Na primer, kretanje ka koordinatnom početku značilo bi smanjenje i stope nezaposlenosti i stope slobodnih radnih mesta, odnosno, "uparivanje" nezaposlenih lica sa slobodnim radnim mestima bi bilo efikasno. Međutim, u slučaju Beveridž krive za Srbiju, uočava se značajan uticaj cikličnih

fluktuacija na odnos ponude i tražnje za radom. Privredna ekspanzija dovodi do smanjenja nezaposlenosti, ali i rasta broja novootvorenih radnih mesta. Nasuprot tome, privredna kontrakcija rezultira porastom nezaposlenosti, kao i smanjenjem stope slobodnih radnih mesta.

Slika 2: Beveridž kriva u R. Srbiji u periodu 2010-2022.

Izvor: Nacionalna služba za zapošljavanje RS, Republički zavod za statistiku RS

Jedan od vidova strukturnih neusklađenosti koji se ispoljava na tržištu rada u svim zemljama pa i u Republici Srbiji, jeste raskorak između ponude i tražnje za radom kao posledica nepodudaranja između nivoa i obrazovne strukture zaposlenih, odnosno nezaposlenih lica i potreba za zaposlenima određenih kvalifikacija. U tom slučaju radi se o obrazovnoj neusklađenosti koja se može manifestovati na više načina (Tabela 5). U literaturi se najčešće govori o vertikalnoj nepodudarnosti kada je nivo obrazovanja ili veština manji ili veći od zahteva radnog mesta, odnosno najviše se ističe preobrazovanost kao fenomen kada rast ponude visokoobrazovanih kadrova nije praćen odgovarajućim rastom tražnje za njima. Preobrazovanost zapravo nastaje u slučaju kada lice poseduje više kvalifikacije u odnosu na one koje su potrebne za određeno radno mesto (Marjanović, Maksimović,

Mihajlović, 2017, 289). Sa druge strane, može se govoriti o horizontalnoj nepodudarnosti kada je nivo obrazovanja ili veština odgovarajući, ali ne i oblast za koju se lice školovalo.

Tabela 5: Pojavni oblici nepodudarnosti ponude i tražnje na tržištu rada

Vertikalna nepodudarnost (<i>Vertical mismatch</i>)	Nivo obrazovanja ili veština je manji ili veći od zahteva radnog mesta
Horizontalna nepodudarnost (<i>Horizontal mismatch</i>)	Nivo obrazovanja ili veština je odgovarajući, ali ne i oblast obrazovanja
Niži nivo kvalifikacija (<i>Underqualification</i>)	Osoba ima niži nivo kvalifikacija nego što posao zahteva
Viši nivo kvalifikacija (<i>Overqualification</i>)	Osoba ima viši nivo kvalifikacija nego što posao zahteva
Niži nivo veština (<i>Underskilling</i>)	Situacija u kojoj osobi nedostaju potrebne veštine i sposobnost za obavljanje trenutnog posla po važećim standardima
Viši nivo veština (<i>Overskilling</i>)	Situacija u kojoj osoba nije u mogućnosti da u potpunosti iskoristi svoje veštine i sposobnosti na trenutnom radnom mestu
“Fenomen diplome” (<i>Credentialism</i>)	Situacija u kojoj nivo obrazovanja poreban da se dobije posao prevazilazi nivo obrazovanja neophodan da se posao adekvatno obavi
Zastarevanje znanja (<i>Economic skills obsolescence</i>)	Situacija u kojoj ranije korišćene veštine za obavljanje posla više nisu neophodne, zastarele su ili su izgubile na važnosti

Izvor: Cedefop (2010). The skill matching challenge – Analysing skill mismatch and policy implications. Luxembourg: Publications Office of the European Union, str. 13; Sloane, P. J. (2014). Overeducation, skill mismatches, and labour market outcomes for college graduates, IZA World of labour, 2014, 88.

Poslednjih godina posebno se naglašava problem zastarevanja znanja, a to je situacija u kojoj ranije korišćene veštine za obavljanje posla više nisu neophodne, zastarele su ili su izgubile na važnosti. To je posebno karakteristično za dugoročno nezaposlene radnike čije veštine tokom vremena čekanja na zaposlenje postaju zastarele ili gube na kvalitetu. Takođe, problem nastaje kod populacije mladih koji su često prinuđeni da po završetku školovanja odlaze na prekvalifikaciju da bi pronašli zaposlenje, s obzirom na to da na tržištu rada ne postoji tražnja za znanjima i veštinama koje su stekli tokom formalnog obrazovanja. Svakako, najveći problem predstavlja situacija kada već zaposleni radnici nisu više u mogućnosti da obavljaju određene (nove) poslove jer

nemaju potrebna znanja ili su znanja koja poseduju zastarela.

Nepodudarnost ponude i tražnje za radom može da se posmatra i kroz prizmu sve većih promena u tražnji za radom koje su posledica promena u tehnologiji. Naime, tehnologija iz korena menja tražnju za veštinama na radnom mestu na sledeća tri načina: prvo, raste tražnja za nerutinskim kognitivnim i sociobiheviornalnim veštinama, drugo, opada tražnja za veštinama obavljanja rutinskih poslova i treće, povećava se tražnja za kombinacijama različitih vrsta veština (Svetska banka, 2019, 23). Promene se ispoljavaju ne samo u zameni starih poslova novim nego i u promenama veština potrebnih za već postojeće poslove. Kao primer za ilustraciju mogu da se navedu razlike u propisanim uslovima za radno mesto menadžera pripravnika u hotelu „Hilton“ 1986. i 2018. godine, što je prikazano na Slici 3.

Slika 3: Uslovi za radno mesto menadžera pripravnika u hotelu „Hilton“

1986. godine	2018. godine
<ul style="list-style-type: none">• Izvrsne karakterne osobine, spremnost za učenje• Starost 20-26 godina• Završen fakultet ili sličan stepen obrazovanja• Odlično znanje engleskog jezika• Dobro zdravlje• Da živi u blizini lokacije hotela	<ul style="list-style-type: none">• Pozitivan stav i dobre komunikacione veštine• Sposobnost samostalnog i timskog rada• Napredan nivo znanja IT• Fakultetska diploma (četvorogodišnje studije), uz najmanje dve godine iskustva• Posvećenost isporuci visokokvalitetne usluge

Izvor: Svetska banka, 2019, str. 24.

Tehnološke promene i digitalna transformacija su tokom poslednjih dvadeset godina promenile privredu i društvo širom sveta. One neminovno dovode do promena u tražnji za radom i nisu zaobišle ni tržište rada u R. Srbiji, koje mora da se prilagodi ubrzanoj transformaciji. R. Srbija je u početku zaostajala u tom složenom procesu prilagođavanja, ali tokom poslednje decenije sve više se radi na izgradnji institucionalnog okvira u vidu različitih Strategija koje bi

omogućile da se ti procesi sprovedu. Neosporno je da je baza ili temelj tih promena pre svega u sistemu obrazovanja, koji upravo treba da se prilagodi zahtevima za novim znanjima i vešinama, odnosno novoj tražnji za radom. Upravo tu se nalazi početak složenog i dugotrajnog procesa ublažavanja strukturnih neusklađenosti, odnosno raskoraka između ponude i tražnje za radom.

Promene koje utiču na strukturne neusklađenosti na tržištu rada u R. Srbiji

Činjenica je da su savremena društva danas izložena veoma brzim tehnološkim promenama u svim oblastima pa i na tržištu rada. Automatizacija i digitalizacija preoblikuju rad i veštine neophodne za rad, pa mnogi poslovi postaju zastareli. Zbog velike brzine tehnoloških promena, teško je predvideti koja znanja i veštine će biti tražene, a koja zastarela u bliskoj budućnosti. U prošlosti, trebalo je da prođu vekovi da bi se promenili zahtevi za veštinama, a u digitalnom dobu skoro preko noći se traže nove, izmenjene veštine. Traže se prilagodljivost, specijalizovana znanja, timski rad, analitičko i kritičko mišljenje, spremnost za sticanje novih znanja (posebno u IT), fokus na rešavanje problema itd. Da li će jedno tržište rada da bude u stanju da odgovori na promenjene zahteve zavisi od toga kojim brzinom ponuda može da se prilagodi. Pored toga što se ponuda prilagođava u okviru obrazovnog sistema i formalnih poslova, sve više se ističe zahtev za učenjem od ranog detinjstva, preko visokog obrazovanja, do učenja odraslih van radnog mesta. Prošlo je vreme kada je zaposleni tokom čitavog radnog veka mogao da odgovori zahtevima radnog mesta sa istim znanjima i veštinama. Priroda rada kao faktora proizvodnje poslednjih decenija je značajno promenjena. To potvrđuju brojna istraživanja koja se vrše na tržištu rada. U R. Srbiji, na osnovu Ankete poslodavaca za 2019. godinu, 36,7% preduzeća je imalo problema u pronalaženju osoba sa adekvatnim kvalifikacijama, a razlozi su bili sledeći: 1. deficit zanimanja (35,4%), 2. nedostatak znanja i veština (24,1%) i 3. nedostatak stručnog iskustva (17,1%) (Medić, Aleksić, Petronijević, 2022, 62). Navedeni podaci su jasan signal sistemu

obrazovanja koji treba da se prilagodi potrebama na tržištu rada. Međutim, obrazovnom sistemu je potrebno znatno više vremena da se prilagodi zahtevima na tržištu rada koji se ubrzano menjaju, što ukazuje na ozbiljnost problema strukturnih neusklađenosti na tržištu rada.

Demografske promene su značajan faktor koji u velikoj meri utiče na karakteristike tržišta rada. Depopulacija se pre svega odnosi na brojčano smanjivanje stanovništva, ali obuhvata i kvalitativne promene, kao što je starenje stanovništva. U Republici Srbiji broj stanovnika opada, uglavnom zbog individualnih odluka ljudi da ne rađaju decu ili da rađaju manje dece, kao i da se sele u druge zemlje i krajeve. Republika Srbija se u poslednje tri decenije suočava sa padom broja stanovnika, ako se imaju u vidu podaci RSZ, gde prema popisu iz 1991. godine Republika Srbija ima oko 7,8 miliona stanovnika, a prema popisu iz 2022. godine 6,7 miliona stanovnika. Samo u periodu između dva poslednja popisa, 2011. i 2022. godine broj stanovnika u našoj zemlji je smanjen za gotovo pola miliona lica. Usled nedovoljnog rađanja i produžetka očekivanog trajanja života u R. Srbiji stanovništvo stari, a kao posledica tog kontinuiranog procesa tokom protekle tri decenije, u 2019. godini udeo starijeg stanovništva je postao veći u odnosu na mlađe stanovništvo (Nikitović, 2022, 54-56). Prosečna starost stanovništva u Srbiji bila je 41,4 godine 2010, a 43,5 godina u 2021. godini (Kovačević, Pantelić, Smiljković, 2023, 252). Depopulacija i starenje stanovništva utiču na obim i strukturu ponude rada, a tako i na strukturne neusklađenosti. To je ujedno i veliki izazov za kreatore javnih politika, s obzirom da je to problem koji zahteva mere i aktivnosti u dugom roku. Sa druge strane, depopulacija i druge demografske promene utiču na migracione tokove, posebno zbog blizine tržišta radne snage zemalja EU i njihove potrebe za novim radnicima.

Pitanje migracija je već duže vreme u fokusu državnih institucija u Republici Srbiji što potvrđuje usvajanje Strategije o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. („Službeni glasnik RS“, broj 21 od 6. marta 2020.) i pratećeg Akcionog plana za period 2021-2023. godine. Izgradnja ovakvog institucionalnog okvira bila je neophodna jer Srbiju karakteriše izražena emigracija i to pre svega

radna emigracija. Ona je rešenje za one koji nisu uspeali da pronađu posao u skladu sa svojim znanjima i veštinama. Odlaskom stanovništva radnog uzrasta smanjuje se ponuda rada i pre svega broj nezaposlenih osoba, što uz rast zaposlenosti doprinosi opadanju stope nezaposlenosti. Glavna destinacija gde odlaze srpski radnici jesu zemlje EU. Postoje vrlo raznoliki podaci koji govore o broju i strukturi radne snage koja odlazi, ali ne postoji zvanična domaća sveobuhvatna migraciona statistika. Ukratko, ono što se može sumirati na osnovu dostupnih podataka jeste da je R. Srbija zemlja emigracije koja će i u narednom periodu ostati zemlja izvoznica radne snage. Ne postoje pouzdani podaci u vezi "odliva mozгова", a dominantan odlazak nije među visokoobrazovanim, već među onima koji poseduju srednjoškolsko obrazovanje (Arandarenko, 2022, 115). Iz Republike Srbije odlaze radnici na manje plaćenim i manje zaštićenim poslovima, a ključna grupa zanimanja jeste medicinsko osoblje. Ova emigraciona kretanja (i imigraciona koja su manjeg obima) utiču na tržište rada, pre svega značajno utiču na kreiranje ponude rada i doprinose da strukturne neusklađenosti budu izraženije.

Još jedan od uzroka trajnosti strukturnih neusklađenosti na tržištu rada u R. Srbiji odnosi se na ograničene mogućnosti inkluzije ranjivih grupa. Osobe s invaliditetom, mladi bez radnog iskustva i drugi ranjivi segmenti populacije često imaju ograničen pristup tržištu rada, što može doprineti nejednakosti između ponude i tražnje za radom. Različite ranjive grupe se suočavaju s posebnim, često višestrukim izazovima prilikom ulaska na tržište rada, što ne samo da utiče na njihovu sposobnost zapošljavanja, već i na kvalitet posla koji mogu pronaći. Stoga, ključna podrška treba da bude prilagođena individualnim potrebama ovih osoba. Ovo često zahteva kombinaciju različitih mera tržišta rada, poput obuke za povećanje njihove konkurentnosti na tržištu rada, pružanja asistencije pri traženju posla i eventualno subvencija za zapošljavanje. Uspostavljanje inkluzivnog procesa na tržištu rada zahteva saradnju različitih institucija, kao što su socijalne, zdravstvene i obrazovne ustanove (Mihajlović, Marjanović, 2024). Pored toga, važno je da se odgovarajućim aktivnim merama zapošljavanja dopre do ljudi iz ranjivih grupa, umesto da se ovi ljudi sami bore

da ostvare te mogućnosti. To je posebno važno jer osobe iz ovih grupa često ne ispunjavaju ili smatraju da ne ispunjavaju uslove za određene beneficije, kao što su naknade za nezaposlenost, zbog nedostatka radnog iskustva. Takođe, nakon zapošljavanja, nije dovoljno samo pružiti posao ovim osobama, već je neophodno je dalje osigurati da poslodavci imaju interes da dugoročno zadrže ove radnike putem subvencija, poreskih olakšica i drugih podsticaja. Na taj način, moguće je dugoročno raditi i na smanjenju strukturnih neusklađenosti na tržištu rada.

Nepodudaranje ponude i tražnje za radom je, izvesnim delom, rezultat i nedovoljnog ulaganja u obuku zaposlenih. Nedostatak investicija u obuku doprinosi strukturnoj neusklađenosti na tržištu rada iz nekoliko razloga. Prvo, kada poslodavci ne ulažu dovoljno u obuku svojih zaposlenih, radnicima često nedostaju veštine koje su neophodne za efikasnije obavljanje posla u poslovnom okruženju koje se stalno menja. Ovo može rezultirati situacijom u kojoj postoji velika potražnja za određenim veštinama na tržištu rada, ali nedostatak kvalifikovanih radnika koji ih poseduju. Drugo, nedovoljna obuka može dovesti do situacije u kojoj veštine koje radnici poseduju postaju zastarele, posebno u dinamičnim industrijama gde se tehnološki napredak brzo odvija. Kao rezultat toga, postojeće veštine radnika postaju manje relevantne ili neadekvatne za zahtevane poslove, stvarajući tako jaz između ponude i tražnje na tržištu rada. Osim toga, nedostatak obuke može ograničiti mobilnost radnika na tržištu rada. Radnici koji nemaju pristup obuci ili mogućnosti da steknu nove veštine mogu biti ograničeni u svojim mogućnostima zapošljavanja, jer poslodavci mogu preferirati kandidate sa većim skupom veština ili iskustvom.

Zajedno posmatrane, sve navedene promene predstavljaju značajno ograničenje za unapređenje podudarnosti ponude i tražnje na tržištu rada. Iako na prvi pogled deluje da ove promene imaju sličnu osnovu, što bi vodilo zaključku da je moguće da se rešavaju istom setom mera politike zapošljavanja, činjenica je da su one različite u toj meri da je neophodno da se adekvatnom politikom zapošljavanja odgovori na njihovu višedimenzionalnost i kompleksnost. Drugim rečima, potrebna

je kombinacija raznorodnih mera (usmerenih na stimulisanje intenzivnije obuke uz rad i obuke nezaposlenih lica, na unaređenje zapošljivosti ranjivih kategorija radne snage, na stvaranje veće atraktivnosti rada u Srbiji umesto rada u drugim zemljama i slično), kako bi se odgovorilo na navedene tendencije i u srednjem i dugom roku uspešno smanjio postojeći obim neusklađenosti na tržištu rada u R. Srbiji.

Zaključak

Tržište rada u Republici Srbiji tokom poslednje decenije beleži značajno poboljšanje performansi ali i dalje značajno zaostaje za zemljama EU u pogledu većine osnovnih indikatora, pre svega stope nezaposlenosti koja je iznad evropskog proseka. Tokom intenzivnih kriznih događaja tokom proteklih godina, uzrokovanih pandemijom COVID-19, tržište rada je pokazalo izvesnu otpornost, što je rezultat više faktora, poput privredne strukture u kojoj dominiraju privredne delatnosti koje nisu najoštrije pogođene krizom, povoljnih tendencija u privredi i na tržištu rada pre krize, kao i značajnih izdvajanja za mere za sprečavanje prevelikog otpuštanja radnika i zatvaranja poslovnih objekata. Međutim, odgovor na ove akutne probleme ne može biti dovoljan za rešavanje hroničnih problema na tržištu rada, među kojima je strukturna neusklađenost ponude i tražnje jedan od najozbiljnijih.

Mnogobrojni su razlozi koji utiču na strukturne neusklađenosti, odnosno na nejednakost između ponude i tražnje za radom u R. Srbiji. Promene u prirodi rada koje su rezultat tehnološkog napretka, automatizacije, digitalizacije, razvoja veštačke inteligencije, zatim demografske promene kao posledica negativnog prirodnog priraštaja i starenja stanovništva, iseljavanje i migracija stanovništva kao posledica globalnih ekonomskih trendova i nemogućnosti da se pronade adekvatno zaposlenje na domaćem tržištu rada su samo neki od razloga koji menjaju strukturu ponude, ili određuju nove zahteve kada je u pitanju tražnja za radom. Zatim, ograničenost obrazovnog sistema, koji često školuje kadrove za kojima je smanjena ili ne postoji tražnja, zastarelost znanja i veština koji su rezultat produženog perioda

tranzicije od školovanja do zaposlenja, nedovoljna ulaganja poslodavaca u obuku zaposlenih, ograničene mogućnosti inkluzije ranjivih kategorija na tržište rada i druga ograničenja čine da jedan broj radnika ostane nezaposlen iako postoji tražnja za radom. Kao svojevrsan paradoks na tržištu rada u Srbiji ističe se činjenica da istovremeno postoji veliki broj lica koja traže zaposlenje, a da poslodavci istovremeno ističu nedostatak radne snage kao ključni limitirajući faktor za razvoj poslovanja.

Strkturne neusklađenosti se ne mogu u potpunosti eliminisati, već samo ublažiti, jer uvek postoji određen broj strukturno nezaposlenih lica kako sugeriše i ekonomska teorija. To je proces koji mora da se sprovodi kontinuirano i u dugom roku, te i mere ekonomske politike, politike zapošljavanja i politike tržišta rada treba da budu tako koncipirane. Iako na tržištu rada u R. Srbiji postoji izgrađen institucionalni okvir, to je nedovoljno za suštinsko rešavanje problema postojećih strukturnih neusklađenosti. Neophodno je sprovesti dugoročne mere putem kojih država može da deluje i to: ulaganje u ljudski kapital (prvenstveno u obrazovanje), poboljšanje socijalne zaštite, kao i kreiranje fiskalnog prostora za javno finansiranje razvoja ljudskog kapitala.

Reference

1. Arandarenko, M. (2022). Migracije, kvalifikacije i tržište rada. U: Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Populacioni fond Ujedinjenih nacija (UNFPA), 98-116.
2. Baley, I., Figueiredo, A., & Ulbricht, R. (2022). Mismatch Cycles. *Journal of Political Economy*, 131(11) <https://doi.org/10.1086/720461>
3. Cedefop. (2010). The skill matching challenge – Analysing skill mismatch and policy implications. Luxembourg: Publications Office of the European Union
4. Drobñjaković, M., Panić, M., & Kokotović Kanazir, V. (2023). Prostorni i strukturni dispariteti radne snage u Srbiji. *Kritike: časopis za filozofiju i teoriju društva*, Godište IV, Broj 1, 167-187. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7983791>
5. Esposito, P., & Scicchitano, S. (2022). Educational mismatch and labour market transitions in Italy: Is there an unemployment trap? *Structural Change and Economic Dynamics*, 61, 138-155. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2022.02.011>
6. Eurostat. (2023). Statistical Database. Retrieved February 15, 2024, from

<https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

7. Kovačević, M., Pantelić, V., Smiljković, M. (2023). Labour force as a component of the economy. *Ekonomika preduzeća*, 5-6. Beograd: Savez ekonomista Srbije.
8. Marjanović, G., Maksimović, Lj., Mihajlović, V. (2017). Structural mismatches in the labour market in the Republic of Serbia. *International Scientific Conference on Economics and Management EMAN 2017* (pp. 284-293), Ljubljana, Slovenia.
9. Medić, P., Aleksić, D., Petronijević, V. (2022). Analiza potreba tržišta rada i radne snage u kontekstu upravljanja migracijama, <https://ceves.org.rs/analiza-potreba-trzista-rada-i-radne-snage-u-kontekstu-upravljanja-migracijama/?lang=SR>
10. Mihajlović, V., Marjanović, G., (2024). Izazovi integracije ranjivih kategorija radne snage na tržište rada u Republici Srbiji, U: Knežević, M., Ranković, V., Čipić, M., Mihajlović, V., Stojković, D. (redaktori), *Globalni trendovi i izazovi održivog razvoja* (str. 77-88), Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
11. Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022. (2022). Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Populacioni fond Ujedinjenih nacija (UNFPA).
12. Nikitović, V. (2022) Višeslojna priroda depopulacije u Srbiji – noviji trendovi i izgledi. U: Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Populacioni fond Ujedinjenih nacija (UNFPA), 53-72.
13. Oruč, N., & Bartlett, W. (2018). Labour Markets in the Western Balkans: Performance, Causes and Policy Options. Sarajevo: Regional Cooperation Council.
14. Pizzinelli, C., & Shibata, I. (2023). Has COVID-19 induced labor market mismatch? Evidence from the US and the UK. *Labour Economics*, 81, 102329. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2023.102329>
15. Republički zavod za statistiku. (2022). Popis 2022. Dostupno na: <https://popis2022.stat.gov.rs/>
16. Republički zavod za statistiku. (2023). Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji: 2011-2023.
17. Republički zavod za statistiku. (2024). Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, IV kvartal 2023 – saopštenje.
18. Sloane, P. J. (2014). Overeducation, skill mismatches, and labour market outcomes for college graduates. IZA World of labour.
19. Stojanović, B., Ivković, A., Kaličanin, B. (2023). Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2023. Krovna organizacija mladih

Srbije – KOMS, Beograd.

20. Strategija o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. (2020). „Službeni glasnik RS“, broj 21 od 6. marta 2020.
21. Svetska banka (2019). Izveštaj o svetskom razvoju 2019: promene u prirodi rada. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
22. Tåhlin, M., & J. Westerman. (2020). Youth Employment Decline and the Structural Change of Skill. *European Societies*, 22(1) 47-76.

CAUSES AND CONSEQUENCES OF STRUCTURAL MISMATCHES IN THE LABOR MARKET IN THE REPUBLIC OF SERBIA

The mismatch between the knowledge, skills, and qualifications demanded at a certain point in time, as a result of the dynamics and structure of economic development, and those that the formal and informal education system can offer during the same period, is a problem faced by all countries to a greater or lesser extent. This paper explores the causes and intensity of structural mismatches between supply and demand in the labor market of the Republic of Serbia, aiming to comprehensively examine and understand the key factors of this disparity and, based on that, propose appropriate measures to overcome it. By examining the background of dynamic and relatively positive changes in the labor market in the Republic of Serbia over the past decade, the aim is to isolate the effects of the most important structural factors, which result in the persistence of labor market mismatches resistant to previously applied employment policy measures. By identifying the primary causes of mismatches, the paper highlights the importance of adapting the education system to the new demands of the economy and focusing on segments of the workforce that require support in order to enhance employability and successfully integrate into the labor market.

Keywords: structural mismatches in the labor market, unemployment rate, employment policy, education system

HRANA I POLJOPRIVREDA KAO FAKTORI RAZVOJA U SAVREMENIM USLOVIMA

Lela Ristić*

Mirjana Knežević**

Danijela Despotović***

Hrana i poljoprivreda u svim fazama razvoja imaju značajnu ulogu, pre svega, zbog osnovnog zadatka poljoprivrede da proizvodi hranu za ljude. Pritom, poljoprivreda, osim prehrambene, ostvaruje i niz drugih funkcija, odnosno, karakteriše se multifunkcionalnošću. U skladu sa tim, predmet istraživanja u ovom radu jesu savremene tendencije u svetu, u pogledu hrane i razvoja poljoprivrede. Cilj istraživanja je ukazati na ključna globalna pitanja koja se tiču hrane i poljoprivrede, a značajna su za svaku zemlju, uključujući Srbiju. Rezultati istraživanja, bazirani na podacima Organizacije za hranu i poljoprivredu (FAO), pokazuju da hrana i poljoprivreda već decenijama imaju bitno mesto u svetu, ali i da su praćene nizom različitih eksternih uticaja, koji vrlo često dovode do određenih odstupanja, pri čemu se, ipak, značaj agro-prehrambenog sektora ne dovodi u pitanje. Shodno tome, buduće pravce društveno-ekonomskog razvoja Srbije, osim ka neagrarnim sektorima, treba značajnije usmeravati i ka proizvodnji hrane, odnosno, razvoju agrobiznisa u Srbiji.

Ključne reči: poljoprivreda, hrana, globalni izazovi, institucije, Republika Srbija

Uvod

Hrana i poljoprivreda predstavljaju veoma izučavane teme u naučno-stručnoj literaturi, jer agro-prehrambeni sektor ima izuzetno veliki značaj u poslovnoj praksi, odnosno, u procesu društveno-ekonomskog razvoja svih zemalja sveta, što je bio slučaj u dalekoj prošlosti, a tako je i danas. Pritom, naročito je izražena njihova bitna

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: lristic@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: mknezevic@kg.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: ddespotovic@kg.ac.rs

uloga u vanrednim okolnostima, odnosno, u situacijama i uslovima kada je poslovanje ostalih sektora privrede limitirano, pa se snabdevanje primarnim poljoprivrednim proizvodima kao sirovinama za preradu i snabdevanje hranom, gotovo u potpunosti oslanjaju na domaći agro-prehrambeni sistem. Naime, za potrebe stanovništva, privrede i neprivrednih subjekata u zemlji, neizostavno je uvek obezbediti hranu i ostale poljoprivredne proizvode neophodne za normalno odvijanje procesa proizvodnje, prerade i potrošnje.

U skladu sa istaknutim značajem hrane i poljoprivrede u svim fazama razvoja i za sve zemlje, predmet istraživanja u ovom radu jesu savremene tendencije u svetu, u pogledu hrane i razvoja poljoprivrede. Spoznaja svih ključnih globalnih tendencija i bitnih faktora razvoja poljoprivredno-prehrambenog sektora, umnogome bi mogla doprineti kreiranju savremenijeg i adekvatnijeg institucionalnog okvira, shodno potrebama domaćih proizvođača i potrošača hrane. Takođe bi mogla doprineti boljem odabiru i uspešnijoj primeni u praksi, mehanizama podrške agro-privredi i stanovništvu, u pogledu proizvodnje, prerade i snabdevanja hranom.

Cilj istraživanja u okviru ovog rada jeste ukazati na ključna globalna pitanja koja se tiču hrane i poljoprivrede, a značajna su za svaku zemlju, uključujući Republiku Srbiju.

Što se tiče materijala i metoda korišćenih u ovom radu, značajno je istaći da je istraživanje bazirano, pre svega, na podacima velikog broja publikacija koje izdaje Organizacija za hranu i poljoprivredu (FAO - *Food and Agriculture Organization*), pri čemu značajnu podršku, u cilju donošenja zaključaka, pružaju istraživanja mnogih domaćih i stranih autora koji se bave ovom problematikom, kao i podaci i izveštaji različitih relevantnih institucija nadležnih za pitanja razvoja poljoprivrede i snabdevanja hranom. Korišćenje istorijskog metoda, metoda analize, sinteze, deskripcije, komparacije i generalizacije, u analizi raspoloživih podataka, takođe, doprinosi, zaključnim razmatranjima u radu i sveukupnim rezultatima ovog istraživanja.

Pregled literature

Na globalnom nivou postoje različite stručne i nadležne međunarodne organizacije, poput FAO (UN Organizacija za hranu i poljoprivredu), koje vrše monitoring, popise i neophodne analize u oblasti hrane i poljoprivrede, publikujući izveštaje i druga korisna dokumenta, na osnovu kojih se uočavaju trendovi u obimu proizvodnje poljoprivrednih proizvoda, odnosno, hrane, zatim tendencije u pogledu vrednosti te proizvodnje i njene strukture, kao i spoljnotrgovinske razmene primarnih poljoprivrednih proizvoda, odnosno, hrane i drugih proizvoda biljnog ili životinjskog porekla, bitnih za život i rad u savremenim uslovima.

Osim što se pitanjem hrane i poljoprivrede bave mnoge međunarodne organizacije, nadležne ustanove na nacionalnom nivou svake zemlje i posebne organizacione jedinice zadužene za određena pitanja, kao i nevladine organizacije, takođe se i od strane mnogih autora istražuju različita specifična pitanja, koja se tiču proizvodnje i snabdevanja hranom, kao i razvoja poljoprivrede u savremenim uslovima. Saccone & Vallino (2022), na primer, istražuju pitanje bezbednosti hrane u okviru sinergetske realizacije ciljeva održivog razvoja u svetu. Kharel et al. (2022), ukazuju na dobre poljoprivredne prakse koje su značajne za bezbednu hranu i održivu poljoprivredu. U tom pravcu, savremene pristupe i prakse, takođe, istražuje Muhie (2022). Sgroi (2023) se fokusira na značaj inovativnog pristupa cirkularne ekonomije za održivi razvoj poljoprivredno-prehrambenih sistema. Worku & Terefe (2023), istražuju efekte klimatskih promena na sigurnost snabdevanja hranom, a Mulagha-Maganga et al. (2024) analiziraju ekonomski uticaj klimatskih promena na poljoprivrednu proizvodnju u agrarnoj privredi sa niskim prihodima. Von Grebmer et al. (2023), analiziraju globalni indeks gladi, fokusirajući se na ulogu mladih ljudi u formiranju savremenog prehrambenog sistema, kroz poboljšanje pristupa mladim informacijama, znanju i obrazovanju. Božić & Papić (2019), pojmovno i suštinski objašavaju problematiku merenja prehrambene (ne)sigurnosti i stanje u Srbiji i drugim zemljama. Lukić et al. (2021), apostrofiraju izazove i probleme proizvođača hrane u uslovima pandemije Covid-19, a Marković et al. (2022) analiziraju konkurentnost izvoza poljoprivredno-prehrambenih

proizvoda, takođe, u specifičnim uslovima ove pandemije, dok Despotović et al. (2022), ističu višestruki značaj adekvatnog upravljanja agrarnim resursima u vanrednim okolnostima, poput pandemijskih, zbog bitne uloge koju ima snabdevanje hranom u takvim specifičnim uslovima. Knežević (2016), Mićović (2016), kao i drugi autori koji se detaljno bave privrednim pravom, ističu značaj osavremenjavanja, usvajanja i adekvatne primene zakonske regulative u različitim oblastima poslovanja, uključujući poljoprivredno-prehrambeni sektor. Ristić et al. (2024) analiziraju globalne trendove, ukazuju na očekivanja u razvoju agrara i snabdevanju hranom, zaključujući da globalni faktori danas u velikoj meri determinišu razvoj poljoprivrede i oblast ishrane, a da se pritom delovanje negativnih činilaca najčešće odnosi na posledice pandemije, pogoršane političko-ekonomske odnose i brojne konflikte u svetu, klimatske promene itd., pa ističu da je neophodno permanentno pratiti i detaljno analizirati sve relevantne savremene tendencije, odnosno, proaktivno reagovati na njih.

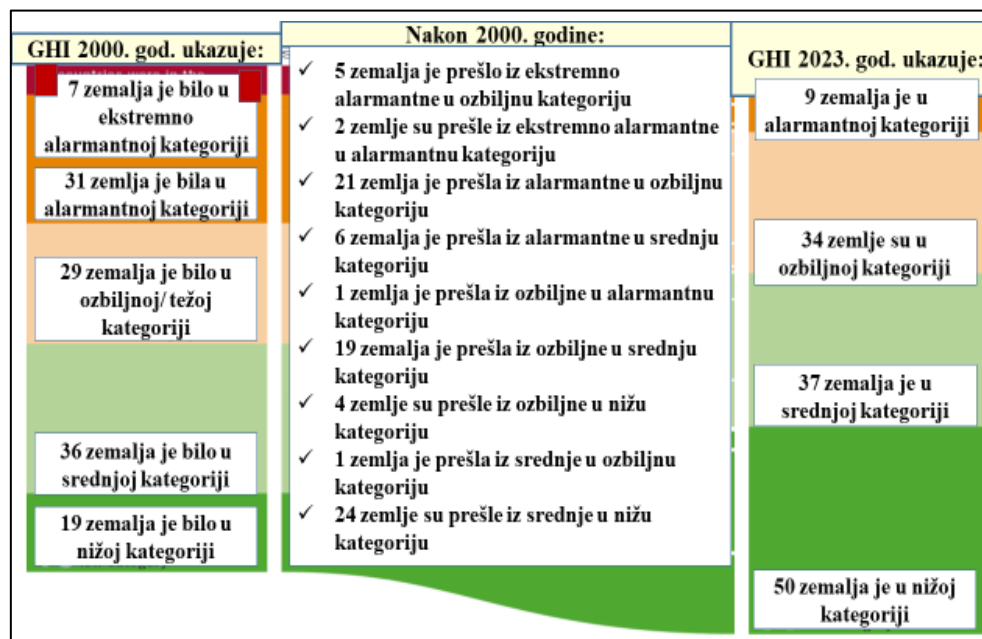
Imajući u vidu prethodno istaknutu permanentnu relevantnost problematike hrane i poljoprivrede u svetu, koja je od izuzetnog značaja za čoveka u svim dosadašnjim periodima razvoja, pa i danas, pre svega, zbog potrebe za dovoljnošću i kvalitetom ishrane ljudi, kao i za proizvodnjom sirovina za pojedine grane prerađivačke industrije, ovo pitanje se intenzivno istražuje sa različitih aspekata. Pritom, multifunkcionalnost poljoprivrede i veliki značaj hrane za savremenog čoveka, kao što je to bio slučaj i ranije, zahtevaju kontinuirana teorijska i empirijska istraživanja, u cilju pronalaženja što boljih institucionalnih i ostalih pratećih rešenja za globalne, regionalne, nacionalne i lokalne probleme sa kojima se čovek i dalje suočava, poput gladi i sl.

Problem snabdevanja hranom u svetu

Globalno posmatrano, ostvaren je napredak u pogledu smanjenja gladi u svetu, od 2000. godine do danas, međutim, glad je i dalje ozbiljan ili alarmantan problem, čak u 43 zemlje sveta. Problem gladi u svetu, u smislu utvrđivanja da li u njegovom rešavanju ima napretka i/ili stagnacije, predstavljen je na Slici 1, u okviru koje se ovo pitanje razmatra od 2000. do 2023. godine, pomoću GHI (Global Hunger Index – Globalni indeks gladi), pri čemu se problem gladi, na osnovu ovog

indeksa, ocenjuje kao nizak, srednji, ozbiljan, alarmantan ili ekstremno alarmantan.

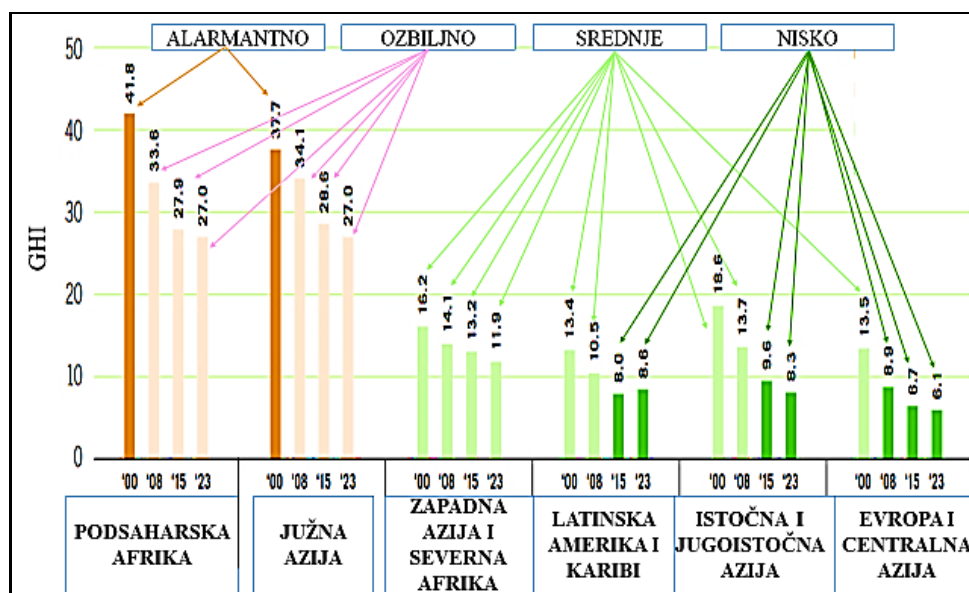
Slika 1. Problem gladi u svetu – napredak ili stagnacija ugroženih zemalja, na osnovu GHI (Global Hunger Index – Globalni indeks gladi)

Izvor: Von Grebmer et al., 2023.

GHI je samo jedan od brojnih pokazatelja koji govore o snabdevenosti hranom u svetu, a najčešće prikazuje stanje za regione koji su kritični ili su u većem riziku kada je u pitanju ovaj problem (Slika 2). Shodno tome, GHI za 2023. godinu obuhvata rangiranje 125 zemalja sa nižim i srednjim prihodima, pri čemu je Srbija među prvih 20 zemalja sa boljim GHI (<5), gde se, među posmatranim zemljama, prva tri mesta odnose na Belorusiju, Bosnu i Hercegovinu i Čile, dok se poslednja tri mesta sa najlošijim GHI (>40), 2023. godine, odnose na Jemen, Madagaskar i Centralnoafričku Republiku. Zapaža se da za pojedine zemlje, koje bi bile na ovoj listi, čak i nema dostupnih podataka o njihovom GHI (Von Grebmer et al., 2023).

Slika 2. GHI za ključne regione u svetu, u periodu 2000-2023. godine

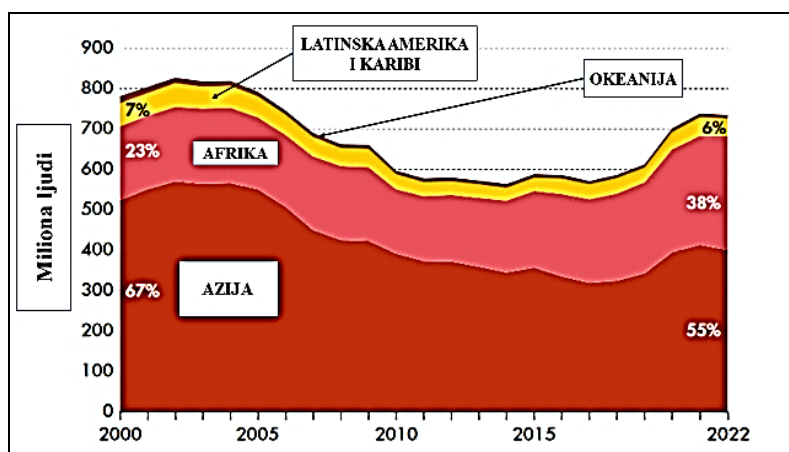
Izvor: Von Grebmer et al., 2023.

Poslednji objavljeni GFSI (Global Food Security Index - Globalni indeks prehranbene sigurnosti), indeks koji meri snabdevenost hranom u svetu, na osnovu pristupačnosti (cenovne), dostupnosti (količina na tržištu), kvaliteta i bezbednosti hrane, kao i održivosti/otpornosti i prilagodljivosti, ukazuje da su 2022. godine najbolje rangirane zemlje Finska, Irska i Norveška, a najlošije Kongo (DR), Sudan i Venecuela, pri čemu je Srbija na 61. mestu od 113 zemalja, i to sa indeksom 61,4 od maksimalno mogućeg 100 (Economist Impact, 2022). Rast cena hrane je, pritom, u Republici Srbiji iznad svetskog i evropskog proseka (FAO, 2023b).

Glad u svetu, merena prevalencijom, odnosno, rasprostranjenošću neuhranjenosti, ostala je relativno nepromenjena od 2021. do 2022. godine, tj. pogađa oko 9,2% svetskog stanovništva 2022. godine, odnosno, oko 735 miliona ljudi. Inače, to je oko 122 miliona ljudi više nego 2019. godine, pre pandemije Covid-19. Dok najveći broj neuhranjenih ljudi živi u Aziji, Afrika ima najveću procentualnu zastupljenost neuhranjenog stanovništva u svom ukupnom stanovništvu. Naime, od ukupnog broja ljudi u svetu koji su pogođeni

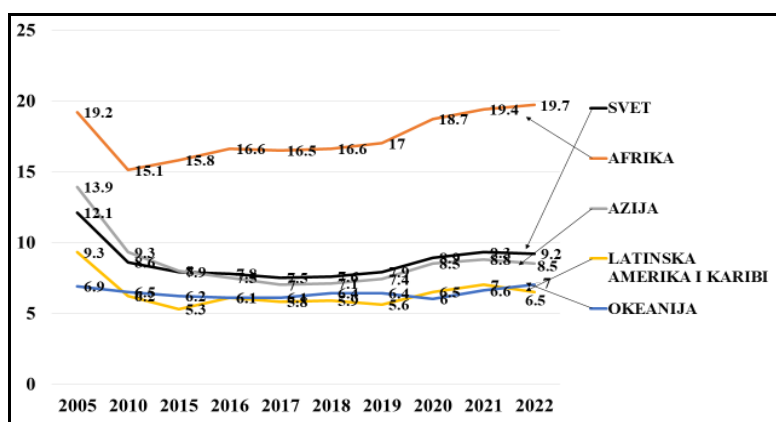
problemom gladi, prema podacima za 2022. godinu, u Aziji živi 55% svetskog stanovništva (402 miliona ljudi), a u Africi 38%, odnosno, 282 miliona ljudi (Slika 3 i Slika 4). Osim toga, prehranjenost/gojaznost je porasla u svim regionima u svetu. Pritom, u Severnoj Americi, Evropi i Okeaniji je čak više od 25% odraslih gojazno, što je, takođe, alarmantan pokazatelj i problem (FAO et al., 2023; FAO, 2023b; UN FAO, 2023).

Slika 3. Broj neuhranjenih ljudi u svetu (najzastupljenije, regionalno posmatrano), u periodu 2000–2022. godine

Izvor: FAO, 2023b.

Slika 4. Prevalencija/rasprostranjenost neuhranjenosti (PoU - prevalence of undernourishment) u svetu, po regionima*, u periodu 2005-2022., u %

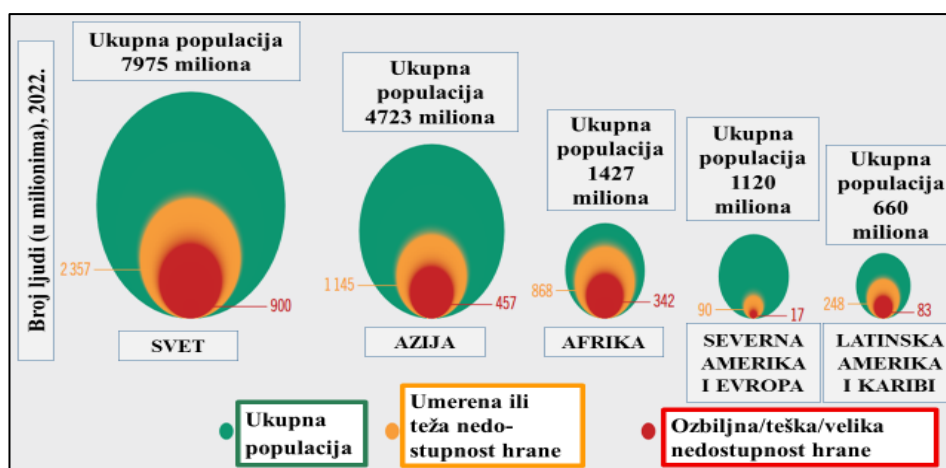

*Severna Amerika i Evropa nisu prikazane, jer ostvaruju <2,5%, kao i Srbija.

Izvor: FAO et al., 2023.

Koncentracija i distribucija različitih stepena nedostupnosti hrane u svetu, regionalno posmatrano (Slika 5), potvrđuje prethodne konstatacije o najvećim problemima u Africi i Aziji.

Slika 5. Koncentracija i distribucija različitih stepena nedostupnosti hrane, posmatrana prema ključnim regionima u svetu

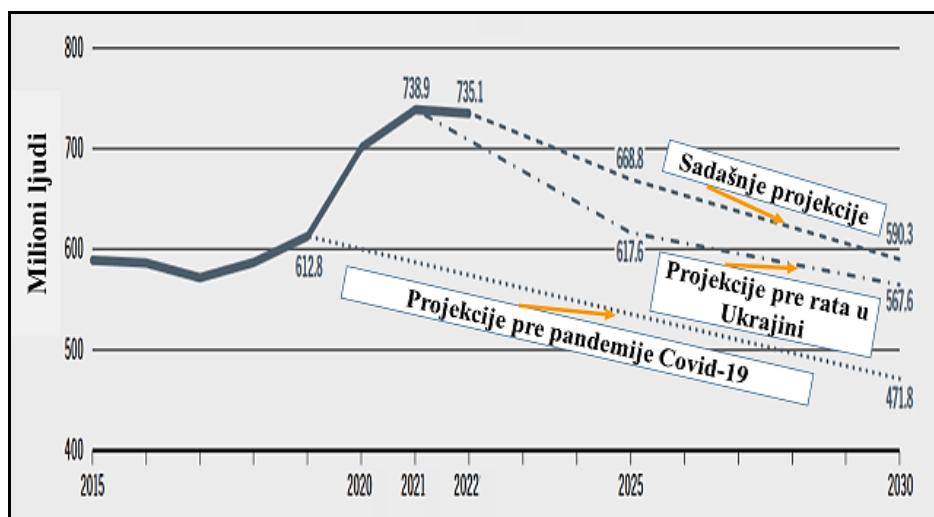
Izvor: FAO et al., 2023.

U odnosu na ukupnu populaciju, umerena ili teža nedostupnost hrane u svetu, u proseku za period 2020-2022., iznosi 29,5%, pri čemu je u Africi 58,9%, Severnoj Americi i Evropi 7,8%, a u Srbiji 14,8%, dok teška nedostupnost hrane u svetu iznosi 11,3%, u Africi 23,4%, Severnoj Americi i Evropi samo 1,4%, a u Srbiji 4,1% (FAO, 2023b; FAO-FAOSTAT, 2024).

Projektovani broj neuhranjenih ljudi na globalnom nivou (Slika 6) ukazuje da je svet daleko od cilja da ostvari nultu glad do 2030. godine, kako je planirano globalnom UN Agendom 2030 (UN, 2015).

Novije projekcije, odnosno, sadašnji scenario, pokazuje da će gotovo 600 miliona ljudi biti hronično neuhranjeno 2030. godine, ukazujući time na ogroman izazov i upitnost postizanja cilja održivog razvoja (sustainable development goal – SDG) iskorenjivanja gladi u svetu (FAO et al., 2023).

Slika 6. Projekcija neuhranjenosti (broja neuhranjenih ljudi) u svetu

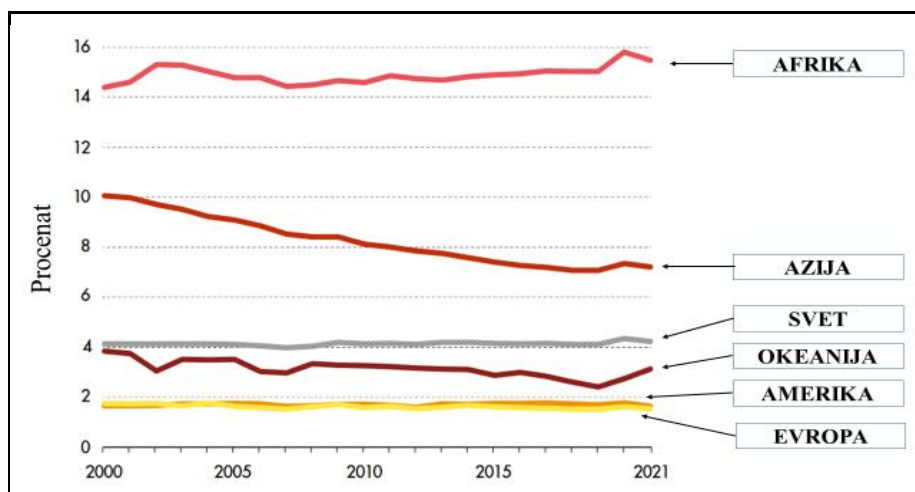
Izvor: FAO et al., 2023.

Iako mnogi autori i organizacije, poput FAO (2022a & 2022b) ukazuju na očekivana kretanja na globalnom tržištu hrane, pritom uvažavajući različite rizike i detaljno analizirajući uticaj zdravstvenih, geo-političkih faktora u svetu i drugih relevantnih činilaca, kao i ulogu pojedinih zemalja ključnih izvoznika ili/i proizvođača pojedinih agro-prehrambenih proizvoda, ipak, problem gladi, snabdevanja hranom, odnosno, obezbeđenja dovoljne količine i kvaliteta hrane, zatim pitanje cena hrane itd., i dalje ostaju kao nerešeni veliki problem na globalnom nivou.

Trendovi razvoja poljoprivrede u savremenim uslovima

Udeo poljoprivrede u globalnom BDP-u iznosi oko 4% (Slika 7), još od 2000. godine, uz male varijacije. Pritom je dodata vrednost poljoprivrede porasla za oko 84%, u periodu između 2000. i 2021. godine (FAO, 2023b).

Slika 7. Učešće poljoprivrede, šumarstva i ribarstva u BDP-u na globalnom i regionalnom nivou, u periodu 2000-2021. godine

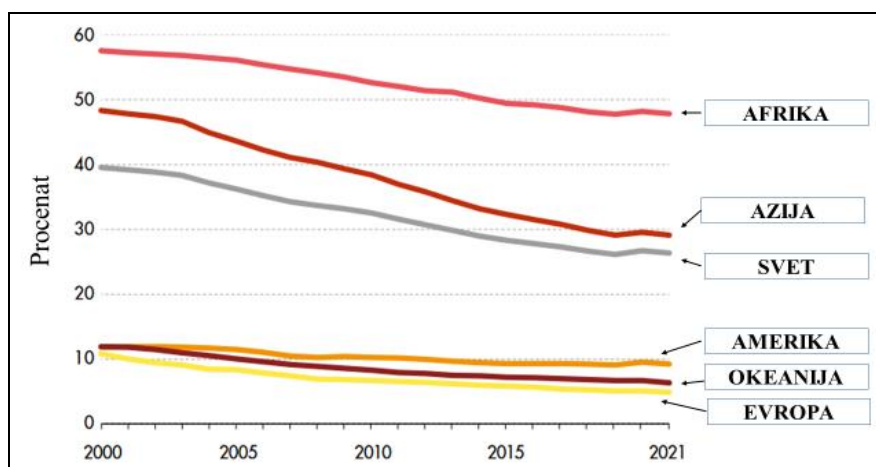
Izvor: FAO, 2023b.

Tokom proteklih decenija je učešće poljoprivrede u globalnom BDP-u opadalo, što se i očekivalo usled razvoja nepoljoprivrednih sektora i rasta ukupnog BDP-a. Zbog pandemije, odnosno, raznih ograničenja koja su uvedena iz tih razloga, zaustavljajući ili usporavajući razvoj mnogih nepoljoprivrednih sektora u svetu, dodata vrednost sektora industrije i usluga je opala, dok je dodata vrednost poljoprivrede nastavila da raste, što je rezultiralo rastom udela poljoprivrede, odnosno, poljoprivrede, šumarstva i ribarstva (u okviru ovog sektora dominira poljoprivreda, ali se statistički prikazuje celovito) u ukupnom BDP-u, tokom 2020. godine (FAO, 2023b). U periodu 2000-2021., najizraženije smanjenje udela poljoprivrede u BDP-u beleži Azija, a najveći udeo i istovremeno rast ovog udela beleži Afrika, dok Evropa i Amerika, kao i globalni pokazatelj (prosek za svet), imaju stabilno i relativno nisko učešće agrarnog sektora u BDP-u, bez većih varijacija, za razliku od Okeanije, gde osim brojnih variranja, tokom posmatranog perioda 2000-2021. godine, mada pretežno u pravcu smanjenja učešća poljoprivrede u BDP-u, uočava se rast ovog učešća od perioda pandemije. Što se tiče Srbije, 2000. godine je učešće poljoprivrede u BDP-u bilo oko 8,9%, pa se tokom narednih godina smanjivalo, naravno, uz određene varijacije, zbog niza ekonomskih i/ili

neekonomskih faktora, a zatim ovo učešće beleži rast od perioda pandemije Covid-19, pri čemu, ipak, 2021. godine, beleži smanjenje, sa učešćem od oko 5,7% (FAO, 2023b).

U pogledu radne snage zaposlene u sektoru agrara, na globalnom nivou poljoprivreda 2021. godine zapošljava oko 873 miliona ljudi (oko 27% zaposlene radne snage na globalnom nivou), što predstavlja smanjenje u poređenju sa 2000. godinom, kada je to bilo 1027 miliona ljudi ili oko 40% zaposlenih na globalnom nivou (Slika 8). Uočava se da Afrika, a zatim Azija imaju znatno veće učešće poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti, u odnosu na svetski prosek, dok su Evropa, Severna Amerika i Okeanija sa znatno manjim oslanjanjem na poljoprivredni sektor, kada je u pitanju zapošljavanje.

Slika 8. Učešće poljoprivrede, šumarstva i ribarstva u ukupnoj zaposlenosti, na globalnom nivou i regionalno, 2000-2021. godine

Izvor: FAO, 2023b.

Procentualno učešće sektora poljoprivrede, šumarstva i ribarstva u ukupnoj zaposlenosti u svetu, regionalno posmatrano (FAO, 2023b), pokazuje da, 2021. godine, Afrika ima najveći udeo ovog sektora u svojoj ukupnoj zaposlenosti (48%), zatim sledi Azija (29,3%), a sva ostala područja imaju znatno manje učešće ovog sektora u svojoj ukupnoj zaposlenosti. Kao što se na globalnom nivou smanjilo ovo učešće, u periodu 2000-2021. godine (sa oko 40% na oko 27%), tako se i u svim regionima smanjilo, odnosno, u Africi se smanjilo sa 57,7% na

48%, u Aziji sa 48,5% na 29,3%, u Americi sa 12,1% na 9,5%, u Okeaniji sa 12,2% na 6,6% i Evropi sa 11% na 5,1%, a i u Republici Srbiji se smanjilo ovo učešće, i to sa čak 27,2% u 2000. godini na svega 13,9% u 2021. godini.

U Evropi se, u periodu 2000-2021. godine, dvostruko smanjio broj zaposlenih u poljoprivredi, u Aziji se smanjio za oko 30%, dok je u Americi i Okeaniji vrlo malo promenjen, a u Africi je porastao broj zaposlenih u poljoprivredi, tako da sada najviše zaposlenih u poljoprivredi, kao i ranije, ima Azija (2000. godine oko 787 miliona zaposlenih, a 2021. godine 581 mil. zaposlenih u poljoprivredi), a zatim Afrika (2000. godine oko 161 mil. zaposlenih, a 2021. godine 229 miliona zaposlenih u poljoprivredi). Od ukupnog broja poljoprivrednika u svetu (872897 hiljada), 2021. godine, oko 66,6% je u Aziji, oko 26% u Africi, a samo 0,15% se odnosi na Okeaniju, dok se na Evropu odnosi oko 2%, a na Ameriku oko 5%. Što se tiče Srbije, 2000. godine je zaposlenih u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribarstva bilo oko 878 hiljada, a 2021. godine, gotovo dvostruko manje, tj. oko 439 hiljada ljudi (FAO, 2023b).

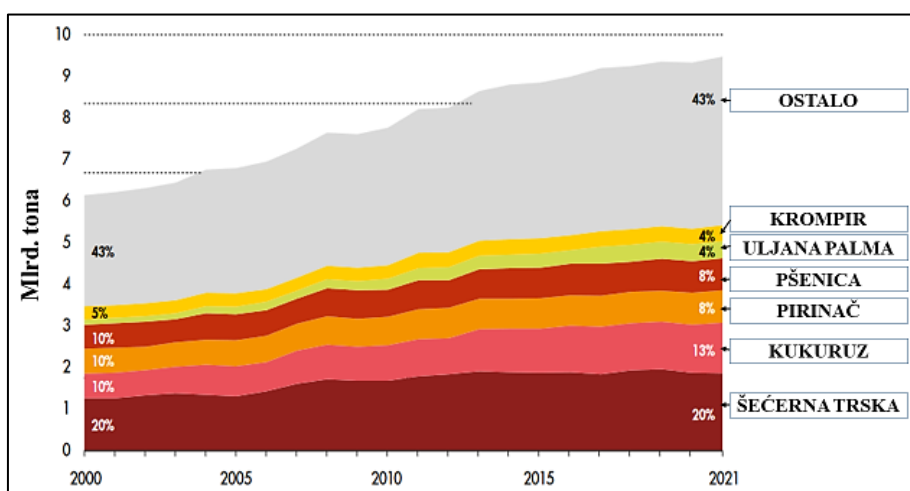
Kada je u pitanju izuzetno važan prirodni faktor poljoprivredne proizvodnje, odnosno, poljoprivredno zemljište, važno je istaći da su, u periodu 2000-2021. godine, površine poljoprivrednog zemljišta u svetu smanjene za oko 86 miliona hektara (FAO, 2023b). I pored toga, nesmetano se odvija proizvodnja ključnih poljoprivrednih useva.

Ukupna proizvodnja primarnih poljoprivrednih useva u svetu bila je 9,5 milijardi tona 2021. godine, što je oko 54% više nego 2000. godine. Pritom, četiri useva čine oko polovinu globalne proizvodnje primarnih poljoprivrednih proizvoda, a to su šećerna trska, kukuruz, pšenica i pirinač (Slika 9). Inače, procenjuje se da se oko polovina zasejanih površina u svetu nalazi pod žitaricama. Pritom je, na primer, proizvodnja biljnih ulja, porasla čak za 125% u periodu između 2000. i 2021. godine, podstaknuta naglim povećanjem proizvodnje palminog ulja i dr. (FAO, 2023b).

Zemlje vodeći proizvođači najzastupljenijih primarnih poljoprivrednih proizvoda u svetu jesu sledeće (FAO, 2023b, a podatak je za 2021. godinu): šećerna trska (najveću proizvodnju ostvaruju

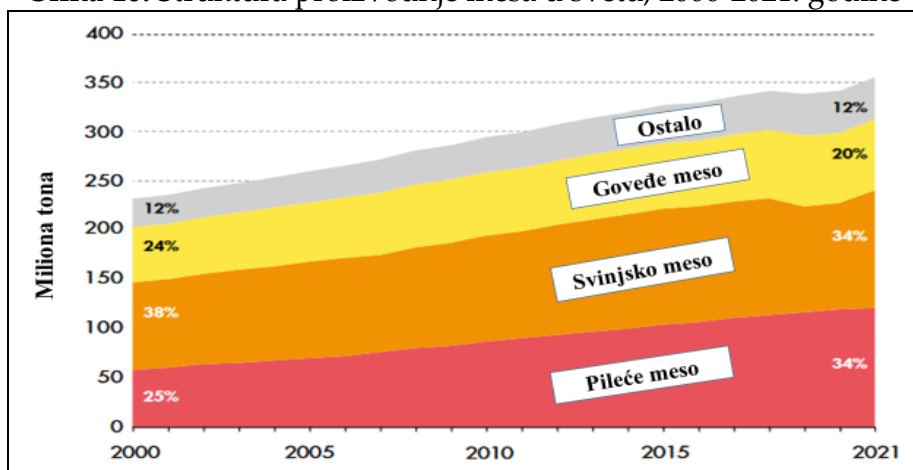
Brazil i Indija, a zatim Kina), kukuruz (najviše proizvode SAD i Kina, pa zatim Brazil), pirinač (najviše proizvode Kina i Indija, pa Bangladeš), pšenica (najviše proizvode Kina i Indija, pa Rusija), uljana palma (najviše proizvodi Indonezija, zatim sledi Malezija, pa Tajland), krompir (najviše proizvodi Kina, a zatim Indija i dr.).

Slika 9. Proizvodnja najzastupljenijih poljoprivrednih proizvoda u svetu, u periodu 2000-2021. godine

Izvor: FAO, 2023b.

Slika 10. Struktura proizvodnje mesa u svetu, 2000-2021. godine

Izvor: FAO, 2023b.

Što se tiče stočarstva, oko 357 miliona tona mesa je proizvedeno u svetu 2021. godine, odnosno, 53% više u odnosu na 2000. godinu, pri čemu se na pileće meso odnosi više od polovine tog porasta. Istovremeno, pileće meso je vrsta mesa koja je najviše proizvedena 2021. godine, kao i proizvodnja svinjskog mesa (sa po 34%) – Slika 10 (FAO, 2023b).

Prve tri zemlje vodeći proizvođači mesa u svetu su sledeće, posmatrano po najzastupljenijim vrstama mesa (FAO, 2023b, podatak za 2021. godinu): pileće meso (SAD, Kina i Brazil), svinjsko meso (Kina je vodeća, a zatim slede SAD i Španija), goveđe meso (SAD, Brazil i Kina). Osim primarnog cilja uzgoja stoke za proizvodnju mesa, za razvoj stočarstva bitna je i proizvodnja kravljeg mleka, koja u svetu ima rastući trend u periodu od 2000. godine do danas. Pritom se najveći deo proizvodnje ovog mleka u svetu, 2021. godine, odnosi na Aziju (44%), zatim Evropu (26%), Ameriku (22%), a vrlo mali udeo imaju Okeanija i Afrika. Od pojedinačnih zemalja, najveću proizvodnju kravljeg mleka ostvaruje Indija (23%), zatim slede SAD (11%), Kina (4%) itd. Osim navedenih oblasti, još jedan od značajnih segmenata razvoja stočarstva jeste proizvodnja jaja, pre svega, najzastupljenijih i najtraženijih na tržištu kokošijih jaja, a reč je o proizvodnji koja u svetu ima rastući trend u periodu od 2000. godine do danas. Pritom se najveći deo proizvodnje ovih jaja u svetu, 2021. godine, odnosi na Aziju (62%), zatim Ameriku (21%), Evropu (13%), a vrlo mali udeo imaju Afrika i Okeanija. Od pojedinačnih zemalja, najveću proizvodnju u ovoj oblasti ostvaruje Kina (34%), a zatim Indija i SAD (sa po 8%) itd. (FAO, 2023b).

U ukupnoj površini pod organskom poljoprivredom u svetu, koja je danas sve atraktivnija, zbog izvrsnog kvaliteta proizvoda i njihove zdravstvene bezbednosti, najveće učešće ostvaruje Okeanija, tj. Australija (46%) sa najviše organskih površina u svetu (preko 35 miliona hektara), dok ostale zemlje imaju daleko manje zasejanih organskih površina. Pritom, zemlje Evropske unije (EU), ali i druge zemlje u svetu, imaju izraženo i rastuće učešće organskih u ukupnim poljoprivrednim površinama na nacionalnom nivou, a u pojedinim zemljama taj udeo iznosi i preko 20%, dok na nivou EU iznosi oko 9,9% tokom 2021. godine (Eurostat, 2024; EC, 2024; Willer et al., 2023). Inače, učešće organskih površina u ukupnim poljoprivrednim površinama u

svetu iznosi oko 1,6%, pri čemu je ovo učešće najveće u Okeaniji (9,6%), u Evropi iznosi oko 3,8%, a u Srbiji samo 0,7%, iako u Srbiji iz godine u godinu rastu površine pod organskim usevima (FAO, 2023b).

Tabela 1. Odabrani indikatori proizvodnje poljoprivrednih proizvoda i međunarodne trgovine hranom u svetu, regionalno posmatrano

Geografsko područje	Indeks poljoprivredne proizvodnje 2021. (2014-2016 = 100)	Proizvodnja žitarica, u milionima tona, 2021.	Proizvodnja mesa, u hiljadama tona, 2021.	Vrednost uvoza hrane, u USD mlrd., 2021.	Vrednost izvoza hrane, u USD mlrd., 2021.
Svet	109,9	3070,6	357391,9	1707,6	1663,4
Afrika	114,1	216,0	22083,3	99,8	60,4
Amerika	107,5	777,4	111716,4	322,7	458,4
Azija	111,8	1475,4	152000,7	622,8	364,9
Evropa	104,9	549,7	65123,9	640,1	694,2
Okeanija	104,5	52,1	6467,5	22,2	85,5

Izvor: FAO, 2023b.

Što se tiče međunarodne trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, značajno je imati u vidu kolika se količina i vrednost ovih proizvoda uvozi/izvozi u svetu, kao i koji su pravci spoljnotrgovinske razmene u ovoj oblasti. Odabranih nekoliko indikatora proizvodnje bitnijih poljoprivrednih proizvoda i trgovine hranom u svetu, po regionima, prikazano je u Tabeli 1. Inače, u svetu je, 2021. godine, najveća proizvodnja žitarica, kao i mesa, kravljeg mleka i mnogih drugih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, uključujući proizvode akvakulture i šumarstva, ostvarena na području Azije, ali Azija nije i najveći izvoznik svih tih proizvoda. Regionalno posmatrano, 2021. godine, Evropa i Azija su zapravo najveći uvoznici hrane, a Evropa pritom ostvaruje najveći izvoz hrane. Žitarice su poljoprivredni proizvodi kojima se najviše trguje u svetu, kvantitativno posmatrano, pri čemu su Amerika i Evropa (2021. godine) najveći izvoznici, a Azija najveći uvoznik. Posmatrano po zemljama pojedinačno, najveći izvoznici pšenice (2021. godine), takođe kvantitativno posmatrano, jesu Rusija, Australija i SAD, a najveći uvoznici su Indonezija, Kina i Turska. Najveći izvoznik kukuruza (2021. godine), kvantitativno posmatrano, jesu SAD, a zatim Argentina i Ukrajina, a najveći uvoznik je Kina, pa zatim Meksiko i Japan. Najveći izvoznik pirinča (2021.), kvantitativno

posmatrano je Indija, zatim Tajland i Vijetnam, a najveći uvoznici su Kina, zatim Filipini i Bangladeš (FAO, 2023b).

Za Republiku Srbiju, u čijoj privrednoj strukturi poljoprivreda ima relativno veliku ulogu i značaj, pri čemu se ostvaruje pozitivan saldo spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, a u izvoznjoj strukturi agrara dominantno mesto imaju primarni proizvodi, pre svega, voće i žitarice, dok u uvozu dominiraju voće, povrće i drugi poljoprivredno-prehrambeni proizvodi, značajno je da prati svetske izvozne trendove i uvozne zahteve, tendencije u pogledu spoljnotrgovinske politike u agraru drugih zemalja, kao i sve druge relevantne globalne faktore, kako bi svoju proizvodnju i uvožno-izvoznju politiku u oblasti agrara prilagodila potrebama domaćih potrošača hrane i proizvođača poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, sve u cilju boljeg snabdevanja hranom, povećanja konkurentnosti domaćeg agrarnog sektora i razvoja savremenog agrobiznis sistema.

Zaključak

Istraživanje je potvrdilo da hrana i poljoprivreda oduvek imaju bitnu ulogu i poseban značaj u privredi i društvu, širom sveta, ali i da su ovi sektori vrlo često, istorijski posmatrano, bili praćeni mnogim negativnim uticajima, koji su neretko dovodili do niza ograničenja, poteškoća i različitih pratećih ekonomskih i neekonomskih negativnih efekata. I pored toga, značaj agro-prehrambenog sektora je ostao i dalje izuzetno veliki na globalnom i nacionalnom nivou. Naime, ni u savremenim uslovima digitalizacije i primene drugih naprednih tehnoloških dostignuća, ne dovodi se u pitanje značaj agro-prehrambenog sektora, jer poljoprivreda i snabdevanje hranom umnogome determinišu opstanak i razvoj čoveka, što je teško promeniti. Shodno tome, buduće pravce društveno-ekonomskog razvoja mnogih zemalja, uključujući Republiku Srbiju, osim, naravno, ka atraktivnim neagrarnim sektorima, treba značajnije usmeravati i ka proizvodnji hrane, odnosno, razvoju poljoprivrede i agrobiznisa u celini, ali na jedan savremeni i ekonomsko-ekološko-socijalno usklađen i prihvatljiv način. Naravno, sve to mora biti u skladu sa domaćim kapacitetima i međunarodnim izazovima sa kojima se danas svi sektori privrede suočavaju na tržištu i van njega. Problemi dostupnosti

hrane i gladi, odnosno, neuhranjenosti/pothranjenosti, ali i prehranjenosti/gojaznosti, danas i dalje postoje u svetu, pri čemu je i sama poljoprivredna proizvodnja neravnomerno raspoređena u svetu, zbog niza ograničenja, a međunarodna trgovina agrarnim proizvodima se odvija na način kojim ne uspeva da obezbedi hranu za sve delove sveta. Shodno tome se može zaključiti da, iako hrana i poljoprivredna proizvodnja imaju ogroman značaj za čoveka i time doprinose razvoju i u savremenim uslovima, ipak, mnoga bazična pitanja u ovim oblastima još uvek su ostala nerešena. Stoga, treba unaprediti razvojnu politiku i pravnu regulativu za ove oblasti, kako na globalnom nivou, tako i na nacionalnim nivoima, uključujući Republiku Srbiju, gde bi institucionalna unapređenja umnogome mogla doprineti efikasnijem korišćenju resursa u proizvodnji hrane i razvoju domaće poljoprivrede, kao i pri plasmanu hrane i ostalih poljoprivrednih proizvoda, odnosno, njihovih prerađevina.

Reference

1. Božić, D. & Papić, R. (2019). Merenje prehrambene (ne)sigurnosti i stanje u Srbiji i zemljama u okruženju. *Agroekonomika*, 48(82), 1-14.
2. Despotović, D., Ristić, L. & Knežević, M. (2022). Management of agrarian resources in the Republic of Serbia under COVID-19 pandemic. *The Impact of the Covid 19 pandemic on economy, resources and sustainable development* (pp. 151-161). Zaječar: Faculty of Management.
3. EC (2024). *Agriculture & rural development - Organic farming*. EU: European Commission. https://agriculture.ec.europa.eu/farming/organic-farming_en
4. Economist Impact (2022). *Global Food Security Index 2022*. Indianapolis: Corteva Agriscience.
5. Eurostat (2024). *Developments in organic farming*. EU: Eurostat.
6. FAO (2022a). *Food Outlook – Biannual Report on Global Food Markets*. Rome: FAO.
7. FAO (2022b). *The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the war in Ukraine*. Rome: FAO.
8. FAO (2023a). *World Food and Agriculture – Statistical Pocketbook 2023*. Rome: FAO. <https://doi.org/10.4060/cc8165en>
9. FAO (2023b). *World Food and Agriculture – Statistical Yearbook 2023*. Rome: FAO. <https://doi.org/10.4060/cc8166en>
10. FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO (2023). *The State of Food Security and*

- Nutrition in the World 2023*. Rome: FAO. <https://doi.org/10.4060/cc3017en>
11. FAO-FAOSTAT (2024). *FAOSTAT: Suite of Food Security Indicators*. Rome: FAO. www.fao.org/faostat/en/#data/FS
 12. Kharel, M., Dahal, B. M. & Raut, N. (2022). Good agriculture practices for safe food & sustainable agriculture in Nepal: A review. *Journal of Agriculture & Food Research*, 10, 100447. <https://doi.org/10.1016/j.jafr.2022.100447>
 13. Knežević, M. (2016). Novo zadružno zakonodavstvo. *Pravna riječ: časopis za pravnu teoriju i praksu*, 13(47), 429-444.
 14. Lukić, A., Bulatović, D. & Misirača, D. (2021). Challenges and problems of food producers in the conditions of the COVID 19 virus pandemic. *Ekonomski signali*, 16(1), 49-60. <https://doi.org/10.5937/ekonsig2101049L>
 15. Marković, M., Krstić, B. & Popović, S. (2022). Competitiveness of agri-food exports of the Republic of Serbia in the Covid-19 conditions. *Ekonomika poljoprivrede*, 69(1), 227-239. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj2201227M>
 16. Mićović, M. (2016). *Privredno pravo*. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
 17. Muhie, S. H. (2022). Novel approaches and practices to sustainable agriculture. *Journal of Agriculture and Food Research*, 10, 100446. <https://doi.org/10.1016/j.jafr.2022.100446>
 18. Mulagha-Maganga, A., Chiwaula, L., Kambewa, P. & Ngaiwi, M. (2024). A Ricardian analysis of the economic impacts of climate change on agricultural production in the low-income agrarian economy: Estimates from Malawi's 2010–2019 LSMS longitudinal data. *Journal of Agriculture and Food Research*, 15, 100995. <https://doi.org/10.1016/j.jafr.2024.100995>
 19. Ristić, L., Veselinović, P. & Despotović, D. (2024). Global trends and outlooks in agricultural development and food security. *International scientific conference 2023: Sustainable agriculture and rural development* (pp. 473-482). Belgrade: Institute of Agricultural Economics - IAE.
 20. Saccone, D. & Vallino, E. (2022). Food security in the age of sustainable development: Exploring the synergies between the SDGs. *World Development*, 152, 105815. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105815>
 21. Sgroi, F. (2023). Circular economy & sustainable agri-food systems. *Journal of Agriculture & Food Research*, 14, 100815. doi.org/10.1016/j.jafr.2023.100815
 22. UN (2015). *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. NY: United Nations.
 23. UN FAO (2023). *Europe and Central Asia: Regional Overview of Food Security and Nutrition 2023 – Statistics and trends*. FAO: Budapest. <https://doi.org/10.4060/cc8608en>

24. Von Grebmer, K., Bernstein, J., Wiemers, M., Reiner, L., Bachmeier, M., Hanano, A., Ní Chéilleachair, R., Foley, C., Sheehan, T., Gitter, S., Larocque, G., Fritschel, H., Geza, W. & Ndlovu, M. (2023). *2023 Global Hunger Index (GHI 2023)*. Bonn: Welthungerhilfe & Dublin: Concern Worldwide.
25. Willer, H., Schlatter, B. & Trávníček, J. (2023). *The World of Organic Agriculture - Statistics and Emerging Trends 2023*. Frick: Research Institute of Organic Agriculture FiBL & Bonn: IFOAM – Organics International.
26. Worku, A. & Terefe, M. (2023). Effect of climate change on food security. *Ratarstvo i povrtarstvo*, 60(1), 20-25.

FOOD AND AGRICULTURE AS FACTORS OF DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY CONDITIONS

Food and agriculture in all stages of development play a significant role, primarily because of the basic task of agriculture to produce food for people. Thereby, agriculture realizes a number of other functions, that is, it is characterized by multifunctionality. In accordance with that, the subject of research in this paper are contemporary trends in the world, in terms of food and agricultural development. The aim of the research is to point out the key global issues concerning food and agriculture, which are important for every country, including Serbia. The research results, based on data of the Food and Agriculture Organization (FAO), show that food and agriculture have had an important place in the world for decades, but also that they are accompanied by a series of different external influences, which very often lead to certain reversals, whereby, however, the importance of the agro-food sector is not in question. Accordingly, the future directions of socio-economic development of Serbia, apart from non-agricultural sectors, should be more significantly directed towards food production, that is, the development of agribusiness in Serbia.

Keywords: agriculture, food, global challenges, institutions, Republic of Serbia

ZAPADNI BALKAN: ANALIZA PRILIVA STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA

Marko Savićević*

Ivana Kostadinović**

Nikola Bošković***

Zemlje Zapadnog Balkana koje su sa zakašnjenjem ušle u proces ekonomske tranzicije, ne uspevaju u značajnijoj meri da iskoriste mogućnosti koje sa sobom donosi globalizacija i uklanjanje barijera slobodnom protoku kapitala, tehnologije, znanja, ljudi i informacija. I pored značajnog ulaska stranih direktnih investicija (SDI) u ove zemlje tokom poslednje dve decenije, one nisu uspele da na odgovarajući način unaprede tehnološki nivo proizvodnje i konkurentnost svojih privreda. Pitanje koje se nameće je u kojoj meri proces globalizacije i značajan priliv SDI transnacionalnih korporacija u zemlje Zapadnog Balkana utiče na konkurentnost njihovih privreda. Ovo pitanje je od suštinske važnosti jer vlade tranzicionih zemalja smatraju da će SDI istovremeno omogućiti okončanje procesa tranzicije i uključivanje tranzicionih privreda u globalne investicione i trgovinske tokove.

Ključne reči: globalizacija, strane direktne investicije (SDI), transnacionalne korporacije (TNK), tranzicija, Zapadni Balkan

Uvod

Poslednje dve decenije XX veka i prve dve decenije XXI veka predstavljaju period u kojem globalno tržište igra važnu ulogu u regulisanju raspodele i preraspodele ekonomskih aktivnosti. Širom Evrope deluju nove ekonomske i političke snage, što je rezultat procesa tranzicije, globalizacije i procesa međunarodnih ekonomskih integracija. One deluju sve većim intenzitetom, kroz odabir trgovinskih tokova i

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: marko.savicevic@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: ivana.kostadinovic@eknfak.ni.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: nikolab@kg.ac.rs

povoljnih lokacija za plasman kapitala. Petrakos (2002) navodi da suočavanje sa ovim kumulativnim snagama primorava manje razvijene evropske zemlje na formulisanje i usklađivanje nacionalnih razvojnih politika sa aktuelnim globalnim tendencijama. Iza ovih snaga, kako ističe Petrakos (2002), uglavnom se krije krupni kapital transnacionalnih korporacija (TNK) koje imaju nameru da preoblikuju ekonomsku mapu Evrope i prošire domen svog uticaja.

Ćulahović (2007) navodi da TNK, kroz svoje geografski raširene operacije, i države, kroz svoje trgovinske, investicione i industrijske politike, oblikuju i preoblikuju globalnu ekonomsku mapu sveta, dok dinamične tehnološke promene u transportnim, informacionim i komunikacionim tehnologijama i proizvodnim procesima ubrzavaju globalizaciju i industrijalizaciju proizvodnje dobara i usluga. Dunning (1992) navodi da transnacionalizacija neposredno utiče na alokaciju i upotrebu svih vrsta resursa na planeti. Investicije nesumnjivo predstavljaju kanal preko kojeg TNK u savremenim uslovima vrše uticaj na gotovo sve ekonomije sveta. Saglasno tome, strana direktna ulaganja velikih svetskih kompanija u inostranstvu svakako determinišu dijamant konkurentske prednosti.

Velike TNK poseduju napredne veštine i znanja. Međutim, primena moderne i sofisticirane tehnologije TNK u tehnološki nerazvijenim zemljama zahteva prisustvo odgovarajućeg ljudskog kapitala u ekonomiji domaćina. Kako bi kapital TNK-a bio u funkciji ekonomskog rasta i razvoja zemlje domaćina, naglašava se važnost uvođenja naprednije tehnologije i zahtev za optimalnim apsorpcionim kapacitetima zemlje uvoznice kapitala. Saglasno tome, ističu Borensztein et al. (1998), jedna od ključnih odrednica ekonomskog rasta je uspostavljanje komplementarnosti SDI i ljudskog kapitala u procesu rasta produktivnosti. Drugim rečima, uticaj inostranog kapitala na ekonomski rast zavisi od nivoa ljudskog kapitala koji je dostupan u ekonomiji koja uvozi kapital.

SDI poslednjih decenija imaju sve veću važnost. Iskustva latinoameričkih zemalja govore da veliki deo SDI nije prešao u izvozno orijentisanu proizvodnju, već u delatnosti zasnovane na resursima

i u sektor usluga. Borensztein et al. (1998) navode da izvestan broj firmi u nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju nisu u stanju da ulože potrebne napore kako bi postale konkurentne u visokotehnološkim aktivnostima.

Pored direktnih finansijskih sredstava koje generišu, SDI igraju izuzetno važnu ulogu u modernizaciji nacionalne ekonomije i podsticanju privrednog rasta. Upravo iz tih razloga, vlade većine zemalja dale su prednost ovom pitanju i ulažu sve napore da pronađu efikasne i neškodljive načine da privuku što veći stok SDI. Pritom, SDI imaju i niz drugih pozitivnih efekata, među kojima su uvođenje novih proizvodnih procesa, menadžerskih veština, tehnoloških transfera i znanja na novo tržište, kao i podsticanje međunarodne finansijske integracije. Lee & Chang (2009) smatraju da SDI na dva načina mogu ubrzati ekonomski rast, i to putem prelivanja kapitala koje olakšava usvajanje nove tehnologije u proizvodnom procesu, i putem stimulisanja prenosa ideja, veština i znanja, kako u smislu obuke na radu i sticanja veština, tako i uvođenjem alternativnih upravljačkih modela i efikasnijih organizacionih varijanti.

Estrin i Uvalić (2013) ističu da je sprovođenje procesa privatizacije u većini zemalja Zapadnog Balkana bilo odloženo zbog nepovoljnih političkih okolnosti tokom 90-ih godina XX veka, što je doprinelo vrlo ograničenom prilivu SDI u ranim godinama tranzicije i njihovom intenzivnijem dolasku tek 2000-ih. Stanje u pogledu međunarodne integracije, tj. transnacionalizacije privreda regiona Zapadnog Balkana, praćene intenzivnijim prilivom SDI, drastično se popravilo početkom 2000-ih, naročito tokom druge dekade XXI veka.

Veliki deo SDI transnacionalnih korporacija u zemljama Zapadnog Balkana, kroz proces privatizacije, prvobitno se koncentrisao u sektorima namenjenim domaćoj potrošnji, poput finansijskih usluga i telekomunikacija. Kako je ovaj izvor u velikoj meri zasićen, navode Sanfey et al. (2016), zemlje u regionu se više fokusiraju na privlačenje SDI u proizvodne, i naročito u trgovinske sektore, koji doprinose izvoznim kapacitetima, a ne domaćoj potrošnji.

Strategije i motivi transnacionalnih korporacija

Većina TNK obavlja svoje međunarodno poslovanje tako što plasira SDI u različite zemlje širom sveta. Investirajući u inostranstvu, TNK su povećale promet poslednjih decenija i na taj način su se razvile u moćne i superiorne multinacionalne ekonomske gigante. Značajan deo spoljne trgovine danas podrazumeva kretanje robe i kapitala unutar globalno organizovanih kompanija. Njihova strategija je povećanje profitabilnosti čitavog lanca koji se sastoji od različitih delova globalne korporacije. Globalne kompanije svoje poslovanje, od istraživanja i razvoja preko proizvodnje i distribucije do finalne prodaje i marketinga, organizuju kao međunarodno integrisani kompleks. TNK crpi resurse iz najjeftinijih izvora, proizvodi ili dovršava montažu na mestu sa najjeftinijom radnom snagom, a njeni upravljački i tehnički resursi se koriste u skladu sa principom ekonomičnosti. Na taj način se kompanije uspešno pozicioniraju na tržištima pojedinih zemalja i u konkurentskoj utakmici sa domaćim firmama često bivaju mnogo uspešnij.

Odluka TNK o investiranju u inostranstvu zavisi od niza faktora i od osnovnog motiva za preduzimanje investicionog poduhvata. Dunning (1998) razlikuje tržišno orijentisane SDI, resursno orijentisane SDI, SDI orijentisane ka generisanju efikasnosti i strateški orijentisane SDI (Copenhagen Economics, 2016, 15). Kod tržišno orijentisane SDI (Market-seeking FDI), odluka TNK o lokaciji tržišno orijentisanih SDI zavisiće od atraktivnosti stranog tržišta u pogledu infrastrukture, transportnih troškova i drugih faktora koji opredeljuju investicionu klimu. Drugim rečima, multinacionalne kompanije su usmerene ka osvajanju novih tržišta, odnosno rastu tržišnih udela na međunarodnom nivou. Resursno orijentisane SDI (Resource-seeking FDI) podrazumevaju investiranje u inostranstvu kako bi se došlo do kritičnih inputa neophodnih u proizvodnji, a koji su opredeljujući za konkurentnost kompanije (prirodni resursi, niskokvalifikovana radna snaga, kvalifikovana radna snaga i sl.). TNK su saglasno tome često usmerene u oblasti eksploatacije prirodnih resursa. Opredeljenje za SDI orijentisane ka generisanju efikasnosti (Efficiency-seeking FDI) zavisi od operativnih troškova u inostranstvu (npr. plata, poreza i

troškova energije) u odnosu na matičnu državu. Drugim rečima, TNK će alocirati vlastite poslovne aktivnosti u državama u kojima će iskoristiti njihove komparativne prednosti. Kod strateški orijentisanih SDI (Strategic-seeking FDI), TNK mogu imati određene strateške motive za investiranje u inostranstvu: poboljšanje kvaliteta postojećih proizvoda, uvođenje novih proizvoda ili koristi od povoljnog regulatornog okvira.

Generalno, glavni motivi TNK u zemljama Zapadnog Balkana bili su osvajanje lokalnih tržišta, postizanje proizvodne efikasnosti na bazi jeftine radne snage i prisvajanje prirodnih i privrednih resursa koji su se mogli steći po pristupačnoj ceni. Izostala su visokotehnološka ulaganja koja bi dala suštinski doprinos dinamičnom ekonomskom razvoju i rastu konkurentnosti zapadnobalkanskih zemalja (Maksimović, 2020). Vođene motivom maksimiziranja dobiti, ili povećanjem prihoda ili smanjenjem troškova, TNK se integrišu u međunarodnu privredu putem SDI. Ova dimenzija njihovog angažmana omogućena je politikom liberalizacije, brzim tehnološkim promenama i pojačanom konkurentnošću u globalnoj ekonomiji. Dosadašnja praksa je pokazala da su TNK, usmerene na tržište Zapadnog Balkana, primenjivale različite strategije, od kojih su najzastupljenije bile strategija orijentisana ka resursima i strategija osvajanja tržišta. Moglo bi se konstatovati da su TNK u različitim industrijama u zemljama Zapadnog Balkana izgradile vodeću poziciju opredeljivanjem za različite strategije upravljanja SDI. Nerazvijena konkurencija, mali troškovi ulaska i korišćenje izdašnih vladinih subvencija stvorilo je plodno tlo za uspešnu primenu različitih strategija („strategija prvog koraka“, strategija „praćenje lidra“ i strategija „globalne partije šaha“).

Priliv SDI u zemljama Zapadnog Balkana

Kako bi pokrenule ekonomsku aktivnost, usled odsustva domaće štednje, zemlje regiona Zapadnog Balkana usredsredile su se na privlačenje SDI. Kako ističe Kas (Cass, 2007), vladalo je uverenje da će SDI doprineti rešavanju problema restrukturiranja državnih preduzeća,

unapređenju izvozne strukture, tehnološkoj modernizaciji proizvodnje i nadogradnji veština, znanja i menadžerske stručnosti. Pritom, priliv SDI može imati pozitivne implikacije na jačanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Nakon slabog interesovanja stranih investitora za ekonomije Zapadnog Balkana 90-ih godina XX veka, tokom 2000-ih je došlo do rasta priliva SDI podstaknutog tranzicijom, pre svega programima liberalizacije, privatizacije i restrukturiranja preduzeća i blagim poboljšanjem makroekonomskih performansi (Estrin & Uvalić, 2013).

Uopšteno govoreći, čini se da je tempo strukturnih reformi presudan za privlačenje SDI. Češka, Mađarska i Poljska, koje važe za najuspešnije tranzicione zemlje, privukle su veći stok kapitalno intenzivnih SDI, zahtevajući od stranih investitora značajnu i dugoročnu uključenost u lokalnu ekonomiju. Imajući u vidu iskustva uspešnih tranzicionih privreda, Resmini (2000) je isticao da je prioritet manje naprednih zemalja u tranziciji trebalo da bude stabilizacija celokupnog poslovnog okruženja kako bi se privukao visok i održiv nivo SDI u proizvodnom sektoru. Uprkos mnogobrojnim pozitivnim pomacima, zemlje Zapadnog Balkana su imale strukturne probleme koji su postali očigledni, naročito nakon izbijanja globalne ekonomske krize 2007-2009. godine. Tokom godina se nagomilavalo mnogo problema koji su postali neodrživi – potrošnja veća od proizvodnje koja se finansira stranom štednjom i investicijama, sve veći deficit tekućeg računa, ogromna nezaposlenost, nezadovoljavajuće restrukturiranje preduzeća i neadekvatne strukturne promene koje su favorizovale uslužni sektor.

Generalno se može konstatovati da priliv SDI na Zapadni Balkan znatno zaostaje za prilikom u EU. Vidljiva posledica globalne krize s kraja prve decenije XXI veka bila je nagli pad SDI u region, praćen trendom stagnacije. Iako je Srbija u ukupnom iznosu najveći primalac SDI, Crna Gora je poslednjih godina imala najveći udeo stranog kapitala po stanovniku. Ipak, region značajno zaostaje za Evropskom unijom u pogledu priliva SDI po stanovniku. Naime, prema studiji koju su sprovedi Sanfey & Milatović (2018), prosečna stopa SDI po glavi stanovnika na Zapadnom Balkanu iznosila je oko 2.600 EUR, dok je u

Evropskoj uniji iznosila oko 14.300 EUR.

U tabeli 1 predstavljen je kumulativni priliv SDI u zemljama Zapadnog Balkana tokom period 2010-2022.

Tabela 1. Kumulativni priliv SDI (u milionima USD) u regionu Zapadnog Balkana, 2010-2022. Godine

	Albanija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Severna Makedonija	Srbija
2010	3255	6709	4231	4351	24933
2011	4399	7127	4209	4678	27684
2012	4303	7564	4707	4863	29344
2013	3931	8503	5192	5489	35374
2014	4295	7507	4897	4885	33165
2015	4337	7161	4881	4790	32616
2016	4985	7140	4572	4909	33959
2017	6742	8553	5388	5634	42009
2018	7664	8635	5355	6077	44522
2019	8188	8777	5414	6408	48285
2020	9608	9672	5819	7181	57410
2021	10081	9432	5360	7133	57487
2022	11397	9323	5681	7479	59291

Izvor: UNCTAD, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual*, <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/US.FdiFlowsStock>, 24.03.2024, 22:32

Srbija je ostvarila najveći stok SDI u regionu. Kumulativni priliv SDI bio je značajno veći u odnosu na sve preostale zemlje tokom čitavog posmatranog perioda. Nakon 2010. godine kada je zabeležen stok SDI u iznosu od 24,9 milijardi USD, priliv je u predstojeće tri godine imao kontinuiran rast. Posle kratkotrajne stagnacije, već 2017. godine zabeleženo je novo povećanje od blizu 25%. Na kraju 2019., Republika Srbija je ostvarila kumulativni rast SDI od preko 48 milijarde USD, što je daleko više u odnosu na agregatni stok SDI u preostalim zemljama regiona. Interesantno, stok SDI je imao uzlazni trend i u godinama nakon COVID krize, a na kraju posmatranog perioda je dostigao iznos od 59,3 mlrd. USD (tabela 1).

Oslanjajući se na zvaničnu bazu podataka Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju, u tabeli 2 su prikazani godišnji neto prilivi SDI u zemljama Zapadnog Balkana. Analizirani podaci obuhvataju vremenski period 2010-2022. godine.

Tabela 2. Neto priliv SDI (u milionima USD) u regionu Zapadnog Balkana, 2010-2022. godine

	Albanija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Severna Makedonija	Srbija
2010	1051	406	760	213	2174
2011	876	497	558	479	5467
2012	855	395	620	143	1593
2013	1266	276	477	335	2425
2014	1111	550	498	273	2200
2015	946	361	699	240	2690
2016	1101	350	226	375	2595
2017	1149	492	559	205	3167
2018	1290	581	490	725	4412
2019	1288	458	416	446	4555
2020	1108	429	532	230	3863
2021	1234	587	699	556	5087
2022	1434	661	877	794	5465

Izvor: UNCTAD, Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/US.FdiFlowsStock>, 24.03.2024, 23:04

Sa izuzetkom Srbije, iz tabele 2 se može videti da su sve zemlje ostvarivale skromne godišnje neto prilive SDI. Albanija je tokom posmatranog perioda uspevala da premaši milijardu USD neto priliva SDI prosečno godišnje. Poređenja radi, Srbija je u istom periodu imala neto priliv od 3,5 milijardi USD prosečno godišnje. Za razliku od ove dve zemlje, Crna Gora, Severna Makedonija i Bosna i Hercegovina su ostvarile niske godišnje prilive SDI koji nisu premašili 900 mil. USD nijedne godini. Ne zanemarujući veličine posmatranih ekonomija, generalno se može konstatovati da je Srbija najprivlačnija za strane investitore.

Geografska distribucija neto priliva SDI

U nastavku je dat tabelarni prikaz distribucije priliva SDI u zemljama Zapadnog Balkana, 2010-2019. godine, prema zemljama iz kojih je ostvaren najveći priliv stranog kapitala. Mahom je reč o državama Evropske unije kojima su tržišta zemalja Zapadnog Balkana atraktivna zbog geografske blizine i relativno jeftine i kvalifikovane radne snage. Pored evropskih, u ekonomije Zapadnog Balkana

kapital najviše ulažu i kompanije iz najvećih zemalja sveta – SAD, Kine i Rusije, a poslednjih godina i jedan broj zemalja sa Bliskog istoka, poput Ujedinjenih Arapskih Emirata i Saudijske Arabije.

U sledećoj tabeli (3) prikazana je geografska distribucija neto priliva SDI u Srbiji u odnosu na zemlje iz kojih kapital dolazi, za period 2010-2019. godine.

Tabela 3. Geografska distribucija neto priliva SDI (u mil. EUR) u Srbiji prema zemljama iz kojih je ostvaren najveći priliv, 2010-2019. godine

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2010-2019
Austrija	146,4	156,2	55,3	151,8	119,2	352,5	232,4	248,7	211,3	284,4	1958,2
Francuska	16,5	111,7	13,5	99,3	51,5	76,5	72,4	85,0	716,3	-279,9	963,0
Holandija	206,0	242,0	2,9	379,8	372,7	361,7	341,8	542,8	350,7	707,0	3507,2
Hong Kong	0,2	13,0	2,0	22,6	3,9	42,4	122,2	36,4	457,6	68,3	768,5
Italija	41,7	130,8	81,6	67,4	101,1	144,9	-97,7	195,6	169,1	172,1	1006,8
Kina	2,0	5,0	0,0	-0,4	82,5	24,1	69,5	103,5	191,8	210,1	688,2
Luksemburg	7,0	812,8	65,4	102,7	85,5	172,3	232,9	7,6	45,6	114,8	1646,6
Mađarska	15,6	67,5	9,2	34,6	55,8	31,8	33,3	142,2	40,0	472,3	902,3
Nemačka	34,2	76,4	44,8	83,5	36,5	72,4	179,6	185,4	263,3	275,8	1251,9
Rusija	3,7	50,2	15,1	189,7	73,5	96,4	41,1	170,4	263,0	685,6	1588,7
SAD	54,6	24,0	26,2	22,1	8,5	38,5	16,8	37,6	70,4	187,0	485,6
Švajcarska	53,2	57,9	75,5	97,9	139,1	96,0	234,6	135,4	-4,6	448,4	1333,3
UAE	0,6	0,2	0,4	31,5	0,8	120,5	81,1	132,2	201,7	50,4	619,5
Velika Britanija	54,7	29,9	39,5	80,1	57,6	20,5	39,6	118,0	151,1	-162,1	428,9

Izvor: WIIW – *The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche)*, *wiiw FDI Database, FDI by partner, FDI net inflow*, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, 13. 03. 2021.

Prema zvaničnim podacima Bečkog instituta za međunarodne ekonomske studije (WIIW – Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), iz prikazane tabele (3) se uočava da su u Srbiju u posmatranom periodu najviše investirale kompanije sa sedištem u Holandiji (oko 3,5 mlrd. EUR). Iz Austrije je uloženo oko 2 mlrd. EUR u istom periodu, dok je iz Luksemburga i Rusije ukupan priliv iznosio približno po 1,6 mlrd. EUR. Značajni prilivi ostvareni su i iz Švajcarske (1,33 mlrd. EUR) i Nemačke (1,25 mlrd. EUR). Najveći godišnji neto prilivi SDI ostvareni su iz Luksemburga 2011. godine (813 mil. EUR), iz Holandije 2019. (707 mil. EUR) i iz Rusije 2019. godine (686 mil. EUR).

Uočljiv je trend tokom poslednjih nekoliko godina da sve više SDI dolazi iz Nemačke, Kine i SAD-a. Već četiri godine (2016-2019.) beleži se kontinuiran rast priliva iz ovih zemalja. Iz Kine je ušlo skoro dva puta više SDI u 2018. i 2019. u odnosu na 2017. godinu. Nemačka je povećala investicije u Srbiji u formi SDI za 42% u 2018. u odnosu na godinu ranije (tabela 3).

U narednoj tabeli predstavljena je geografska distribucija neto priliva SDI u Albaniji za vremenski period 2013-2019. godine (tabela 4).

Tabela 4. Geografska distribucija neto priliva SDI (u mil. EUR) u Albaniji prema zemljama iz kojih je ostvaren najveći priliv, 2013-2019. godine

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2013-2019
Austrija	45,1	-11,9	23,1	23,1	55,0	56,1	73,9	264,4
Francuska	-1,0	-3,7	15,6	19,8	83,0	98,5	65,8	277,9
Grčka	13,2	118,5	41,0	10,3	27,2	-27,8	4,6	187,0
Holandija	70,4	82,0	64,7	119,8	126,9	169,8	235,9	869,7
Italija	82,9	37,8	11,2	45,7	61,6	52,9	120,8	412,9
Nemačka	7,8	21,9	7,1	18,7	-20,4	21,2	18,2	74,4
SAD	16,1	35,3	3,5	10,2	3,3	13,7	19,7	101,8
Švajcarska	-46,1	73,7	146,0	432,6	338,6	355,0	208,8	1508,6
Turska	47,6	63,3	85,1	76,2	45,1	97,8	50,8	465,8
Velika Britanija	-1,1	4,8	11,9	6,5	9,0	7,9	18,0	57,0

Izvor: WIIW – *The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche)*, *wiiw FDI Database, FDI by partner, FDI net inflow*, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, 13. 03. 2021.

U Albaniju je najveći iznos SDI u prethodnom periodu dolazio iz Švajcarske (1,5 mlrd. EUR). Značajno učešće u strukturi neto priliva SDI u Albaniji imaju firme iz Holandije (870 mil. EUR), Turske (465 mil. EUR) i Italije (413 mil. EUR). Najveći godišnji neto priliv ostvarile su kompanije iz Švajcarske 2016. godine (433 mil. EUR). O dominantnom učešću švajcarskih i holandskih kompanija u prilivu SDI u Albaniji govori podatak da je on 29% veći u odnosu na priliv iz svih drugih zemalja predstavljenih u prethodnoj tabeli (4).

U tabeli 5 prikazana je geografska distribucija neto priliva SDI u Bosni i Hercegovini, 2010-2019. godine, prema državama iz kojih je ostvaren najveći priliv inostranog kapitala.

Tabela 5. Geografska distribucija neto priliva SDI (u mil. EUR) u Bosni i Hercegovini prema zemljama iz kojih je ostvaren najveći priliv, 2010-2019. godine

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2010-2019
Austrija	30,7	70,3	68,3	4,3	87,5	2,7	57,7	43,0	45,4	31,0	440,8
Holandija	24,4	7,4	0,8	16,7	13,3	42,6	29,5	-1,7	49,4	-1,5	181,0
Hrvatska	43,5	16,7	44,0	9,5	45,4	82,5	72,9	81,6	58,8	59,9	515,0
Italija	8,5	2,4	14,6	11,5	12,3	33,9	12,9	24,0	10,6	7,2	137,9
Luksemburg	4,0	30,8	10,9	33,0	18,0	31,6	22,1	25,3	18,9	14,3	208,9
Nemačka	17,5	19,6	19,3	18,8	-3,1	26,7	1,0	29,5	44,6	8,3	182,2
Rusija	45,6	71,7	75,4	-42,4	100,1	14,6	-22,6	-3,5	72,6	108,4	419,9
Saudijska Arabija	12,0	-0,1	22,7	14,9	8,5	8,9	17,6	8,8	7,4	11,0	111,7
Srbija	20,7	56,2	41,8	53,5	16,9	18,8	-13,2	29,1	0,2	8,5	232,6
Velika Britanija	-3,7	2,9	-0,4	27,5	38,6	19,2	27,3	-5,8	51,1	43,5	200,1

Izvor: WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), wiiw FDI Database, FDI by partner, FDI net inflow, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, 13. 03. 2021.

Najveći iznos neto priliva SDI u Bosni i Hercegovini imale su kompanije iz susedne Hrvatske (515 mil. EUR), Austrije (440 mil. EUR) i Rusije (420 mil. EUR). Jedino su ruske kompanije ostvarile vrednost godišnjeg neto priliva preko 100 mil. EUR tokom posmatranog perioda (2010-2019), i to 2014. i 2019. godine.

U narednoj tabeli (6) je prikazana geografska distribucija neto priliva SDI u Severnoj Makedoniji, prema zemlji porekla stranog kapitala, tokom druge dekade XXI veka, koji je za oko četvrtinu manji u odnosu na priliv SDI Bosne i Hercegovine.

Tabela 6. Geografska distribucija neto priliva SDI (u mil. EUR) u Severnoj Makedoniji prema zemljama iz kojih je ostvaren najveći priliv, 2010-2019. godine

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2010-2019
Austrija	-10,6	48,1	47,7	56,3	26,2	18,0	35,2	29,5	49,3	31,4	331,0
Belgija	0,1	0,8	14,5	13,4	5,5	16,6	4,4	14,5	6,9	14,2	90,8
Grčka	15,2	14,8	2,1	-0,9	-3,3	43,8	-15,7	27,1	23,6	29,7	136,4
Holandija	0,5	136,6	8,1	37,1	40,1	94,4	11,0	-37,6	48,9	-1,8	337,3
Italija	1,6	9,6	2,1	5,7	11,5	10,4	20,0	4,2	19,3	16,5	100,9
Kina	0,2	0,2	0,0	-0,1	-3,9	6,1	26,3	25,8	23,0	25,3	103,0
Nemačka	11,9	10,7	12,1	32,0	45,8	39,3	48,5	47,6	46,6	48,6	343,0

Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2010-2019
Slovenija	19,7	19,1	8,8	38,0	-6,6	-7,7	4,6	19,4	37,5	37,5	170,3
Turska	15,5	77,1	23,5	22,8	17,1	27,0	33,0	6,6	33,9	55,5	312,0
Velika Britanija	31,6	-59,3	0,5	45,1	39,2	-37,6	50,3	22,7	204,8	-78,7	218,6

Izvor: WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), wiiw FDI Database, FDI by partner, FDI net inflow, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, 13. 03. 2021.

Posmatrajući podatke iz prethodne tabele (6), uočava se da su najveće učešće u strukturi neto priliva SDI u Severnoj Makedoniji beležile kompanije iz Nemačke, Holandije, Austrije i Turske. Kompanije iz ovih zemalja ostvarile su preko 1,3 mlrd. EUR neto priliva SDI tokom posmatranog desetogodišnjeg perioda. Najveći godišnji neto priliv ostvarile su holandske kompanije 2011. godine u približnom iznosu od 137 mil. EUR.

U narednoj tabeli (7) je predstavljena geografska distribucija neto priliva SDI u Crnoj Gori prema zemljama iz kojih je ostvaren najveći priliv (2010-2019).

Tabela 7. Geografska distribucija neto priliva SDI (u mil. EUR) u Crnoj Gori prema zemljama iz kojih je ostvaren najveći priliv, 2010-2019. godine

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2010-2019
Austrija	57,7	-4,4	4,8	10,8	4,7	252,3	13,1	3,6	-30,6	7,8	319,8
Azerbejdžan	-	-	-	-	-	17,0	47,2	66,1	-	-	130,2
Holandija	-3,3	0,3	67,6	-17,5	49,5	64,8	-2,3	1,2	1,5	20,0	181,9
Mađarska	35,9	13,7	20,7	0,2	-1,7	7,7	18,0	-6,3	58,1	53,4	199,7
Nemačka	10,8	4,6	12,7	18,7	18,4	7,9	14,1	23,7	2,1	18,8	131,8
Rusija	89,5	108,2	158,2	131,8	117,4	57,4	37,9	43,6	52,6	48,9	845,5
Srbija	67,7	15,7	14,9	1,6	19,0	31,1	8,8	2,3	24,8	-4,6	181,3
Švajcarska	60,5	26,1	35,0	34,0	49,7	27,8	28,2	36,3	31,9	13,8	343,5
Turska	3,3	0,9	25,0	22,6	14,3	14,7	15,0	22,6	51,2	29,0	198,6
UAE	4,7	16,0	12,1	11,6	11,8	21,4	19,6	113,5	23,7	25,3	259,7

Izvor: WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), wiiw FDI Database, FDI by partner, FDI net inflow, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, 13. 03. 2021.

Tabela 7 pokazuje da se ubedljivo najveći neto priliv SDI odnosi na Rusiju (približno 850 mil. EUR). Slede švajcarske kompanije sa ostvarenim prilivom SDI od 344 mil. EUR i austrijske kompanije sa 320 mil. EUR. Najveći godišnji neto priliv tokom posmatranog

perioda ostvarile su austrijske firme 2015. godine sa vrednošću godišnjeg neto priliva SDI od preko 250 mil. EUR.

Sektorska distribucija neto priliva SDI

Porast SDI poslednjih godina zabeležen je u gotovo svim zemljama regiona Zapadnog Balkana. Srbija je 2018. godine postala drugi najveći primalac SDI među tranzicionim ekonomijama. Strateški položaj Srbije u okviru regiona Zapadnog Balkana olakšava ulaganje u sektor logistike, što je slučaj sa udelom francuskog *Vinci Airports* u aerodromu Nikola Tesla u Beogradu. Prirodni resursi (posebno bakar) takođe privlače kompanije koje traže resurse. Na primer, kineska rudarska firma *Zijin Mining Group* preuzela je proizvodnju bakra u RTB Bor. SDI imaju rastući trend u automobilskom klasteru u Srbiji (britanski proizvođač žice *Essex Europe* i kineski proizvođač kablova *Yazaki*) imaju koristi od kvalifikovane radne snage. Konačno, baza znanja u Srbiji privlači sektor istraživanja i razvoja, poput razvojnog centra nemačke kompanije *Continental's* u Novom Sadu (UNCTAD, 2019, 57).

Generalno se može tvrditi da zemlje regiona Zapadnog Balkana imaju prilično raznoliku strukturu SDI po privrednim delatnostima. Najveći udeo imaju transport, skladištenje i telekomunikacije (Albanija i Srbija), industrijska proizvodnja (Bosna i Hercegovina, Srbija i Severna Makedonija), finansijsko posredovanje (Srbija i Bosna i Hercegovina), građevinarstvo, sa posebnim akcentom na izgradnju putne infrastrukture (Crna Gora, Srbija, Albanija) i eksploatacija prirodnih resursa (Albanija i Srbija).

U narednoj tabeli (8) dat je detaljan prikaz priliva SDI u Srbiji prema privrednim delatnostima iskazan u EUR, za vremenski period 2011-2019. godine.

Tabela 8. Struktura neto priliva SDI (u mil. EUR) prema privrednim delatnostima, Republika Srbija, 2011-2019. godine

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	9,8	3,9	65,8	-0,3	63,8	43,3	72,0	151,2	154,7
vađenje rude i kamena	56,8	19,1	179,9	26,0	22,1	-33,0	102,5	415,2	402,3
prerađivačka industrija	441,1	177,1	679,2	535,2	721,1	749,5	634,3	929,5	924,8
snabdevanje el. energijom, gasom i parom	12,9	9,2	9,0	9,9	12,8	15,0	52,2	9,4	10,2
vodosnabdevanje, kanalizacija i upravljanje otpadom	10,8	0,9	12,1	17,7	17,9	13,6	11,1	20,7	21,6
građevinarstvo	93,4	96,7	67,1	162,7	264,5	272,9	406,8	471,5	457,1
trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila	883,3	243,5	300,0	224,8	208,5	138,2	312,3	323,9	317,8
saobraćaj i skladištenje	33,7	13,5	70,8	-9,4	68,5	68,6	22,4	654,4	660,1
usluge smeštaja i ishrane	14,9	-5,5	-3,1	-1,9	7,0	2,9	16,3	7,6	9,4
informacije i komunikacije	76,1	-534,6	28,5	46,8	108,1	120,7	197,9	-204,4	-212,4
finansijske delatnosti i delatnosti osiguranja	406,2	130,8	141,5	358,0	484,0	447,0	367,5	425,3	494,8
poslovanje nekretninama	144,4	51,1	-55,7	24,7	57,6	124,5	221,7	161,2	132,0
stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	29,9	65,8	4,1	83,6	27,1	141,2	65,0	63,2	61,8
administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	19,2	2,6	30,2	-9,6	14,3	11,8	39,4	13,8	21,2
obrazovanje	0,6	0,5	1,1	1,4	0,3	0,1	0,1	0,6	0,7
zdravstvo i socijalna zaštita	0,0	.	0,1	0,1	-0,1	-0,2	2,1	0,4	0,4
umetnost, zabava i rekreacija	0,4	0,4	-1,4	-14,9	4,2	0,0	16,1	1,1	2,0
ostale uslužne delatnosti	1,1	0,4	1,3	1,4	0,3	1,5	0,5	0,8	1,0
neraspoředene SDI	1,2	8,9	17,3	44,4	32,1	9,3	7,9	19,0	36,4
UKUPNO SDI	2235,8	284,1	1547,9	1500,5	2114,2	2126,9	2548,1	3464,5	3495,8

Izvor: WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), wiiw FDI Database, FDI by activities, FDI net inflow, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, pristup izvoršen 06. 03. 2021.

U tabeli 8 se uočava da je najveći priliv SDI Srbija ostvarila 2019. godine, u iznosu od oko 3,5 milijardi EUR. Visoka vrednost priliva SDI ostvarena je još 2018. (oko 3,46 milijardi EUR). Primetno je da od 2014. konstantno raste priliv SDI. Najniži neto priliv Srbija je zabeležila 2012. godine u iznosu od 284 mil. EUR-a. Posmatrano po privrednim delatnostima, najatraktivniji je bio proizvodni sektor koji je u poslednje dve posmatrane godine zabeležio priliv SDI od 930 mil. EUR (2019. godina), odnosno 925 mil. EUR (2018. godina). Izuzev industrije, najveću privlačnost za SDI imali su sektori finansija i osiguranja, sa rekordnim prilivom SDI u 2019. (približno 900 mil. EUR), zatim trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila (najveći priliv ostvaren 2011. godine – 883 mil. EUR), kao i delatnosti građevinarstva, saobraćaja i skladištenja i vađenja rude i kamena.

Privredne delatnosti u kojima je priliv SDI tokom druge decenije XXI veka bio vrlo nizak su poljoprivreda, javna administracija, obrazovanje, zdravstvo i socijalni rad. Poslednjih godina sve više na značaju dobijaju aktivnosti sa nekretninama, na snabdevanje električnom energijom, gasom i parom i informaciono-komunikacione delatnosti. Za razliku od Srbije, ostale zemlje regiona ostvarile su daleko skromniji priliv SDI. U tabeli 9 prikazana je struktura neto priliva SDI Bosne i Hercegovine u posmatranom devetogodišnjem periodu.

Tabela 9. Struktura neto priliva SDI (u mil. EUR) prema privrednim delatnostima, Bosna i Hercegovina, 2011-2019. godine

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	0,9	4,2	1,0	-0,7	2,8	3,2	1,1	1,3	-7,6
vađenje rude i kamena	6,4	12,4	1,1	36,0	10,7	6,6	5,2	14,7	20,3
prerađivačka industrija	30,1	12,8	-3,2	108,8	62,7	100,0	86,9	228,4	100,4
snabdevanje el. energijom, gasom i parom	27,7	2,3	14,5	3,1	7,5	16,5	32,2	18,9	38,7
vodosnabdevanje, kanalizacija i upravljanje otpadom	0,0	1,4	-0,7	-0,5	-0,4	-1,3	-0,4	1,9	0,8
građevinarstvo	4,4	-3,8	0,9	-1,6	1,6	-1,1	16,5	10,8	16,0
trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila	96,9	94,9	14,5	50,7	28,9	83,1	87,6	48,9	59,3
saobraćaj i skladištenje	0,6	5,8	-3,6	0,5	0,6	1,7	1,3	1,6	1,4

Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
usluge smeštaja i ishrane	6,7	2,8	9,4	14,0	-0,5	2,7	-4,1	1,2	0,3
informacije i komunikacije	6,3	3,5	27,5	5,7	29,8	14,2	11,9	5,9	-1,7
finansijske delatnosti i delatnosti osiguranja	89,8	85,8	73,0	65,8	72,6	84,1	113,0	71,1	85,9
poslovanje nekretninama	40,2	6,2	10,1	95,7	45,7	-5,0	21,4	10,1	6,4
stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	16,2	18,8	2,6	22,4	33,1	-7,4	6,3	7,2	3,9
administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	1,1	-0,5	2,5	1,8	3,5	3,4	3,2	10,0	1,2
obrazovanje	-	-	-	-	-	0,2	0,0	-0,2	0,7
zdravstvo i socijalna zaštita	6,2	0,2	2,5	-1,1	1,5	0,8	-2,0	0,1	-2,1
umetnost, zabava i rekreacija	0,7	0,8	1,7	1,7	-0,3	1,8	4,7	3,3	3,8
ostale uslužne delatnosti	-	-	-	-	-	-	0,0	0,0	0,0
neraspoređene SDI	23,1	59,8	54,6	12,6	25,7	12,7	51,6	51,2	29,6
UKUPNO SDI	357,2	307,3	208,1	414,7	325,6	316,2	436,4	486,6	357,4

Izvor: WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), wiiw FDI Database, FDI by activities, FDI net inflow, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, pristup izvršen 06. 03. 2021.

Kao i u slučaju Srbije, tokom posmatranog devetogodišnjeg perioda, u Bosni i Hercegovini su najatraktivniji bili sektor prerađivačke industrije koji je činio 22,6% ostvarenog priliva i sektor finansija i osiguranja sa 23,1% ukupno ostvarenog neto priliva SDI. Najveći iznos inostranog kapitala je uloženi u prerađivački sektor 2018. godine (približno 230 mil. EUR), dok je sektor finansija i osiguranja bio najatraktivniji 2017. godine sa ostvarenim neto prilivom od 113 mil. EUR. Pored navedenih privrednih delatnosti, trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila i motocikala, delatnosti poslovanja sa nekretninama, kao i snabdevanje električnom energijom, gasom i parom, predstavljaju privredne delatnosti u koje je ušao najveći iznos SDI od 2011. do 2019. godine.

Privredne delatnosti u kojima je priliv SDI tokom posmatranom perioda bio skroman su obrazovanje, vodosnabdevanje, kanalizacija i upravljanje otpadom, zdravstvo i socijalna zaštita, poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo i delatnost saobraćaja i skladištenja. U svim navedenim privrednim delatnostima ukupan priliv SDI u

posmatranom periodu bio je približno 24 mil. EUR.

U nastavku je analizirana struktura neto priliva SDI Albanije, posmatrano po privrednim delatnostima u periodu od 2014. do 2019. godine (tabela 10).

Tabela 10. Struktura neto priliva SDI (u mil. EUR) prema privrednim delatnostima, Albanija, 2014-2019. godine

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	-2,6	0,0	-0,5	5,1	-0,1	-0,4
vađenje rude i kamena	504,3	322,9	157,6	216,2	176,8	258,7
prerađivačka industrija	38,1	20,0	54,2	22,9	34,0	43,4
snabdevanje el. energijom, gasom i parom	75,0	130,1	565,2	407,5	454,0	333,9
vodosnabdevanje, kanalizacija i upravljanje otpadom	-24,3	3,6	1,4	20,7	31,0	59,3
građevinarstvo	45,2	23,5	18,7	8,7	28,8	27,8
trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila	-4,7	96,1	12,3	-14,5	10,9	29,7
saobraćaj i skladištenje	-	-	-1,0	-15,0	0,3	0,9
usluge smeštaja i ishrane	83,2	40,8	-15,7	-24,0	-66,1	12,1
informacije i komunikacije	36,3	80,4	72,4	111,8	96,6	117,1
finansijske delatnosti i delatnosti osiguranja	51,3	24,3	33,1	42,1	112,0	110,1
poslovanje nekretninama	14,8	4,7	7,2	82,7	93,1	42,8
stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	4,3	1,5	6,8	24,8	37,1	20,8
administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	0,7	1,1	0,2	0,6	0,4	1,5
obrazovanje	-	-	-4,0	-2,8	7,5	-2,9
zdravstvo i socijalna zaštita	7,6	-3,4	11,9	12,7	2,9	17,4
umetnost, zabava i rekreacija	-0,2	0,2	-1,4	0,5	0,2	0,1
ostale uslužne delatnosti	9,0	32,4	24,0	-	-	-
neraspoređene SDI	31,2	112,2	0,0	0,0	0,0	0,0
UKUPNO SDI	869,2	890,4	942,5	899,9	1019,6	1072,3

Izvor: WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), wiiw FDI Database, FDI by activities, FDI net inflow, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, pristup izvršen 06. 03. 2021.

Iz tabele 10 se uočava da je poljoprivredni sektor Albanije u 2017. godini ostvario neto priliv, a u ostalim godinama je mahom beležen neto odliv stranog kapitala. Najveći priliv SDI u posmatranom šestogodišnjem periodu ostvaren je u delatnosti snabdevanja električnom energijom, gasom i parom (više od trećine ukupnog neto priliva 2014-2019), sa rekordnih 565 mil. EUR u 2016. Delatnost vađenja rude i kamena čini približno 29% ukupnog neto priliva, odnosno

oko 1,6 mlrd. EUR. Ove dve privredne delatnosti su privukle skoro 2/3 ukupnog neto priliva SDI Albanije tokom posmatranog perioda. Sektor finansija i osiguranja ostvario je ukupan neto priliv od 515 mil. EUR, dok je u poslovanju nekretninama ostvaren neto priliv od 373 mil. EUR (6,55% ukupnog neto priliva SDI tokom posmatranog perioda).

Najmanji neto priliv u šestogodišnjem periodu beležili su poljoprivredni sektor i sektor obrazovanja sa ukupno 6 mil. EUR, dok su delatnosti zdravstva i socijalne zaštite, usluge smeštaja i još neke uslužne delatnosti zabeležile neto odliv SDI u ukupnom iznosu od 17,6 mil. EUR.

U nastavku (tabela 11) je detaljno prezentovana distribucija neto priliva SDI po privrednim delatnostima Severne Makedonije, u periodu od 2010. do 2019. godine.

Tabela 11. Struktura neto priliva SDI (u mil. EUR) prema privrednim delatnostima, Severna Makedonija, 2011-2019. godine

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	2,6	2,9	8,3	10,7	2,8	1,6	-2,9	4,7	31,8
vađenje rude i kamena	43,6	-17,2	4,0	27,8	-189,1	6,2	-37,7	70,1	10,5
prerađivačka industrija	208,8	49,4	85,2	57,9	58,9	196,9	65,2	342,3	124,7
snabdevanje el. energijom, gasom i parom	5,1	21,9	14,9	27,6	-2,9	37,4	17,0	36,8	35,3
vodosnabdevanje, kanalizacija i upravljanje otpadom	-0,8	-0,7	0,6	-0,2	-1,9	0,5	1,0	0,4	0,8
građevinarstvo	21,5	16,6	42,5	6,3	37,0	83,5	28,0	8,1	36,6
trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila	23,6	9,0	38,1	19,6	232,1	-27,3	48,4	21,4	49,7
saobraćaj i skladištenje	24,8	-5,6	1,5	0,7	1,3	-5,9	-4,5	4,0	5,6
usluge smeštaja i ishrane	0,6	1,1	0,2	-2,5	1,4	-0,5	1,2	0,9	2,1
informacije i komunikacije	-79,4	-2,3	6,8	-4,1	15,9	-11,5	3,4	8,1	2,0
finansijske delatnosti i delatnosti osiguranja	75,5	36,4	29,1	52,1	46,3	27,1	39,4	59,7	86,3
poslovanje nekretninama	8,1	-2,1	13,0	2,7	4,2	3,8	22,3	5,3	27,7
stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	-3,9	-6,2	-2,3	-1,8	-4,4	1,8	3,7	29,3	-26,2

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	1,4	5,2	4,5	0,3	8,4	10,8	-5,4	16,7	1,7
obrazovanje	0,5	2,4	-0,4	-0,1	-0,4	-0,1	0,9	3,5	-0,5
zdravstvo i socijalna zaštita	21,3	0,1	1,1	1,5	2,3	9,3	2,6	1,3	2,1
umetnost, zabava i rekreacija	-8,5	0,5	4,9	5,7	4,3	11,3	0,8	0,9	9,2
ostale uslužne delatnosti	-0,1	0,0	0,2	0,7	-0,2	-2,5	-0,1	0,1	0,4
neraspoređene SDI	-0,2	-0,2	0,1	0,2	0,8	-4,2	-1,6	0,5	-0,8
UKUPNO SDI	344,4	111,2	252,2	205,1	216,7	338,4	181,7	614,1	398,8

Izvor: WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), wiiw FDI Database, FDI by activities, FDI net inflow, <http://wiiw.ac.at/fdi-database.html>, pristup izvršen 06. 03. 2021.

Najveći neto priliv SDI Severna Makedonija je imala 2018. godine, u iznosu od 614 mil. EUR. Značajan priliva SDI ostvaren je još 2016. (338 mil. EUR) i 2019. (399 mil. EUR) Najniži neto priliv Severna Makedonija je zabeležila 2012. godine sa oko 111 mil. EUR-a SDI.

Posmatrano po privrednim delatnostima, najatraktivniji je bio proizvodni sektor koji je tokom posmatranog desetogodišnjeg perioda zabeležio priliv SDI od 1,27 mlrd. Najveći godišnji priliv proizvodni sektor je ostvario 2018. godine kada je u Severnu Makedoniju investirano 342 mil. EUR. Izuzev proizvodnje, najveću privlačnost za SDI imali su sektor finansija i osiguranja, sa rekordnim prilivom SDI ostvarenim u 2019. (86,3 mil. EUR), zatim trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila (najveći priliv ostvaren 2015. godine – 232 mil. EUR), kao i delatnosti građevinarstva i snabdevanja električnom energijom, gasom i parom.

Privredne delatnosti u kojima je priliv SDI tokom posmatranog perioda bio najskromniji su obrazovanje i usluge smeštaja i ishrane, dok su neke privredne delatnosti beležile neto odliv SDI, pre svih informaciono-komunikacione delatnosti (preko 50 mil. EUR) i delatnosti vađenja rude i kamena (približno 40 mil. EUR). Sektor rudarstva je rekordan neto odliv zabeležio 2015. u vrednosti od 189 mil. EUR. Poslednjih nekoliko godina sve više na značaju dobijaju aktivnosti sa nekretninama, finansijske usluge i usluge osiguranja, snabdevanje

električnom energijom, gasom i parom i trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila i motocikala.

Posmatrajući sprovedenu analizu za Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Albaniju i Severnu Makedoniju po pitanju distribucije neto priliva SDI po privrednim delatnostima i granama, moglo bi se pretpostaviti da struktura priliva SDI u Crnoj Gori ne odstupa previše od regionalnog proseka. Mirković (2019) navodi da su najatraktivniji sektori za strane investitore u Crnoj Gori turizam, bankarstvo, telekomunikacije i energetska sektor. Usled značajnih investicija u realni i bankarski sektor, učešće ovih investicionih komponenti u ukupnom prilivu SDI povećao se tokom 2018. i 2019. u odnosu na prethodne godine, iznoseći oko 40%. U prvoj polovini 2019. godine oko petine priliva generiše se prodajom nekretnina u Crnoj Gori. Mirković (2019) zaključuje, saglasno zvaničnim podacima Narodne banke Crne Gore, da je tokom poslednjih nekoliko godina zabeležen najveći priliv investicija iz Azerbejdžana i Italije u sektore turizma i energetike. Priliv SDI iz Rusije i Ujedinjenih Arapskih Emirata usmeren je uglavnom u oblast turizma.

Zaključak

Za privlačenje moćnih TNK potreban je podsticajan poslovni ambijent. Zemlje regiona Zapadnog Balkana su preduzele brojne korake u sprovođenju važnih reformi neophodnih za privlačenje stranih investitora. Uprkos ograničenoj uspešnosti reformskih koraka, investiciona klima konstatno jača. Literatura sugeriše da je priliv SDI uslovljen institucijama u ekonomiji domaćina, kao i generalnim ekonomskim i političkim uslovima. Institucionalne, ekonomske i političke odlike zemalja Zapadnog Balkana verovatno su ograničile veći priliv i izraženije efekte preliivanja SDI na privrede regiona.

Evropska komisija (European Commission, 2018) ističe da Evropska unija već dugo podržava svoje partnere na Zapadnom Balkanu na njihovom putu evropskih integracija i ekonomske konvergencije, naglašavajući značaj ovog regiona kao povoljne geostrateške investicione destinacije. Kompanije iz zemalja EU su najveći investitori na Zapadnom Balkanu. Iz tog razloga, strateški fokus regiona

Zapadnog Balkana u nameri da se podstakne ekonomski rast i rast konkurentnosti između ostalog treba da bude oslanjanje na priliv SDI iz razvijenih zemalja Evrope. Prioritet treba dati delatnostima koje imaju najbolju razvojnu perspektivu, i koje će omogućiti domaćim preduzećima da usvajaju tehnologiju, organizacione veštine i znanja inostranih partnera.

Reference

1. Borensztein, E., Gregorio, J., & Lee, J.-W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth? *Journal of International Economics* 45, 115-135.
2. Cass, F. (2007). Attracting FDI to transition countries: the use of incentives and promotion agencies. *Transnational Corporations* 16(2), 77-122.
3. Copenhagen Economics. (2016). *Towards an FDI Attractiveness Scoreboard*. European Commission, B-1049 Brussels, Ref. Ares 2611797.
4. Čulahović, B. (2007). Globalisation, Global Business and Transnational Corporations. *Economic analysis*, 40(1-2), 47-59.
5. Dunning, J. H. (1992). A review article: The competitive advantage of countries and the activities of transnational corporations. *Transnational Corporations*, 1(1), 135-168.
6. Estrin, S., & Uvalić, M. (2013). Foreign Direct Investment in the Western Balkan: What role has it played during transition? *Comparative Economic Studies*, 58(3), 455-483.
7. European Commission. (2018). *EU - Western Balkans: Economic relations – Investing in people, infrastructures and reforms*. EC, May 2018.
8. Lee, C., & Chang, C. (2009). FDI, financial development, and economic growth: International evidence. *Journal of Applied Economics*, 12(2), 249-271.
9. Maksimović, Lj. (2020). Ograničenja konkurentnosti zemalja u regionu Balkana. Pale: Ekonomski fakultet, *Jahorinski posloni forum 2020*, 11-18.
10. Mirković, M. (2019). Montenegro economy briefing: Overview of Foreign Direct Investment Trends in Montenegro. *China – CEE Institute*, 20(2), Weekly Briefing, 1-4.
11. Petrakos, G. (2002). The Balkans in the New European Economic Space. *Eastern European Economics*, 40(4), 6-30.
12. Resmini, L. (2000). The determinants of foreign direct investment in the CEECs: new evidence from sectoral patterns. *The Economics of Transition*, 8(3), 665-690.

13. Sanfey, P., & Milatović, J. (2018). The Western Balkans in transition: diagnosing the constraints on the path to a sustainable market economy – Background paper for the Western Balkans Investment Summit. European Bank for Reconstruction and Development.
14. Sanfey, P., Milatović, J., & Krešić, A. (2016). How the Western Balkans can catch up? Working Paper No. 186, European Bank for Reconstruction and Development.
15. UNCTAD. (2024). DATA CENTRE, <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/>.
16. UNCTAD. (2019). *World Investment Report 2019 – Special Economic Zones*. New York and Geneva: UN.
17. WIIW – The Vienna Institute for International Economic Studies (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche), wiiw FDI Database.

WESTERN BALKANS: ANALYSIS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS INFLOWS

The countries of the Western Balkans, which entered the process of economic transition with a significant delay, fail to make the most of the opportunities brought by globalization and the removal of barriers to the free flow of capital, technology, knowledge, people and information. Despite the significant inflow of foreign direct investments (FDI) into these countries during the last two decades, they failed to improve the technological level of production and the competitiveness of their economies in right manner. The question that arises is to what extent the process of globalization and the significant inflow of FDI from transnational corporations to the countries of the Western Balkans affects the competitiveness of their economies. This issue has fundamental importance because the governments of the transition countries believe that FDI will simultaneously enable the completion of the transition process and the inclusion of transition economies in global trade nad investment flows.

Keywords: globalization, foreign direct investments (FDI), transnational corporations (TNCs), transition, Western Balkans

GLOBALNI EFEKTI POREZA NA UGLJENIK I UTICAJ NA PRIVREDU REPUBLIKE SRBIJE¹

Nemanja Lojanica*

Dejan Jovanović**

Porez na ugljenik po svom dizajnu ima globalni uticaj, ali se razmere njegovog prelivanja na druge zemlje retko proučavaju. Ovaj rad ispituje uticaj poreza na ugljenik na Republiku Srbiju, i identifikuje najosetljivija pitanja i potencijalne efekte prelivanja. Porez na ugljenik dodatno pogoršava jaz između razvijenih i zemalja u razvoju u pogledu bruto domaćeg proizvoda i ekonomskog blagostanja. Porez na ugljenik može povećati nejednakost u raspodeli dohotka između bogatih i siromašnih zemalja i dodatno narušiti kapacitet nekih zemalja sa niskim prihodima da dekarbonizuju svoje ekonomije. Da bi se osigurala pravedna tranzicija sa niskim sadržajem ugljenika i sprečili negativni uticaji na zemlje u razvoju, supranacionalne institucije bi trebale da imaju ključnu ulogu u identifikovanju i rešavanju prekograničnih efekata prelivanja klimatskih politika, posebno onih na platni bilans i putanje rasta ranjivijih zemalja.

Ključne reči: CBAM, nacionalna ekonomija, ekonomska aktivnost

Uvod

Suočavanje sa klimatskim promenama zahteva koordinisane globalne napore, ali veliki deo sadašnjeg kreiranja klimatske politike vode razvijene zemlje. Primer za to je ambiciozni paket EU za ublažavanje klimatskih promena (European Green Deal). Kako bi sprečila curennje ugljenika, EU je 2021. po modelu EU ETS (Emission Trading System), Usvojila Rezoluciju o implementaciji Mehanizma za prekogranično prilagođavanje ugljenika (CBAM), kao deo Evropskog zelenog dogovora. CBAM je nametnut za uvezene proizvode koji nisu

¹ Rad je nastao kao deo projekta koji finansira Nemačka agencija za međunarodnu saradnju (GIZ), broj ugovora 81301839, broj obrade projekta 21.2208.3-005.04

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, nlojanica@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, djovanovic@kg.ac.rs

iz EU, čime se prilagođava razlika između EU ETS i cene ugljenika plaćene u zemljama proizvođačima. CBAM će stupiti na snagu 01. januara 2026. nakon trogodišnjeg tranzicionog perioda. Prema Rezoluciji, CBAM će se isprva primenjivati na uvezenu električnu energiju, cement, aluminijum, đubrivo, kao i proizvode od gvožđa i čelika, dok bi svi proizvodi pod ETS-om mogli biti uključeni na dugi rok. Prema sadašnjem predlogu, CBAM će se primenjivati na direktne emisije sa efektom staklene bašte, tokom proizvodnog procesa, takozvane emisije obima 1 (Scope 1). Do kraja trogodišnje tranzicije Evropska komisija će proceniti CBAM proces i odlučiti da li da proširi svoju pokrivenost na više proizvoda i usluga, i da li će pokriti i indirektno emisije (emisije iz obima 2 i 3). O porezu na ugljenik se raspravljalo u mnogim zemljama tokom protekle decenije i ostalo je veoma kontroverzno. Postoji zabrinutost da će jednostrani CBAM ne samo poremetiti međunarodnu trgovinu, već i prebaciti teret rešavanja klimatskih promena na zemlje u razvoju. Mnoge zemlje u razvoju sa niskim dohotkom sporo prelaze ka ekonomijama sa niskim nivoom ugljenika, i često se oslanjaju na izvoz proizvoda koji intenzivno koriste ugljenik.

Neke zemlje u razvoju su glavni izvoznici robe sa visokim sadržajem ugljenika. Na primer, Kina, Indija i Rusija su najveći neto izvoznici ugljenika, dok su razvijene zemlje kao što su SAD, Velika Britanija, Japan i evropske zemlje neto uvoznici ugljenika. Mnogi strahuju da će zemlje u razvoju da budu neproporcijalno obuhvaćene CBAM-om, i sličnim politikama koje su razvijene zemlje donele. U najgorem scenariju, ove politike mogu da pogoršaju globalnu nejednakost. Dizajniranje klimatske politike bez nesrazmernog nanošenja štete siromašnijim privredama je od ključnog značaja za promovisanje jednakog prosperiteta širom sveta. Dok CBAM svojim dizajnom ima globalni uticaj, efekti preliivanja ili rizika tranzicije preliivanja na druge zemlje još uvek se ne proučava u velikoj meri.

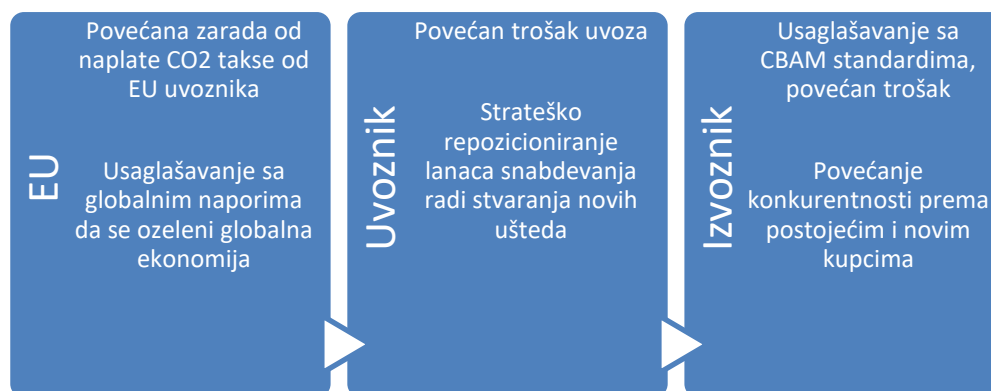
Cilj ovog rada je da analitičkim putem ispita globalne efekte uvođenja poreza na ugljenik, i eventualni uticaj na privredu Republike Srbije. Rad je strukturiran na sledeći način: nakon Uvoda, u pregledu literature su prikazana istraživanja na temu potencijalnih efekata i makroekonomskih implikacija uvođenja poreza na ugljenik.

Podaci i metodologija- empirijski rezultati pružaju sliku o kretanju CO2 emisija u EU i R. Srbiji, kao i dostignutom stepenu energetske tranzicije. Kao jaka važna pretpostavka multidimenzione analize, ispitana je karakteristika vremenske serije CO2 u R. Srbiji. Na kraju, zaključna razmatranja pružaju kratak osvrt na potencijalne probleme i eventualne akcije koje treba preuzeti u zemljama u razvoju radi pravednije zelene tranzicije.

Pregled literature

Na Slici 1 su naznačeni potencijali efekti poreza na ugljenik. Sa aspekta EU, očekuje se povećana zarada od naplate CO2 takse od EU uvoznika, a ujedno i usaglašavanje sa globalnim naporima da se ozeleni globalna ekonomija. Iz ugla uvoznika, porez na ugljenik predstavlja povećani trošak uvoza i kreira se novi izazov u smislu strateškog repozicioniranja lanaca snabdevanja radi stvaranja novih ušteda. Iz ugla zemalja u razvoju, koje su dobrim delom izvoznici za EU tržište, porez na ugljenik takođe predstavlja novu vrstu troška ali i priliku za povećanje konkurentnosti prema postojećim i novim kupcima.

Slika 1. Efekti poreza na ugljenik

Izvor: Autori

Prethodne studije o efektima poreza na ugljenik uglavnom su se fokusirale na procenu njihove efikasnosti u minimiziranju curenja ugljenika i smanjenju emisije ugljenika (Xiaboei, Fan, Jun, 2022).

Na primer, Monjon and Quirionb (2011) su procenili efikasnost različitih dizajna poreza na ugljenik u ograničavanju curenja ugljenika i zaključili su da su izvozni rabat i uvozne carine zajedno najefikasniji. Weisbach et al. (2013) su ispitivali uticaje različitih mehanizama poreza na ugljenik na smanjenje emisija CO₂ i došli su do sličnih zaključaka. Gros (2009) je koristio parcijalni ravnotežni model dve zemlje da pokaže da carina na uvoz ugljenika bi povećala globalno blagostanje jer bi premestila proizvodnju u zemlje uvoznice uz snižavanje ekoloških troškova. Bao et al. (2013) su koristili CGE model da ispituju uticaj poreza na ugljenik uvedenog od US i EU na emisiju ugljenika u Kini.

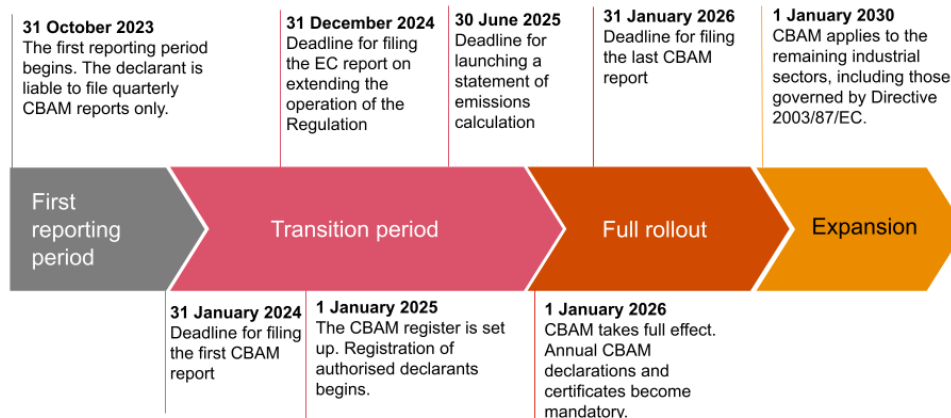
Drugi deo literature fokusiran je na trgovinske efekte i konkurentnost. Tang et al. (2013) su istraživali potencijalni uticaj poreza na ugljenik od EU i SAD na međunarodnu trgovinu. Rezultati njihove simulacije su pokazali da će se kineski izvoz značajno smanjiti, ali bi uvoz opao daleko više od izvoza.

Iako su nedavne studije ispitivale distributivne efekte poreza na ugljenik, literatura je i dalje neuverljiva. Böhringer et al. (2018) su pokazali da porez na ugljenik pogoršava nejednakost u prihodima, jer bogatije zemlje prebacuju teret smanjenja emisija na siromašne zemlje. Zachman & McWilliams (2020) su predstavili pregled literature i predložili da se porez na ugljenik, koji daje prednost čistim domaćim i stranim proizvođačima, može loše uticati na zemlje u razvoju. Prisutna je zabrinutost da porez na ugljenik može značajno povećati tenzije između razvijenih i zemalja u razvoju u međunarodnim klimatskim programima. UNCTAD (2021) je koristio model opšte ravnoteže (CGE) za ispitivanje distributivnih efekata CBAM. Rezultati su bili manje upotrebljivi jer nisu predvideli sve mogućnosti i tačke uvedenog sporazuma.

Na Slici 2 je pružen uvid u vremenski okvir aktivnosti i delovanja CBAM Regulative. Na osnovu ilustracije, uočljiv je tranzicioni period 2023-2026, tokom kojeg će se mnoge aktivnosti, prednosti i nedostaci iskristalisati, i proceniti domet i efekti ove mere. Puni efekat naplaćivanja počinje 1. januara 2026, i najavljen je progresivni rast i uključivanje i drugih industrijskih sektora.

Slika 2. CBAM vremenski okvir

CBAM timeline

Izvor: <https://mindlink.lv/importers-to-assess-implications-of-carbon-border-adjustment-mechanism-12923>

Na Slici 3 je dat detaljan prikaz industrija koje su obuhvaćene CBAM-om.

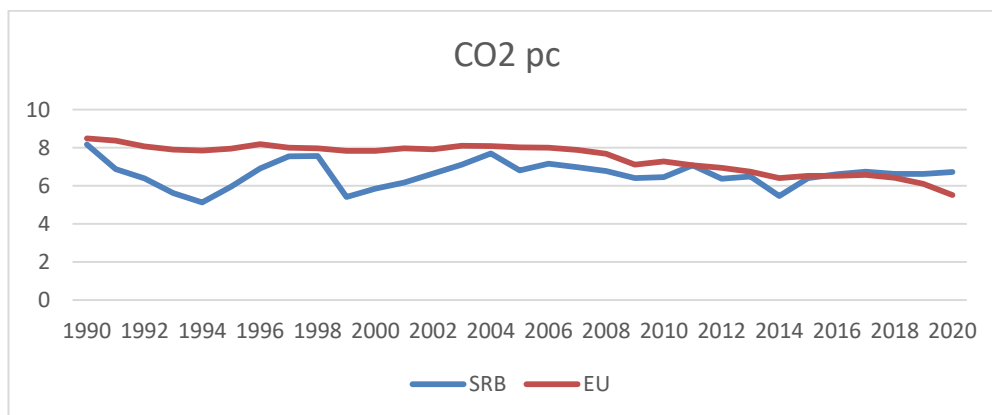

Izvor: Privredna komora Srbije

Podaci i metodologija - rezultati istraživanja

Kako bi se okarakterisale smernice i utvrdili trendovi u kretanju emisija iz spektra gasova sa efektom staklene bašte (GHG emisije), na Slici 4 je prikazano kretanje CO₂ emisija po glavi stanovnika za R. Srbiju i Evropsku uniju. Podaci su prikazani za period 1990-2020. Na osnovu podataka sa Slike 4, uočljiv je izražen trend smanjenja štetnih emisija u EU, naročito nakon 2005. godine, odnosno uvođenja EU ETS sistema poreza na ugljenik. Sa druge strane, u R.Srbiji su prisutne značajne fluktuacije u emisijama CO₂, i nema naznaka značajnijeg smanjenja.

Slika 4. Emisije CO₂ u EU i R. Srbiji

Izvor: Svetska banka, WDI

Energetska tranzicija je takođe jako važna u kontekstu odgovora na uvođenje poreza na ugljenik. Na Slici 5 je pokazan udeo obnovljivih izvora u ukupnoj potrošnji energije u R. Srbiji i EU. Tendencije su jako slične onima sa prethodne Slike. Neophodno je fundamentalno usmeravanje resursa ka obnovljivim izvorima energije kako bi se put zelene tranzicije učinio ostvarivijim.

Obnovljivi izvori energije su glavni pokretač i nosilac energetske tranzicije ka karbonski neutralnoj ekonomiji. Borba protiv klimatskih promena je postala međunarodna obaveza za skoro sve države u svetu, koje su se obavezale da spreče povećanje prosečne temperature na planeti za 2°C u odnosu na predindustrijski period i da smanje emisiju gasova sa efektom staklene bašte u 2030. godini za 45% u odnosu na emisije iz 2010. godine. Evropa je postavila ambiciozan plan – nulta

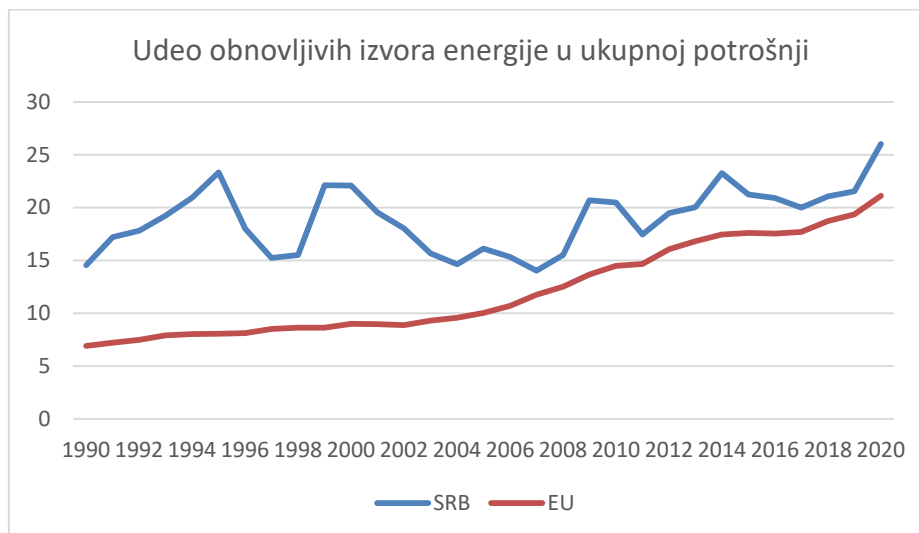
emisija štetnih gasova do 2050. godine (OIE).

Obnovljivi izvori energije, kao sedmi od 17 ciljeva Održivog razvoja UN, postaju sve bitniji i prioritetniji među globalnim ciljevima za spas planete. Na krucijalan značaj ovih izvora energije, ukazao je i Pariski sporazum o klimatskim promjenama iz 2015. godine. Do sada je oko 170 država postavilo nacionalne ciljeve u pogledu dostizanja udela obnovljivih izvora energije u potrošnji energije. Procenjuje se da će korišćenje obnovljivih izvora energije, uz povećanje energetske efikasnosti dovesti do efektivnog uticaja na smanjenje globalnog zagrevanja i zagađenja.

U budućnosti, očekuje se još veći rast kapaciteta obnovljivih izvora. Da bi se dostigao klimatski cilj da se umanju povećanje prosečne globalne temperature za 1,5 °C do 2050. godine, korišćenje fosilnih goriva treba da se smanji 75%. Prema projekcijama Strategije razvoja energetike Republike Srbije do 2025. godine sa projekcijama do 2030. godine, ukupan potencijal obnovljivih izvora energije u našoj zemlji iznosi 5,65 miliona toe (tona ekvivalenata nafte) godišnje. Iskorišćenost potencijala, prema poslednjih dostupnim podacima iz 2019. godine je 2,06 miliona toe nafte OIE. Republika Srbija je 2013. godine donela Nacionalni akcioni plan za korišćenje obnovljivih izvora energije sa ambicioznim ciljem da do 2020. godine ostvari 27% udela OIE u bruto finalnoj potrošnji energije. Do kraja 2021. očekuje se donošenje novog Intergrisanog energetskog i klimatskog plana, koji će definisati nove ciljeve u oblasti OIE do 2030. godine. Srbija je u martu 2021. godine usvojila novi Zakon o korišćenju obnovljivih izvora energije, koji treba da modernizuje sistem podsticaja, tako što će se model *feed-in* tarifa koji se administrativno dodeljivao, zameniti tržišnim premijama i aukcijama kao načinom dodele podsticaja (OIE).

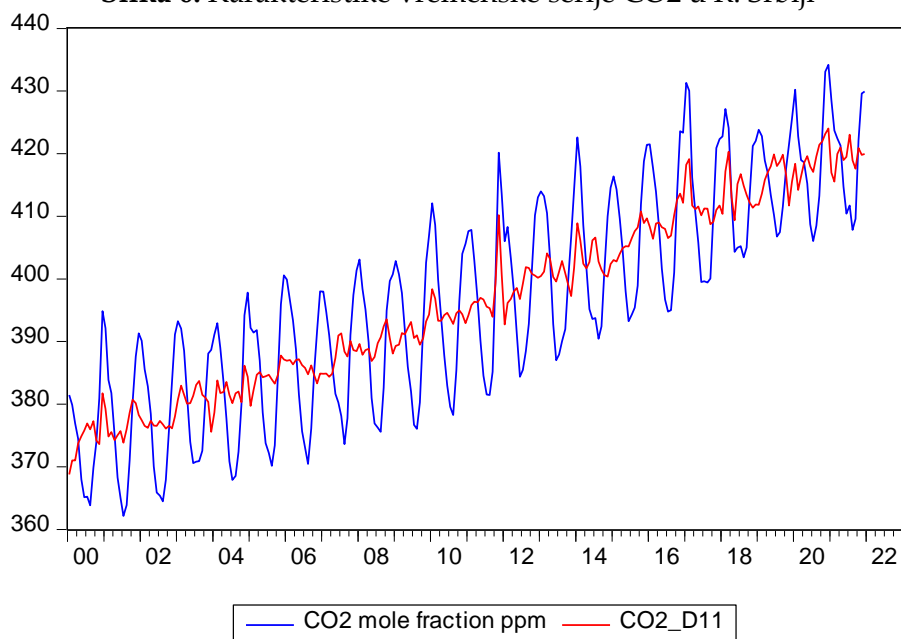
Kako bi se na adekvatan način procenili efekti poreza na ugljenik na emisije CO₂, od suštinske važnosti je ispitivanje karakteristika vremenske serije CO₂. Na Slici 6 je prikazano kretanje vremenske serije CO₂ mole fraction ppm za R.Srbiju u periodu 2000-2022, u mesečnoj dinamici. Na osnovu podataka uočljivo je da vremenska serija ima izraženu sezonsku komponentu, što je veoma važna pretpostavka za dalju analizu vremenskih serija. Izdvajanjem sezonske komponente iz vremenske serije, dobija se serija koja se koristi za dalju analizu.

Slika 5. Dinamika kretanja obnovljivih izvora energije u R.Srbiji i EU

Izvor: Svetska banka, WDI

Slika 6. Karakteristike vremenske serije CO₂ u R. Srbiji

Izvor: Autori

Slika 7. Rezultati testova jediničnog korena

Null Hypothesis: CO2_D11 has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 4 (Automatic - based on SIC, maxlag=15)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-0.633993	0.8594
Test critical values:		
1% level	-3.455486	
5% level	-2.872499	
10% level	-2.572684	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Zivot-Andrews Unit Root Test

Date: 05/25/23 Time: 16:05

Sample: 2000M01 2022M12

Included observations: 276

Null Hypothesis: CO2_D11 has a unit root with a structural
break in the intercept

Chosen lag length: 4 (maximum lags: 4)

Chosen break point: 2015M07

	t-Statistic	Prob. *
Zivot-Andrews test statistic	-6.797491	0.003222
1% critical value:	-5.34	
5% critical value:	-4.93	
10% critical value:	-4.58	

* Probability values are calculated from a standard t-distribution
and do not take into account the breakpoint selection process

Izvor: Autori

Pre ispitivanja međuzavisnosti varijabli, testiranje stacionarnosti varijabli od interesa je neophodan međukorak. U našoj analizi, ispitivali smo formalnim testiranjem karakteristike CO2 varijable u R. Srbiji. Najpre, testirana je stacionarnost primenom tradicionalnog ADF testa. Rezultati su pokazali da varijabla poseduje jedinični koren na nivou, odnosno da je potrebno diferencirati je kako bi se odredio njen red integrisanosti. Konkretno, varijabla cena pokazuje karakteristike varijable integrisanosti reda 1. Imajući u vidu značajne strukturne lomove u vremenskoj seriji, radi što preciznijeg određenja reda integrisanosti, korišćen je i test sa strukturnim lomom, Zivot Andrews test. Kao tačka preloma, odabrana je period 2015M07, a rezultati nedvosmisleno pokazuju da je varijabla reda integrisanosti nula, odnosno da je stacionarna na nivou, što je jako važno prilikom primene

dalje ekonometrijske procedure u ispitivanju međuzavisnosti sa drugim varijablama.

Zaključak

Ekonomski efekti poreza na ugljenik razlikuju se značajno među zemljama, ali se i mogu izvesti jasni neki zaključci. Ekonomije u razvoju su neto gubitnici zbog nametanja CBAM-a, i privrede u razvoju koje se u velikoj meri oslanjaju na izvoz ugljenika će biti neproporcionalno opterećene efektima preliivanja. Gubici blagostanja u zemljama u razvoju mogu se kretati između 1 milijarde i 5 milijardi dolara, što je značajno u odnosu na njihov bruto domaći proizvod (BDP). Iako je dizajniran da ubrza globalnu tranziciju ka neto nultim emisijama GHG, CBAM može pogoršati raspodelu prihoda između bogatih i siromašnih ekonomija, i ograničiti kapacitet nekih zemalja u razvoju da dekarboniziraju svoje ekonomije. U svojoj najširoj implementaciji, CBAM bi mogao rezultirati godišnjim povećanjem blagostanja u razvijenim zemljama od 141 milijardu dolara, dok zemlje u razvoju vide godišnji gubitak blagostanja od 106 milijardi dolara, u poređenju sa osnovnim scenarijom. Između ostalog, izdvajaju se potencijalni negativni efekti CBAM-a i drugih klimatskih politika sa međunarodnim implikacijama:

Prvo, procena i praćenje uticaja CBAM-a na pozicije platnog bilansa (BOP) ranjivih zemalja. Zemlje koje su ranjive na efekte preliivanja CBAM na njihov izvoz i BDP će se takođe suočiti sa većim rizikom od platnobilansne pozicije . Ovo jer se pogoršanja uslova trgovine i pad izvoza često pretvaraju u teškoće u finansiranju deficita tekućeg računa i veliki spoljni dug.

Drugo, izgradnja kapaciteta za ugrožene zemlje. Ugrožene zemlje su često zemlje u razvoju sa nižim prihodima i niskim kapacitetom za analizu predviđanja efekata eksternih šokova na rast, fiskalnu održivost i finansijsku stabilnost.

Treće, razvoj globalne koordinacije. Najranjivije zemlje su male ekonomije sa ograničenom pregovaračkom moći u pregovorima o međunarodnoj politici. MMF i druge međunarodne organizacije sa mandatom da promovišu globalnu ekonomsku i finansijsku stabilnost i

pravednu klimatsku tranziciju treba da preduzmu inicijative u istraživanju opcija politike za rešavanje efekata prelivanja CBAM-a, posebno onih na najugroženije ekonomije u razvoju. Primera radi, poreski prihodi (Evropska komisija procenjuje da biti oko 10 milijardi eura do 2030. godine) prikupljeni putem CBAM-a – uglavnom iz zemalja u razvoju, mogli bi se vratiti u zemlje u razvoju i mogli bi se koristiti za jačanje i ozelenjavanje tih ekonomija, čime se nadoknađuje većina (negativnih efekata CBAM-a). Ekonometričari bi mogli da razviju model koji bi pokazao da takav aranžman, ako se osmisli i ako se pravilno implementira, može poboljšati blagostanje za svet i zemlje u razvoju i da pomaže da se ubrza globalna tranzicija ka nultoj emisiji .

Konačno, CBAM treba posmatrati kao instrument političke ekonomije. Dizajniran je da odgovori na neke od pritisaka koji proizilaze iz implementacije ambicioznih ciljeva smanjenja emisija i ambicioznih cena emisija, u svetu gde se obaveze prema jednom i drugom uveliko razlikuju. CBAM je u suštini politički odgovor. On stvara različite troškove, kako za trgovinske partnere, tako i za EU. Pod pretpostavkom da je u interesu svih da EU održi visok nivo ambicija za svoje ciljeve smanjenja emisija i da su potrebne mere kao što je CBAM, i da odražavaju političku podršku za takve ciljeve, postavlja se pitanje koje su druge mere potrebne za upravljanje nekim širim troškovima koje stvara CBAM.

Reference

1. Bao, Q., Tang L., Zhong X., Qiao H., & Wang S. (2013). Impacts of border carbon adjustments on China's sectoral emissions: Simulations with a dynamic computable general equilibrium model, *China Economic Review*, 24, 77-94
2. Böhringer, C., Carbone, J. C. & Rutherford, T. F. (2014). Embodied Carbon Tariffs. *ZenTra Working Papers in Transnational Studies*, 25, 1-44
3. Gros, D. (2009). Global Welfare Implications of Carbon Border Taxes. CEPS Working Document 315, 1-19.
4. Monjon, S., & Quirion, P. (2011). Addressing leakage in the EU ETS: Border adjustment or output-based allocation? *Ecological Economics* 70, 1957-1971.
5. OIE. (2024). Obnovljivi izvori energije Srbije. <https://oie.rs/oie/>
6. PKS. (2024). Privredna komora Srbije, CBAM. <https://pks.rs/komorske-usluge/carbon-border-adjustment-mechanism>

7. PWC. (2024). <https://mindlink.lv/importers-to-assess-implications-of-carbon-border-adjustment-mechanism-12923>
8. Tang, L. L. et al. (2013). Carbon-Based Border Tax Adjustments and China's International Trade: Analysis Based on a Dynamic Computable General Equilibrium Model." *Econometric Modeling: International Economics eJournal*, 17.
9. UNCTAD. (2021). A European Union Carbon Border Adjustment Mechanism: Implications for Developing Countries. UN Trade and Development. <https://unctad.org/publication/european-union-carbon-border-adjustment-mechanism-implications-developing-countries>
10. WDI, World Bank. (2024). World Development indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
11. Weisbach, D., Elliott, J., Foster, I., Kortum, S., & Munson, T. (2013). Unilateral Carbon Taxes, Border Tax Adjustments, and Carbon Leakage, *Theoretical Inquiries In Law* 14, 207-244.
12. Xiaobei, H., Fan, Z., & Jun, M. (2022). The global impact of a carbon border adjustment mechanism- A quantitative assessment. *Task force on climate, development and the International Monetary Fund*, TCD IMF.
13. Zachmann, G., & McWilliams, B. (2020). A European carbon border tax: much pain, little gain, *Policy Contribution*, 5 , 1-19.

GLOBAL EFFECTS OF THE CARBON TAX AND IMPACT ON THE SERBIAN ECONOMY

A carbon tax by design has a global impact, but the extent of its spillover to other countries is rarely studied. This paper examined the impact of the carbon tax on the Republic of Serbia, and identifies some vulnerable issues. A carbon tax further exacerbates the gap between developed and developing countries in terms of gross domestic product and economic well-being. A carbon tax may increase inequality in the distribution of income between rich and poor countries and further erode the capacity of some low-income countries to decarbonize their economies. To ensure a low-carbon transition and prevent negative impacts on developing countries, supranational institutions should play a key role in identifying and addressing the cross-border spillover effects of climate policies, especially those on the balance of payments and growth trajectories of more vulnerable countries.

Keywords: CBAM, national economy, economic activity

ANALIZA TEKUĆEG RAČUNA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

Božidar Čakajac*

Nenad Janković**

Miloš Dimitrijević***

Saldo tekućeg računa je značajan indikator ekonomskih performansi i ekonomske uspešnosti nacionalne ekonomije u međunarodnim ekonomskim odnosima. Kao komponenta platnog bilansa, bilans tekućih transakcija pruža značajne informacije kreatorima ekonomske politike i ujedno predstavlja odraz njene uspešnosti. Paralelno sa navedenim, analiza tekućeg računa omogućava detaljnije sagledavanje strukture i ključnih uzroka platnobilansne neravnoteže i generalno održivosti eksterne pozicije nacionalne ekonomije. Obzirom da se zemlje Zapadnog Balkana odlikuju relativno sličnim makroekonomskim performansama, u radu se nastoje utvrditi ključna obeležja bilansa tekućih transakcija u ovim ekonomijama. Rezultati istraživanja sugerišu da se zemlje Zapadnog Balkana odlikuju relativno sličnom strukturom i dinamikom deficita tekućeg računa, ali da se mogu uočiti i određene varijacije prvenstveno u podbilansu dohotka. Međutim, ono što je karakteristično za sve posmatrane ekonomije je da su njihove fundamentalne platnobilansne neravnoteže strukturne prirode, budući da dominantno proizilaze iz negativnog salda robne razmene.

Ključne reči: tekući račun, deficit, eksterna neravnoteža, Zapadni Balkan.

Uvod

Proces globalizacije svetske privrede stvorio je uslove za veću mobilnost faktora proizvodnje i integraciju nacionalnih ekonomija. U takvim okolnostima, sve značajnije je postalo sagledavanje eksterne pozicije nacionalne ekonomije, a prvenstveno njene platnobilansne

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: bozidar.cakajac@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: njankovic@kg.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: mdimitrijevic@kg.ac.rs

pozicije. Iz teorijske perspektive posmatrano, poželjno je da nacionalna ekonomija ostvaruje ravnotežu platnog bilansa. Međutim, u savremenim uslovima, navedeno je jako teško ostvariti tako da veliki broj nacionalnih ekonomija ostvaruje određeni vid eksterne neravnoteže iskazan u vidu deficita platnog bilansa.

Ekonomska realnost nacionalnih ekonomija sugerise da je stanje na tekućem računu najznačajniji odraz eksterne pozicije nacionalne ekonomije. Sa aspekta strukture bilans tekućih transakcija se može podeliti na dva segmenta: izvoz i uvoz roba i usluga i podbilans dohotka (primarnog i sekundarnog). Analogno tome, kao najznačajnije komponente tekućeg računa izdvajaju se: trgovinski bilans, bilans usluga, račun primarnog dohotka i račun sekundarnog dohotka (Dugalić et.al., 2023, 123). Pritom, veliku ulogu u determinisanju bilansa tekućih transakcija ima saldo robne razmene, obzirom da se ekonomije koje imaju deficit robne razmene pretežno suočavaju i sa deficitom tekućeg računa.

Stanje na tekućem računu determinisano je nivoom proizvodnje i potrošnje odnosno domaće akumulacije i investicionih potreba (Kovačević, 2016, 94). Deficit tekućeg računa podrazumeva da zemlja više troši nego što proizvodi, odnosno da su investicione potrebe nacionalne ekonomije veće od njenih akumulacionih kapaciteta. Zbog toga je i razumljiva činjenica da značajan broj zemalja u razvoju beleži deficite tekućeg računa. Obrnuto, suficit tekućeg računa sugerise da nacionalna ekonomija ima veću agregatnu proizvodnju od potrošnje, odnosno štednju od investicija (Stanišić, 2020, 225).

Analiza tekućeg računa posebno je značajna za zemlje koje beleže deficite. Ona omogućava da se identifikuju ključni uzroci eksterne neravnoteže, kao i potrebne mere za njeno otklanjanje. Posredstvom analize tekućeg računa može se utvrditi da li je negativna platnobilansna pozicija nacionalne ekonomije rezultat dejstva strukturnih ili drugih faktora (Todorović & Marković, 2013, 176). Preciznije rečeno, posredstvom analize bilansa tekućih transakcija dobija se odgovor na pitanje koliko je deficit tekućeg računa ozbiljan problem (Janković & Stanišić, 2013, 226). Istovremeno, analiza tekućeg računa pruža značajne informacije o održivosti tog deficita i mogućnosti njegovog servisiranja u budućem periodu.

Predmet istraživanja u ovom radu je analiza tekućeg računa zemalja Zapadnog Balkana. Analogno tome u radu se nastoji utvrditi kakva je platnobilansna pozicija zemalja Zapadnog Balkana u posmatranom periodu (2007-2022), kao i koje su njene najznačajnije determinante. Shodno navedenom, osnovni cilj istraživanja je da se utvrdi u kojoj meri je eksterna neravnoteža u posmatranim ekonomijama strukturne prirode.

Rad je pored uvoda i zaključnih razmatranja organizovan iz tri dela. U prvom delu izvršen je pregled tekućeg računa zemalja Zapadnog Balkana, posredstvom analize njegovih osnovnih računa. U drugom delu rada izvršena je valorizacija stranih direktnih investicija kao izvora finansiranja eksterne neravnoteže. Na kraju, u trećem delu rada sprovedena je uporedna analiza doznaka i stranih direktnih investicija kao izvora eksternog finansiranja u posmatranim ekonomijama.

Dekompozicija tekućeg računa zemalja Zapadnog Balkana

Zemlje Zapadnog Balkana se odlikuju manje više sličnim makroekonomskim performansama i sličnim stepenom ekonomske razvijenosti. Navedena konstatacija se može potvrditi i ukoliko se posmatra platnobilansna pozicija ovih zemalja. Osvrtom na prikazane podatke u tabeli 1 evidentno je da sve zapadnobalkanske ekonomije beleže deficit tekućeg računa u posmatranom periodu, sa izuzetkom Severne Makedonije koja je u 2018. godini ostvarila suficit.

Tabela 1. Saldo tekućeg računa u zemljama Zapadnog Balkana (mln USD)

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2007.	-7,524.0	-1,464.1	-1,450.1	-1,150.8	-605.7
2008.	-10,537.2	-2,256.8	-2,643.8	-2,013.2	-1,235.8
2009.	-2,799.4	-1,151.5	-1,135.3	-1,852.5	-609.6
2010.	-2,692.2	-852.1	-1,030.7	-1,355.6	-198.3
2011.	-5,088.2	-664.7	-1,767.3	-1,667.2	-261.7
2012.	-4,726.6	-638.7	-1,486.0	-1,256.6	-319.1
2013.	-2,794.2	-511.4	-968.2	-1,184.9	-177.2
2014.	-2,634.7	-570.4	-1,364.2	-1,425.4	-54.7
2015.	-1,370.2	-443.1	-826.0	-979.8	-172.3
2016.	-1,190.0	-707.5	-804.3	-900.4	-284.3
2017.	-2,322.7	-761.4	-875.8	-982.2	-66.3
2018.	-2,459.1	-943.0	-661.8	-1,016.2	18.2

Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2019.	-3,535.3	-795.7	-531.9	-1,218.9	-376.5
2020.	-2,176.8	-1,237.0	-658.6	-1,314.6	-360.4
2021.	-2,654.4	-541.2	-557.9	-1,369.7	-420.2
2022.	-4,434.0	-817.7	-1,101.2	-1,134.7	-840.4

Izvor: Međunarodni monetarni fond, (2023)

Posmatrajući dinamiku deficita tekućeg računa u posmatranom uzorku zemalja, može se uočiti da na kraju analiziranog perioda sve ekonomije beleže smanjenje deficita u odnosu na inicijalne godine posmatranog vremenskog intervala. Navedeno je svakako pozitivno, prvenstveno sa aspekta održivosti odnosno finansiranja deficita. Istovremeno se može primetiti da je dinamika deficita tekućeg računa veoma senzibilna na dešavanja u globalnoj ekonomiji, obzirom da su u kriznim periodima zabeležene nešto više vrednosti deficita tekućeg računa.

Tabela 2. Saldo tekućeg računa kao % BDP-a

Godina	Srbija	Crna Gora	BiH	Albanija	Severna Makedonija
2007.	-17.4	-39.8	-9.2	-10.8	-7.3
2008.	-20.2	-49.6	-13.8	-15.6	-12.5
2009.	-6.2	-27.7	-6.4	-15.4	-6.5
2010.	-6.4	-20.6	-6.0	-11.4	-2.1
2011.	-10.3	-14.6	-9.5	-12.9	-2.5
2012.	-10.9	-15.6	-8.6	-10.2	-3.3
2013.	-5.8	-11.5	-5.3	-9.3	-1.6
2014.	-5.6	-12.4	-7.4	-10.8	-0.5
2015.	-3.5	-10.9	-5.0	-8.6	-1.7
2016.	-2.9	-16.2	-4.7	-7.6	-2.7
2017.	-5.3	-15.7	-4.8	-7.5	-0.6
2018.	-4.9	-17.1	-3.2	-6.7	0.1
2019.	-6.9	-14.4	-2.6	-7.9	-3.0
2020.	-4.1	-25.9	-3.3	-8.7	-2.9
2021.	-4.2	-9.2	-2.4	-7.6	-3.0
2022.	-7.0	-13.5	-4.5	-6.0	-6.2

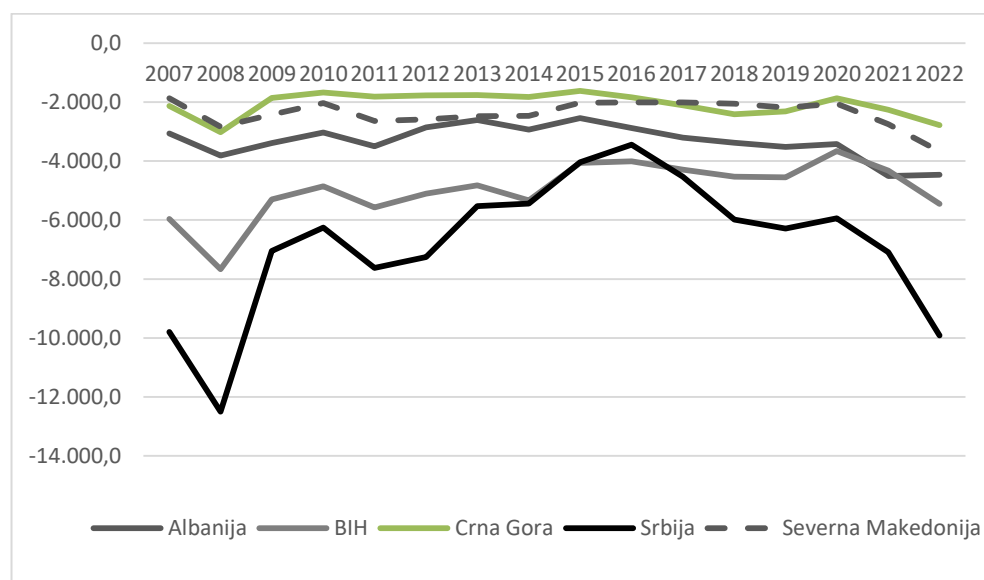
Izvor: Svetska banka, (2023)

Uprkos smanjenju deficita tekućeg računa u apsolutnom smislu, učešće deficita u bruto domaćem proizvodu (BDP) zemalja Zapadnog Balkana i dalje je visoko (tabela 2). Na kraju posmatranog perioda, sve ekonomije izuzev Bosne i Hercegovine beleže veće učešće deficita u BDP-u od prihvatljivog nivoa – do 5% BDP-a. Na nivou čitavog posmatranog perioda najniže vrednosti ovog pokazatelja

ostvarile su Severna Makedonija i Bosna i Hercegovina. Iz relativne perspektive posmatrano, najveće smanjenje učešća deficita tekućeg računa u BDP-u ostvareno je u Crnoj Gori (26,3 p.p.) odnosno Srbiji (10,4 p.p). Smanjenje učešća deficita tekućeg računa u zapadnobalkanskim ekonomijama rezultat je pre svega nešto bržeg rasta BDP-a navedenih ekonomija, ali i smanjenja tj sporijeg rasta deficita.

Primarni izvor eksterne neravnoteže u zemljama Zapadnog Balkana svakako je deficit trgovinskog bilansa (slika 1). Tokom posmatranog perioda sve ekonomije, izuzev Bosne i Hercegovine beleže rast deficita robne razmene. Istovremeno, deficit robnog bilansa je najviši u Srbiji, a najniži u privredi Crne Gore. Najbrži rast deficita u posmatranom periodu ostvarile su Severna Makedonija (gotovo 1,8 milijardi USD), odnosno Albanija (1,4 milijarde USD). Uprkos pozitivnim tendencijama i smanjenju robnog deficita tokom prve polovine posmatranog perioda, od 2016. godine je ponovo prisutan trend rasta deficita robne razmene. Pritom, daleko najizraženiji rast robnog deficita u ovom periodu zabeležila je Srbija (6,4 milijarde USD) u poređenju sa ostalim zemljama Zapadnog Balkana kumulativno posmatrano (5,6 milijardi USD).

Slika 1. Trgovinski bilans

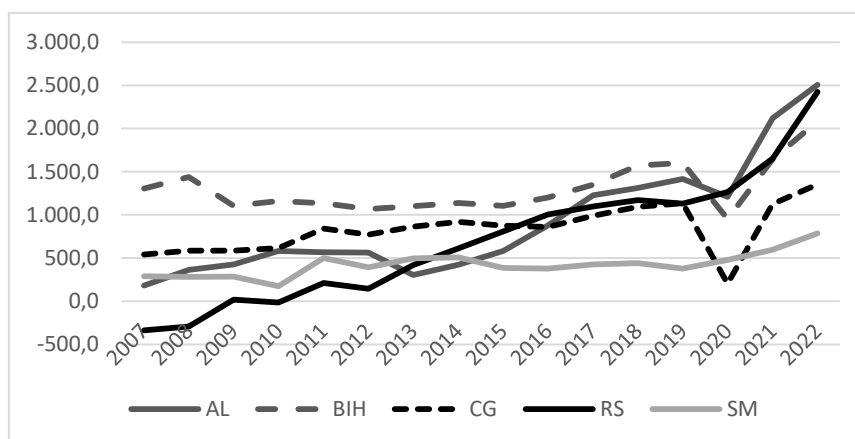

Izvor: Međunarodni monetarni fond,

(2023)

Za razliku od bilansa roba, zemlje Zapadnog Balkana se odlikuju suficitima na računu usluga (slika 2). Rastući suficiti na računu usluga značajno ublažavaju problem eksterne neravnoteže u ovim privredama, uprkos rastu robnog deficita. Tokom posmatranog perioda, najviše vrednosti suficita u razmeni usluga beleže privrede Albanije i Srbije. Visoki i rastući suficiti na računu usluga zemalja Zapadnog Balkana dominantno su rezultat suficita u razmeni turističkih usluga, obzirom da sve posmatrane ekonomije (izuzev Srbije) beleže suficite u razmeni turističkih usluga tokom čitavog posmatranog perioda. Svakako najizraženiji doprinos sektor turizma u reduciranju platnobilansne neravnoteže prisutan je u privredi Crne Gore (CBCG, 2022, 115). Pored toga, pozitivnim kretanjima na ovom računu doprinose i suficiti po osnovu pružanja transportnih usluga, kao i IKT usluga (Kalinović et.al., 2022, 187). Ovde posebno treba apostrofirati IKT usluge koje postaju sve značajniji izvor suficita računa usluga u privredama Zapadnog Balkana, a u slučaju privrede Srbije daleko najznačajniji izvor (Čakajac et.al., 2023, 71).

Slika 2. Bilans usluga

Izvor: Međunarodni monetarni fond, (2023)

Za razliku od podbilansa roba i usluga koji je dosta sličan, određene varijacije među zemljama Zapadnog Balkana mogu se uočiti ukoliko se posmatra podbilans dohotka, odnosno preciznije račun primarnog dohotka. Posmatrajući sturkturu ovog računa (tabela 3) Crna Gora beleži gotovo kontinuirane suficite dominantno usled prihoda po

osnovu kompenzacija za zaposlene (CBCG, 2022, 117). Slična situacija je u privredama Albanije i Bosne i Hercegovine, s tim što na kraju posmatranog perioda ove ekonomije beleže deficite na računu primarnog dohotka, primarno usled visokih rashoda po osnovu stranih direktnih investicija (SDI) (Kovačević, 2022, 102). Identično se može potvrditi i u slučaju Srbije i Severne Makedonije koje se odlikuju kontinuiranim prisustvom deficita računa primarnog dohotka.

Na bazi navedenog proizilazi da račun primarnog dohotka postaje sve značajnija deficitarna komponenta tekućeg računa za većinu ekonomija Zapadnog Balkana. U slučaju privrede Srbije navedeno je posebno izraženo budući da je deficit na računu primarnog dohotka više nego udvostručen u odnosu na početak posmatranog perioda. Nešto manje povećanje deficita primarnog dohotka je zabeležila Severna Makedonija, dok je u slučaju privreda Albanije i Bosne i Hercegovine nepovoljna činjenica da je račun primarnog dohotka postao još jedan od uzroka eksterne neravnoteže, a ne faktor njenog reduciranja.

Tabela 3. Saldo primarnog dohotka (mln USD)

Godina	Albanija	BIH	Crna Gora	Srbija	Severna Makedonija
2007.	297.3	468.7	42.7	-1,348.3	-389.3
2008.	54.8	710.0	67.8	-1,459.7	-119.8
2009.	-192.4	679.5	7.1	-681.1	-66.9
2010.	-119.7	279.5	-27.4	-867.1	-131.2
2011.	3.1	149.7	35.3	-1,926.1	-187.3
2012.	-91.1	135.1	69.7	-1,404.7	-211.0
2013.	220.3	247.0	87.4	-1,887.6	-256.3
2014.	122.3	145.2	59.5	-1,784.7	-212.6
2015.	134.2	109.6	89.2	-1,837.8	-317.3
2016.	193.1	22.3	37.0	-2,241.6	-424.9
2017.	34.0	-151.7	100.9	-2,871.1	-447.8
2018.	-17.2	-117.6	64.4	-2,586.1	-531.7
2019.	-201.6	-34.1	61.9	-2,772.4	-581.6
2020.	-250.2	-112.7	76.0	-1,627.0	-469.9
2021.	-251.2	-302.5	120.7	-2,423.1	-615.5
2022.	-331.2	-284.8	126.4	-3,134.2	-598.1

Izvor: Međunarodni monetarni fond, (2023)

Veoma važna komponenta tekućeg računa zemalja Zapadnog Balkana je račun sekundarnog dohotka. Značaj sekundarnog dohotka ogleda se u činjenici da ovaj račun tokom čitavog posmatranog perioda značajno ublažava problem eksterne neravnoteže, zahvaljujući

visokim suficitima. Navedeno je posebno izraženo u slučaju privreda Srbije i Bosne i Hercegovine koje ostvaruju najviše suficite na ovom računu (tabela 4). U odnosu na početak posmatarnog perioda, Srbija, Severna Makedonija i Crna Gora beleže rast suficita na ovom računu, dok su suprotni trendovi prisutni u privredama Albanije i Bosne i Hercegovine.

Suficiti na računu sekundarnog dohotka dominantno proizilaze po osnovu ličnih transfera (doznaka). Najznačajniji segment su svakako doznake radnika, dok se manji prilivi ostvaruju po osnovu penzija i ostalih socijalnih primanja (CB BiH, 2022, 34). Iz šire perspektive posmatrano, zemlje Zapadnog Balkana predstavljaju najznačajnije primaoce doznaka među evropskim ekonomijama u razvoju. Prema podacima za 2022. godinu, Srbija i Bosna i Hercegovina se nalaze među 10 najvećih primalaca doznaka u evroazijskom regionu (Svetska banka, 2023, 28). Sa druge strane, kada se posmatra učešće doznaka u BDP-u, na nivou posmatranog perioda dvocifreno učešće priliva doznaka u BDP-u beleže Bosna i Hercegovina (11,4%), Albanija (11,3%), Crna Gora (10,7%). U slučaju Srbije, vrednost ovog pokazatelja je nešto niža (8,3%), dok je najmanje učešće priliva doznaka u BDP-u u privredi Severne Makedonije (3,6%) (Bucevska, 2022, 83).

Tabela 4. Bilans sekundarnog dohotka (mln USD)

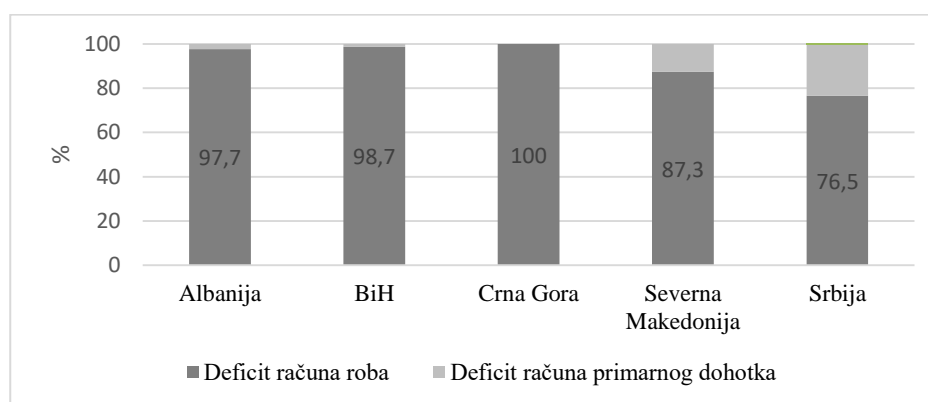
Godina	Albanija	BIH	Crna Gora	Srbija	Severna Makedonija
2007.	1,431.6	2,743.2	81.8	3,953.5	1,371.9
2008.	1,378.2	2,876.1	107.2	3,717.5	1,446.4
2009.	1,307.3	2,379.5	119.8	4,911.1	1,593.8
2010.	1,220.5	2,389.4	239.6	4,442.7	1,789.8
2011.	1,262.4	2,518.0	277.3	4,256.6	2,065.9
2012.	1,131.2	2,414.6	297.3	3,784.5	2,082.2
2013.	903.5	2,509.3	301.3	4,202.8	2,055.6
2014.	959.3	2,689.2	279.8	3,988.4	2,120.9
2015.	852.2	2,025.9	214.2	3,702.1	1,776.2
2016.	908.0	1,984.4	234.4	3,498.8	1,771.5
2017.	962.4	2,216.1	258.5	3,983.5	1,969.9
2018.	1,070.5	2,419.4	311.8	4,940.3	2,162.1
2019.	1,086.2	2,459.5	318.0	4,396.3	2,010.2
2020.	1,146.1	2,244.6	356.0	4,127.5	1,692.0
2021.	1,273.6	2,564.0	473.2	5,209.8	2,394.5
2022.	1,174.3	2,588.5	491.4	6,167.5	2,615.4

Izvor: Međunarodni monetarni fond,

(2023)

Sublimirajući sve navedeno može se ustanoviti da je trgovinski deficit najznačajniji izvor eksterne neravnoteže u zemljama Zapadnog Balkana (slika 3). Suficiti na računima usluga i sekundarnog dohotka još uvek nisu dovoljni da neutrališu visoki deficit trgovinskog bilansa. Za privrede Severne Makedonije i Srbije, još jedan problem predstavlja negativan saldo primarnog dohotka koji u kombinaciji sa deficitom trgovinskog bilansa dodatno produbljuje platnobilansnu neravnotežu u ovim privredama (CB SM, 2022, 30).

Slika 3. Struktura deficitarnih komponenti tekućeg računa zemalja Zapadnog Balkana

Izvor: Međunarodni monetarni fond, (2023)

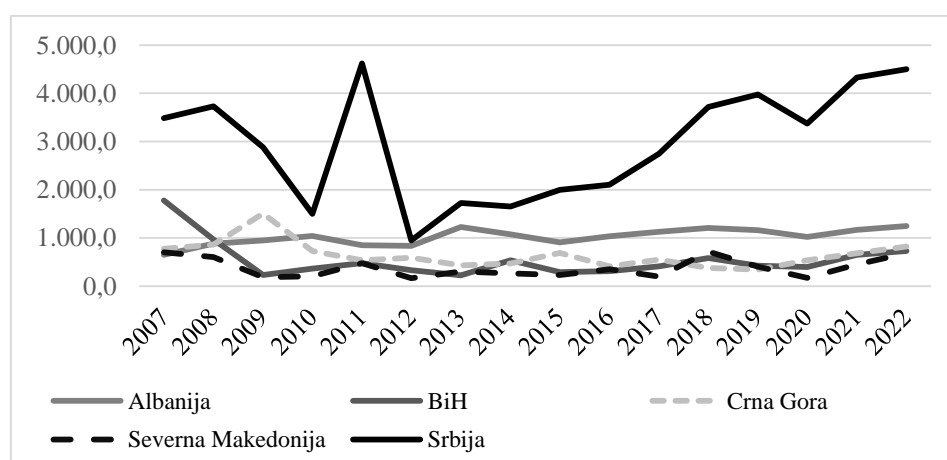
U tom kontekstu, za unapređenje platnobilansne pozicije zapadnobalkanskih privreda presudno je sprovesti prilagođavanja privredne strukture, kako bi se stvorili uslovi za povećanje izvoza, rast izvoznih prihoda i smanjenje trgovinskog deficita. Navedeno bi omogućilo smanjenje deficita tekućeg računa i ujedno stvorilo pozitivne implikacije na njegovu održivost. Međutim, obzirom na uvoznju zavisnost većine zemalja Zapadnog Balkana, karakteristike privredne strukture, nizak nivo konkurentnosti, postojeći model ekonomskog razvoja, evidentno je da se ovi ciljevi ne mogu ostvariti u kratkom roku.

Strane direktne investicije – izvor finansiranja ili neravnoteže

Prisustvo deficita tekućeg računa stvara dužničku poziciju zemlje prema inostranstvu. Kao razlika između domaće akumulacije i investicionih potreba, odnosno proizvodnje i potrošnje, deficit

tekućeg računa podrazumeva pronalaženje izvora za njegovo finansiranje. Iz perspektive finansiranja poželjno je da se koriste dugoročni izvori obzirom da korišćenje kratkoročnih izvora za finansiranje perzistentnih deficita tekućeg računa može ukazivati da je zemlja suočena sa ozbiljnom platnobilansnom neravnotežom i nesolventnošću (Stanišić, 2020, 235).

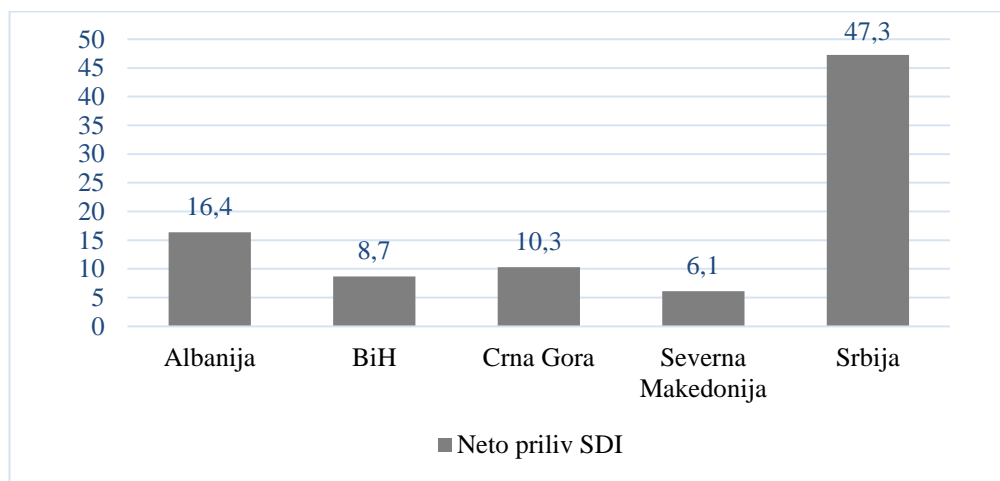
Slika 4. Neto priliv stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana (mln USD)

Izvor: Međunarodni monetarni fond, (2023)

Rešenje za finansiranje deficita tekućeg računa u zapadnobalkanskim privredama se tokom poslednjih deset godina relativno uspešno pronalazi u prilivu stranih direktnih investicija (slika 4). Od 2012. godine prisutan je trend porasta neto priliva stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana, pri čemu najbži rast priliva SDI ostvaruje Srbija. Pritom, u odnosu na početak posmatranog perioda Severna Makedonija i Bosna i Hercegovina beleže manje nivoe neto priliva SDI u 2022. godini, dok je u preostale tri ekonomije prisutan rast priliva. Takođe, posmatrajući geografsku usmerenost neto priliva SDI može se uočiti da je ona dosta neujednačena, obzirom da se više od polovine priliva SDI odnosi na Republiku Srbiju (slika 5).

Slika 5. Ukupan neto priliv SDI po zemljama (mlrd USD)

Izvor: Međunarodni monetarni fond, (2023)

Analizirajući ulogu stranih direktnih investicija kao izvora finansiranja deficita tekućeg računa u zemljama Zapadnog Balkana može se uočiti njihova delimična uspešnost (tabela 5). Uprkos rastućim prilivima SDI, ni u jednoj od posmatranih ekonomija neto priliv SDI nije bio dovoljan da tokom čitavog perioda obezbedi pokrivenost deficita tekućeg računa. Tako, u slučaju Albanije, neto priliv SDI je obezbeđivao pokrivenost deficita tekućeg računa svega tokom trećine posmatranog perioda. U slučaju privrede Crne Gore neto priliv SDI je obezbeđivao pokrivenost tekućeg računa u svega četiri godine posmatranog perioda, dok je najmanje izražena uloga SDI kao izvora eksternog finansiranj u Bosni i Hercegovini. Uprkos činjenici da je tokom posmatranog perioda ostvarila najmanji neto priliv SDI, najveća uspešnost SDI u finansiranju deficita se može uočiti na primeru Severne Makedonije, koja ujedno ima i najniži deficit tekućeg računa u odnosu na ostale zemlje Zapadnog Balkana. Konačno, posmatrajući privredu Srbije, pozitivno je što visoki neto prilivi SDI obezbeđuju kontinuitet u finansiranju deficita tekućeg računa od 2015. godine zaključno sa krajem posmatranog intervala (NBS, 2023).

Tabela 5. Pokrivenost deficita tekućeg računa neto prilivom SDI

Godina	Albanija	BiH	Crna Gora	Severna Makedonija	Srbija
2007.	56.3%	122.6%	53.1%	115.6%	46.3%
2008.	43.8%	36.5%	38.3%	48.6%	35.4%
2009.	51.3%	20.4%	130.6%	30.4%	103.0%
2010.	77.0%	35.2%	85.8%	104.3%	55.7%
2011.	50.8%	27.0%	81.0%	181.1%	90.8%
2012.	66.4%	22.4%	92.4%	51.9%	20.1%
2013.	103.4%	23.4%	83.8%	172.2%	61.8%
2014.	75.4%	39.2%	82.2%	477.6%	62.6%
2015.	92.9%	34.9%	155.1%	133.6%	145.9%
2016.	115.2%	38.5%	58.2%	122.9%	176.7%
2017.	114.9%	46.7%	72.2%	299.5%	118.2%
2018.	119.0%	88.1%	40.2%		151.0%
2019.	95.3%	80.1%	42.9%	107.3%	112.4%
2020.	77.6%	69.7%	43.3%	48.0%	154.8%
2021.	85.3%	155.0%	126.2%	120.9%	163.1%
2022.	111.9%	68.4%	100.4%	79.1%	101.0%

Izvor: Kalkulacija autora na bazi podataka Međunarodnog monetarnog fonda (2023)

Iz perspektive finansiranja deficita tekućeg računa, strane direktne investicije predstavljaju odgovarajući izvor budući da se radi o dugoročnom kapitalu koji ne dovodi do porasta finansijskih obaveza prema inostranstvu (Stanišić, 2020, 228). Usled toga su zemlje u razvoju orijentisane ka privlačenju SDI kako bi unapredile svoje makroekonomske performanse imajući u vidu brojne prednosti koje ovaj vid ulaganja nudi. Međutim, iskustva zemalja u razvoju, posebno iz posmatranog uzorka zemalja, ukazuju da nacionalne ekonomije mogu uložiti značajne napore u privlačenju stranih investitora, a da krajnji efekti budu upitni (Delević, 2020, 44). U cilju privlačenja stranih investitora pored razvoja infrastrukture, dodeljivanja zemljišta, kreatori ekonomske politike odobravaju čitav niz drugih podsticaja stranim investitorima među kojima su posebno atraktivne subvencije za novootvorena radna mesta. Iskustva određenih ekonomija Zapadnog Balkana novijeg datuma sugerišu da strani investitori mogu poslovati na domaćem tržištu sve dok traje period subvencionisanja, nakon čega napuštaju domaće tržište mobilisući kapital u matičnu ekonomiju ili druga tržišta (Tmušić&Rapaić, 2022, 46).

* Ostvaren suficit u 2018. godini.

Najveći doprinos strane direktne investicije u finansiranju deficita tekućeg računa, mogu dati ukoliko su one usmerene u sektor razmenljivih dobara, obzirom da se tako stvaraju uslovi za rast izvoznih prihoda i smanjenje trgovinskog deficita. Navedeni efekti mogu izostati ukoliko je najveći obim stranih direktnih investicija usmeren ka sektoru nerazmenljivih dobara, kao što je slučaj sa većinom privreda Zapadnog Balkana. Dodatno, uloga stranih direktnih investicija kao izvora finansiranja deficita tekućeg računa može biti daleko manja u uslovima visoke uvozne zavisnosti, tako da viši prilivi SDI mogu dovesti do bržeg rasta uvoza, čime se dodatno produbljuje platnobilansna neravnoteža, a očekivani pozitivni efekti izostaju (Fabris&Kilibarda, 2008, 33).

Iako strane direktne investicije obezbeđuju pokrivenost deficita tekućeg računa, one paralelno doprinose produbljivanju platnobilansne neravnoteže kroz račun primarnog dohotka (Bedir&Soydan, 2016, 60). Kao što je ranije u radu istaknuto, većina zemalja Zapadnog Balkana beleži deficite na računu primarnog dohotka, usled rastućih rashoda zbog stranih direktnih investicija. Ovi rashodi pretežno se odnose na repatrijaciju profita u inostranstvo, najčešće u matičnu ekonomiju investitora. Navedeno umanjuje efekte visokog priliva stranih direktnih investicija i značajno sužava potencijale SDI kao izvora eksternog finansiranja.

Tabela 6. Odnos rashoda po osnovu SDI i neto priliva SDI u zemljama Zapadnog Balkana

Godina	Albanija	BiH	Crna Gora	Severna Makedonija	Srbija
2007.	*	21.4%	1.8%	67%	31.2%
2008.	30.2%	18.8%	4.9%	42%	27.7%
2009.	42.3%	41.3%	5.9%	73%	10.3%
2010.	34.7%	20.7%	13.3%	108%	29.1%
2011.	12.2%	57.6%	7.8%	56%	29.4%
2012.	18.3%	67.5%	5.4%	153%	97.6%
2013.	0.7%	80.6%	6.5%	107%	70.8%
2014.	16.3%	64.4%	14.8%	100%	64.1%
2015.	16.7%	106.8%	6.3%	144%	57.3%
2016.	10.4%	129.1%	26.5%	119%	74.7%
2017.	23.9%	146.8%	12.5%	225%	85.7%
2018.	27.7%	107.2%	16.9%	73%	60.0%

* Albanija je u 2007. godini ostvarila veće prihode od rashoda po osnovu SDI.

Godina	Albanija	BiH	Crna Gora	Severna Makedonija	Srbija
2019.	43.1%	142.4%	15.9%	143%	61.6%
2020.	43.3%	128.0%	8.3%	252%	40.0%
2021.	48.1%	138.3%	8.9%	121%	48.0%
2022.	57.4%	123.0%	7.0%	80%	63.3%

Izvor: Kalkulacija autora na bazi podataka Međunarodnog monetarnog fonda (2023)

Centralno pitanje koje se postavlja je kada strane direktne investicije, prestaju da budu izvor finansiranja eksterne neravnoteže? U uslovima višeg priliva SDI u odnosu na rashode po tom osnovu, SDI se pozitivno odražavaju na platni bilans, obzirom da obezbeđuju finansiranje deficita tekućeg računa. Međutim, u obrnutom slučaju strane direktne investicije suštinski gube funkciju eksternog izvora finansiranja, već stvaraju dodatni pritisak na platnobilansnu neravnotežu. U tabeli 6, prikazan je odnos rashoda po osnovu SDI i njihovog neto priliva u zemljama Zapadnog Balkana. Kao što se može uočiti, strane direktne investicije još uvek obezbeđuju finansiranje dela deficita tekućeg računa u većini zemalja Zapadnog Balkana, obzirom da su rashodi za strane direktne investicije manji od njihovog neto priliva. Takav je slučaj sa Albanijom, Crnom Gorom i Srbijom, pri čemu se može primetiti da se potencijal stranih direktnih investicija kao izvora finansiranja sve više sužava usled bržeg rasta rashoda po osnovu SDI.

U slučaju Severne Makedonije, rashodi po osnovu SDI su bili veći od njihovog neto priliva tokom većine posmatranog perioda, što sugeriše na ograničenu efikasnost SDI u finansiranju deficita tekućeg računa. Najdelikatnija situacija je u privredi Bosne i Hercegovine, u kojoj su od 2015. godine rashodi po osnovu stranih direktnih investicija konstantno viši od njihovog neto priliva. Suštinski posmatrano, u ovom periodu strane direktne investicije su više doprinele generisanju deficita tekućeg računa nego njegovom finansiranju.

Značaj doznaka kao izvora eksternog finansiranja

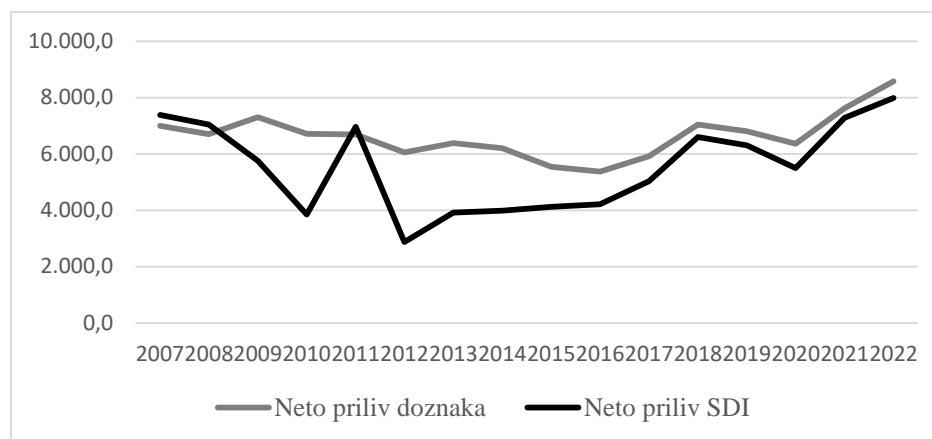
Pregledom strukture tekućeg računa, račun sekundarnog dohotka je istaknut kao najznačajnija suficitarna komponenta većine zemalja Zapadnog Balkana (Srbije, Severne Makedonije i Bosne i Hercegovine). Sa druge strane u privredama Albanije i Crne Gore izraženiju ulogu u smanjenju platnobilansne neravnoteže ima bilans usluga obzirom da

suficiti na ovom računu premašuju suficite na računu sekundarnog dohotka.

U globalu posmatrano, doznake uz strane direktne investicije i zvaničnu razvojnu pomoć predstavljaju najznačajniji izvor eksternog finansiranja zemalja u razvoju (Svetska banka, 2023, 2). U odnosu na strane direktne investicije, doznake i zvanična razvojna pomoć se odlikuju znatno manjom volatilnošću, što je svakako pozitivno iz perspektive zemalja u razvoju obzirom da im omogućava stabilan priliv deviznih sredstava (Constantinescu&Schiff, 2014, 104). Navedeno je posebno bitno u slučaju kriznih poremećaja, obzirom da su u takvim okolnostima zemlje u razvoju suočene sa manjim prilivom inostranog kapitala, što može ugroziti njihovu eksternu poziciju.

Tokom posmatranog perioda ukupan neto priliv doznaka u zemlje Zapadnog Balkana iznosio je nešto više od 106 milijardi USD. U poređenju sa ukupnim neto prilivom stranih direktnih investicija (88,8 milijardi USD) može se zaključiti da je ukupan neto priliv doznaka bio za petinu veći. Posmatrano po godinama, viši nivo neto priliva SDI, zabeležen je u prve dve godine posmatranog perioda i tokom 2011. godine (slika 6).

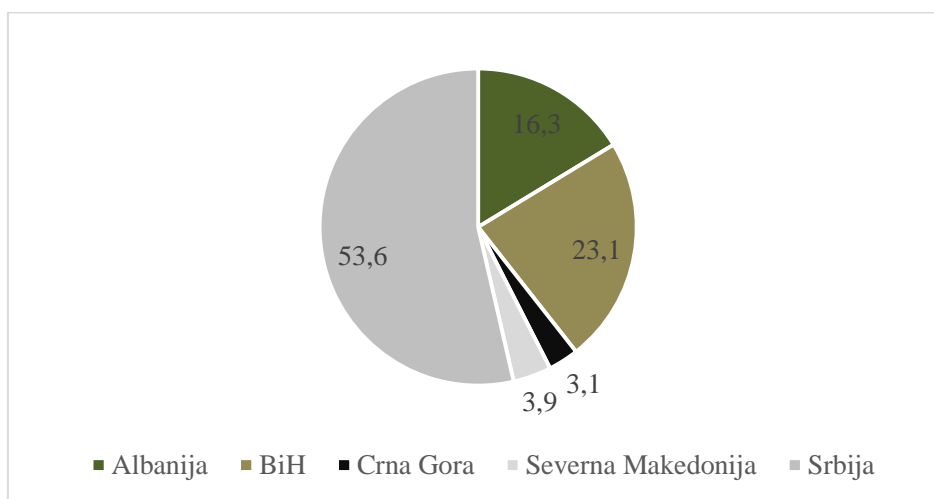
Slika 6. Ukupan neto priliv doznaka i neto priliv SDI u zemljama Zapadnog Balkana (mln USD)

Izvor: Međunarodni monetarni fond, (2023)

Ono što je identično kao i kod neto priliva stranih direktnih investicija je niska diversifikovanost priliva doznaka među posmatranim ekonomijama (slika 7). Preciznije rečeno, više od polovine ukupnog neto priliva doznaka (53,6%) je usmereno ka Srbiji. Pored Srbije, značajnije učešće u neto prilivu doznaka u regionu Zapadnog Balkana beleže Bosna i Hercegovina (23,1%), odnosno Albanija (16,3%).

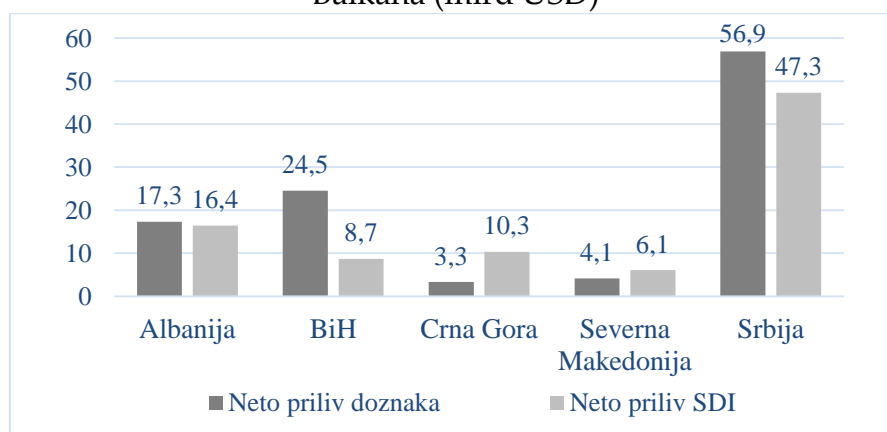
Slika 7. Geografska usmerenost neto priliva doznaka u zemlje Zapadnog Balkana (u %)

Izvor: Kalkulacija autora na bazi podataka Međunarodnog monetarnog fonda, (2023)

Uprkos činjenici da je neto priliv doznaka veći od neto priliva stranih direktnih investicija, individualno posmatrano prisutne su određene varijacije (slika 8). Tako, u slučaju privreda Srbije i Bosne i Hercegovine neto priliv doznaka je značajno viši u odnosu na neto priliv stranih direktnih investicija. Sa druge strane, u privredama Crne Gore i Severne Makedonije izraženija je uloga stranih direktnih investicija. Najmanji dispariteti između posmatranih izvora finansiranja prisutni su u privredi Albanije, obzirom na gotovo ujednačene vrednosti neto priliva doznaka i stranih direktnih investicija.

Slika 8. Neto priliv doznaka i neto priliv SDI u zemljama Zapadnog Balkana (mlrd USD)

Izvor: Međunarodni monetarni fond, (2023)

Osvrtom na sve navedeno, neosporno je da doznake imaju veliki potencijal za smanjenje eksterne neravnoteže u zemljama Zapadnog Balkana (Jushi et. al, 2021). Snažna emigraciona baza obezbeđuje stabilan i veoma značajan izvor deviznih sredstava koja u velikoj meri redukuju ozbiljnost problema platnobilansne neravnoteže u posmatranim zemljama. U odnosu na strane direktne investicije, glavna prednost doznaka je što je reč o bespovratnim sredstvima koja ne generišu nikakve rashode koji bi mogli umanjiti njihov značaj u finansiranju eksterne neravnoteže. Takođe, prikazani podaci o prilivu doznaka obuhvataju samo tokove iz zvaničnih kanala (Gligorić&Janković, 2013, 498). Nesumnjivo je da se značajan deo doznaka još uvek transferiše posredstvom nezvaničnih kanala, tako da je teško precizno kvantifikovati njihov doprinos kao izvora finansiranja.

Međutim, suviše veliko oslanjanje na priliv doznaka može imati i određene negativne efekte, koji mogu indirektno neutralisati njihov doprinos u finansiranju eksterne neravnoteže. Na kraju, veoma je bitno istaći da doznake i strane direktne investicije ne treba posmatrati kao dva konfliktna izvora eksternog finansiranja, već izvore koje treba kombinovano koristiti i u što većoj meri valorizovati njihove potencijale. Upravo u zavisnosti od načina njihovog korišćenja zavisice i krajnji efekti na platnobilansu poziciju i ekonomski razvoj u celini.

Zaključak

Platnobilansna neravnoteža predstavlja jedan od vodećih i u budućnosti jedan od ključnih izazova koji se nalazi pred kreatorima ekonomske politike zemalja Zapadnog Balkana. Nagla liberalizacija domaćeg tržišta, u kombinaciji sa niskom konkurentnošću, dovela je do pojave deficita trgovinskog bilansa, što predstavlja jedan od ključnih generatora platnobilansne neravnoteže u ovim ekonomijama. Visoki deficiti robne razmene neutrališu pozitivna kretanja na ostalim podbilansima tekućeg računa, pre svega u bilansu usluga i sekundarnog dohotka. Usled toga, sprovođenje strukturnih prilagođavanja predstavlja neminovan uslov za unapređenje platnobilansne pozicije zemalja Zapadnog Balkana. Svako dalje zadržavanje statusa quo podrazumevalo bi odlaganje potrebnih prilagođavanja uz potencijalno sve skuplje zaduživanje u inostranstvu.

Rastući prilivi stranih direktnih investicija tokom druge polovine posmatranog perioda od velikog su značaja za uravnoteženje platnobilansne pozicije većine zemalja Zapadnog Balkana. Dinamičniji porast priliva stranih direktnih investicija stvorio je manju potrebu da se deficiti tekućeg računa finansiraju zaduživanjem u inostranstvu. Iako su strane direktne investicije obezbedile relativno značajno pokriće deficita tekućeg računa u zemljama Zapadnog Balkana, njihov krajnji efekat je daleko manji usled činjenice da strani investitori značajan deo profita repatrišu u inostranstvo što dodatno produbljuje platnobilansnu neravnotežu posredstvom deficita na računu primarnog dohotka. Ono što je svakako pozitivno je da još uvek rashodi po osnovu stranih direktnih investicija ne premašuju njihov ukupni godišnji priliv kod većine posmatranih zemalja (izuzev Bosne i Hercegovine) tako da još uvek prilivi po tom osnovu obezbeđuju finansiranje jednog dela deficita tekućeg računa. Imajući u vidu trenutne okolnosti, da rastući prilivi stranih direktnih investicija dovode do rastućih rashoda po tom osnovu, kao i upitnu mogućnost nacionalnih ekonomija da ostvare kontinuirani rast priliva stranih direktnih investicija, opravdano se postavlja pitanje u kojoj meri se zemlje Zapadnog Balkana mogu osloniti na strane direktne investicije kao izvor finansiranja deficita tekućeg računa u budućem periodu? Zbog toga je veoma važno stvoriti institucionalne aranžmane koji bi motivisali strane investitore da veći deo

profita reinvestiraju u ovim privredama.

Iako kreatori ekonomske politike u zemljama Zapadnog Balkana velike napore ulažu ka privlačenju stranih direktnih investicija rezultati istraživanja sugerišu da su doznake značajniji izvor eksternog finansiranja. Na to upućuje činjenica da ukupni neto prilivi doznaka premašuju neto prilive stranih direktnih investicija. Međutim, ono što je nepovoljno je činjenica da su ova sredstva, uprkos ovako značajnom prilivu, pretežno usmerena ka finansiranju potrošnje, a ne investicija. Dodatni problem iz platnobilansne perspektive postoji ukoliko su sredstva po osnovu doznaka korišćena za finansiranje uvozne potrošnje, što umanjuje njihove pozitivne efekte.

Uprkos činjenici da su tokom posmatranog perioda zabeleženi relativno stabilni i rastući prilivi doznaka iz inostranstva, postavlja se pitanje da li se i u budućnosti mogu očekivati ovakvi trendovi? Navedeno se posebno može apostrofirati imajući u vidu nepovoljna demografska kretanja u zemljama Zapadnog Balkana. Ukoliko se emigracioni tokovi i populaciono starenje stanovništva nastave istim tempom u budućnosti, to se može negativno odraziti na priliv doznaka obzirom da emigraciona populacija na radu ili boravku u inostranstvu neće imati kome da transferiše novčana sredstva u matičnim ekonomijama.

Reference

1. Bedir, S., Soydan, A. (2016). Implications of FDI for Current Account Balance: A Panel Causality Analysis. *Eurasian Journal of Economics and Finance*. 4(2), 58-71. <http://dx.doi.org/10.15604/ejef.2016.04.02.005>
2. Bucevska, V. (2022). Impact of Remittances on Economic Growth: Empirical Evidence From South-East European Countries. *South East European Journal of Economics and Business*. 17(1), 79-94. <http://dx.doi.org/10.2478/jeb-2022-0006>
3. Centralna banka Bosne i Hercegovine (2022). Godišnji izveštaj
4. Centralna banka Crne Gore (2022). Godišnji makroekonomski izveštaj
5. Centralna banka Severne Makedonije (2022). Godišnji izveštaj
6. Constantinescu, I., Schiff, M. (2014). Remittances, FDI and ODA: stability, cyclicity and stabilising impact in developing countries. *International Journal of Migration and Residential Mobility*. 1(1), 84-106. <http://dx.doi.org/10.1504/IJMRRM.2014.059696>

7. Čakajac, B., Janković, N., & Luković, S. (2023). ICT usluge kao faktor finansiranja deficita tekućeg računa Republike Srbije. *Bizinfo (Blace)*, 14(2), 67-74. <https://doi.org/10.5937/bizinfo2302067C>
8. Delević, U. (2020). Employment and state incentives in transition economies: are subsidies for FDI ineffective? The case of Serbia. *UNCTAD Transnational Corporations Journal*. 27(2), 31-63.
9. Dugalić, V., Kovačević, R., Janković, N. (2023). *Međunarodne finansije*. Ekonomski fakultet u Kragujevcu, Kragujevac.
10. Fabris, N., Kilibarda, B. (2008). Analiza održivosti deficita tekućeg računa Crne Gore. Radni papiri br. 14. Centralna banka Crne Gore
11. Gligorić, M., Janković, I. (2013). Opportunities for greater remittances' channeling into savings and investments in Serbia. *Ekonomski vidici*, 18(4), 495-506.
12. Janković, N., Stanišić, N. (2013). Deficit tekućeg računa kao ograničavajući faktor privrednog razvoja Srbije. U Leković, V. (ur.). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 225-242.
13. Jushi, E., Hysa, E., Cela, A., Panait, M., & Catalin Voica, M. (2021). Financing Growth through Remittances and Foreign Direct Investment: Evidence from Balkan Countries. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(3). <https://doi.org/10.3390/jrfm14030117>
14. Kalinović, M., Todorović, M. Marković, I. (2022). Značaj IKT usluga za uravnoteženje platnog bilansa Republike Srbije. *Ekonomске teme*, 60(2), 187-204. <https://doi.org/10.2478/ethemes-2022-0011>
15. Kovačević, R. (2016). *Međunarodne finansije*. Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
16. Kovačević, R. (2017). Finansiranje deficita tekućeg računa u zemljama Jugoistočne Evrope, *Bankarstvo* 46(3), 96-111. <https://doi.org/10.5937/bankarstvo1703096K>
17. Kovačević, R. (2022). The effects of FDI net inflow on the current account of Southeast Europe Countries – a panel causality analysis. *Economic Annals*, 67(235), 95-122. <https://doi.org/10.2298/EKA2235095K>
18. Međunarodni monetarni fond (2023). Statistika platnog bilansa, dostupno na: <https://data.imf.org/?sk=7a51304b-6426-40c0-83dd-ca473ca1fd52>
19. Narodna banka Srbije (2023). Platni bilans, dostupno na: https://www.nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/
20. Stanišić, N. (2020). Eksterna ekonomska neravnoteža Republike Srbije. U Leković, V., Veselinović, P. (ur.) *Institucionalne promene kao*

determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 223-236.

21. Tmušić, M. & Rapaić, S. (2022). Analysis of institutional determinants of the policy of attracting foreign direct investments in Serbia. *Serbian Political Thought*. 76(2), 27-54. <https://doi.org/10.22182/spm.7622022.2>
22. Todorović, M., Marković, I. (2013). *Međunarodna ekonomija*, Ekonomski fakultet u Nišu, Niš.
23. World Bank – Knomad (2023). Remittances Remain Resilient but Are Slowing. Migration and Development Brief 39. Dostupno na: <https://www.knomad.org/publication/migration-and-development-brief-39>
24. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS>

ANALYSIS OF THE CURRENT ACCOUNT BALANCE OF THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

The current account balance is a significant indicator of economic performance and economic success of the national economy in international economic relations. As a component of the balance of payments, the current account balance provides important information to economic policy makers and is also a reflection of its success. In parallel with the above, the analysis of the current account balance enables a more detailed look at the structure and key causes of the balance of payments imbalance and, in general, the sustainability of the external position of the national economy. Considering that the Western Balkan countries are characterized by relatively similar macroeconomic performances, the paper tries to determine the key features of the current account balance in these economies. The results of the research suggest that the Western Balkan countries are characterized by a relatively similar structure and dynamics of the current account deficit, but that certain variations can be observed primarily in the income sub-balance. However, what is characteristic of all observed economies is that their fundamental balance of payments imbalances are of a structural nature, since they predominantly arise from a negative trade balance.

Keywords: current account, deficit, external imbalance, Western Balkan.

ANALIZA GLOBALNOG INDEKSA INOVATIVNOSTI REPUBLIKE SRBIJE

Marija Stojmenović*

U savremenim uslovima poslovanja mogućnost i brzina prilagođavanja konstantnim promenama obezbeđuje opstanak na tržištu, kao i sticanje i održavanje konkurentne prednosti. Ulaganje i implementacija inovacija utiču na rast i razvoj jednog privrednog sistema, i u krajnjoj instanci celokupnog društva. Globalni indeks inovativnosti je indeks kojim se meri dostignuti nivo inovativnosti zemalja. Inovativnost se meri pomoću dva podindeksa: indeksa inovacionih ulaza, koji obuhvata pet stubova, i indeksa inovacionih izlaza, koji obuhvata dva stuba. Predmet istraživanja ovog rada jeste analiza rezultata rangiranja Republike Srbije prema Globalnom indeksu inovativnosti, za period od 2011. do 2023. godine, kao i komparativna analiza Globalnog indeksa inovativnosti Republike Srbije i ostalih zemalja Zapadnog Balkana. Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da su potrebna dodatna ulaganja u inovativne sektore Republike Srbije kako bi se nivo inovativnosti podigao na nivo zemalja Evropske unije.

Ključne reči: inovacija, Globalni indeks inovativnosti, Republika Srbija

Uvod

Inovacija je reč koja vodi poreko od latinske reči „innovare“ što u prevodu znači „novo“. Stoga se pod inovacijom podrazumeva unapređenje postojećih ili kreiranje novih proizvoda ili procesa, koji značajno utiču na kvalitet ekonomskih performansi (Pokrajčić, 2005, 45). Draker (1996, 45) navodi da „inovacija predstavlja radnju, koja obdaruje resurse novim kapacitetima za stvaranje bogatstva, odnosno, inovacija u stvari kreira resurs“.

U savremenom društvu, inovativnost predstavlja jednu od najvažnijih determinanti opstanka i razvoja privrednih subjekata, koja

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, marijastojmenovic91@gmail.com

opredeljuje uspešnost i prosperitet privrede i društva u celini. Inovativnost je danas predmet istraživanja brojne i raznovrsne literature, i predstavlja ključnu determinantu privrednog rasta i razvoja, i pretpostavka je rešavanju brojnih društvenih i ekonomskih izazova poput smanjenja nejednakosti u raspodeli, unapređenja životnog standarda ljudi, klimatskih promena i slično (Cvetanović & Novaković, 2014, 77). „Osnovni smisao inovativnosti je proces dolaženja do novih proizvoda i usluga na efikasniji način u odnosu na raniji period“ (Cvetanović, 1999, 34). Inovacija je pojam koji je postao svakodnevnica 21-og veka. Poslednjih dvadesetak godina, interesovanje ekonomista i stručne javnosti za istraživanje fenomena inovacija i inovativnosti je naglo poraslo (Cvetanović & Novaković, 2014, 13). Takođe je došlo do povećane svesti i uvažavanja inovacija kao sredstva za stvaranje i održavanje konkurentne prednosti, kako na domaćem tako i na inostranom tržištu, i kao ključnog elementa poslovnog uspeha (Ćosić et al., 2023, 85). Bez inovativne aktivnosti, u savremenim uslovima poslovanja, nije moguće zamisliti uspeh privrede kao celine (Dajić, 2014, 55). Stvaranje i održavanje konkurentne prednosti je važno na nivou privrednih subjekata, s obzirom da su strateški okviri konkurentne prednosti izuzetno značajni za efektivno i efikasno poslovanje (Gligović, 2009, 133). Na oligopolističkom tržištu, na kome nekolicima velikih privrednih subjekata dominira, inoviranje je zamenilo cenu kao najvažniji aspekt konkurentne prednosti (Bomol, 2006, 4). Samo privrede sa velikim brojem inovativno orijentisanih privrednih subjekata koji efikasno realizuju svoje inovacije mogu da obezbede visoku zaposlenost i prihode stanovništva, stvarajući tako uslove za budući održivi ekonomski rast i razvoj (Cvetanović et al., 2016, 189; Despotović et al., 2014, 211). Inovativni privredni subjekti, prema osnovnoj definiciji, su oni privredni subjekti koji implementiraju najmanje jednu inovacionu aktivnost, gde su inovatori proizvoda ili inovatori procesa privredni subjekti koji implementiraju bilo inovaciju proizvoda ili inovaciju procesa (Cvetanović et al., 2016, 188).

Inovativnost i inovacije omogućavaju brže i bolje prilagođavanje dinamičnim i konstantnim promenama u domaćem i inostranom okruženju, bolje zadovoljavanje postojećih i kreiranje novih potreba i zahteva potrošača, promene u načinu organizovanja poslovanja i

rada privrednih subjekata, kao i razvoj privrede i društva zasnovanog na znanju (Bajić, 2020, 6). Postojanje korelacije između inovativnosti i ekonomskog razvoja je dokumentovano u ekonomskoj istoriji i potvrđeno u ekonomskoj teoriji (Grossman & Helpman, 1991; Cimoli & Dosi, 1995; Helpman, 1998).

Inovativnost se meri inovacionim indikatorima. Najpoznatiji indikatori merenja inovativnosti su: Globalni indeks inovativnosti, Evropska inovaciona bodovna lista, Indeks ekonomije zasnovane na znanju i indeks znanja, Izveštaj o humanom razvoju, BCG izveštaj – značaj inovacija u proizvodnji, Globalni indeks čistih inovativnih tehnologija, Globalni indeks inovacione politike, Svetski indeks konkurentnosti znanja.

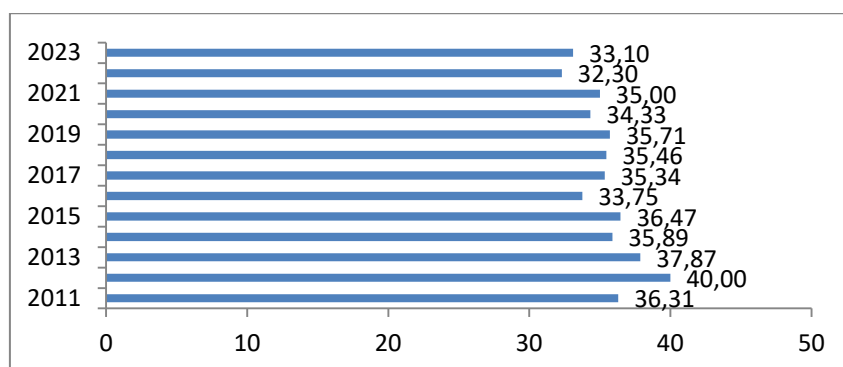
U svrhu ovog istraživanja biće korišćen Globalni indeks inovativnosti, koji objavljuju Univerzitet Cornell, institut INSEAD i Svetska organizacija za intelektualnu svojinu (engl. WIPO – World Intellectual Property Organization). Globalni indeks inovativnosti (engl. Global Innovation Index - GII) meri dostignuti nivo inovativnosti pojedinih zemalja, uz naglašavanje slabosti i prednosti u inovacijama. Prati puls inovacija u pozadini neizvesnog ekonomskog i geopolitičkog okruženja. Takođe se koristi za merenje napretka i ocenu konkurentnosti. Obuhvata dva podindeksa: indeks inovacionih ulaza i indeks inovacionih izlaza. Podindeks inovacionih ulaza obuhvata pet stubova: institucije; ljudski kapital i istraživanje; infrastrukturu; tržišnu sofisticiranost i poslovnu sofisticiranost. Drugi podindeks, podindeks inovacionih izlaza obuhvata dva stuba: rezultate zasnovane na znanju i tehnologiji i kreativne rezultate. Ukupni indeks je prosek podindeksa inovacionih ulaza i podindeksa inovacionih izlaza. Vrednost indeksa se kreće u intervalu od 0 do 100, pri čemu veća vrednost indeksa ukazuje na veću inovativnost privrede.

Globalni indeks inovativnosti Republike Srbije

Prema Globalnom indeksu inovativnosti za 2023. godinu Republika Srbija je zauzela 53. mesto od ukupno posmatranih 132 zemlje. Na osnovu posmatranih podataka (Grafikon 1 i Grafikon 2) u periodu od 2011. godine do 2023. godine, može se zaključiti da Republika Srbija

beleži pad vrednosti indeksa od 36,31 u 2011. godini na 33,10 u 2023. godini, međutim beleži neznatno poboljšanje pozicije (zbog promene metodologije, odnosno dodavanja novih podindikatora), sa 55. mesta u 2011. godini na 53. mesto u 2023. godini.

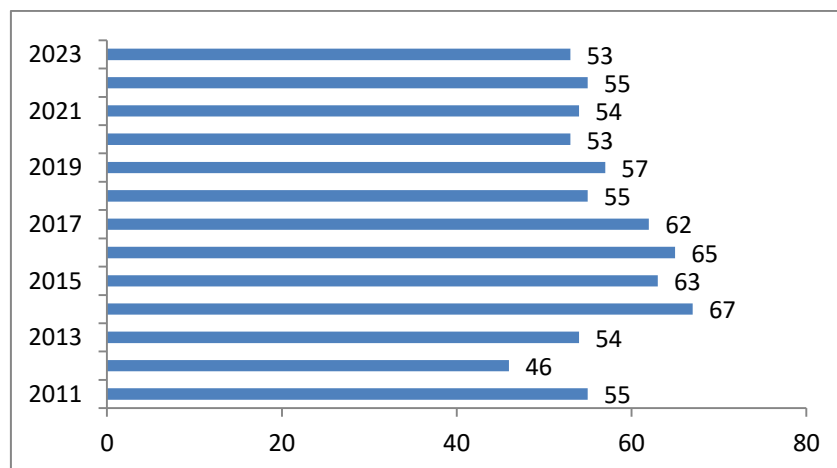
Grafikon 1. Vrednost Globalnog indeksa inovativnosti Republike Srbije, od 2011. godine do 2023. godine

Izvor: *The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023.*

https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/ , pristupljeno 23.12.2023.

Grafikon 2. Pozicija Republike Srbije prema Globalnom indeksu inovativnosti, od 2011. godine do 2023. godine

Izvor: *The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023.*

https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/ , pristupljeno 23.12.2023.

Ako rezultate svih navedenih indikatora (stubova indeksa inovativnosti) uporedimo po navedenim godinama primetan je napredak Republike Srbije 2023. godine u odnosu na 2011. godinu u grupi indikatora vezanih za institucije (sa 66. mesta na 57. mesto), zatim u grupi indikatora ljudskog kapitala i istraživanja (sa 54. mesta na 51. mesto), u grupi infrastrukturnih indikatora (sa 83. mesta na 35. mesto), u grupi indikatora tržišne sofisticiranosti (sa 87. mesta na 41. mesto), u grupi indikatora poslovne sofisticiranosti (sa 73. mesta na 68. mesto) i u grupi indikatora koji se odnose na rezultate zasnovane na znanju i tehnologiji (sa 65. mesta na 41. mesto). Jedino je u grupi indikatora koji se odnose na kreativne rezultate Republika Srbija zabeležila pad (sa 23. mesta na 92. mesto). Može se zaključiti da je najveći napredak ostvaren u grupi indikatora vezanih za infrastrukturu (napredak za 48 pozicija), dok je najveći pad ostvaren u grupi indikatora vezanih za kreativne rezultate (pad za 69 pozicija).

Tabela 1. Pozicija Republike Srbije prema stubovima Globalnog indeksa inovativnosti, za period od 2011. godine do 2023. godine

Stubovi indeksa inovativnosti	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Institucije	66	71	71	69	64	56	50	50	47	45	50	53	57
Ljudski kapital i istraživanje	54	44	50	59	64	56	54	58	59	59	62	52	51
Infrastruktura	83	63	50	53	56	61	52	48	54	44	44	38	35
Tržišna sofisticiranost	87	78	97	134	90	109	99	101	103	101	58	83	41
Poslovna sofisticiranost	73	86	73	83	95	84	79	70	63	64	63	65	68
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	65	29	41	44	59	50	53	50	48	66	43	76	41
Kreativni rezultati	23	44	84	79	60	82	70	64	65	41	76	42	92

Izvor: *The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023.*

https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/, pristupljeno 23.12.2023.

Indikator „Institucije“ obuhvata podindikatore: institucionalno okruženje, regulatorno okruženje i poslovno okruženje. Na osnovu podataka iz tabele može se zaključiti da je Republika Srbija na nivou indikatora ostvarila napredak za 9 pozicija (sa 66. mesta na 57. mesto). U grupi podindikatora „Političko okruženje“ i „Regulatorno

okruženje“, došlo je do napretka za 6, odnosno 38 pozicija (sa 72. mesta na 66. mesta, odnosno sa 81. mesta na 43. mesto). Međutim, došlo je do pada u grupi podindikatora „Poslovno okruženje“ za 39 pozicija (sa 33. mesta na 72. mesto). Indikator „Ljudski kapital i istraživanje“ obuhvata sledeće podindikatore: obrazovanje, tercijalno obrazovanje i istraživanje i razvoj. Na osnovu podataka iz tabele može se zaključiti da je na nivou indikatora došlo do napretka za 3 pozicije (sa 54. mesta na 51. mesto). Što se tiče grupe podindikatora „Obrazovanje“ došlo je do pada za 13 pozicija (sa 42. mesta na 55. mesto), u grupi podindikatora „Tercijalno obrazovanje“ i u grupi podindikatora „Istraživanje i razvoj“ došlo je do napretka za 14, odnosno 9 pozicija (sa 48. mesta na 36. mesto, odnosno sa 69. mesta na 60. mesto).

Indikator „Infrastruktura“ obuhvata podindikatore: informacione i komunikacione tehnologije (IKT), energiju i generalnu infrastrukturu, odnosno ekološku održivost.¹ Na osnovu podataka iz tabele može se zaključiti da na nivou indikatora došlo do napretka za 48 pozicija (sa 83. mesta na 35. mesto). U grupi podindikatora „Informacione i telekomunikacione tehnologije“ došlo je do napretka za 37 pozicija (sa 63. mesta na 26. mesto). U grupi podindikatora „Energija / Generalna infrastruktura“² i grupi podindikatora „Ekološka održivost“ takođe je došlo do napretka³. Indikator „Tržišna sofisticiranost“ obuhvata podindikatore koji se odnose na kreditiranje, investiranje, trgovinu. Na osnovu podataka može se zaključiti da je na nivou indikatora došlo do napretka za 46 pozicija (sa 87. mesta na 41. mesto). U grupi podindikatora „Kreditiranje“ došlo je do pada za 29 pozicija (sa 53. mesta na 82. mesto), u grupi podindikatora „Investiranje“ nema

¹ U izveštaju o Globalnom indeksu inovativnosti za 2011. godinu, indikator „Infrastruktura“ obuhvata tri grupe podindikatora: informacione i telekomunikacione tehnologije (IKT), energiju i generalnu (opštu) infrastrukturu, dok u izveštaju za 2023. godinu, indikator obuhvata tri grupe podindikatora: informacione i telekomunikacione tehnologije (IKT), generalnu (opštu) infrastrukturu i ekološku održivost.

² Grupa podindikatora „Generalna (opšta) infrastruktura“ u izveštaju za 2023. godinu obuhvata deo grupe pokazatelja „Energija“ iz izveštaja za 2011. godinu.

³ Grupa podindikatora „Ekološka održivost“ u izveštaju za 2023. godine obuhvata deo grupe pokazatelja „Energija“ iz izveštaja za 2011. godine.

podataka za 2023. godinu, dok je u grupi podindikatora „Trgovina“ došlo je do napretka za 66 pozicija (sa 103. mesta na 37. mesto).⁴

Indikator „Poslovna sofisticiranost“ obuhvata podindikatore koji se odnosu na radnike sa znanjem, inovacione veze i apsorciju znanja. Na osnovu podataka može se zaključiti da je na nivou indikatora došlo do napretka za 5 pozicija (sa 73. mesta na 68. mesto). U grupi podindikatora „Radnici sa znanjem“ i „Apsorpcija znanja“ došlo je do pada za 2, odnosno 24 pozicije (sa 68. mesta na 70. mesto, odnosno sa 43. mesta na 67. mesto), u grupi podindikatora „Inovacione veze“ došlo je do napretka za 33 pozicije (sa 102. mesta na 69. mesto). Indikator „Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji“ obuhvata sledeće podindikatore: stvaranje znanja, uticaj znanja i difuzija znanja. Na osnovu podataka može se zaključiti da je na nivou indikatora došlo do napretka za 24 pozicije (sa 65. mesta na 41. mesto). U grupi podindikatora „Stvaranje znanja“ nije bilo promene (sa 41. mesta na 41. mesto), u grupi podindikatora „Uticaj znanja“ i grupi „Difuzija znanja“ došlo je do napretka za 43, odnosno 14 pozicija (sa 109. mesta na 66. mesto, odnosno sa 41. mesta na 27. mesto). Indikator „Kreativni izlazi“ obuhvata sledeće podindikatore: nematerijalna ulaganja, kreativna dobra i usluga i online kreativnost. Na osnovu podataka može se zaključiti da je na nivou indikatora došlo do pada za 69 pozicija (sa 23. mesta na 92. mesto). U grupi podindikatora „Nematerijalna ulaganja“ i „Kreativna dobra i usluge“ došlo je do pada za 14, odnosno 44 pozicije (sa 96. mesta na 110. mesto, odnosno sa 7. mesta na 51. mesto). Za grupu podindikatora „Online kreativnost“ nema podataka za 2011. godinu, dok je u izveštaju za 2023. godinu Republika Srbija zauzela 49. mesto.

⁴ U izveštaju o Globalnom indeksu inovativnosti za 2011. godinu treća grupa podindikatora nosi naziv „Trgovina i konkurentnost“ i obuhvata pet pokazatelja, dok u izveštaju za 2023. godinu treća grupa podindikatora nosi naziv „Trgovina, diverzifikacija i tržišna skala“ i obuhvata četiri pokazatelja.

Tabela 2 Vrednost stubova Globalnog indeksa inovativnosti Republike Srbije, za period od 2011. godine do 2023. godine

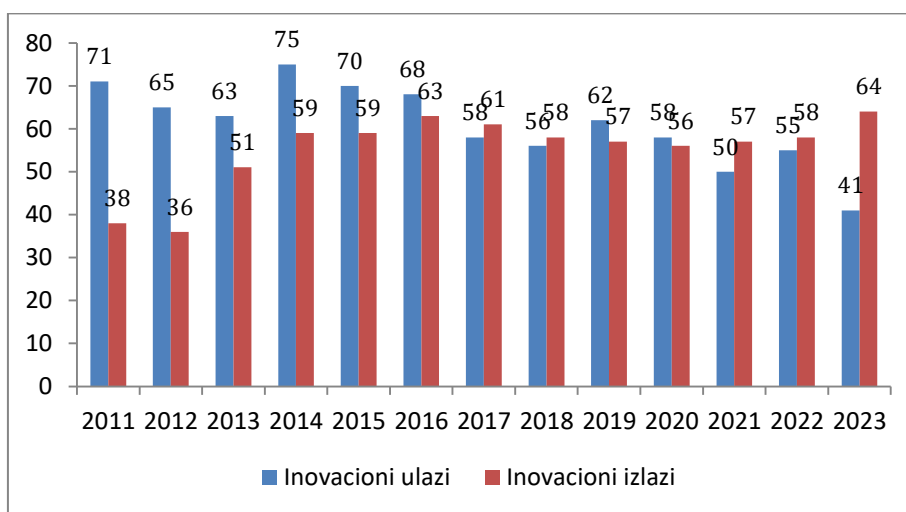
Stubovi indeksa inovativnosti	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Institucije	63,20	56,00	61,20	61,00	36,50	65,70	67,70	67,20	68,70	69,40	69,30	60,30	53,20
Ljudski kapital i istraživanje	40,30	43,10	36,70	31,50	30,10	32,80	33,90	32,20	32,40	31,70	32,30	35,50	34,70
Infrastruktura	24,50	35,10	37,20	41,00	42,60	43,70	49,70	49,60	49,90	48,60	48,70	53,60	54,40
Tržišna sofisticiranost	34,20	36,70	41,40	37,00	43,90	34,30	38,70	39,20	39,60	41,60	48,40	27,50	43,70
Poslovna sofisticiranost	33,30	36,30	31,20	29,70	30,20	28,10	28,90	29,20	31,90	25,80	25,50	27,50	27,80
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	23,70	40,00	33,60	33,80	27,70	27,70	24,70	26,70	26,70	30,00	29,10	30,30	31,40
Kreativni rezultati	43,40	36,90	34,80	29,60	34,60	25,50	29,10	28,10	27,20	20,50	21,40	17,10	15,60

Izvor: *The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023.*

https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/, pristupljeno 23.12.2023.

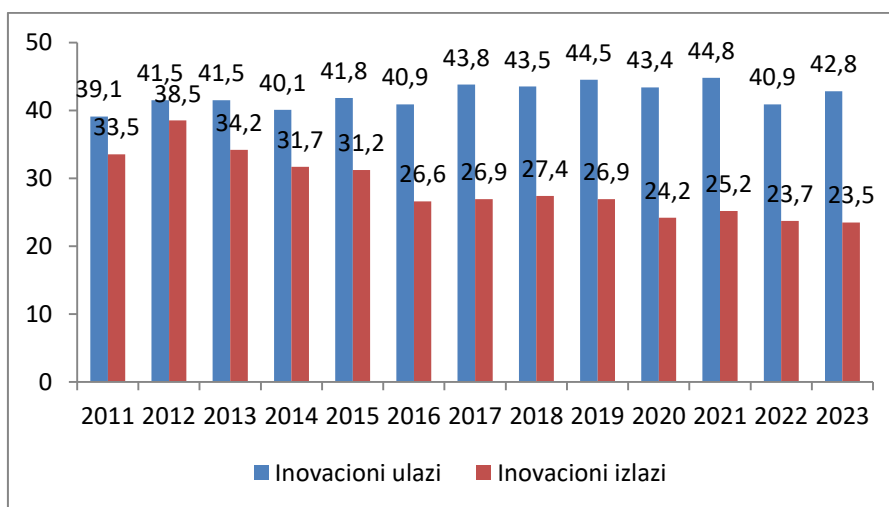
Na osnovu podataka kretanja vrednosti stubova indeksa inovativnosti, može se zaključiti da je najveći napredak ostvaren u vrednosti indikatora „Infrastruktura“ (sa 24,50 u 2011. godini na 54,40 u 2023. godini), dok je najveći pad ostvaren u vrednosti indikatora „Kreativni rezultati“ (sa 43,40 u 2011. godini na 15,60 u 2023. godini). Vrednosti indikatora „Institucije“ i „Ljudski kapital i istraživanje“ su zabeležile pad (sa 63,20 u 2011. godini na 53,20 u 2023. godini, odnosno sa 40,30 u 2011. godini na 34,70 u 2023. godini). Vrednosti indikatora „Infrastruktura“ i „Tržišna sofisticiranost“ su zabeležile rast (sa 24,50 u 2011. godini na 54,40 u 2023. godini, odnosno sa 34,20 u 2011. godini na 43,70 u 2023. godini). Vrednost indikatora „Poslovna infrastruktura“ je zabeležila pad (sa 33,30 u 2011. godini na 27,80 u 2023. godini), dok je vrednost indikatora „Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji“ zabeležila rast (sa 23,70 u 2011. godini na 31,40 u 2023. godini). Vrednost indikatora „Kreativni rezultati“ je zabeležila pad (sa 43,40 u 2011. godini na 15,60 u 2023. godini).

Grafikon 3 Pozicija Republike Srbije prema podindeksima inovacionih ulaza i inovacionih izlaza, za period od 2011. godine do 2023. godine

Izvor: The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023.
https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/, pristupljeno 23.12.2023.

Grafikon 4 Vrednost podindeksa inovacionih ulaza i inovacionih izlaza, za period od 2011. godine do 2023. godine

Izvor: The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023.
https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/, pristupljeno 23.12.2023.

Na osnovu podataka sa prethodnih grafikona može se zaključiti da je Republika Srbija ostvarila napredak u podindeksu inovacionih ulaza (sa 71. mesta na 41. mesto, odnosno sa 39,10 u 2011. godini na 42,80 u 2023. godini), ali je ostvarila pad u podindeksu inovacionih izlaza (sa 38. mesta na 64. mesto, odnosno sa 33,50 u 2011. godini na 23,50 u 2023. godini).

Komparativna analiza Globalnog indeksa inovativnosti Republike Srbije i zemalja Zapadnog Balkana

Na osnovu podataka iz Tabela 3. može se zaključiti da su vrednosti Globalnog indeksa inovativnosti zemalja Zapadnog Balkana na približno istom nivou. Republika Srbija i Severna Makedonija ostvaruju gotovo identične vrednosti Globalnog indeksa inovativnosti za 2023. godinu (33,10, odnosno 33,00), zatim Crna Gora i Bosna i Hercegovina (27,80, odnosno 27,10), i na kraju Albanija sa vrednošću indeksa 25,40. Može se zaključiti da najvišu vrednost indeksa ostvaruje Republika Srbija, 33,10. Analizom Globalnog indeksa inovativnosti zemalja Zapadnog Balkana, može se zaključiti da su sve posmatrane zemlje ostvarile pad vrednosti indeksa u 2023. godini u odnosu na 2011. godinu (Republika Srbija, sa 36,31 na 33,10; Severna Makedonija, sa 33,47 na 33,00; Crna Gora, 40,10 na 27,80;⁵ Albanija, sa 30,45 na 25,40; Bosna i Hercegovina, sa 30,84 na 27,10).

Tabela 3 Vrednost Globalnog indeksa inovativnosti zemalja Zapadnog Balkana, od 2011. godine do 2023. godine

Zemlja	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Republika Srbija	36,31	40,0	37,87	35,89	36,47	33,75	35,34	35,46	35,71	34,33	35,00	32,30	33,10
Severna Makedonija	33,47	36,2	38,18	36,93	38,03	35,40	35,43	29,91	35,29	33,43	34,10	28,80	33,00
Crna Gora	-	40,1	40,95	37,01	41,23	37,36	38,07	36,49	37,70	35,39	35,40	30,30	27,80
Albanija	30,45	30,4	30,85	30,47	30,74	28,38	28,86	29,98	30,34	27,12	28,00	24,40	25,40
Bosna i Hercegovina	30,84	34,2	36,24	32,43	32,31	29,62	30,23	31,09	31,41	28,99	29,60	28,50	27,10

Izvor: *The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023.*

https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/, pristupljeno 23.12.2023.

⁵ U izveštaju za 2011. godinu nema podataka za Crnu Goru.

Na osnovu podataka iz Tabela 4. može se zaključiti da su Republika Srbija i Severna Makedonija na gotovo identičnim pozicijama u izveštaju za 2023. godinu (53. mesto, odnosno 54. mesto). Crna Gora i Bosna i Hercegovina takođe ostvaruju gotovo identičnu poziciju u izveštaju za 2023. godinu (75. mesto, odnosno 77. mesto), dok Albanija zauzima najnižu poziciju od posmatranih zemalja, odnosno 83. mesto. Severna Makedonija je ostvarila napredak za 13 pozicija (sa 67. mesta na 54. mesto), dok su pad ostvarile Crna Gora (pad za 30 pozicija, sa 45. mesta na 75. mesto), Albanija (pad za 3 pozicije, sa 80. mesta na 83. mesto) i Bosna i Hercegovina (pad za 1 poziciju, sa 76. mesta na 77. mesto). Može se zaključiti da su samo Republika Srbija (napredovala za 2 pozicije) i Severna Makedonija (napredovala za 13 pozicija) ostvarile napredak. Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da je Republika Srbija najbolje pozicionirana među posmatranim zemljama Zapadnog Balkana.

Tabela 4 Pozicija zemalja Zapadnog Balkana prema Globalnom indeksu inovativnosti, od 2011. godine do 2023. godine

Zemlja	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Republika Srbija	55	46	54	67	63	65	62	55	57	53	54	55	53
Severna Makedonija	67	62	51	60	56	58	61	84	59	57	59	66	54
Crna Gora	-	45	44	59	41	51	48	52	45	49	50	60	75
Albanija	80	90	93	94	87	92	93	83	83	83	84	84	83
Bosna i Hercegovina	76	72	65	81	79	87	86	77	76	74	75	70	77

Izvor: *The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023.*

https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/, pristupljeno 23.12.2023.

U nastavku rada će biti dat pregled pozicija koje prema stubovima Globalnog indeksa inovativnosti zauzimaju zemlje Zapadnog Balkana, kao i analiza pozicija prema podindeksima inovacionih ulaza i inovacionih izlaza, za period od 2011. godine do 2023. godine.

Na osnovu podataka iz naredne tabele može se zaključiti da je u 2011. godini najbolju poziciju prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza ostvarila Bosna i Hercegovina (54. mesto), dok je prema vrednosti podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju ostvarila Republika Srbija (38. mesto). Crna Gora je prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza, u 2012. godini, ostvarila najbolju poziciju (48. mesto),

dok je prema vrednosti podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju ostvarila Republika Srbija (36. mesto).

Tabela 5 Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2011. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	66	43	-	63	77
Ljudski kapital i istraživanje	54	72	-	82	49
Infrastruktura	83	72	-	70	91
Tržišna sofisticiranost	87	62	-	35	51
Poslovna sofisticiranost	73	95	-	123	42
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	65	52	-	96	103
Kreativni rezultati	23	84	-	81	107
Inovacioni ulazi	71	61	-	78	54
Inovacioni izlazi	38	68	-	95	111

Izvor: *The Global Innovation Index 2011: Accelerating Growth and Development*.
https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2011.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Tabela 6 Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2012. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	71	42	62	74	79
Ljudski kapital i istraživanje	44	65	29	106	52
Infrastruktura	63	62	68	71	90
Tržišna sofisticiranost	78	52	45	32	58
Poslovna sofisticiranost	86	110	73	138	45
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	29	60	71	113	72
Kreativni rezultati	44	78	25	88	90
Inovacioni ulazi	65	52	48	82	66
Inovacioni izlazi	36	71	44	98	80

Izvor: *The Global Innovation Index 2012: Stronger Innovation Linkages for Global Growth*.
https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2012.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Tabela 7. Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2013. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	71	58	52	73	82
Ljudski kapital i istraživanje	50	52	29	84	42
Infrastruktura	50	67	65	75	84
Tržišna sofisticiranost	97	41	29	32	58
Poslovna sofisticiranost	73	51	64	128	37
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	41	59	64	108	50
Kreativni rezultati	84	75	50	121	108
Inovacioni ulazi	63	48	40	77	58
Inovacioni izlazi	51	66	50	118	78

Izvor: The Global Innovation Index 2013: The Local Dynamics of Innovation.
https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2013.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

U 2013. godini prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza i podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju je ostvarila Crna Gora (40. mesto, odnosno 50. mesto). Takođe je i u 2014. godini, Crna Gora prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza ostvarila najbolju poziciju (46. mesto), dok je prema vrednosti podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju ostvarila Republika Srbija (59. mesto).

Tabela 8. Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2014. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	69	60	51	79	78
Ljudski kapital i istraživanje	59	52	37	93	107
Infrastruktura	53	72	78	79	95
Tržišna sofisticiranost	134	39	53	21	47
Poslovna sofisticiranost	83	103	58	115	40
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	44	64	109	111	61
Kreativni rezultati	79	71	57	123	116
Inovacioni ulazi	75	57	46	71	82
Inovacioni izlazi	59	66	74	117	92

Izvor: The Global Innovation Index 2014: The Human Factor in Innovation.
https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2014.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Tabela 9. Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2015. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	64	55	47	70	71
Ljudski kapital i istraživanje	64	55	49	101	38
Infrastruktura	56	94	70	71	96
Tržišna sofisticiranost	90	46	50	24	18
Poslovna sofisticiranost	95	62	71	118	41
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	59	46	54	110	89
Kreativni rezultati	60	69	26	114	135
Inovacioni ulazi	70	56	50	73	47
Inovacioni izlazi	59	55	40	112	122

Izvor: The Global Innovation Index 2015: Effective Innovation Policies for Development. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_gii_2015.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Na osnovu podataka za 2015. godinu, prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza najbolju poziciju je ostvarila Bosna i Hercegovina (47. mesto), dok je prema vrednosti podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju ostvarila Crna Gora (40. mesto). U 2016. godini prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza i podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju je ostvarila Crna Gora (46. mesto, odnosno 52. mesto).

Tabela 10. Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2016. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	56	39	45	64	69
Ljudski kapital i istraživanje	56	54	49	90	39
Infrastruktura	61	94	56	64	97
Tržišna sofisticiranost	109	81	58	30	67
Poslovna sofisticiranost	84	65	46	114	88
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	50	46	69	106	99
Kreativni rezultati	82	78	50	119	103
Inovacioni ulazi	68	62	46	71	70
Inovacioni izlazi	63	55	52	115	104

Izvor: The Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Tabela 11. Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2017. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	50	45	48	62	71
Ljudski kapital i istraživanje	54	77	49	91	39
Infrastruktura	52	80	54	66	96
Tržišna sofisticiranost	99	59	65	41	79
Poslovna sofisticiranost	79	56	58	102	90
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	53	83	57	118	92
Kreativni rezultati	70	56	48	100	98
Inovacioni ulazi	58	53	50	70	75
Inovacioni izlazi	61	63	52	115	96

Izvor: *The Global Innovation Index 2017: Innovation Feeding the World.*

https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2017.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza i podindeksa inovacionih izlaza, za 2017. godinu, najbolju poziciju je ostvarila Crna Gora (50. mesto, odnosno 52. mesto). Crna Gora je takođe i u 2018. godini prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza i podindeksa inovacionih izlaza ostvarila najbolju poziciju (51. mesto, odnosno 55. mesto).

Tabela 12. Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2018. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	50	49	46	55	72
Ljudski kapital i istraživanje	58	76	55	95	37
Infrastruktura	48	83	57	62	99
Tržišna sofisticiranost	101	69	87	38	85
Poslovna sofisticiranost	70	99	58	98	63
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	50	67	96	110	74
Kreativni rezultati	64	107	32	86	94
Inovacioni ulazi	56	71	51	69	68
Inovacioni izlazi	58	93	55	95	82

Izvor: *The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation.*

https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2018.pdf, pristupljeno 10.03.2024.

Tabela 13. Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2019. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	47	43	46	56	79
Ljudski kapital i istraživanje	59	80	56	88	37
Infrastruktura	54	71	56	66	100
Tržišna sofisticiranost	103	28	83	42	62
Poslovna sofisticiranost	63	66	62	105	88
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	48	66	79	114	65
Kreativni rezultati	65	62	26	74	99
Inovacioni ulazi	62	52	55	70	71
Inovacioni izlazi	57	63	46	93	79

Izvor: The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives: The Future of Medical Innovation.

https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Podaci za 2019. godinu i 2020. godinu govore u prilog tome da je prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza najbolju poziciju ostvarila Severna Makedonija (52. mesto, odnosno 46. mesto), dok je prema vrednosti podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju ostvarila Crna Gora (46. mesto, odnosno 49. mesto).

Tabela 14 Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2020. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	45	50	44	56	80
Ljudski kapital i istraživanje	59	72	54	95	50
Infrastruktura	44	49	53	65	84
Tržišna sofisticiranost	101	17	61	70	51
Poslovna sofisticiranost	64	66	78	73	102
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	66	58	66	119	61
Kreativni rezultati	41	76	36	72	96
Inovacioni ulazi	58	46	53	74	72
Inovacioni izlazi	56	63	49	91	75

Izvor: The Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation?

https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Tabela 15 Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2021. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	50	52	48	60	82
Ljudski kapital i istraživanje	62	73	59	90	68
Infrastruktura	44	49	60	62	52
Tržišna sofisticiranost	58	12	41	79	51
Poslovna sofisticiranost	63	65	67	68	99
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	43	57	78	103	66
Kreativni rezultati	76	83	33	81	99
Inovacioni ulazi	50	40	53	71	70
Inovacioni izlazi	57	69	53	92	80

Izvor: *The Global Innovation Index 2021: Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf, pristupljeno 10.01.2024.

Severna Makedonija je prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza, u 2021. godini, ostvarila najbolju poziciju (40. mesto), dok je prema vrednosti podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju ostvarila Crna Gora (53. mesto). U 2022. godini prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza najbolju poziciju je ostvarila Crna Gora (51. mesto), dok je prema vrednosti podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju ostvarila Republika Srbija (58. mesto). Prema vrednosti podindeksa inovacionih ulaza, za 2023. godinu, najbolju poziciju je ostvarila Republika Srbija (41. mesto), dok je prema vrednosti podindeksa inovacionih izlaza najbolju poziciju ostvarila Severna Makedonija (58. mesto).

Tabela 16 Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2022. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	53	88	59	84	94
Ljudski kapital i istraživanje	52	75	61	89	67
Infrastruktura	38	49	44	57	55
Tržišna sofisticiranost	83	34	53	91	25
Poslovna sofisticiranost	65	59	58	56	98

Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije

Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	76	57	72	96	63
Kreativni rezultati	42	93	71	82	83
Inovacioni ulazi	55	60	51	80	64
Inovacioni izlazi	58	77	72	89	75

Izvor: *The Global Innovation Index 2022: What is the future of innovation-driven growth?*
<https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-en-main-report-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf>, pristupljeno 10.01.2024.

Tabela 17 Pozicija zemalja Zapadnog Balkana, 2023. godina

Stubovi indeksa inovativnosti	Republika Srbija	Severna Makedonija	Crna Gora	Albanija	Bosna i Hercegovina
Institucije	57	75	82	60	104
Ljudski kapital i istraživanje	51	78	62	96	68
Infrastruktura	35	40	56	53	67
Tržišna sofisticiranost	41	30	54	93	27
Poslovna sofisticiranost	68	60	66	50	106
Rezultati zasnovani na znanju i tehnologiji	41	53	80	91	64
Kreativni rezultati	92	69	85	87	91
Inovacioni ulazi	41	49	62	73	75
Inovacioni izlazi	64	58	83	94	80

Izvor: *The Global Innovation Index 2023: Innovation in the face of uncertainty.*
<https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2023-en-main-report-global-innovation-index-2023-16th-edition.pdf>, pristupljeno 10.01.2024.

Posmatrane pozicije prema podindeksu inovacionih ulaza, može se zaključiti da je Republika Srbija ostvarila napredak za 30 pozicija (sa 71. mesta u 2011. godini na 41. mesto u 2023. godini), Severna Makedonija je takođe ostvarila napredak za 12 pozicija (sa 61. mesta u 2011. godini na 49. mesto u 2023. godini), Crna Gora je ostvarila pad za 14 pozicija (sa 48. mesta u 2012. godini na 62. mesto u 2023. godini), Albanija je ostvarila napredak za 5 pozicija (sa 78. mesta u 2011. godini na 73. mesto u 2023. godini), dok je Bosna i Hercegovina ostvarila pad za 21 poziciju (sa 54. mesta u 2011. godini na 75. mesto u 2023. godini). Što se tiče ostvarenih pozicija prema podindeksu inovacionih izlaza, može se zaključiti da je Republika Srbija ostvarila pad za 26 pozicija (sa 38. mesta u 2011. godini na 64. mesto u 2023. godini), Severna Makedonija je ostvarila napredak za 10 pozicija (sa 68. mesta u 2011. godini na 58. mesto u 2023. godini), Crna Gora je ostvarila pad za 39 pozicija (sa 44.

mesta u 2012. godini na 83. mesto u 2023. godini), Albanija je ostvarila napredak za 1 poziciju (sa 95. mesta u 2011. godini na 94. mesto u 2023. godini), dok je Bosna i Hercegovina takođe ostvarila napredak za 31 poziciju (sa 111. mesta u 2011. godini na 80. mesto u 2023. godini).

Zaključak

Implementacija inovacija jedna je od najdinamičnijih segmenata ekonomskog rasta i razvoja savremenih privreda i celokupnog društva. Na osnovu uporedne analize Globalnog indeksa inovativnosti zemalja Zapadnog Balkana, može se zaključiti da je među zemljama Zapadnog Balkana, Republika Srbija lider, s obzirom da ostvaruje najbolju poziciju (53. mesto u 2023. godini, sa vrednošću indeksa 33,10). Ipak, zemlje Zapadnog Balkana zaostaju za razvijenim zemljama Evropske unije u pogledu nivoa inovativnosti, s obzirom da prema izveštaju Globalnog indeksa inovativnosti zauzimaju pozicije između 50. mesta i 90. mesta. Razlozi ovakvog stanja se mogu tražiti u činjenicama da su ove zemlje zakasnile sa procesom tranzicije, odnosno činjenicom da tranzicija u ovim zemljama i dalje traje, da je postupak privatizacije loše vođen, postojanje prevelike birokratije, neadekvatna politika podrške inoviranju, nedostatak sredstava i slično. Sve posmatrane zemlje moraju više da rade na razvoju inovacionog duha, donošenju inovativnih strategija i odluka, kao i na podizanju inovativne svesti. Stoga je potrebno ulaganje i transformacija na nivou indikatora, odnosno podindeksa i podindikatora Globalnog indeksa inovativnost.

Reference

1. Bajić, Ž. (2020). Upravljanje inovacijama u funkciji unapređenja poslovanja preduzeća i banaka. *Doktorska disertacija*. Novi Sad: Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment Univerziteta Privredna Akademija u Novom Sadu.
2. Bomol, V. (2006). *Inovativna mašinerija slobodnog tržišta*. Podgorica: Centar za izdavačku delatnost (CID).
3. Cimoli, M., & Dosi, G. (1995). Technological Paradigms, Patterns of Learning and Development: An Introductory Roadmap. *Journal of Evolutionary Economics* 5, 243-268. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF01198306>
4. Cvetanović, S. & Novaković, I. (2014). *Inovativnost i održiva konkurentnost*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

5. Cvetanović, S. (1999). *Teorija i politika privrednog razvoja*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
6. Cvetanović, S., Nikolić, M., & Pokrajac, S. (2016). Impact of innovation on employment and income of small and medium-sized enterprises in the Republic of Serbia. *Facta Universitatis (Series: Economics and Organization)* 13(2), 187-203.
7. Ćosić, M., Tomić, Lj., & Mesarević, A. (2023). Analiza Globalnog indeksa inovativnosti Srbije i Bosne i Hercegovine. *Trendovi poslovanja* 11(1), 84-90. DOI: <https://doi.org/10.5937/trendpos2301084C>
8. Dajić, M. (2017). Uloga i značaj inovacija u razvoju privrede Srbije. *Ekonomski signali* 12(1), 55-64. DOI: <https://doi.org/10.5937/ekonsig1701055D>
9. Despotović, D., Cvetanović, D., & Nedić, V. (2015). Perspectives for the development of knowledge economy, innovativeness, and competitiveness of CEFTA countries. *Facta Universitatis (Series: Economics and Organization)* 12(3), 209-223.
10. Draker, P. (1996). *Inovacije i preduzetništvo, praksa i principi*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost (CID).
11. Gligović, D. (2009). Inovacije i konkurentska prednost. *Škola biznisa*, 130-135.
12. Grossman, G., & Helpman, E. (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*. Cambridge: MIT Press.
13. Pokrajčić, D. (2005). Inovacije i mala preduzeća. *Ekonomске teme* 43(3), 45-56.
14. World Intellectual Property Organization (2023). *The Global Innovation Index, Archive 2011 – 2023*, https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/, pristupljeno 23.12.2023.
15. World Intellectual Property Organization (2011). *The Global Innovation Index 2011: Accelerating Growth and Development*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2011.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
16. World Intellectual Property Organization (2012). *The Global Innovation Index 2012: Stronger Innovation Linkages for Global Growth*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2012.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
17. World Intellectual Property Organization (2013). *The Global Innovation Index 2013: The Local Dynamics of Innovation*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2013.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
18. World Intellectual Property Organization (2014). *The Global Innovation Index 2014: The Human Factor in Innovation*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2014.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
19. World Intellectual Property Organization (2015). *The Global Innovation Index 2015: Effective Innovation Policies for Development*. <https://www.wipo.int/>

- edocs/pubdocs/en/wipo_gii_2015.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
20. World Intellectual Property Organization (2016). *The Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
 21. World Intellectual Property Organization (2017). *The Global Innovation Index 2017: Innovation Feeding the World*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2017.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
 22. World Intellectual Property Organization (2018). *The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2018.pdf, pristupljeno 10.03.2024.
 23. World Intellectual Property Organization (2019). *The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives: The Future of Medical Innovation*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
 24. World Intellectual Property Organization (2020). *The Global Innovation Index 2020: Who Will Finance Innovation?* https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
 25. World Intellectual Property Organization (2021). *The Global Innovation Index 2021: Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis*. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf, pristupljeno 10.01.2024.
 26. World Intellectual Property Organization (2022). *The Global Innovation Index 2022: What is the future of innovation-driven growth?* <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-en-main-report-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf>, pristupljeno 10.01.2024.
 27. World Intellectual Property Organization (2023). *The Global Innovation Index 2023: Innovation in the face of uncertainty*. <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2023-en-main-report-global-innovation-index-2023-16th-edition.pdf>, pristupljeno 10.01.2024.

ANALYSIS OF THE GLOBAL INNOVATION INDEX OF THE REPUBLIC OF SERBIA

In modern business conditions, the possibility and speed of adapting to constant changes ensures survival on the market, as well as gaining and maintaining a competitive advantage. Investment and implementation of innovations affect the growth and development of an economic system, and ultimately the entire society. The Global Innovation Index is an index that measures the achieved level of innovation of countries. Innovativeness is measured using two sub-indices: the index of innovation inputs, which includes five pillars, and the index of innovation outputs, which includes two pillars. The subject of this research is the analysis of the results of the ranking of the Republic of Serbia according to the Global Innovation Index, for the period from 2011 to 2023, as well as a comparative analysis of the Global Innovation Index of the Republic of Serbia and other Western Balkan countries. Based on the obtained results, it can be concluded that additional investments are needed in the innovative sectors of the Republic of Serbia in order to raise the level of innovation to the level of the countries of the European Union.

Keywords: innovation, the Global Innovation Index, Republic of Serbia

SAVREMENI IZAZOVI UPRAVLJANJA TALENTIMA: TRENUTNO STANJE I PROSPEKTI U NACIONALNOM KONTEKSTU

Marija Mirić*

Vesna Stojanović-Aleksić**

Marko Slavković***

Konstelacija različitih društveno-ekonomskih obeležja opredeljuje sposobnost zemlje da zadrži mlade talente u oblastima koje su od strateškog značaja za njen privredni razvoj. Poslednjih decenija fenomen „odliva mozgova“ izazvao je kritični deficit znanja i veština inhibirajući celokupan nacionalni ekonomski progres. Cilj istraživanja u ovom radu je identifikovanje faktora koji diktiraju dostupnost talentovanih ljudskih resursa u Republici Srbiji, kao i analiziranje uloge mapiranih faktora u kreiranju strategija zadržavanja mladih talenata. Set faktora koji uslovljavaju atraktivnost nacionalne privrede za zapošljavanje kvalitetnih pojedinaca je fluidan i zavisi od promena u aspiracijama, potrebama i vrednostima koje prate smenu generacija. Stoga se u analizi makro faktora koji utiču na sposobnost zadržavanja visokoobrazovanih ljudskih resursa uzimaju u obzir obeležja generacije koja najvećim delom čini aktuelnu bazu talenata. Koristeći dostupne podatke, istraživanje sagledava trenutnu poziciju Republike Srbije sa aspekta analiziranih faktora. Istraživanje obezbeđuje značajne praktične implikacije u pogledu smernica kreatorima politika i strategija u formiranju dugoročnog plana za održavanje baze talenata.

Ključne reči: privlačenje talenata, zadržavanje talenata, društveno-ekonomski faktori, privredni razvoj

Uvod

Savremeni demografski trendovi i ubrzani tehničko-tehnološki progres uslovljavali su dramatične promene u kreiranju i implementaciji

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, marija.miric@ef.kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerzitet u Kragujevcu, vesnasa@kg.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerzitet u Kragujevcu, mslavkovic@kg.ac.rs

strategija zadržavanja talenata. Problem pronalaska kvalitetne radne snage koja će moći da odgovori na izazove modernog okruženja poprimio je globalne razmere i ima značajne implikacije na uspeh poslovanja savremenih kompanija. Osim problema privlačenja kvalitetnih kadrova, savremene kompanije se suočavaju i sa teškoćama u njihovom dugoročnom zadržavanju. Globalizacija tržišta rada i savremene tehnologije koje su eliminisale nacionalne granice u procesu regrutacije novih kandidata, stavile su manje organizacije u još nepovoljniji položaj. Naime, usled intenzivnije konkurencije poslodavaca na tržištu rada smanjuje se baza talenata iz koje se mogu regrutovati potrebni kandidati. Uprkos nepovoljnim demografskim trendovima u pogledu ubrzanog starenja radne snage, ranija istraživanja su pokazala da aktuelni problem nije nedostatak ljudskih resursa, već kandidata sa željenim veštinama i kvalitetom (Esen & Ozer, 2020). S tim u vezi, sve češći predmet razmatranja u naučnim krugovima jeste fenomen „odliva mozgova“ (eng. *brain-drain*). Odliv mozgova predstavlja emigraciju radno sposobnih i visokoobrazovanih pojedinaca van granica matične zemlje. Prema Hashish i Ashour (2020), odliv mozgova je migracija radno aktivnog stanovništva u potrazi za boljim životnim uslovima, boljom zaradom, pristupom naprednoj tehnologiji i sigurnim političkim uslovima na različitim mestima širom sveta. Razlozi za odlazak najčešće se svode na potragu za bolje plaćenim poslovima ili boljim radnim i životnim uslovima. Prisustvo fenomena „odliva mozgova“ se razlikuje prema privrednim granama i najčešće se na nacionalnom nivou može identifikovati jedan ili nekoliko privrednih sektora koji su u datom vremenskom razdoblju dominantno lišeni potrebnog ljudskog kapitala određenog zanimanja. Drugim rečima, u obrazovnoj strukturi stanovništva koje napušta svoju zemlju najčešće preovlađuje manji broj profesija. Osim toga, u literaturi se naročita pažnja posvećuje i starosnoj strukturi stanovništva koje napušta zemlju. U tom smislu, najčešći je osvrt na generaciju Z koju čine mladi rođeni između 1995. i 2010. godine.

Odliv mozgova proizvodi značajne negativne implikacije i na makro, i na mikro nivou. Sa nacionalnog aspekta, odliv mozgova najpre

uzrokuje finansijske gubitke, jer država ne može da realizuje povrat investicija u obrazovanje građana koji su odlučili da odu. Dugoročno zadržavanje ljudskih resursa u kompanijama predstavlja važnu determinantu njihove uspešnosti. U tzv. ratu za talente kompanije su prinuđene da kontinuirano rade na izgradnji brenda poslodavca i svojim zaposlenima obezbede uslove koji će preduprediti njihovu fluktuaciju iz poslovnih sistema. Na taj način transformišu mikro faktore koji deluju na organizacionom nivou i povećavaju lojalnost i zadržavanje zaposlenih u kompaniji. U ovom domenu kompanije mogu da kreiraju organizacionu kulturu podrške, razvijaju poželjne leaderske stilove kod svojih rukovodioca, revidiraju sistem kompenzacija i adresiraju potrebe zaposlenih za razvojem i napredovanjem u karijeri. Međutim, na raspoloživu bazu talenata i njihovo zadržavanje na trenutnim pozicijama utiču i određeni makro faktori koji deluju na nacionalnom nivou. Uzimajući u obzir obeležja generacije koja u najvećem procentu čini aktuelnu bazu talenata u zemlji, ovo istraživanje nastoji da objasni značaj makro faktora poput političke stabilnosti zemlje, kvaliteta zdravstvenog sistema i diskriminacije.

Generacija Z trenutno čini oko 20% radno aktivnog stanovništva na svetskom nivou. Priliv ovih naraštaja na tržište rada uslovio je redefinisane postojećih strategija upravljanja procesom zaposlenja sa stanovišta preduzeća, ali je takođe stavio u fokus i pitanje zadržavanja visokoobrazovanih pojedinaca unutar granica matične zemlje. Cilj istraživanja u ovom radu je identifikovanje faktora koji diktiraju dostupnost talentovanih ljudskih resursa u Republici Srbiji, kao i analiziranje uloge mapiranih faktora u kreiranju strategija zadržavanja mladih talenata. Prema Malokani i saradnicima (2022), problem odlaska kvalifikovanih mladih ljudi u potrazi za kvalitetnim obrazovanjem i poslovnim prilikama je naročito karakterističan za zemlje u razvoju. Naime, odliv mozgova je rastući problem globalnog karaktera, o čemu svedoči zastupljenost ovog fenomena i u razvijenim zemljama (Sabti & Ramalu, 2020). Međutim, razvijene zemlje će svoj mali deficit talenata relativno lako nadomestiti prilivom visokokvalifikovane radne snage iz zemalja u razvoju. Umesto termina „odliv mozgova“, za ove zemlje je relevantnija upotreba termina „cirkulacija mozgova“. Set faktora koji

uslovljavaju atraktivnost nacionalne privrede za zapošljavanje kvalitetnih pojedinaca je fluidan i zavisi od promena u aspiracijama, potrebama i vrednostima koje prate smenu generacija. Koristeći dostupne podatke, istraživanje sagledava trenutnu poziciju Republike Srbije sa aspekta analiziranih faktora.

Migracione odlive talenata iz Srbije primarno motivišu ekonomski razlozi, a potom i kulturni (Luc & Gejli, 2022). Pojedina istraživanja su pokazala da aproksimativno četvrtina do trećina ispitanika u Republici Srbiji izražava želju da napusti zemlju (Radonjić & Bobić, 2020). Iako je zaista ostvarena migracija mnogo niža, razmere problema odliva mozgova su i dalje dovoljno velike da ugrožavaju prosperitet srpske privrede. Nemogućnost pronalaska posla u struci, trend izjednačavanja odlaska u inostranstvo sa uspehom, nove norme za životni standard koje nastaju u poređenju sa zemljama iz okruženja su samo neki od brojnih razloga zbog kojih mladi odlučuju da odu iz Srbije.

Stanje ljudskog kapitala u Srbiji: odliv generacije Z

Trenutna obrazovna struktura stanovništva u Srbiji i neposredna blizina razvijenih evropskih zemalja koje rado regrutuju srpsku radnu snagu otežava zemlji da obezbedi potreban ljudski kapital. Odliv mozgova u Republici Srbiji je mahom koncentrisan na mlade talente, posebno u sektoru nauke, inovacija i tehnologije (Arandarenko, 2022). Međutim, i pored visokog obrazovanja pripadnici generacije Z imaju teškoće u pronalaženju željenog zaposlenja u matičnoj zemlji (Dikeç et al., 2023). Navedeno utiče na psihološko stanje mladih, zabrinutost za budućnost i neretko vodi do želje za promenom mesta za život. Svetski ekonomski forum (eng. *World Economic Forum*) je u Izveštaju o globalnim rizicima za 2024. godinu među top pet nacionalnih rizika za Republiku Srbiju uvrstio nedostatak radne snage kao najveći nacionalni rizik, iza koga slede rizik od visoke inflacije, ekonomskog pada i međudržavnih oružanih sukoba (World Economic Forum, 2024). I ostale zemlje u regionu, kao što su Bugarska, Rumunija i Hrvatska, beleže jednako loše rezultate, zato što se suočavaju sa istim migracionim odlivom ka zapadu, dok su istovremeno na jasno diferenciranim nivoima ekonomske snage (Luc & Gejli, 2022).

Raspoloživost ljudskog kapitala ima višestruke implikacije na privredu jedne zemlje. Kvalitetom ljudskih resursa determinisana je konkurentnost nacionalne ekonomije (Slavković, 2016). Odliv mozgova doprinosi slabljenju ekonomske strukture stanovništva, kao jezgra privrednog razvoja, pri čemu oslabljena ekonomska struktura dalje implicira usporen privredni rast i limitirane šanse za unapređenje konkurentnosti (Miljković i saradnici, 2023). Stanje ljudskog kapitala može se pratiti i analizirati preko nekoliko diferenciranih indikatora. Polazeći od vrednosti ovih indikatora moguće je pratiti i identifikovati trenutnu poziciju Republike Srbije sa aspekta stanja ljudskog kapitala i mapirati postojeće deficitarnosti u raspoloživom humanom kapitalu. Prema poslednjim podacima Republičkog zavoda za statistiku koji sprovodi analizu kvalifikacione strukture stanovništva, 22,4% stanovništva Srbije starosti preko 15 godina je steklo više ili visoko obrazovanje (Vučićević, 2024). Ovaj procena je nizak u odnosu na evropski prosek. Prema podacima Eurostata za 2022. godinu oko 2/5 evropskog stanovništva starosti između 25 i 34 godine ima visoko obrazovanje¹.

Prema indikatoru *veštine trenutno radno aktivnog stanovništva* u izveštaju Svetskog ekonomskog foruma Srbija zauzima 75. poziciju među 141 rangiranih zemalja. Ocenjeni skor je 50,6, sa tendencijom rasta u odnosu na vrednost komparativnog indikatora u prethodnom Izveštaju o globalnoj konkurentnosti. Povećanje vrednosti koje je evidentirano kod stuba *veštine* nastavak je pozitivnog trenda od prošle godine kada su privrednici relativno dobro ocenili ovaj aspekt. U okviru ovog indikatora izdvaja se pet sub-indikatora: zastupljenost treninga (eng. *extent of staff training*), kvalitet stručne obuke (eng. *quality of vocational training*), veštine maturanata (eng. *skillset of graduates*), digitalne veštine na nivou populacije (eng. *digital skills among active population*). Prema zastupljenosti treninga Srbija je zauzela nepovoljnu 104. poziciju i ovaj indeks ima opadajući trend u odnosu na ranije izmerenu vrednost iz 2018. godine. Zabeležena je bolja ocena kvaliteta stručne obuke (84. mesto), gde se nastavlja pozitivan trend iz prethodnog perioda. Potencijalan razlog tome jeste percepcija

¹ Dostupno na <https://ec.europa.eu/eurostat/web/education-and-training/overview>.

privrednika o opredeljenju obrazovne politike da podržava praktične oblike nastave, počev već od srednjoškolskog obrazovanja (Tanasković & Ristić, 2020). Negativnu tendenciju u odnosu na prethodnu godinu ima indeks koji odražava procenu veština maturanata (65. pozicija). Sličan skor i kretanje u odnosu na prethodni period je zabeležen i kod indeksa koji procenjuje digitalne veštine stanovništva (77. pozicija). Indeks koji odražava lakoću pronalaska visoko kvalifikovanih kandidata dostiže skor od 57,3 i rangira Srbiju na 51. mesto. Za porast vrednosti od 0,7 poena kod stuba *veštine* najviše je zaslužna bolja percepcija privrednika o lakoći pronalaska visokokvalifikovane radne snage (Tanasković & Ristić, 2020).

Relevantni zaključci o prospektima za talente u Republici Srbiji mogu se izvesti i na osnovu stuba *tržište rada* u Izveštaju o globalnoj konkurenciji. U celini, vrednost stuba u odnosu na 2018. godinu je povećana za 0,6 poena. U okviru ovog stuba indeksi su grupisani u dve kategorije: *fleksibilnost* (eng. *flexibility*) i *meritokratija i podsticanje* (eng. *meritocracy and incentivization*). Većina pokazatelja u okviru indikatora *fleksibilnost* beleži značajan porast u odnosu na prethodnu godinu, uključujući bolje ocenjene prakse zapošljavanja i otpuštanja radnika (56. pozicija), odnose između poslodavaca i zaposlenih (107. mesto), pitanja koja se odnose na aktivne politike zapošljavanja (68. mesto) i lakoću zapošljavanja inostrane radne snage (69. pozicija). U okviru indikatora *meritokratija i podsticanje* bolji rezultati u odnosu na prethodnu godinu zabeleženi su samo kod pitanja koja se odnose na mogućnost oslanjanja na profesionalni menažment (114. pozicija). Svi ostali indeksi imaju negativan trend u odnosu na prethodno merenje, osim pitanja koje se odnosi na stopu poreza na zarade gde je zabeležena ista pozicija (92. mesto).

Fond za mir (Fund for Peace) vrši proračun indeksa odliva mozgova (eng. *Human Flight and Brain Drain Index*) počev od 2007. godine. Ovaj indeks razmatra ekonomski uticaj odliva mozgova (iz ekonomskih ili političkih razloga) i posledice na razvoj zemlje kroz gubitak produktivne, kvalifikovane radne snage. U 2023. godini je rangirano ukupno 177 zemalja.

Tabela 1: Indeks odliva mozgova u zemljama u okruženju za period 2020 – 2023.

Država/Godina	Skor			
	2020.	2021.	2022.	2023.
Srbija	4,9	5,9	6,0	6,0
Crna Gora	4,4	4,7	4,9	5,4
Bosna i Hercegovina	6,2	6,5	6,8	7,1
Hrvatska	5,2	5,7	5,8	6,1
Slovenija	3,6	3,6	3,7	3,6
Mađarska	3,9	4,0	4,0	3,9
Severna Makedonija	5,5	6,0	6,3	6,4
Albanija	8,1	8,3	8,3	8,5
Bugarska	4,5	5,0	5,1	5,2
Rumunija	4,9	5,4	5,3	5,6

Izvor: Autori, prema podacima iz Izveštaja Fonda za mir, dostupno na <https://fragilestatesindex.org>

Vrednost indeksa se kreće od 1 do 10. Niži skor pokazuje bolju poziciju. U tabeli 1 su prezentovane vrednosti indeksa od 2020. do 2023. godine za Srbiju i zemlje iz okruženja. U poslednje dve godine Srbija zadržava sličnu poziciju sa stanovišta vrednosti indeksa odliva mozgova, ali je primetno blago pogoršanje u odnosu na 2021. i 2020. godinu. U 2023. godini prema ovom indeksu Srbija je bolje rangirana u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, Albaniju i Severnu Makedoniju. Hrvatska i Crna Gora ostvaruju približnu vrednost indeksa, dok su značajno bolje rangirane Bugarska i Rumunija. Lideri u okruženju prema indeksu odliva mozgova su Slovenija i Mađarska. Prema navedenom, izvodi se zaključak da ljudski kapital u Republici Srbiji ima deficitarne sposobnosti u proizvodnji komparativne prednosti zemlje, kako u odnosu na zemlje u regionu, tako i u širem globalnom kontekstu. Do sličnog zaključka su u nešto ranijem istraživanju došli i Kulić i Đurić (2014) analizirajući kvalitet ljudskih resursa i konkurentsku sposobnost srpske ekonomije. O narativu „odliva mozgova“, najčešće se diskutuje s nadom da će ti talentovani pojedinci postati repatrijati, odnosno da će doći do cirkularne migracije ili tzv. „cirkulacije mozgova“. Međutim, za Luc i Gejli (2022), ovaj ideal ostaje prilično teoretski, jer većina evropskih emigranata ostaje u zemljama odredišta (Atoyan i saradnici, 2016).

Politička stabilnost

Politička stabilnost je važno obeležje sa snažnim implikacijama na mnoge sfere. Osim što utiče na odluke investitora, politička stabilnost takođe determiniše i nivo odliva mozgova za svaku nacionalnu ekonomiju (Sabti & Ramalu, 2020). Ranija istraživanja su potvrdila uticaj političke nestabilnosti na odliv mozgova (Laila & Fiaz, 2018). Prema Sabti & Ramalu (2020), politička nestabilnost kod ljudi uzrokuje psihološki distres koji vodi pojavi anksioznosti i depresije i eventualno ima za posledicu odluku visokokvalifikovanih pojedinaca da emigriraju u politički razvijenije i stabilnije zemlje. Politička nestabilnost najčešće podrazumeva i nebezbedno radno okruženje i veću stopu kriminala, zbog čega pretenduje da postane vodeći uzrok odliva stanovništva iz zemalja u razvoju. Jedna od reperkusija dugoročne političke nestabilnosti je i povećana korupcija u različitim sferama života, koja se može odraziti na blagostanje stanovništva i pokrenuti njihovu nameru odlaska iz matične zemlje.

Malokani i saradnici (2022) su na uzorku studenata poslovne ekonomije utvrdili da ekonomska i politička nestabilnost imaju statistički značajan uticaj na odliv mozgova. Nakon završenog visokog obrazovanja, studenti u zemljama u razvoju se najčešće odlučuju na preseljenje u razvijene zemlje usled političke nestabilnosti i boljih prilika za zaposlenje (Biglari i saradnici, 2022). Politički razlozi, kao što su politička nestabilnost i nedostatak slobode veroispovesti, značajno utiču na migraciju i odliv mozgova (Sabti & Ramalu, 2020). Politički faktori pripadaju grupi takozvanih „push“ faktora odliva mozgova u koju se još ubrajaju i ekonomski faktori, sociološki, radno okruženje, razvoj karijere i imidž konkretne profesije. Uz ostale „push“ faktore, kao što su ekonomski i sociološki faktori, politički razlozi predstavljaju značajnu determinantu odliva mozgova u istraživanju na uzorku medicinskih sestara u Egiptu koje su sprovedli Hashish i Ashour (2020).

Tabela 2: Indeks političke stabilnost i odsustva nasilja/terorizma u zemljama u okruženju za period 2019 – 2022.

Država/Godina	Percentilni rang			
	2019.	2020.	2021.	2022.
Srbija	44,34	41,98	45,28	40,09
Crna Gora	50	46,23	46,23	44,34
Bosna i Hercegovina	29,25	30,66	30,66	29,72
Hrvatska	70,28	66,51	66,04	66,98
Slovenija	74,53	69,81	71,23	70,75
Mađarska	71,70	74,06	73,11	67,92
Severna Makedonija	47,64	50,94	49,53	50,94
Albanija	51,89	50	52,36	50,47
Bugarska	66,04	58,49	58,02	52,36
Rumunija	63,68	62,74	64,15	60,85

Izvor: Autori, prema izveštajima Svetske banke, dostupno na <https://databank.worldbank.org>

Tabela 3: Indikator bezbednosti za zemlje u okruženju za 2019. godinu

Zemlja	Indikator bezbednosti	
	S	R
Srbija	75,2	66
Crna Gora	79,2	55
Bosna i Hercegovina	73,1	79
Hrvatska	78,7	57
Slovenija	87,2	24
Mađarska	77,8	59
Severna Makedonija	69,2	97
Albanija	74,1	72
Bugarska	73,0	81
Rumunija	81,5	45

Napomene: S – skor; R – rang

Izvor: Autori, adaptirano prema Schwab, K. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019*. World Economic Forum.

Podaci o vrednostima indeksa političke stabilnost i odsustva nasilja/terorizma dostupni su u izveštajima Svetske banke. Indeks političke stabilnost i odsustva terorizma meri percepciju verovatnoće političke nestabilnosti i/ili politički motivisano nasilje, uključujući terorizam. Analiza je obuhvatila ukupno 267 zemalja. Pozicija zemlje prema ovom indikatoru je prikazana u vidu percentilnog ranga. Percentilni rang pokazuje koliko procenata zemalja iz ukupno praćenog uzorka ima istu ili nižu vrednost ovog indikatora od posmatrane zemlje. Vrednost u tabeli je iskazana kao procentni udeo zemalja

rangiranih ispod date zemlje. Najnižem rangu odgovara vrednost 0, a najvišem rangu 100. Srbija u sve četiri posmatrane godine ostvaruje lošije rezultate od ostalih zemalja.

U Izveštaju o globalnoj konkurentnosti (*Global Competitiveness Report*) Svetski ekonomski forum analizira i rangira zemlje prema Globalnom indeksu konkurentnosti (*Global competitiveness index – GCI*). Mikroekonomski i makroekonomski pokazatelji potrebni za proračun globalnog indeksa konkurentnosti su grupisani u dvanaest stubova i održavaju različite aspekte složene ekonomske stvarnosti (*Global Competitiveness Report, 2016*). Ova metodologija je značajno revidirana u poslednjem izveštaju o kretanju konkurentnosti. Naime, konkurentnost se i dalje prati preko dvanaest stubova, pri čemu su izvršene modifikacije njihove strukture, metod kalkulacije i naslova, kao i njihovo repozicioniranje. Zbog napuštanja prethodne metodologije, izostavljanja prethodno korišćenih indikatora i korišćenja potpuno novih pokazatelja u proračunu globalnog indeksa konkurentnosti, podaci prezentovani u poslednje objavljenom izveštaju nisu uporedivi sa podacima u izveštajima iz prethodnih godina (Tanasković & Ristić, 2020). U novom izveštaju o globalnoj konkurentnosti indikator bezbednosti je prvi pokazatelj u okviru stuba Institucije. Za svaku zemlju koja je obuhvaćena analizom određen je ostvareni skor po svakom stubu, kao i svakom pokazatelju unutar stubova, ali i pripadajući rang u odnosu na druge zemlje. Prema indikatoru bezbednosti Srbija se nalazi na 66. mestu od 141 analizirane zemlje u poslednjem izveštaju Svetskog ekonomskog foruma.

Kvalitet zdravstvenog sistema

Za Svetsku zdravstvenu organizaciju kvalitet zdravstvene zaštite je „stepen do koga zdravstvene usluge za pojedince i stanovništvo povećavaju verovatnoću željenih zdravstvenih ishoda“². Na ovaj način postavljen kvalitet zdravstvenog sistema podrazumeva da dobijena usluga bude efikasna i efektivna, bezbedna i fokusirana na pacijenta, pružena blagovremeno, integrisana i pravedna (Marković i saradnici,

² Dostupno na https://www.who.int/health-topics/quality-of-care#tab=tab_1

2022). U upravljanju zdravstvenim sistemima danas se teži izvrsnosti. Interesantno je da je ovaj aspekt društvenog života jedan od važnih odrednica zadržavanja mladih talenata u zemlji. Republika Srbija aktivno radi na unapređenju zdravstvenog sistema kroz čitav niz novodefinisanih mera i politika. Ministarstvo zdravlja i Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut" usvojili su više strateških, multisektorskih dokumenta namenjenih unapređenju zdravstvenog sistema. Glavni planirani pravci razvoja i unapređenja zdravstvenog sistema su: unapređenje kvaliteta zdravstvenih usluga, jednak pristup zdravstvenoj zaštiti za sve građane, poboljšanje zdravstvene zaštite ugroženih grupa, repozicioniranje koristika zdravstvenih usluga u centar zdravstvenog sistema, unapređenje ljudskih resursa u zdravstvu, redefinisane uloge privatnog zdravstvenog sektora, održivost zdravstvenog sistema i jačanje potencijala nacionalnog zdravstvenog sistema.³

Kvalitetna zdravstvena zaštita stanovništva predstavlja težište životnog standarda, zbog čega se pojavljuje kao komponenta strategije zadržavanja mladih talenata u zemlji. Međutim, kadrovski deficit je upravo najizraženiji u zdravstvenom sistemu, zbog čega pretili da dugoročno ugrozi njegov kvalitet. Prema rezultatima analize Fiskalnog saveta iz 2021. godine, zdravstveni sistem Republike Srbije je u tom periodu imao deficit od čak 5000 zdravstvenih radnika (Dimitrijević & Panić, 2022). U Izveštaju o migracijama i mobilnosti zdravstvenih radnika za Republiku Srbiju (Media Education Centre, 2022) se navodi da Srbija nema zvaničnu strategiju za zdravstvene kadrovske kapacitete, te da se Srbija poslednjih godina suočava sa odlaskom velikog broja zdravstvenih radnika, što posledično ugrožava kvalitet njenog zdravstvenog sistema. U studiji koju su sproveli Hashish i Ashour (2020) kvalitet zdravstvenog sistema ostvaruje statistički značajan uticaj na odliv mozgova u zdravstvu. Istraživanje koje su realizovali Akinwale & George (2022) pokazalo je da kvalitet zdravstvene zaštite predstavlja odrednicu odliva mozgova u

³ Odluka o planu razvoja zdravstvene zaštite Republike Srbije („Službeni glasnik RS”, br. 88/2010)

zdravstvenom sektoru. Odliv zdravstvenih radnika često je podstaknut lošim kvalitetom postojećeg zdravstvenog sistema, nepovoljnih radnih uslova i nedostatka potrebne opreme. Ova dva fenomena se odvijaju paralelno i nalaze se u dvostrukoj sprezi. Naime, nedovoljno kvalitetan zdravstveni sistem doprinosi odlivu stručnog zdravstvenog kadra, zbog čega sistem postaje još fragilniji i ranjiviji (Chimenya & Qi, 2015). Ipak, kvalitet zdravstvenog sistema može opredeliti ostatak visokokvalifikovanih pojedinaca iz drugih profesija.

Zdravstveni sistem u Srbiji se suočava sa brojnim izazovima kao posledica delovanja nepovoljnih demografskih trendova i pandemije COVID-19. Među nepovoljnim trendovima se zapaža ubrzano starenje stanovništva. Zabrinjava podatak da je udeo stanovništva starosti preko 65 godina udvostručen sa 9,6% na 18,7% u periodu između 1990. i 2019. godine. Ovo stvara veliko opterećenje zdravstvenog sistema i zdravstvene usluge postaju skuplje i teže dostupne u Srbiji (Nguyen i saradnici, 2023).

Zdravstveni sistem ima teškoće u ispunjavanju očekivanja stanovništva, koje postaje zahtevnije nakon perioda osetnog privrednog rasta. Srbija pretenduje da dostigne razvojni nivo Evropske unije i njeno stanovništvo očekuje moderniji zdravstveni sistem, bolju opremu, kvalitetno medicinsko osoblje i smanjene liste čekanja. Stanovnici, uključujući i pripadnike generacije Z se ne zadovoljavaju uslugom koje pruža javno zdravstvo, već sve više biraju da plate za uslugu u privatnoj praksi. Pri tome, preko 40% ukupnih troškova zdravstvenih usluga građani snose sami. Taj novac se sliva u privatnu praksu. Osim toga, građani plaćaju za usluge u javnom zdravstvenom sektoru od kojih su mnoge uključene u paket zdravstvenog osiguranja i kao takve bi trebalo da budu besplatne ili finansirane uz minimalnu participaciju građana. Sve ukazuje na nizak kvalitet zdravstvenog sistema. Neki kritični inputi kao što su zdravstveno osoblje i infrastruktura su na veoma niskom nivou i daleko ispod očekivanja nadolazećih generacija. O tome svedoči i podatak da je Srbija ispod evropskog proseka kada je reč o indikatoru koji pokazuje odnos broja lekara i medicinskih sestara na 100.000 stanovnika zemlje (Nguyen i saradnici, 2023).

Diskriminacija

Jedan od ključnih razloga odliva mozgova je i diskriminacija prema određenim segmentima domaće populacije. Prema Pang i saradnicima (2002), diskriminacija je uz nepovoljnu političku klimu jedan od ključnih uzroka odliva visokokvalifikovanih zdravstvenih radnika. U poslovnom svetu najčešće su diskriminirani stariji kandidati, mlađi kandidati na početku karijere i bez radnog iskustva, pripadnici manjinskih grupa i žene. U ciju praćenja diskriminacije po osnovu pola, Svetski ekonomski forum godišnje vrši proračun Indeksa globalnog rodnog jaza (eng. *Global Gender Gap Index*) za više od 140 zemalja.

Tabela 4: Indeks globalnog rodnog jaza za period 2020 – 2023.

Država/Godina	Rang							
	2020.		2021.		2022.		2023.	
	S	R	S	R	S	R	S	R
Srbija	0,736	39	0,780	19	0,779	23	0,760	38
Crna Gora	0,710	71	0,780	19	0,732	54	0,714	69
Bosna i Hercegovina	0,712	69	0,713	76	0,710	73	0,698	86
Hrvatska	0,720	60	0,733	45	n/a	n/a	0,730	55
Slovenija	0,743	36	0,741	41	0,744	39	0,773	29
Mađarska	0,677	105	0,688	99	0,699	88	0,689	99
Severna Makedonija	0,711	70	0,715	73	0,716	69	0,711	73
Albanija	0,769	20	0,770	25	0,787	18	0,791	17
Bugarska	0,727	49	0,746	38	0,740	42	0,715	65
Rumunija	0,724	55	0,700	88	0,698	90	0,697	88

Napomena: S – skor; R – rang; n/a – zemlja nije učestvovala u merenju u posmatranoj godini

Izvor: Autori, prema Izveštaju globalnog rodnog jaza 2020 – 2023.

Prema Indeksu globalnog rodnog jaza Srbija je u 2023. godini zauzela 38. poziciju među 146 rangiranih zemalja. Iako je ovo relativno dobar rezultat, treba ukazati na pad od 15 mesta u odnosu na prethodnu godinu i čak 19 mesta u odnosu na 2021. godinu. Indeks globalnog rodnog jaza meri trenutno stanje jednakosti muškaraca i žena u četiri ključne dimenzije: učešće i mogućnosti u ekonomiji (eng. *economic participation and opportunity*), postignuća u obrazovanju (eng. *educational attainment*), zdravlje i preživljavanje (eng. *health and survival*) i politička moć (eng. *political empowerment*). Pri tome, izveštaj se ne bavi

merenjem razvijenosti ovih aspekata u određenom društvu, već isključivo disparitetom između muškaraca i žena koji postoji po osnovu date dimenzije (World Economic Forum, 2023). Kada se posmatraju subindikatori koji mere disparitet između muškaraca i žena prema prethodno nabrojanim dimenzijama, mogu se primetiti velike fluktuacije vrednosti u poslednjih nekoliko godina (Radivojević, 2023).

Prema podacima iz Izveštaja globalnog jaza za 2023. godinu, Srbija zauzima 69. mesto prema učešću i mogućnostima u ekonomiji, 79. u odnosu na zdravlje i preživljavanje, 37. prema postignućima u obrazovanju i 32. prema političkom osnaživanju. Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 4 Srbija je u 2023. godini lošije rangirana samo od Albanije i Slovenije. U regionu su najlošije rangirane Mađarska i Rumunija. Na osnovu prezentovanih podataka može se zaključiti da je pozicija Srbije po pitanju jednakosti polova u posmatranim aspektima relativno dobro ocenjena u odnosu na njene susede.

Prethodna istraživanja su analizirala negativne implikacije koje diskriminacija ima na poslovanje organizacija i njihovu sposobnost zadržavanja kadrova. Prema Fong & Hassan (2017), diskriminacija određenih kategorija zaposlenih neminovno vodi napuštanju organizacije i nameri pripadnika generacije Z da potraže zaposlenje u drugoj zemlji.

Zaključak

Mada je problem odliva mozgova dostigao nekontrolisane razmere, nacionalne ekonomije još uvek nemaju jedinstveni algoritam za njegovo rešavanje. Jedini izlaz se pronalazi u sistemskom rešavanju pojedinačnih motivatora odlaska visokokvalifikovanih mladih pojedinaca. S tim u vezi, ovaj rad analizira postojeću literaturu kako bi se identifikovali faktori koji utiču na odluku mladih talentovanih kandidata da zaposlenje potraže izvan granica matične zemlje. Prema tome, ovaj rad analizira stanje ljudskog kapitala u Republici Srbiji, političku stabilnost, kvalitet zdravstvenog sistema i diskriminaciju kao potencijalne faktore odliva mozgova. Korišćenjem različitih indikatora,

utvrđeno je postojanje deficita talentovane radne snage u Republici Srbiji.

Prezentovanjem rezultata i zaključaka prethodnih istraživanja ustanovljeno je da politička stabilnost može predstavljati značajnu komponentu odluka mladih da ostanu u svojoj zemlji. S druge strane, opresivna politička klima, nebezbedno okruženje i nedostatak slobode verskog izjašnjavanja često su ključni motivatori preseljenja mladih u druge zemlje. Politička klima Srbije analizirana je putem dva indikatora – indeksa političke stabilnosti i odsustva nasilja/terorizma, kao i indikatora bezbednosti čije su vrednosti dostupne u Izveštaju o globalnoj konkurentnosti. Analizom pozicije Srbije prema navedenim indikatorima u odnosu na devet zemalja iz okruženja utvrđeno je da Srbija u velikoj meri zaostaje za svojim susedima kada je reč o političkoj razvijenosti. Zdravstveni sistem takođe pati od određenih nedostataka i može predstavljati ozbiljnu barijeru u kreiranju politike smanjenja odliva mozgova. Diskriminacija prema određenim grupama stanovnika je aktuelan problem koji koji potencijalno dodatno smanjuje bazu talenata u zemlji.

Rad obezbeđuje odgovarajuće teorijske i praktične implikacije. U teorijskom smislu, rad produbljuje znanje o potencijalnim uzrocima odliva mozgova u Republici Srbiji. Osim toga, ukazuje na merne indikatore koji se mogu koristiti za potrebe praćenja stanja ljudskog kapitala na nacionalnom nivou, političkog stanja, kvaliteta zdravstvenog sistema i diskriminacije. U praktičnom smislu, rad obezbeđuje smernice kreatorima politika i donosiocima odluka za definisanje strategija zadržavanja mladih talenata u zemlji, kao i poslodavcima u pogledu delovanja na polju sprečavanja diskriminacije i promovisanja jednakosti za sve članove društva.

Pored svoje teorijske i praktične vrednosti, rad se suočava sa određenim ograničenjima iz kojih proizlaze pravci budućih istraživanja. Najpre, ova analiza je prevashodno kvalitativnog karaktera i ne obuhvata empirijsko istraživanje kojim bi se uzela u obzir percepcija generacije Z po pitanju faktora odliva mozgova. U tom smislu, budućim istraživanjima bi trebalo izmeriti stavove mladih

visokokvalifikovanih pojedinaca gde bi se stekao uvid u njihove namere napuštanja zemlje, stavove o političkoj klimi, kvalitetu zdravstvenog sistema i diskriminaciji određenih grupacija u Republici Srbiji. Drugo ograničenje se odnosi na obim samog istraživanja koje previđa brojne druge faktore koji potencijalno utiču na odliv mozgova. Treće ograničenje ovog istraživanja se tiče korišćene metodologije utvrđivanja stanja ljudskog kapitala i političke stabilnosti. Naime, određeni podaci se odnose na period koji ne oslikava poslednje tri godine kretanja određenih indikatora. Ovo se pravda činjenicom da noviji podaci koji bi bili komparativni sa prethodno merenim indikatorima još uvek nisu dostupni. Srbiji takođe nedostaju kvalitetni podaci o emigraciji talenata (Radonjić & Bobić, 2020). Da bi se implementirala bilo kakva rešenja, potrebna je informatička podrška koja će obezbediti statističke podatke kao bazu za kreiranje novih strategija zadržavanja talenata. Korisna analiza bi bila i ispitivanje tzv. povratnika, repatrijata, onih talentovanih pojedinaca koji su se nakon određenog boravka u inostranstvu vratili u svoju domovinu. Oni predstavljaju relevantnu ciljnu grupu za ispitivanje, jer mogu lako da pruže uvid u to šta mlade ljude privlači da grade život u Srbiji.

Reference

1. Akinwale, O.E., & George, O.J. (2022). Personnel brain-drain syndrome and quality healthcare delivery among public healthcare workforce in Nigeria. *Arab Gulf Journal of Scientific Research*, 41(1), 18–39. <https://doi.org/10.1108/AGJSR-04-2022-0022>
2. Atoyan, R., Christiansen, L., Dizioli, A., Ebeke, C., Ilahi, N., Ilyina, A., Mehrez, G., Qu, H., Raei, F., Rhee, A., Zakharova, D. (2016). *Migration and Its Economic Impact on Eastern Europe*. International Monetary Fund.
3. Arandarenko, M. (2022). Migracije, kvalifikacije i tržište rada (poglavlje 4 u Nacionalnom izveštaju o ljudskom razvoju – Srbija 2022. Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene). Srbija: UNDP Srbija.
4. Biglari, S., Mayoamos, L., Beynaghi, A., Maknoon, R., Moztarzadeh, F., & Mozafari, M. (2022). Rethinking the brain drain: A framework to analyze the future behavior of complex socioeconomic systems. *Futures*, 135 (2022), 1-31.
5. Chimenya, A., & Qi, b. (2015). Investigating determinants of brain drain of healthcare professionals in developing countries: A review. *Net*

Journals of Business Management, 3(2), 27–35.

6. Dimitrijević, M., & Panić, R. (2022). *Upravljanje pandemijom: Naučene lekcije za sigurniju budućnost*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
7. Dikeç, G., Öztürk, S., Tasbasi, N., Figenergöl, D., Güler, B.B. (2023). The perceptions of Generation Z University Students about Their Futures: A Qualitative Study. *Sci*, 5(45). <https://doi.org/10.3390/sci5040045>
8. Esen, D., & Özer, P.S. (2020). Sustainable human resources management (HRM). A study in Turkey context and developing a sustainable HRM questionnaire. *International Journal of Economics and Business*, 16(3), 550–580.
9. Fong, T., & Hassan, Z. (2017). Factors contributing brain drain in Malaysia. *International Journal of Education, Learning and Training*, 2(2), 14–31. [https://doi.org/ DOI: 24924/ijelt/2017.04/v2.iss2/14.31](https://doi.org/DOI:24924/ijelt/2017.04/v2.iss2/14.31)
10. Hashish, A.A., & Ashour, H.M. (2020). Determinants and mitigating factors of the brain drain among Egyptian nurses: a mixed-methods study. *Journal of Research in Nursing*, 25(8), 699–719.
11. Kulić, R., & Đurić, I. (2014). Kvalitet ljudskih resursa i konkurentna sposobnost nacionalne ekonomije. *Andragoške studije*, 1, 31–48.
12. Laila, S. U., & Fiaz, M. F. (2018). Impact of brain drain on economic growth in Pakistan. *The Business & Management Review*, 9(4), 548-552.
13. Luc, V., & Gejli, N. (2022). Depopulacija kao politički izazov u kontekstu globalnih demografskih trendova (poglavlje 1 u Nacionalnom izveštaju o ljudskom razvoju – Srbija 2022; Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene). Srbija: UNDP Srbija.
14. Malokani, D. K. A. K., Mehmood, K. A., & Munir, F. (2022). Role of Economic Instability, Political Instability, and Foreign Job Opportunities on Brain Drain: Perception of Business Students. *Journal of Social Sciences Review*, 2(4), 227–236.
15. Media Education Centre (2022). Country report on health worker migration and mobility in Serbia. Pillars of Health.
16. Miljković, I.B., Pavlović, G., & Despotović, D. (2023). Ekonomske i društvene konsekvence migracija visokoobrazovane radne snage u Republici Srbiji. U P. Veselinović (ured.) i N. Lojanica (ured.), XXII naučni skup Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, str. (183–202).
17. Marković, R., Radulović, O., Ignjatović, A., Stojanović, M., Višnjic, A. (2022). Kvalitet zdravstvene zaštite u Republici Srbiji – koncept kome i dalje težimo. *Glasnik javnog zdravlja*, 96(1), 71–77. <https://doi.org/10.5937/serbjph2201071M>
18. Nguyen, H.T.H., Đukić, P., Zajeganović-Jakovljević, J., Mišić, I., Sormaz, N., Gajić-Stevanović, M. (2023). *Toward a more effective, efficient, equitable and resilient health system: Policy Brief*. World Bank Group.

19. Radivojević, A. (2023). Global Gender Gap Report 2023: Serbia Summary. FREN.
20. Slavković, M. (2016). Uticaj razvoja ljudskih resursa na unapređenje konkurentnosti privrede Republike Srbije. U V. Marinković, V. Janjić, & V. Mičić (ured.), *Unapređenje konkurentnosti privrede Republike Srbije*. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, str. (299–307).
21. Schwab, K. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019*. World Economic Forum.
22. Sabti, Y.M., & Ramalu, S.S. (2020). The Effect of Political Push Factors on Intention to Migrate: The Mediating Role of Psychological Distress Among Professionals: A Conceptual Framework. *PalArch's Journal of Archeology of Egypt / Egyptology*, 17(8), 1028–1045.
23. Pang, T., Lansang, M.A., & Haines, A. (2002). Brain drain and health professionals. *BMJ*, 324(7336), 499–500. <https://doi.org/10.1136/bmj.324.7336.499>.
24. Tanasković, S., & Ristić, B. (2020). *Konkurentna pozicija Srbije u 2019. godini prema Izveštaju Svetskog ekonomskog foruma*. Fondacija za razvoj ekonomske nauke: Beograd, Srbija.
25. Vučićević, A. (2024). *Statistički kalendar Republike Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
26. World Economic Forum (2024). *The Global Risks Report 2024 – 19th Edition: Insight Report*. Switzerland, Geneva.
27. World Economic Forum (2020). *Global Gender Gap Report*. Switzerland, Geneva.
28. World Economic Forum (2021). *Global Gender Gap Report*. Switzerland, Geneva.
29. World Economic Forum (2022). *Global Gender Gap Report*. Switzerland, Geneva.
30. World Economic Forum (2023). *Global Gender Gap Report*. Switzerland, Geneva.

CONTEMPORARY CHALLENGES OF TALENT MANAGEMENT: CURRENT STATE AND PROSPECTS IN THE NATIONAL CONTEXT

The constellation of socio-economic traits influences a nation's capacity to keep young individuals with exceptional abilities in sectors that are crucial for its economic progress. The occurrence of brain drain in recent decades has resulted in a significant shortage of knowledge and skills, impeding national economic advancement. The research objective is to determine the factors that affect the availability of skilled human resources in the Republic of Serbia and to examine the influence of these factors on the development of strategies for young talent retention. The variables that affect the attractiveness of a national economy for the employment of high-quality workers are dynamic and influenced by shifts in aspirations, preferences, and values that coincide with generational transitions. Thus, while examining the macro variables that impact the retention of highly educated human resources, we consider the attributes of the generation that mostly comprise the present talent pool. The research employs the existing data to assess the current status of the Republic of Serbia in relation to the analyzed aspects. The research provides significant practical implications for guiding policy and strategy makers in the development of a long-term plan for maintaining the talent pool.

Keywords: talent attraction, talent retention, socio-economic factors, economic development

UTICAJ SVETSKE EKONOMSKE KRIZE I KRIZE IZAZVANE PANDEMIJOM KOVID-19 NA BANKARSKI SEKTOR ZEMALJA EVROPSKE UNIJE I REPUBLIKE SRBIJE

Andrijana Đurđević*

Nada Đurić**

Svetska ekonomska kriza koja je započela 2008. godine, poznata kao finansijska kriza, imala je svoje karakteristike i posledice koje su se razlikovale od krize izazvane KOVID-19. Svet je posle 12 godina, ponovo suočen sa novom zdravstveno-ekonomskom krizom izazvanom pandemijom KOVID-19. Ekonomska kriza izazvana širenjem korona virusa korenito se razlikuje od prošlih ekonomskih i finansijskih kriza. Finansijska kriza je imala svoj početak u sektoru finansija i bankarstva, sa kasnijim širenjem na realnu ekonomiju. Uspon finansijske krize uticao je na svetsku trgovinu, investicije i rast, dok je kriza KOVID-19 imala momentalni uticaj na zdravstveni sistem, obrazovanje, turizam i usluge, ovog puta šok nije nastao u finansijskom sektoru i nije bio rezultat neodgovornog ponašanja finansijskih posrednika ili kompanija, već rezultat alarmantne zdravstvene situacije koja je pogodila ceo svet, i izazvala krizu. Osnovni cilj rada jeste da identifikuje efekte svetske ekonomske krize i krize izazvane korona virusom na bankarski sektor zemalja članica Evropske unije (EU) i Republiku Srbiju (RS). U radu se razmatra da li su krize imale veći uticaj na Republiku Srbiju u odnosu na zemlje članice EU, kao i da li je iskustvo sa svetskom ekonomskom krizom doprinelo da se države na odgovarajući način nose sa novonastalom krizom izazvanom pandemijom korona virusa.

Ključne reči: ekonomska kriza, KOVID-19, bankarski sektor, Republika Srbija, Evropska unija

Uvod

Istorijski posmatrano, svetske ekonomije tokom proteklih decenija, suočene su sa brojnim ekonomskim krizama. Vest o pojavi sloma koji bi

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: andrijana.djurdjevic@ef.kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: nadja.djuric@ef.kg.ac.rs

mogao imati velike posledice na globalni finansijski sistem, izazvan epidemiološkom situacijom u zemljama, iznenadila je veliki broj ekonomista. Ekonomske krize, poput dužničkih kriza 1980-ih, azijske finansijske krize 1997–1998 i globalne finansijske krize 2008–2009. godine, rezultat su finansijskih ranjivosti. U slučaju prošlih ekonomskih kriza, finansijski posrednici (odnosno banke) preuzimali su prekomerne rizike, doživljavali gubitke, trpeli su gubitke na depozitima, gubili pristup finansiranju, što je dovelo do prestanka kreditiranja realnog sektora. Kada govorimo o svetskoj ekonomskoj krizi, ona je uzrok neodržive kombinacije globalne makroekonomske neravnoteže i strukturnih slabosti finansijskog sistema u kontekstu prekomerno "labave" monetarne politike, rasta cena aktive i rasta finansijskih inovacija i globalizacije, uz slab regulatorni okvir i slabu kontrolu finansijskog sektora i nefinansijskih institucija. U drugim slučajevima, dugovi su ostali zamrznuti jer su zajmoprimci postali nesposobni da ispune postojeće obaveze, što je dovelo do povećane ranjivosti u finansijskom sektoru, koja se zatim prenela na ostatak privrede, generalno uzrokujući recesiju.

Nasuprot tome, početak nove krize izazvane pandemijom korona virusa javio se u Kini početkom 2019. godine. Koren krize KOVID-19 leži izvan finansijskog sektora, reč je o veoma zarazanom virusu za koji se veruje da je potekao od šišmiša, iako postoje brojne špekulacije kako je virus nastao, opšte prihvaćen stav je da je virus životinjskog porekla, a zatim je prenet na ljude. Samo nekoliko meseci nakon što je zvanično utvrđen prvi slučaj u Vuhanu u Kini, virus se rapidno proširio širom sveta. Broj zaraženih ljudi u istom momentu je bio ekstremno visok, iz dana u dan radilo se o istorijskim ciframa, što je zahtevalo prekomernu intenzivnu negu, što je brzo nadmašilo postojeće bolničke kapacitete. Kreatori ekonomske politike su se našli u teškoj situaciji, bili su prinuđeni da uvedu drastične epidemiološke mere, kako bi smanjili broj zaraženih i obezbedili odgovarajuću bolničku negu za zaražene, donete su mere zabrane kretanja, zatvaranje lokala, socijalno distanciranje, „lock down“, obavezna vakcinacija, obavezno nošenje maski, kao i mnoge druge mere koje su donete od početka krize. Kasne reakcije i nespремnost zapadnih zemalja, rezultirale su većim brojem zaraženih stanovnika nego što je to bio slučaj u Kini, kao što je bio slučaj sa

Italijom. U Srbiji je 15. marta proglašeno vanredno stanje, uvedene mere su varirale od potpune zabrane kretanja određenim licima do policijskog časa. Ove mere su spasile mnoge živote i pored ogromnog broja žrtava, ali su ozbiljno uticale na ekonomsku aktivnost, dovodeći je skoro do zaustavljanja na početku krize i sporog oporavka od tada.

Takođe, za razliku od prethodnih kriza, tokom izbijanja KOVID-19, privrede su se suočile sa kombinacijom šoka u snabdevanju (uglavnom, zaposleni nisu mogli da idu na posao, narušavajući proizvodnju, narušavanje lanaca snabdevanja i zamrzavanje investicija) i šoka tražnje (posebno, domaćinstva i firme smanjile su svoju tražnju za određenim dobrima i uslugama), koje su se međusobno pojačavale (Bagaee & Farhi, 2020; Eichenbaum., 2020; Guerrieri., 2020).

Kako se koren prošlih kriza nalazi u finansijskom sektoru, kreatori ekonomske politike su tu i pronašli rešenje, nastavljeno je kreditiranje realnog sektora, što je dovelo do oporavka ekonomske aktivnosti.

Ovoga puta rešenje je znatno izazovnije jer problem ne potiče iz finansijskog sektora ili iz određene firme ili industrije. Kreatori politike moraju biti kreativni dok se zdravstvena kriza ne reši, usvajajući politike koje ublažavaju šok i uticaj mera obuzdavanja na realni sektor. Ovo uključuje rad sa finansijskim sektorom, kao i sa drugim zainteresovanim stranama, kako bi se poboljšala verovatnoća da održe firme ne budu gurnute u bankrot i bankrot zbog finansijske infrastrukture i pravnog i regulatornog sistema koji nisu spremni da se nose sa pandemijom. To takođe uključuje usvajanje politika koje se odnose na sam finansijski sektor, koji je pogođen šokom (kao i svi drugi sektori u privredi), i koji bi prirodno težio ugovaranju kreditiranja u ovim okolnostima. Budući da finansijski sektor igra ključnu posredničku ulogu u kanalisiranju štednje u proizvodne aktivnosti, neuspeh u ovoj funkciji mogao bi značajno da pogorša ionako značajan ekonomski uticaj pandemijskog šoka (Beck, 2020).

Epidemija koronavirusa (KOVID-19) nametnula je težak danak ekonomskoj aktivnosti širom sveta. Šok je bio iznenađan i istovremen u svim zemljama, a karakteriše ga značajna nesigurnost u pogledu njegove veličine i trajanja. Brzi prenos virusa doveo je do toga da se ljudi širom sveta istovremeno izoluju prateći stroge naredbe javnog zdravlja. Socijalno distanciranje i druge mere suzbijanja su hitne

mere koje spasavaju živote, ali su doprinele sinhronizovanom kolapsu ekonomske aktivnosti. Glavni berzanski indeksi srušili su se brzinom bez presedana (Becker, 2020).

Kriza izazvana pandemijom KOVID-19 imala je globalni uticaj na sve zemlje, uključujući zemlje članice Evropske unije i Republiku Srbiju. Odgovori na krizu varirali su od zemlje do zemlje, ali uopšteno su uključivali privremeno zatvaranje delova ekonomije, finansijske stimulativne pakete, mere socijalne zaštite i javnog zdravlja, kao i mere radne snage. Zemlje članice Evropske unije imale su različite reakcije i ekonomske posledice krize. Neke od zemalja su imale jake sisteme socijalne zaštite i mogle su brže da odgovore na izazove, dok su druge imale veće ekonomske udarce zbog svojih specifičnih ekonomskih struktura. U slučaju Republike Srbije, ekonomski uticaj krize izazvane KOVID-19 bio je značajan, sa padom privredne aktivnosti, turizma, i tradicionalnih izvora prihoda. Vlada je preduzela mere za olakšanje efekata krize kroz finansijske stimuluse, pomoć privredi i stimulisanje zdravstvenih kapaciteta. Obe krize imaju svoje jedinstvene karakteristike i uticaje, komparativna analiza njihovih efekata na zemlje članice Evropske unije i Republiku Srbiju pruža uvid u različite dinamike, reakcije i pristupe koji su primenjeni u odgovoru na krize.

Predmet istraživanja obuhvata analizu različitih faktora koji mogu uticati na bankarski sektor, kao što su promene u kreditiranju i zaduživanju, likvidnost banaka, profitabilnost, stopa nezaposlenosti, regulativa i politike centralnih banaka. Takođe, istraživanje bi moglo da obuhvati i poređenje reakcija bankarskih sektora različitih zemalja na ove krize, identifikovanje najefikasnijih politika i strategija za suočavanje s njima, kao i predlaganje potencijalnih mera za ublažavanje negativnih efekata na bankarski sektor i ekonomiju uopšte.

Rad se sastoji iz tri dela. U prvom delu rada prikazane su implikacije svetske ekonomske krize i krize KOVID19 na bankarsko tržište Republike Srbije. U drugom delu rada posmatrano je kako su se efekti ovih kriza održali na bankarsko tržište Evropske unije. Na kraju, u trećem delu rada prikazana su zaključna razmatranja.

Bankarsko tržište Republike Srbije

Posmatrajući kako Republiku Srbiju, tako i zemlje članice EU-27, svetska ekonomska kriza je doprinela, da u susretu sa novom krizom izazvanom pandemijom KOVID-19, kreditna aktivnost ovih zemalja da mnogo bolje rezultate, nego što je bio slučaj pre više od 10 godina, kada su kamatne stope rasle, a tražnja za kreditima opadala, što sada nije bio slučaj.

Kada govorimo o bankarskom tržištu Republike Srbije, istraživanja su dovela do sledećih rezultata. Tržišne okolnosti koje vladaju u bankarskom sektoru Republike Srbije značajno utiču na dobijene vrednosti indikatora koncentracije. To se pre svega odnosi na činjenicu da domaći bankarski sektor pokazuje znake zasićenosti, što potvrđuje i smanjenje broja banaka koje posluju na tržištu. U Republici Srbiji je 2019. godine poslovalo 26 banaka (7 banaka u vlasništvu domaćih lica, dok je 19 banaka bilo u vlasništvu stranih lica), što je za osam manje nego 2009. godine. Stepen koncentracije je upravo rezultat konsolidacije, restrukturiranja ili ulaska i izlaska banaka sa bankarskog tržišta. Faktori kao što su ograničen i relativno mali broj korisnika usluga u odnosu na ukupan broj banaka, nedovoljno dinamičan privredni rast, kao i efekti globalne ekonomske krize koja zahvata mnoge aspekte domaće ekonomije, utiču na sprečavanje razvoja konkurencije na domaćem bankarskom tržištu. Imajući u vidu trend smanjenja broja banaka na tržištu I prognoze makroekonomskih kretanja, na osnovu izračunatih vrednosti pokazatelja koncentracije može se očekivati dalji trend ukupnjavanja bankarskog sektora (putem merdžera i akvizicija), što će pitanja analize i praćenja nivoa koncentracije na bankarskom tržištu u budućnosti činiti sve značajnijim (Đurđević, 2022).

Prosečna vrednost koeficijenta CR5 svedoči o tome da se bankarski sektor Republike Srbije može opisati kao visoko koncentrisan. Počevši od 2009. godine primetan je trend rasta ovog koeficijenta, koji u 2012. godini probija granicu od 50%, što domaći bankarski sektor svrstava u rang visoko koncentrisanih sektora, što pretili da ugrozi konkurenciju na bankarskom tržištu Republike Srbije. Međutim, dobijene vrednosti HHI u sve tri posmatrane kategorije (bilansna suma, kreditna aktivnost i depozitni potencija) ne prelaze donju graničnu vrednost od 1.000, što

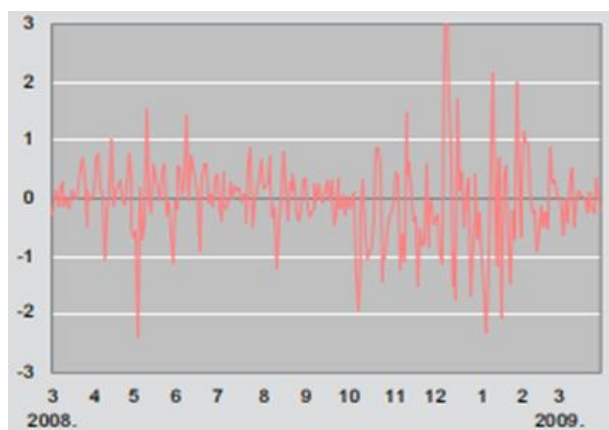
bankarsko tržište Republike Srbije svrstava u rang nekoncentrisanih tržišta. U martu 2020. godine rejting agencija Moody's povećala je kreditni rejting Srbije s Ba3 na Ba2, dok su rejting agencije Fitch (u martu) i Standard & Poor's (u junu) zadržale kreditni rejting Srbije na nivou BB+, uz stabilne naznake za njegovo dalje povećanje i dobijanje investicionog rejtinga.

Slika 1 Kretanje kursa dinara i intervencije NBS na deviznom tržištu

Izvor: NBS

Slika 2 Dnevne promene kursa dinara prema evru (u %)

Izvor: NBS

Ono što karakteriše period izbijanja svetske ekonomske krize, kada je u pitanju kretanje kursa dinara prema evru jeste depresijacija

dinara što možemo videti na **slikama 1 i 2**, koja je započeta u oktobru 2008. godine. Nepovoljna platnobilansa kretanja, povećanje premije rizika, politička nestablnost su neki od faktora koji su uzrokovali depresijaciju. Dinar je u odnosu na evro na početku krize depresirao za oko 11%, da mi u poslednjem kvartalu taj procenat bio oko 14%, u prvom kartalu 2009. godine dinar je u proseku depresirao za oko 6%.

Intervencije NBS na deviznom tržišti izuzetno česte, osnovni zadatak jeste sprečavanje dnevnih oscilacija deviznog kursa zbog efekta prenošenja na rast cena. Depresijacija dinara koja se desila 2010. god. izazvala je porast inflacije iznad gornjih granica definisanog raspona. Ono što je NBS uradila, da bi smanjila stopu inflacije, jeste obaranje kamatne stope i intervencije na deviznom tržištu. Češće intervencije na deviznom tržištu beleže se od 2014. godine i u tom periodu se beleže manje oscilacije deviznog kursa. Nastojanje NBS da ojača dinar, od 2017. do 2019. god., se može videti i na grafiku. Upravo jačanje dinara u 2019. god. jeste posledica neretkih intervencija na deviznom tržištu. Druga stvar koja se može videti na grafiku jeste sprečavanje depresijacije dinara. Od 2019. god. do 2020. godine vršena je neto prodaja deviza u velikoj meri. Što dovodi do zaključka da je NBS sprečavala depresijaciju dinara. U 2021. god, dolazi do neto kupovine deviza – dinar apresira. U visoko evroizovanim zemljama, poput Republike Srbije, kurs ima veliki uticaj na kretanje cena zbog „pass-through“ efekta deviznog kursa na cene. Ukoliko valuta depresira dolazi i do porasta inflacije.

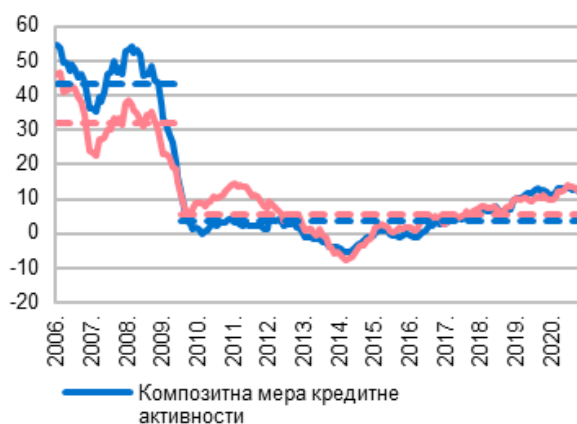
Kao što se može primetiti, sa **slike 3**, od maja 2013. do decembra 2020. godine referentna kamatna stopa snižena za 10,75 procentnih poena, sa 11,75% na 1,00%. Takođe, ublažavanje mera monetarne politike uticalo je na kamatne stope na dinarske kredite, koje su zabeležile oštar pad, što je bio jedan od bitnih faktora koji je doprineo rastu tražnje za dinarskim kreditima. Referentna kamatna stopa Narodne banke Srbije je u 2021. godini zadržana na nivou od 1,00%, a kamatne stope na kreditne na nivou od 1,90% i depozitne olakšice na nivou od 0,10%.

Slika 3 Referentna kamatna stopa i kamatne stope na depozitne i kreditne olakšice

Izvor: NBS, www.nbs.rs

Slika 4 Kretanje kreditne aktivnosti stanovništva (stope rasta, u %)

Izvor: NBS, www.nbs.rs

Kao što možemo primetiti sa **slike 4**, period rapidne kreditne ekspanzije, koji je trajao od kraja 2004, završen je u poslednjem tromesečju 2008. godine. Od tada kreditna aktivnost ostvaruje minimalan realni rast u pojedinim mesecima (pre svega u portfelju preduzeća), dok prema stanovništvu ostvaruje čak nominalan pad. Uzroci ovakvog trenda su dobro poznati: smanjenu tražnju za

kreditima, uzrokovanu negativnim makroekonomskim izgledima, pratilo je smanjenje ponude, zbog i dalje veoma loše situacije kad su u pitanju izvori likvidnosti i minimizirana sklonost banaka ka riziku.

Slika 5 Kreditna aktivnost privrede i (stope rasta, u %)

Izvor: NBS, www.nbs.rs

Kreditna aktivnost je znatno usporena od oktobra 2008. godine, zbog čega su Narodna banka Srbije i Vlada RS donele brojne mere kojima su žele da poboljšaju kreditnu aktivnost. Kriza je doprnela usporavanju kreditne aktivnosti kao i pogoršanju kvaliteta portfelja banaka. Pokušaji jačanja depozitne baze i smanjivanja oslonjenosti banaka na strane izvore finansiranja su obeležili 2009. godinu. Nakon perioda, krizom izazvanog, pogoršanja u 2009. godini, kvalitet portfelja se u 2010. godini održao na relativno stabilnom nivou.

Kada su u pitanju domaći krediti, kao i prekogranični kredite privrede, u periodu od 2006. do 2008. godine realno stopa je rasla po prosečnoj mg. stopi od 45,1%. Od 2009. do 2012. godine prosečna mg. stopa kompozitnog kreditnog rasta iznosila je 7,3%, da bi na kraju 2012. pala na 1,5%.

Domaći krediti privredi, što možemo videti na **slici 5**, imaju pozitivnu mg. stopu realnog rasta od 1,2% na kraju 2015, uprkos dospeću oko 80% kredita odobrenih tokom 2014. putem programa subvencionisanog kreditiranja privrede. S druge strane, preduzeća su se u toku 2015. razduživala prema inostranstvu, pa je spoljni dug preduzeća smanjen u odnosu na prethodnu godinu za 2,2%.

Što je rezultat ublažavanju standarda kreditiranja znatno je

doprinela i ekspanzivna monetarna politika Narodne banke Srbije, ciklus smanjenja referentne kamatne stope, započetog 2013, kao i odluka Narodne banke Srbije (septembar 2015) o smanjenju stope devizne obavezne rezerve za po 1 p.p. Doprineli su povećanju kreditne aktivnosti, jer je oslobođen deo kreditnog potencijala banaka i stvoreni bolji uslovi kreditiranja. Na kraju 2015. u bankarskom sektoru je poslovalo 30 banaka, jedna banka više nego na kraju 2014.

Bankarski sektor Republike Srbije je zahvaljujući iskustvu sa svetskom ekonomskom krizom od pre 12 godina, postigao znatnu otpornost tokom godina, čime je stvoren prostor da se reaguje brzo i adekvatnim merama odmah na početku krize.

Niska i stabilna inflacija, relativna stabilnost deviznog kursa, smanjena spoljna neravnoteža i puna pokrivenost deficita tekućeg računa prilivima SDI, adekvatan nivo deviznih rezervi, povećana ekonomska diversifikacija i smanjeni fiskalni rizici, su ključni faktori koji su doprineli da bankarski sektor ne bude ugrožen i pokaže otpornost.

Na kraju 2020. neto aktiva bankarskog sektora iznosila je 4.601 milijardu dinara (preko 84% BDP-a). U pogledu u vlasničkoj strukturi bankarskog sektora najveće učešće imale su banke u stranom vlasništvu (86%), dok su državne banke i domaće privatne banke činile po 7%. Kreditni portfolio je na kraju 2020. godine vredeo 2.650 milijardi dinara, a portfolio vezan za privredu krediti (49,6%) i krediti stanovništvu (44,9%). Ukupni neto krediti stanovništva iznosili su 1.189 milijardi dinara, od čega su 525 milijardi dinara (44%) su gotovinski krediti i 442 milijarde dinara (37%) stambeni krediti. Krediti za stanovništvo u inostranstvu valuta čini 45,0% ukupnih kredita stanovništva i skoro svi su u evrima.

Bankarski sektor u Srbiji je u u 2008. godini bio profitabilan, što možemo videti sa **slike 6**. Njegov nominalni dobitak pre oporezivanja iznosio je 34,9 milijardi dinara. S dobitkom je poslovalo 26 banaka od ukupno 34. Pokazatelj ROE je na kraju 2008. godine iznosio 9,28%, što predstavlja poboljšanje u odnosu na kraj prethodne godine. Visok udeo kapitala u ukupnoj bilansnoj sumi doprinosi dobrom prinosu na aktivu (ROA). Ovaj pokazatelj takođe je porastao i iznosio je 2,1% na kraju 2008.

Slika 6 Pokazatelji profitabilnosti (u %)

Izvor: Obrada autora na osnovu prikupljenih podataka

Profitabilnost bankarskog sektora Srbije je iskazala trend oporavka posle drastičnog pada tokom 2009. Godine, ROA je u proseku iznosio 1,16%, a ROE 4,94%. Neto dobit na kraju 2010. je porasla 26,8% u odnosu na 2009. godinu, što je najviše doprinelo rastu profitabilnosti. Efikasnost bankarskog sektora ostala je relativno stabilna i tokom 2010. godine. Iako je krajem 2012. profitabilnost opala u odnosu na prethodnu godinu, i dalje je profitabilan, ROA (0,78%), ROE (3,83%).

U toku 2020. godine, i u uslovima krize izazvane pandemijom virusa korona, domaća kreditna aktivnost nastavila je da raste kao rezultat faktora i na strani ponude i na strani tražnje. Na rast ponude kredita uticali su nastavak ciklusa ublažavanja monetarne politike Narodne banke Srbije, odobravanje kredita iz garantne šeme, kao i niske kamatne stope na međunarodnom tržištu novca. S druge strane, tražnja za kreditima povećana je usled povećanih potreba za obezbeđenjem likvidnosti, restrukturiranjem obaveza i kupovinom nepokretnosti.

Narodna banka Srbije je od kraja marta do kraja maja 2020. organizovala redovne devizne svop aukcije po fiksnim, umesto po varijabilnim višestrukim svop poenima. Pored toga, princip realizacije na svop aukcijama u tom periodu bio je izmenjen, tako da realizovani

iznosi svop kupovina i svop prodaja deviza više nisu morali da budu identični. Na ovaj način uloga Narodne banke Srbije na deviznim svop aukcijama nije bila isključivo posrednička, već se ogledala u obezbeđivanju bankama dovoljnog iznosa dinarske, ali i devizne likvidnosti, po povoljnim kamatnim stopama.

Narodna banka Srbije je kupila 207 mln evra i obezbedila dinarsku likvidnost u iznosu od 24,3 mlrd dinara. Tokom 2020. Narodna banka Srbije je u svop transakcijama s bankama ukupno svop kupila 956,0 mln evra i svop prodala 800,5 mln evra (u 2019. svop kupovina je iznosila 1.080,5 mln evra, a svop prodaja 513,5 mln evra). Promet svop transakcijama između banaka u 2020. iznosio je 162,0 mln evra, što je više nego u 2019. (147,3 mln evra).

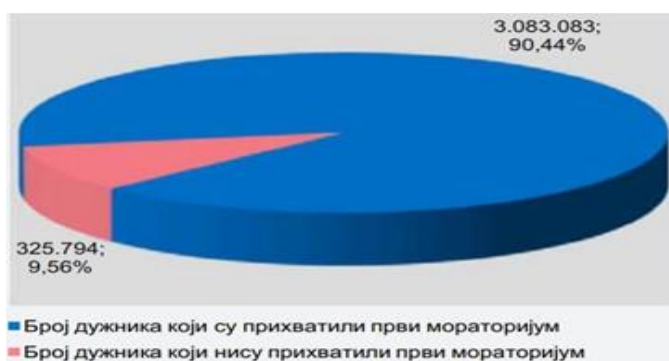
Narodna banka Srbije je donela odluku da na redovnoj nedeljnoj osnovi organizuje aukcije repo kupovine HoV i dodatne svop aukcije kupovine deviza radi obezbeđenja dinarske likvidnosti bankama na rok od tri meseca. Po tom osnovu tokom 2020. organizovano je sedam aukcija repo kupovine HoV po fiksnoj stopi, koja je jednaka stopi na depozitne olakšice, i na tim aukcijama obezbeđena je dinarska likvidnost u ukupnom iznosu od 15,4 mlrd dinara.

Narodna banka Srbije je delovala proaktivno i preduzela brojne mere za ublažavanje efekata pandemije koronavirusa na finansijski sistem i za podršku kreditiranju i ekonomskoj aktivnosti. NBS je propisala dva moratorija na kredite kako bi dužnicima pogođenim pandemijom korona virusa omogućila da izmire svoje obaveze prema bankama i na taj način sprečila nove problematične kredite.

Prvi moratorijum uveden u martu, u trajanju od 90 dana dužnicima omogućila tromesečni moratorijum u trenutku kada je to bilo najpotrebnije zbog neizvesnosti izazvane pandemijom. Propisani moratorijum podrazumevao je zastoj u otplati obaveza prema banci po osnovu kredita, ali i svih drugih obaveza dužnika prema banci ili davaocima finansijskog lizinga i bio je omogućen svim dužnicima koji su to želeli (fizičkim licima, poljoprivrednicima, preduzetnicima i privrednim društvima). Za vreme vanrednog stanja banke nisu obračunavale zateznu kamatu na dospela, neizmirena potraživanja i nisu pokretale postupak izvršenja, kao ni postupak prinudne naplate prema dužniku. Za moratorijum je vladalo veliko interesovanje i

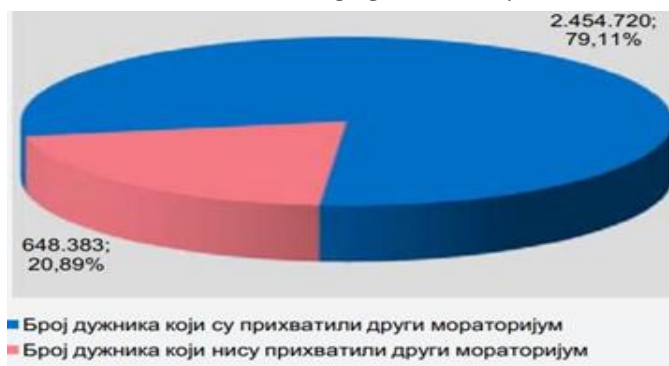
građana i preduzeća. Predviđeno je da nakon isteka moratorijuma dužnici nastave s redovnom otplatom obaveza, pri čemu je period otplate faktički produžen za tri meseca, odnosno za period trajanja moratorijuma.

Slika 7 Efekti prvog moratorijuma

Izvor: NBS, www.nbs.rs

Slika 8 Efekti drugog moratorijuma

Izvor: NBS, www.nbs.rs

Ukupan broj dužnika koji su prihvatili prvi moratorijum, **slika 7**, iznosi 3.083.083 (90%), od čega su 49.656 pravna lica (81% svih pravnih lica), odnosno 3.033.427 fizičkih lica (91% svih fizičkih lica). Od ukupnog broja dužnika koji su prihvatili prvi moratorijum, 98,4% odnosi se na fizička lica (koja i u ukupnom broju svih dužnika čine preko 98,2%), a 1,6% na pravna lica. Kada je reč o drugom moratorijumu, **slika 8**, ukupan broj dužnika koji su prihvatili drugi moratorijum nešto je niži i iznosi 2.454.720 (79%), od čega je 43.270

pravnih lica (66% svih pravnih lica), odnosno 2.411.450 fizičkih lica (79% svih fizičkih lica). Od ukupnog broja dužnika koji su prihvatili drugi moratorijum, 98,2% odnosi se na fizička lica, a 1,8% na pravna lica.

Bankarsko tržište Evropske unije

Velike bankarske krize u poslednjih 25 godina pogađale su veliki broj razvijenih zemalja, a najveće posledice osetile su Sjedinjene Američke Države, gde je bankarski sektor 2008. godine doživeo slom zahvaljujući nenaplativim hipotekarnim kreditima, što je dovelo do finansijske krize nezapamćenih razmera koja je pogodila ceo svet. U velikom problemu su bile i banke u državama Evropske unije.

Kada je reč o zemljama članicama EU-27, strukturni finansijski pokazatelji ukazuju na pad broja filijala banaka, u proseku od 8,62%. Trend pada broja kreditnih institucija EU-27, započeo 2009. godine kada je broj kreditnih institucija bio 8.003, trend opadanja se nastavlja i u narednim godinama da bi u 2020. godini došao na nivo od 5.441 kreditnih institucija u zemljama članicama. Takođe je zastupljen trend opadanja kada je u pitanju broj zaposlenih u kreditnim institucijama. Stepenn koncentracije u bankarskom sektoru (meren udelom aktive pet najvećih banaka) i dalje značajno varira između zemalja članica EU, na nacionalnom nivou učešće u ukupnoj aktivni pet najvećih kreditnih institucija kretao se od 31,60% do 97,03%, dok je prosek u EU na kraju 2020. godine iznosio 67,25%.

ECB je usvojila mere za efikasno suprotstavljanje rizicima koji su pretili da ugroze transmisioni mehanizam monetarne politike kako bi ublažila udar na ekonomiju, smirila inflatorne trendove i poboljšala izgled evrozone (Gavrilović & Vučković, 2020). Zemlje EU pogođene su na različitim intenzitetom, a i odgovori država su različiti, iako uključuju brze i značajne fiskalne pakete, uz mere Evropske centralne banke (ECB), kao i specifične mere nacionalnih centralnih banaka. Odgovor u domenu ekonomske politike je, dakle, prisutan još od samog početka pandemije i to kako na nacionalnim nioovima članica, tako i na nivou Unije kao celine. EU je u okviru mera u domenu fiskalne politike, koja je ostavljena nacionalnim vlastima na odlučivanje, prihvatila da se primenjuju klauzule fleksibilnosti pravila koja pružaju mogućnost članicama da reaguju značajnim fiskalnim stimulansima

kompanijama, određenim najviše pogođenim privrednim sektorima. Takođe se predviđa i korišćenje budžeta EU, kao i njegovo preusmeravanje i korišćenje budžeta Fonda solidarnost (Praščević, 2020). Neophodno je sprovesti određene makroekonomske mere u svetskoj ekonomiji kroz fiskalnu politiku, monetarnu politiku i omogućiti održivost ekonomije (Wheatley et al, 2020). Svesna svoje odgovornosti, ECB je posebnu pažnju posvetila izboru mera i politika kako bi brzo i efikasno brzo odgovorila na teškoće koje su zadesile privredu evrozone. Zabrinuti da će odloženi odgovor produbiti i proširiti krizu, ECB je reagovala brzo, odlučno i kreativno kako bi ublažila i obezbedila da se kriza javnog zdravlja ne pretoči u finansijsku krizu. ECB je usvojila ravnotežu politike za ublažavanje finansijskih poteškoća i održavanje finansijskog sistema i uslova na tržištu novca. Odgovor ECB sastoji se od tri pažljivo odabrana skupa kompatibilnih mera, i to:

1. Program kupovine u slučaju pandemije (PEPP) i novi prošireni APP(ciljem ublažavanja i poboljšanja finansijskih uslova i ponovnim pokretanjem ranijeg Programa kupovine imovine (APP) koji je usmeren ka inflacionim očekivanjima)

2. Kreditiranje realnog sektora (LTROs-operacije dugoročnog refinansiranja, TLTRO III-ciljane operacije dugoročnog refinansiranja i PLTRO- pandemijske hitne operacije dugoročnog refinansiranja)-Ciljane operacije dugoročnog refinansiranja,

3. Kreditor poslednje instance (poslednje sredstvo likvidnosti) solventnim bankama.

Osim antikriznih diskrecionih mera koje su direktno uticale na povećanje rashoda i smanjenje

prihoda, države su primenile dodatne stimulanse kako bi podstakle kreditnu aktivnost banaka i sprečile bankot preduzeća. U tom cilju države su davale garancije na kredite koje su banke odobravale privatnim preduzećima, dok su specijalizovane državne banke ili agencije odobravale kredite privatnim preduzećima i preduzetnicima (Arsić, 2021).

Usvojeni novi i prošireni sopstveni postojeći programi imali su trostruki cilj:

1. Da bi se osiguralo da je ukupni stav monetarne politike dovoljno fleksibilan,

2. Podržati stabilizaciju finansijskih tržišta radi zaštite prenosa mehanizam monetarne politike,

3. Obezbediti dovoljnu likvidnost, posebno za održavanje tekućih bankarskih kredita.

(Aguilar, P., Arce, O., Hurtado, S., Martínez-Martín, Nuño, G., and Thomas, C., 2020)

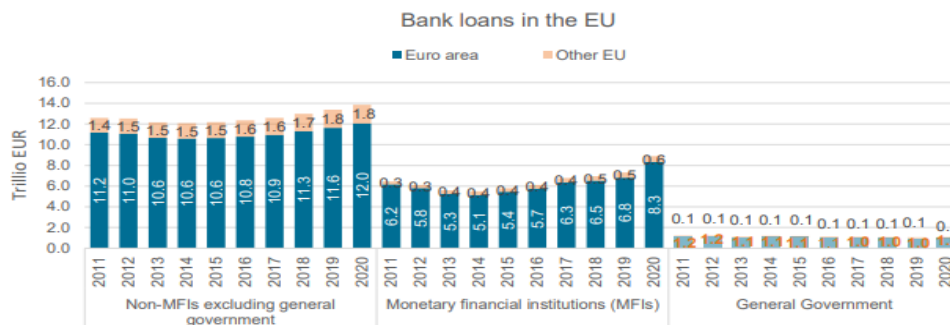
ECB je usvojila novu, nekonvencionalnu meru monetarne politike, PEPP-a. Privremeni pandemijski hitni program kupovine (PEPP) čini jezgro ove komponente. Predviđena je kupovina kvalifikovanih privatnih i javnih hartija od vrednosti u iznosu od 750 milijardi evra tokom ove godine, a po potrebi i duže. Drugu komponentu čine mere koje obezbeđuju da banke ostanu pouzdani nosioci monetarne politike i nastave da kreditiraju realnu ekonomiju. Poboľšane ciljane dugoročne operacije refinansiranja (TLTRO), kao i sveobuhvatan set mera za ublažavanje kolaterala, čine deo ove komponente. I treća komponenta se odnosi na tradicionalnu ulogu zajmodavca u krajnjoj instanci solventnih banaka. Kao deo ove komponente, bankama se nudi likvidnost na duži rok po stopi depozita – odnosno po negativnoj stopi – bez ikakvih uslova (Schnabel, 2020).

PEPP je privremena mera, koja je počela 18. marta 2020, sa početnim iznosom od 750 milijardi evra. Postoji značajan stepen fleksibilnosti ugrađen u PEPP, dozvoljavajući „fluktuacije u distribuciji tokova kupovine tokom vremena, po klasama sredstava i među jurisdikcijama“. To znači da ne postoji ni unapred opredeljeni mesečni iznos neto kupovine niti cilj u smislu vrste sredstava. Kapitalni ključ ECB će voditi, na bazi akcija, neto kupovinu u okviru PEPP-a. PEPP fondovi neće biti konsolidovani sa postojećim APP portfeljima u svrhu definisanja ograničenja emisije i izdavaoca. Takođe, odobreno je i odricanje od kriterijuma podobnosti za grčke državne obveznice (European Parliament, 2021). Upravni savet je odlučio da sprovede dodatne LTRO na privremenoj osnovi u skladu sa procedurom pune dodele fiksne stope, obezbeđujući bankama likvidnost i delujući kao zaštitni mehanizam za svako pogoršanje uslova na tržištu novca.

Kamatna stopa će biti jednaka prosečnoj stopi depozita. TLTRO III je jedna od ključnih mera za borbu protiv uticaja krize izazvane korona virusom na ekonomiju. Banke mogu da pozajmljuju sredstva od ECB po povoljnoj stopi do -1%. To znači da se nude po 0,5 procentnih poena ispod kamatne stope ECB-a. Banke su nagrađene ovom nižom kamatnom stopom ako nastave da kreditiraju preduzeća i domaćinstva (ECB, 2021).

Šok nastao zbog drugorazrednih kredita pogodio je gotovo svaki sektor finansijskog sistema. Globalne banke izgubile su oko 1,2 hiljada milijardi dolara, osiguravajuće kuće i penzioni fondovi dodatnih 650 milijardi, a hedž fondovi i sve ostale institucije 550 milijardi. Sve vrste institucija doživele su propast svojih stambenih hipotekarnih kredita i hartija od vrednosti u iznosu većem od 1,1 hiljada milijardi dolara (Zandi, 2010).

Slika 9 Bankarski krediti u Evropskoj uniji

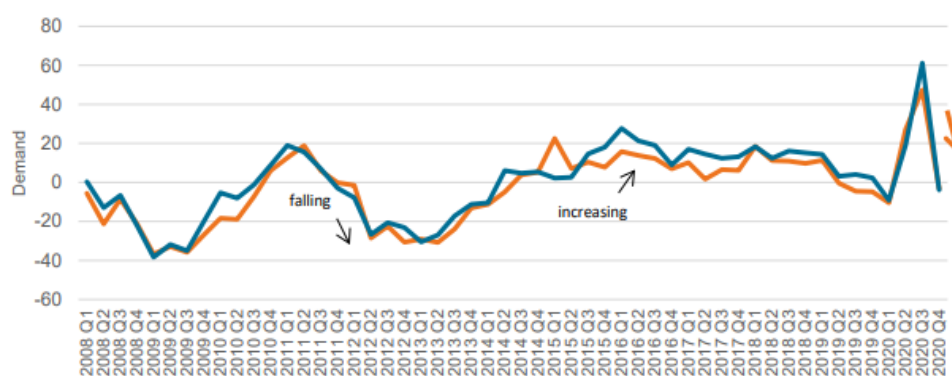

Izvor: European Banking Federation (EBF)

Kao što možemo primetiti sa **slike 9**, ukupna vrednost neotplaćenih zajmova od MFI EU porasla je za 9% u 2020. na više od 23 triliona evra. Povećanje je uglavnom proizašlo iz rasta kredita MFI u evrozoni koji su porasli za 22% na godišnjem nivou na više od 8 biliona evra. Krediti domaćinstvima u EU porasli su za 3,3% u 2020. na 7,2 triliona evra. Krediti stanovništvu u evrozoni porasli su šestu godinu zaredom, dodajući nešto više od 1,2 biliona evra na neotplaćene kredite od 2008. NFC krediti u EU porasli su za 5,2% u 2020. na nešto više od 5,3 biliona evra, što je najviši nivo od 2008. Što se tiče standarda kreditiranja, odnosno internih smernica banaka ili kriterijuma za

odobravanje kredita, pozitivan neto procenat (15,93 za velika preduzeća i 18,34 za mala i srednja preduzeća) ukazuje na to da je veći deo banaka pooštrio kreditne standarde (neto pooštavanje) u 2020. godini menjajući trend koji se vidi tokom poslednjih nekoliko godina.

Slika 10 Tražnja za kreditima u periodu od 2008. do 2020. godine

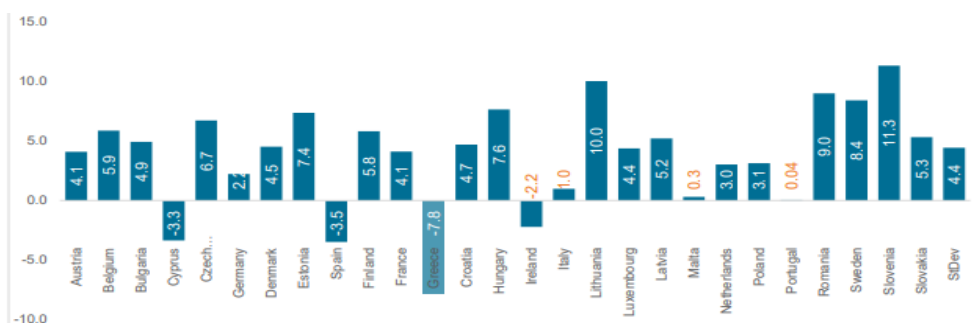
Izvor: European Banking Federation (EBF)

Tražnja za kreditima je varirala u posmatranom periodu, što možemo videti sa **slike 10**. Period pre izbijanja svetske ekonomske krize beleži rast tražnje za kreditima zbog niskih kamatnih stopa. Zatim u 2009. godini dolazi do naglog pada, kao i u 2012. godini koja predstavlja drugi talas krize. Od 2013. godine počinje trend rasta tražnje za kreditima, kraj 2019. godini beleži pad tražnje. Što se tiče neto tražnje (razlika između procenta banaka koje su prijavile povećanje tražnje za kreditima i procenta banaka koje su prijavile pad), 2020. godina je završena negativnom neto tražnjom što ukazuje da je veći deo banaka prijavio pad tražnje za kreditima. sa 3,14% za velika preduzeća i 3,87% za MSP).

Profitabilnost je već bila ključni izazov za evropske banke tokom 2019. godine, pošto je ECB nastavila da održava svoje ultra niske kamatne stope sve vreme. Ovaj izazov je dostigao novi nivo sa izbijanjem krize KOVID-19 otkako su evropske banke počele da se suočavaju sa gubicima zbog loših kredita i drugih troškova izazvanih krizom. Kao što možemo videti sa **slike 11**, razmatrajući nacionalnu strukturu, sve zemlje osim četiri imaju pozitivan ROE, pri čemu dve

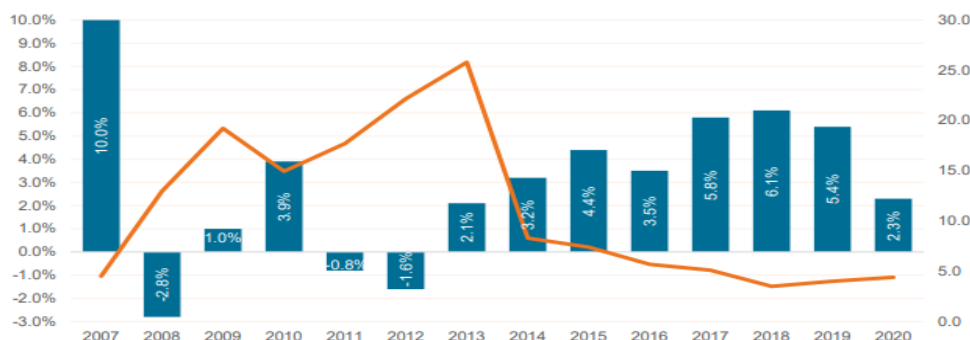
zemlje imaju dvocifren ROE, Slovenija (11,3%) i Litvanija (10%). Razlika između najvećeg (Slovenija) i najnižeg (Grčka) ROE iznosila je 19,1 procentnih poena u 2020. godini, veća od 15,3 u 2019. godini, ali veoma daleko od 101,6 zabeleženih 2013. godine.

Slika 11 Prinos na kapital (ROE), po zemljama u EU (u %)

Izvor: European Banking Federation (EBF)

Slika 12 Prinos na kapital EU-27 banaka (ROE)

Izvor: European Banking Federation (EBF)

Posmatrajući **sliku 12**, povraćaj na kapital (ROE), ključni indikator za procenu atraktivnosti bankarskog sektora za investitore, polako se ali sigurno oporavlja od 2007. ROE evropskih banaka je bio 5,4% u 2019. za EU-27, ali je pao na 2,3% u 2020, vraćajući se na nivoe viđene poslednji put 2013. ROE u zemljama EU se razlikovao nakon 2007. godine, signalizirajući rastuću fragmentaciju, posebno širom evrozone. Nakon dostizanja vrhunca u 2013. (2,5,8), disperzija oko prosečnog ROE se značajno smanjila. Nakon dostizanja 4,0 u 2019. godini,

disperzija je na 4,4 u 2020, nešto ispod 4,5 u 2007. pre nego što je odstupanje počelo.

Zaključak

Finansijska kriza iz 2008. godine je doprinela tome, da svet bude mnogo spremniji nego što je bio tada, pre svega bankarski sistem, koji je sada 12 godina kasnije, suočen sa novom krizom, bio mnogo spremniji da odgovori na zahteve od strane kako finansijskog tako i makroekonomskog okruženja.

Srbije danas je mnogo otpornija nego u periodu pre izbijanja globalne ekonomske krize 2008. godine. Kada govorimo o posledicama svetske ekonomske krize, najviše ih je osetilo stanovništvo, kao i grana industrije i trgovine na malo.

Srbija se suočavala sa unutrašnjom krizom, koju je globalna kriza dodatno zaoštrila. U Srbiji je u tom periodu sproveden proces privatizacije, postojala je visoka stopa nezaposlenosti i pre izbijanja krize, što smo mogli videti u radu tokom 2005. i 2006. godine oko 20%, kao i visok budžetski deficit i spoljni dug. Pad privredne aktivnosti u svetu, smanjenje obima svetke trgovine, pad izvozne tražnje i njeno preusmeravanje na nacionalne okvire, dovidi do povećanja kamatnih stopa, što je uticalo na smanjenje kreditiranje privrede i stanovništva, pada priliva stranog kapitala na kome se zasnivao ekonomski rast, nemogućnost privrede da pribavi nove izvore finansiranja, pad potrošnje i investiranja što je uticalo na to da se kriza sa finansijskog sektora prelije na realni sektor. Stopa rasta BDP-a je postala negativna (-2,7%), industrijska proizvodnja je zabeležila veliki pad, dostignut je i pad spoljne trgovine, pri čemu je pad uvoza bio izraženiji, povećavala se nezaposlenost, javni dug i budžetski deficit, došlo je do depresijacije domaće valute, povećanja stope inflacije. Takođe, zbog smanjenja obima i rasta cene kapitala, došlo je do smanjenja ukupne domaće tražnje. Usled smanjenja tražnje smanjena je i industrijska proizvodnja, odnosno domaća preduzeća su prinuđena da otpuštaju radnike, kako bi smanjile ukupne troškove, odnosno lakše preživela tešku ekonomsku krizu.

Ono što karakteriše svetsku ekonomsku krizu, kad je u pitanju domaća valuta, jeste da je došlo do njene depresijacije, što je uticalo i na povećanje stope inflacije u tom periodu, pri čemu je volatilitnost

inflacije, pored depresijacije valute, izazvana i drugim faktorima, kako unutrašnjim, tako i eksternim. Trenutno kretanje stope inflacije nije na željenom nivou od 2% koji je održan do 2020. godine, zahvaljujući stabilnom deviznom kursu, ali je i dalje stabilno, iako je na nivou od 4%, što je i bila očekivana posledica krize.

Kriza izazvana pandemijom korona virusa, je bila iznenađenje kako za same ekonomiste, tako i za ostatak sveta. Zdravstvo je bilo prvo na udaru, zatim se taj udar proširio i izazvao ogromne posledice i za globalnu ekonomiju. Država je u cilju očuvanja zaposlenosti, likvidnosti i aktivnosti privrednih subjekata, pružala pomoć u vidu jednokratnih davanja i fiskalnih pogodnosti. Prvi na udaru je bio realni sektor, zbog pada industrijske proizvodnje, nemogućnosti funkcionisanja uslužnih delatnosti, što se sa svoje strane odrazilo na pad domaće tražnje, ali i strane, s obzirom na to da su privrede u okruženju u recesiji, kao i pad BDP-a, povećanje javnog duga, budžetskog deficita, spoljne trgovine. Kamatne stope su na niskom nivou, što utiče na povećanje kreditiranja privrede i stanovništva, dovodi se u pitanje koliko je to zapravo dobro, jer je ekonomska aktivnost usporena i kakve će posledice zapravo ostaviti. Oporavak Srbije, u mnogome zavisi od oporavka Evropske unije. Sve preduzete mere, tokom pandemije, doprinele su očvanju privredne stabilnosti, a stvarni efekti sprovedenih mera, mogu se tek sagledati, nakon vraćanja zemalja u ono stanje pre izbijanja krize.

Osnovna razlika u efektima posmatranih kriza, je to što je ekonomsko-finansijska kriza dovela do smanjenja priliva stranog kapitala, što, na osnovu podataka NBS, sa aktuelnom krizom nije slučaj, zbog stabilne stope inflacije i deviznog kursa. Takođe, globalna finansijska kriza je uticala na povećanje kamatnih stopa na tržištu novca, kao i na smanjenje odobrenih kredita privredi i stanovništvu, dok u uslovima krize izazvane pandemijom KOVID-19 kamatne stope imaju tendenciju pada, pri čemu dolazi i do povećanja odobrenih kredita privredi i stanovništvu.

Preduzete obimne mere monetarne i fiskalne politike omogućile su da Republika Srbija bolje prebrodi krizu izazvanu virusom korona od većine evropskih zemalja, uspela je da uprkos teškim uslovima pandemije i znatnim vanrednim izdacima zadrži makroekonomsku

stabilnost i ima manji pad privredne aktivnosti u odnosu na prosek zemalja u razvoju.

Kriza izazvana pandemijom KOVID-19, je doprinela da se u budućnosti veća pažnja posvećuje neekonomskim i nefinansijskim faktorima, prilikom vođenja ekonomske politike, jer kao što smo mogli videti i ovi faktori mogu dovesti do poremećaja na globalnom nivou, kao i do krize svetskih razmera.

Reference

1. Aguilar, P., Arce, O., Hurtado, S., Martínez-Martín, Nuño, G., & Thomas, C. (2020). The ECB Monetary Policy RESPONSE to the COVID-19 Crisis Banco Espana, Documentos Ocasionales N.º 2026, Banco Espana, Eurostat.
2. Arsić, M. (2021). Globalne ekonomske posledice pandemije COVID-19, X Naučna konferencija sa međunarodnim učešćem: *Jahorinski poslovni forum 2021*, 57-66. Pale, Republika Srpska, BiH, Ekonomski fakultet Pale.
3. Baqaee, D., & Farhi, E. (2020). *Nonlinear production networks with an application to the COVID-19 Crisis*. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA (2020), NBER Working Paper 27281.
4. Beck, T. (2020). *Finance in times of COVID-19: what next?* Mitigating the Covid Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever It Takes, VoxEU.org Book.
5. Becker, B., Hege, U., & Mella-Barral, P. (2020). Corporate debt burdens threaten economic recovery after COVID-19: planning for debt restructuring should start now. VoxEU.org, March 21.
6. European central bank (2021). What are targeted longer-term refinancing operations (TLTROs)?, <https://www.ecb.europa.eu/ecb-and-you/explainers/tell-me/html/tltro.en.html>
7. European Parliament. (2021). The ECB's Monetary Policy response to the COVID-19 Crisis.
8. Gavrilović, K., & Vučković, M. (2020). Impact and Consequences of the COVID -19 VIRUS on the Economy of the United States, *International Review* No. 3-4, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade.
9. Guerrieri, V., Lorenzoni, G., Straub, L., & Werning, I. (2020). Macroeconomic implications of COVID-19: can negative supply shocks cause demand shortages?“, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA (2020), NBER Working Paper 26918.
10. Eichenbaum, M., Rebelo, S., & Trabandt, M. (2020). *The macroeconomics of*

epidemics. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA, NBER Working Paper 26882.

11. Praščević, A. (2020). Ekonomski šok pandemije COVID 19 - prekretnica u globalnim ekonomskim kretanjima. *Ekonomске ideje i praksa*, 37, 7-22.
12. Schnabel, I. (2020). The ECB's response to the COVID-19 pandemic, *ECB Working Paper Series*, No 1426, ECB 2020.
13. Wheatley, J., Stubbington, T., Stott, M., England, A., & Cotterill, C. (2020). Debt Relief: Which Countries Are Most Vulnerable?" *Financial Times*.
14. Zandi, M. (2010). *Financijski šok*, Mate Zagreb, 176.
15. <https://www.ebf.eu/>
16. www.nbs.rs

THE IMPACT OF THE WORLD ECONOMIC CRISIS AND THE CRISIS CAUSED BY THE COVID-19 PANDEMIC ON THE BANKING SECTOR OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION AND THE REPUBLIC OF SERBIA

The global economic crisis that began in 2008, known as the financial crisis, had its own characteristics and consequences that differed from the crisis caused by COVID-19. After 12 years, the world is once again faced with a new health and economic crisis caused by the COVID-19 pandemic. The economic crisis caused by the spread of the corona virus is radically different from past economic and financial crises. The financial crisis had its beginning in the finance and banking sector, with a subsequent spread to the real economy. Due to the financial crisis, it affected world trade, investments and growth, while the COVID-19 crisis had an immediate impact on the health system, education, tourism and services. This time the shock did not originate in the financial sector and was not the result of irresponsible behavior of financial intermediaries or companies, but the result of an alarming health situation that affected the whole world and caused a crisis. The main goal of the work is to identify the effects of the world economic crisis and the crisis caused by the corona virus on the banking sector of the member states of the European Union (EU) and the Republic of

Serbia (RS). The paper examines whether the crises had a greater impact on the Republic of Serbia compared to the EU member states, as well as whether the experience with the world economic crisis contributed to the state's ability to deal appropriately with the new crisis caused by the corona virus pandemic.

Keywords: economic crisis, COVID-19, banking sector, the Republic of Serbia, European Union

RAZVOJ ZDRAVSTVENOG PREDUZETNIŠTVA U SRBIJI: PODSTICAJI, IZAZOVI I PERSPEKTIVA

Ivana Božić Miljković*

Danijela Despotović**

Goran Pavlović***

Jedan od značajnih oblika razvoja preduzetništva u Srbiji od početka tranzicije do danas jeste zdravstveno preduzetništvo. Dinamičan razvoj privatnih zdravstvenih ustanova posebno je vidljiv u poslednje dve decenije. Faktori koji su generisali taj razvoj i usloveli njegovu dinamiku su u manjoj ili većoj meri slični kao kod ostalih oblika preduzetništva: mogućnost dopunskog angažovanja lekara i medicinskog osoblja preko punog radnog vremena, porodična orijentacija na razvoj takve vrste biznisa, unapređenje pristupa zdravstvenim uslugama, rasterećenje državnih bolnica i ambulanti, lakša nabavka i primena moderne opreme za dijagnostiku i lečenje i dr. Država prepoznaje značaj razvoja ovog oblika preduzetništva i posredstvom institucija reguliše rad privatnih zdravstvenih ustanova i u nekim segmentima pruža jednake mogućnosti za poslovanje na principima koji važe u državnom zdravstvu. Uprkos tome, privatni zdravstveni preduzetnici se u poslovanju suočavaju sa nizom izazova od kojih je najznačajniji onaj koji se odnosi na ograničene izvore finansiranja za nabavku nove opreme i razvoj inovativnih modela poslovanja. Takođe, nedostatak koordinacije između privatnih i državnih zdravstvenih ustanova ukazuje na potrebu za jačim mehanizmima upravljanja, posebno u odgovoru na javnozdravstvene izazove, kao što je iskustvo tokom pandemije COVID-19.

Ključne reči: zdravstveno preduzetništvo, privatne prakse, održivost, inovacije, institucije

* Univerzitet Metropolitan Beograd – Fakultet za menadžment, e-mail: ivana.bozic@metropolitan.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: danijela.despotovic@uni.kg.ac.rs

*** Univerzitet Metropolitan Beograd – Fakultet za menadžment, e-mail: goran.pavlovic@metropolitan.ac.rs

Uvod

Preduzetnička aktivnost u oblasti zdravstva u Republici Srbiji ima važan administrativni i socijalni aspekt. Početak razvoja ove vrste preduzetničke inicijative poklapa se sa početkom procesa tranzicije I odvija se paralelno sa razvojem preduzetništva u drugim delatnostima. Osnovni cilj i smisao razvoja preduzetničke inicijative u oblasti pružanja zdravstvenih usluga bio je decentralizacija celokupnog zdravstvenog sistema, šira dostupnost zdravstvenih usluga, kao i prilika za zapošljavanje mladih lekara i specijalista u Srbiji, čime bi se smanjio trend masovne migracije medicinskog osoblja, koji je prisutan već duže vreme. Za razliku od zemalja tržišne privrede, koje već tradicionalno imaju utemeljen sistem privatnog zdravstvenog preduzetništva, u zemljama u tranziciji kao što je Srbija, pojava prvih privatnih zdravstvenih ustanova na tržištu generisala je određenu dozu moralnog podozrenja u pogledu naplate zdravstvene usluge. Naime, prema Zakonu o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje (Sl. Glasnik 84/2004) poslodavci i zaposleni su u obavezi da vrše obavezna izdvajanja iz bruto zarada u fond zdravstvenog osiguranja, što obezbeđuje pravo besplatnog lečenja u državnim zdravstvenim ustanovama. S tim u vezi, obaveza plaćanja zdravstvene usluge u privatnoj ordinaciji ima smisao posebnog izdatka, iznad onoga koji je već plaćen iz bruto zarade, ali koji je u određenom trenutku neophodan kako bi se obezbedila brža i efikasnija usluga u odnosu na onu koja bi bila pružena u državnoj zdravstvenoj ustanovi. Poslednjih godina, ovaj problem je donekle ublažen sve većom aktivnošću privatnih fondova osiguranja. Ovi fondovi su orijentisani na privatne zdravstvene ustanove kojima nude mogućnost zaključenja ugovora o pružanju zdravstvenih usluga I na individualne korisnike i privredna društva kojima nude polise zdravstvenog osiguranja koje obezbeđuju preglede i ostale medicinske usluge u privatnim zdravstvenim ustanovama.

Sistem privatnog zdravstvenog preduzetništva u Srbiji je po strukturi i elementima potpuno usaglašen sa državnim zdravstvenim sistemom. To znači da su u sistemu privatnih zdravstvenih usluga zastupljena sva tri nivoa zdravstvene zaštite. Kao i ostali

oblici preduzetničke inicijative u drugim delatnostima, privatne zdravstvene ustanove su profitno orijentisane. Međutim, priroda delatnosti kao što su zdravstvene usluge nalaže širok spektar društvene odgovornosti koji se, pre svega, ogleda u unapređenju zdravstvenog sistema, dostupnosti pružanja zdravstvenih usluga često na terenu i nakon radnog vremena, a takođe i van gradskog urbanog područja, kao i doprinosu zdravstvenoj edukaciji stanovništva i održivom razvoju.

Pokretanje bilo koje preduzetničke inicijative, uključujući i one u oblasti zdravstvenih usluga, podrazumeva značajna ulaganja materijalnih, ljudskih i intelektualnih resursa. Velika konkurencija privatnih zdravstvenih ustanova na tržištu Srbije generiše potrebu za stalnim ulaganjima u najsavremeniju medicinsku opremu, zapošljavanje lekara i medicinskog osoblja iz različitih oblasti i kontinuirano praćenje inovacija u zdravstvu (Paunović et al, 2024, 8). Država prepoznaje značaj i ulogu razvoja privatnog preduzetništva i putem institucija kao što je Republički fond za zdravstveno osiguranje obezbeđuje jednake uslove za rad privatnih i državnih zdravstvenih ustanova u pogledu izdavanja i priznavanja uputa, recepata i sl. Međutim, materijalna podrška države u vidu subvencija ili posebnih programa koji bi bili namenjeni zdravstvenim preduzetnicima, izostaju. Takođe, banke i finansijske institucije u Srbiji nemaju posebno kreirane proizvode i usluge koje bi stimulatивно delovale na razvoj zdravstvenog preduzetništva. U ponudi bankarskih proizvoda i usluga, zdravstveni preduzetnici su izjednačeni sa preduzetnicima iz drugih delatnosti. Mogućnost projektnog finansiranja ili finansiranja iz fondova Evropske unije, takođe, nije dostupna zdravstvenim preduzetnicima u obimu i meri koja bi obezbedila stimulativniji razvoj u odnosu na neke druge delatnosti.

Cilj ovog rada je da ukaže na položaj i mesto zdravstvenih usluga u sistemu preduzetništva i identifikuje dostignuti nivo njihovog razvoja u prethodne tri decenije. U skladu sa raspoloživim podacima, biće izvršena komparacija određenih pokazatelja razvoja preduzetničke inicijative u oblasti pružanja zdravstvenih usluga u Srbiji i zemljama okruženja. Takođe, u radu će se razmatrati i izazovi sa kojima se u radu susreću privatne zdravstvene ustanove u Srbiji i dati predlozi za unapređenje ovog vida preduzetništva u budućnosti.

Razvoj zdravstvenog preduzetništva u Srbiji u periodu tranzicije

Razvoj preduzetništva je, krajem prolog veka, za sve zemlje u tranziciji predstavljao jedan od postulata tržišne privrede i neophodan uslov za ekonomski rast i razvoj. Tradicionalni modeli preduzetništva u zemljama zapadne Evrope ukazivali su na niz pozitivnih efekata koje jedna zemlja može imati od razvoja preduzetništva počev od kreiranja više radnih mesta, stimulisanja rasta proizvodnje, podsticanja tehnološkog razvoja i razvoja inovacija (Ostojić & Petrović, 2018:262). Postoje velike razlike između privrednih grana i delatnosti koje su uslovljavale dinamiku i determinisale kontinuitet u razvoju preduzetništva. Priroda zdravstvenih usluga je takva da one pružaju ogromne mogućnosti preduzetnicima da investiraju u razne oblasti i oblike zdravstvenog preduzetništva. Međutim, delatnost pružanja zdravstvenih usluga, u odnosu na sve ostale, ima niz specifičnosti koje su u Srbiji, u prvim godinama tranzicije uticale na sporiji tempo razvoja preduzetničke inicijative u ovoj oblasti. Širok dijapazon zdravstvenih usluga među kojima se, u tada aktuelnim ekonomskim i društvenim okvirima, tek mali broj njih mogao odmah uključiti na tržište i prilagoditi tržišnim uslovima, kao i nedostatak zakonske regulative u toj oblasti krajem prošlog veka, doprineli su postepenom uvođenju zdravstvenih usluga na tržište. Prve privatne zdravstvene ordinacije bile su iz oblasti stomatologije, oftalmologije, laboratorijske i radiološke dijagnostike. Saglasno principima tržišne ekonomije, najpre su se razvijale i osvajale tržište one zdravstvene usluge za kojima je postojala najveća tražnja. Danas, u zdravstvenom sistemu Srbije postoji oko 4.500 privatnih i 326 javnih zdravstvenih ustanova. Više od jedne trećine njih je koncentrisano u regionu Beograda i Vojvodine što je očekivano imajući u vidu veličinu teritorije, broj stanovnika i ekonomsku razvijenost.

Tabela 1. Broj javnih i privatnih zdravstvenih ustanova u Srbiji 2019. godine, po regionima

	Javne zdravstvene ustanove	Privatne zdravstvene ustanove	Privatne apoteke
Region Beograda	57	518	836
Region Vojvodine	93	284	960
Region zapadne Srbije	39*	87	279
Region Šumadije i centralne Srbije	55	196	564
Region istočne Srbije	31	90	205
Region južne Srbije	51	115	346
UKUPNO:	326	1.290	3.190

*organizovane u 26 pravnih lica

Izvor: Plan optimizacije mreže ustanova zdravstvene zaštite – Master plan; Nacrt plana mreže ustanova zdravstvene zaštite; verzija 2.5 IBF International Consulting Consortium, Delta House Ltd i NALED, 12-60.

Prema Zakonu o zdravstvenoj zaštiti, zdravstveno preduzetništvo čini deo ukupnog sistema zdravstvene zaštite. Međutim, aktivnosti koje se obavljaju u okviru privatnih zdravstvenih ustanova još uvek nisu u potpunosti uključene u proces obaveznog zdravstveno-statističkog izveštavanja (Krstić & Milić, 2022, 7). Zato su nacionalne strategije i istraživanja najčešće korišćeni izvori statističkih podataka o zdravstvenom preduzetništvu u Srbiji. Na osnovu istraživanja može se steći uvid u podatke o broju, strukturi i mreži privatnih zdravstvenih ustanova, uslugama koje pružaju, njihovoj tehničkoj i kadrovskoj opremljenosti, kao i o broju i strukturi korisnika zdravstvenih usluga.

U strukturi privatnih zdravstvenih ustanova, ne računajući apoteke, zastupljeni su svi nivoi pružanja zdravstvene zaštite stanovništvu: delokrug primarne zdravstvene zaštite obuhvata ordinacije i domove zdravlja, poliklinike pripadaju nivou sekundarne zdravstvene zaštite, dok se tercijarna zdravstvena zaštita pruža u opštim i specijalnim bolnicama. Geografski raspored svih oblika privatnih zdravstvenih ustanova dat je u narednoj tabeli.

Tabela 2. Struktura privatnih zdravstvenih ustanova u Srbiji, izuzev privatnih apoteka u 2019. godini po regionima

	Specijalna bolnica	Opšta bolnica	Dom zdravlja	Poliklinika	Ordinacija	Zavodi
Region Beograda	46	11	8	40	403	10
Region Vojvodine	13	1	1	51	217	1
Region zapadne Srbije	1	0	1	13	72	0
Region Šumadije i centralne Srbije	7	0	4	11	174	0
Region istočne Srbije	2	0	1	12	75	0
Region južne Srbije	10	1	1	22	81	0
Ukupno:	79	13	16	149	1.022	11

Izvor: Plan optimizacije mreže ustanova zdravstvene zaštite – Master plan; Nacrt plana mreže ustanova zdravstvene zaštite; verzija 2.5 IBF International Consulting Consortium, Delta House Ltd i NALED, 12-60.

Na osnovu podataka može se zaključiti da je u strukturi privatnih zdravstvenih ustanova u Srbiji najveći broj opštih I specijalističkih ordinacija, zatim poliklinika i specijalnih bolnica. Najveći broj njih se nalazi u regionu Beograda i Vojvodine, dok je nešto manji broj zastupljen u regionu Šumadije i centralne Srbije i regionu južne Srbije. Što se tiče zavoda, oni u strukturi pružanja zdravstvenih ustanova pripadaju primarnom nivou i pružaju delatnost iz pojedinih specijalističkih oblasti zdravstvene zaštite (čl. 80 Zakona o zdravstvenoj zaštiti). Zavodi su zastupljeni u regionu Beograda i Vojvodine, dok ih u ostalim regionima nema. Takođe, na osnovu podataka iz tabele može se zaključiti da u centralnoj, zapadnoj i istočnoj Srbiji ne postoji ni jedna privatna opšta bolnica, dok je evidentiran mali broj specijalnih bolnica i domova zdravlja. To ukazuje na mogućnost da stanovništvo tih delova Srbije, u slučaju potrebe za brzom dijagnostikom i lečenjem, gravitira prema Beogradu i Vojvodini. Činjenica je da su državne zdravstvene ustanove u Srbiji prostorno ravnomerno raspoređene na način da se obezbedi dostupnost stanovništvu u najboljem interesu očuvanja i unapređenja zdravlja. Međutim, neefikasnost tih zdravstvenih ustanova, deficit stručnih kadrova – posebno u manjim mestima, deficit medicinske opreme, laboratorijskih reagenasa, duge liste čekanja na

dijagnostičke procedure i medicinske intervencije, uslovljavaju orijentaciju stanovništva na privatne zdravstvene ustanove u kojima navedenih problema nema ili su prisutni u daleko manjem obimu nego što je to slučaj kod državnih zdravstvenih ustanova.

Pravni okvir za razvoj zdravstvenog preduzetništva u Srbiji

Okosnicu uređenja zdravstvenog sistema u Srbiji čini Zakon o zdravstvenoj zaštiti koji reguliše oblast osnivanja i rada zdravstvenih ustanova u državnoj i privatnoj svojini (Zakon o zdravstvenoj zaštiti "Sl. glasnik RS", No. 25/2019). Što se tiče privatnih zdravstvenih ustanova, ovim zakonom je regulisan način njihovog osnivanja i organizacioni oblici koji su napred navedeni u Tabelama 1 i 2. Zakon takođe predviđa i ograničenja i zabranu aktivnosti privatnih zdravstvenih ustanova u poslovima koji se odnose na hitnu medicinsku pomoć, službu transfuzije, skladištenje i transplantaciju organa, ćelija i tkiva, pripremu seruma i vakcina, kao i delatnosti vezane za sudsku medicinu. Obavezna administrativna procedura pri otvaranju privatne zdravstvene ustanove započinje podnošenjem zahteva Ministarstvu zdravlja, te aktivnostima na sticanju licence odnosno akreditacije za obavljanje delatnosti. Zakon o zdravstvenoj zaštiti predviđa i mogućnost zaključenja ugovora između privatne zdravstvene ustanove i Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje čime privatna ustanova stiče pravo na refundaciju dela troškova od strane fonda za pružene medicinske usluge.

S obzirom da su organizovane u formi pravnih lica, kao preduzetnici ili društva sa ograničenom odgovornošću, rad privatnih zdravstvenih ustanova regulisan je Zakonom o privatnim preduzetnicima ("Sl. glasnik SRS", br. 54/8 i "Sl. glasnik RS", br. 19/91, 46/91, 31/93) i Zakonom o privrednim društvima (Sl. Glasnik RS, br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018, 95/2018, 91/2019 i 109/2021).

Druga pravna akta koja čine pravni okvir osnivanja i rada privatnih zdravstvenih ustanova je Zakon o zdravstvenoj dokumentaciji i evidencijama u oblasti zdravstva (Sl. Glasnik RS br. 14/81, 24/85,

26/85, 6/89 i 44/91, 53/93, 67/93, 48/94 i 101/2005), Zakon o medicinskim sredstvima (Sl. Glasnik RS, br. 30/2010 i 107/2012), Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (Sl. Glasnik RS, 87/2018) i Zakon o radu (Sl. Glasnik RS, 95/2018).

Privatne zdravstvene ustanove koje se u sklopu svojih delatnosti bave radiološkom dijagnostikom i koriste jonizujuće zračenje i nuklearne materijale, u obavezi su da svoje poslovanje usklade sa odredbama Zakona o radijacionoj i nuklearnoj sigurnosti i bezbednosti (Sl. Glasnik RS br. 95/2018 i 10/2019).

Osim zakonskim aktima, oblast privatnog zdravstvenog preduzetništva regulisana je raznim podzakonskim aktima. Među njima se izdvaja Pravilnik o bližim uslovima za obavljanje zdravstvene delatnosti u zdravstvenim ustanovama i drugim oblicima zdravstvenih usluga ("Sl. glasnik RS", No. 43/2006 do 20/2023). Ovaj pravilnik odnosi se na sve zdravstvene ustanove u sistemu zdravstvene zaštite i propisuje uslove koje one moraju ispunjavati u pogledu kadrova, opreme, prostora, lekova, koji su neophodni za nesmetano obavljanje zdravstvene delatnosti. Ostala podzakonska akta koja regulišu delatnost privatnih zdravstvenih ustanova su: Pravilnik o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i kontroli kvaliteta stručnog rada ("Sl. Glasnik RS" 123/2021) kojim se uređuju pravila interne i eksterne kontrole zdravstvenih ustanova; zatim Pravilnik o obrascima i sadržaju obrazaca za vođenje zdravstvene dokumentacije, evidencija, izveštaja, upisnika i elektronskog medicinskog kartona ("Sl. Glasnik RS", 109 od 30.12.2016; 22.03.2019.) i Pravilnik o bližoj sadržini Registra zdravstvenih ustanova i dokumentaciji potrebnoj za upis ("Sl. Glasnik RS" 80/8.11.2019).

Pored ovih zakona i pravilnika postoji još zakonskih akata koji se odnose na rad privatnih zdravstvenih ustanova kao što su Zakon o obligacionim odnosima, Zakon o bezbednosti i zdravlju na radu, Zakon o trgovini (za apoteke), Zakon o zdravstvenom osiguranju, Zakon o porezu na dodatu vrednost, Zakon o zaštiti potrošača i drugi.

Očigledno je da osnivanje i delatnost privatnih zdravstvenih ustanova u Srbiji reguliše set zakona, podzakonskih akata i propisa. Međutim, s obzirom da je zdravstveno preduzetništvo

sektor sa dobrom razvojnom perspektivom koja podrazumeva kontinuirana tehnološka unapređenja i velika ulaganja u inovacije, postoji potreba za jasnom, transparentnom i podržavajućom zakonskom regulativom u toj oblasti. Implementacija savremenih tehnologija i digitalnih rešenja u zdravstveni sistem generiše viši kvalitet usluga kroz širu dostupnost i efikasnost. Privatne zdravstvene ustanove su u pogledu primene novih tehnologija i inovacija u prednosti nad državnim zbog fleksibilnijeg sistema rukovođenja koji obezbeđuje lakše donošenje odluka. Put do nabavke najsavremenije opreme i implementacije inovacija nije jednostavan i podrazumeva saradnju sa istraživačkim institutima, poslovnim inkubatorima i startapovima. Ta saradnja podrazumeva određena pravila koja takođe moraju biti artikulisana kroz određene zakone i pravilnike o poslovanju. U Srbiji svakako postoji pravni okvir koji reguliše rad privatnih zdravstvenih ustanova, međutim, taj okvir mora biti inoviran tako da odražava društvene potrebe i ciljeve u ovoj oblasti, ali i uvažava potrebe privatnih zdravstvenih ustanova i podržava njihove napore za efikasnim poslovanjem.

Najčešći izazovi zdravstvenog preduzetništva u Srbiji

Zdravstveno preduzetništvo je oblast koja donosi inovacije i promene u zdravstveni sistem, ali istovremeno se suočava sa brojnim izazovima. Jedan od najznačajnijih izazova u zdravstvenom preduzetništvu jeste nedostatak kvalifikovanog i specijalizovanog kadra. Ovaj nedostatak može biti posebno izražen u oblastima kao što su napredna medicinska tehnologija, biomedicina, genetika i druge specijalizovane zdravstvene usluge. Nedostatak kadra može negativno uticati na razvoj novih tehnologija i brzu implementaciju inovacija u zdravstvenom sektoru, što direktno utiče na konkurentnost preduzetnika u ovoj oblasti.

Obezbeđenje finansijskih sredstava za pokretanje i razvoj zdravstvenih preduzeća, takođe može biti veliki izazov, posebno za samostalne preduzetnike. Troškovi opreme, istraživanja i razvoja, marketinga i osoblja mogu biti visoki, što zahteva adekvatno planiranje

finansijskih resursa. Nalaženje izvora finansijskih sredstava za pokretanje i razvoj zdravstvenog preduzeća može biti dugotrajan proces. Finansijske institucije ne prepoznaju zdravstveno preduzetništvo kao delatnost od posebnog značaja čiji razvoj treba stimulisati povoljnim kreditnim aranžmanima, već u uslovima kreditiranja privatne zdravstvena preduzeća imaju jednak tretman kao privatna preduzeća iz bilo koje druge delatnosti. Država, preko svojih institucija stimuliše rad privatnih zdravstvenih preduzeća, međutim promene u zdravstvenim politikama, kao što su porezi, regulacije osiguranja i sistem plaćanja zdravstvenih usluga, mogu dodatno otežati finansijsku stabilnost preduzeća u zdravstvenom sektoru.

Način plaćanja zdravstvenih usluga od strane korisnika je još jedan od izazova koji opterećuje zdravstveno preduzetništvo i o kome će u nastavku biti reči. Plaćanja zdravstvenih usluga kod privatnika često su povezana sa složenim pitanjima poput pristupačnosti, transparentnosti cena i kvaliteta usluga. Odsustvo povezanosti državnog zdravstvenog osiguranja i privatnih zdravstvenih ustanova dodatno usložnjava ovaj problem.

Izazovi nalaženja kvalifikovanih kadrova

Proces tranzicije koji u Srbiji traje duže od tri decenije, uslovio je izgradnju društvenog i poslovnog ambijenta koji je opterećen nizom političkih i ekonomskih problema. Ti problemi u velikoj meri utiču na kreiranje doživljaja perspektive života i rada u Srbiji, te imaju svoje dalekosežne posledice. Jedna od posledica je svakako masovni odliv mlade i visokokvalifikovane radne snage, koji je u Srbiji prisutan već decenijama i ima kontinuitet i dinamiku koji sa godinama ne jenjavaju, već naprotiv postaju intenzivniji ostavljajući značajne posledice na privredu i društvo (Božić Miljković, I. et al., 2023, 187). U strukturi migranata, već tradicionalno dominiraju lekari, a njihova destinacija su obično zemlje zapadne Evrope u kojima nalaze mogućnost za veće zarade i bolje uslove rada. Posledica takvog dugotrajnog trenda je promena starosne strukture stanovništva u Srbiji, u kojoj preovlađuje stanovništvo starije životne dobi. Promena uslova života dovela je do

produženja životnog veka stanovništva, ali i do pojave mnogih hroničnih bolesti koje zahtevaju permanentno medicinsko praćenje i adekvatno zbrinjavanje. Sve navedeno uslovalo je porast tražnje za zdravstvenim uslugama. Prepreku u zadovoljenju te tražnje čini upravo nedovoljan broj lekara određenih specijalnosti i stručnog medicinskog osoblja. Ovaj problem je podjednako prisutan u čitavom zdravstvenom sistemu Srbije i nezavisan od vlasničke strukture zdravstvenih ustanova. Prema izveštaju IZJZS-a u okviru fonda zdravstvenih radnika u javnom sektoru Srbije, u 2019. godini, pokrivenost zdravstvenim radnicima iznosila je 2,8 lekara i 5,6 medicinskih sestara na 1000 stanovnika. Imajući u vidu da referentni indikator iznosi 4,45 lekara i medicinskih sestara, može se reći da je univerzalna pokrivenost zdravstvenim uslugama u Srbiji delimično osigurana (World Health organization). Za konačnu ocenu stanja treba uzeti u obzir geografski, odnosno regionalni raspored lekara i medicinskog osoblja, uvažavajući pritom činjenicu da veliki broj njih, pogotovo u mlađem životnom dobu, za život i rad bira urbane sredine i univerzitetske centre (Šantrić Milićević et al, 2015: 1617).

Ocena situacije u privatnim zdravstvenim ustanovama, po pitanju pokrivenosti kadrovima bazira se na izveštajima koje su one obavezne da dostave pripadajućim zavodima za javno zdravlje, pa te podatke treba uzeti sa rezervom koja uključuje mogućnost da su podaci potencijalno potcenjeni usled nepotpunog i neblagovremenog izveštavanja. Prema podacima IZJZS-a, u Srbiji je 2018. godine bilo 8.245 zaposlenih, od čega 2.296 lekara, 3.573 medicinske sestre i medicinskih tehničara, 2.092 stomatologa, 526 farmaceuta i 31 zdravstveni saradnik (AHEAD, Izveštaj za Srbiju, 2022, 32). Prema podacima Asocijacije privatnih zdravstvenih ustanova I privatnih praksi Srbije, u 2022. godini je u privatnom sektoru zdravstva bilo zaposleno 3.732 lekara, što je jedna desetina ukupnog broja lekara u Srbiji (<http://privatnapraksa.org>). Odsustvo pouzdanih podataka o zaposlenim medicinskim sestrama i drugom medicinskom osoblju ne dozvoljava precizno izračunavanje opsega pokrivenosti zdravstvenim uslugama u privatnom sektoru. Nepouzdanosti podataka doprinosi i činjenica da je u privatnom zdravstvu dozvoljen i široko zastupljen hibridni model

angažovanja lekara i medicinskog osoblja u pružanju zdravstvenih usluga. To znači da veliki broj lekara angažovanih u privatnim zdravstvenim ustanovama, to angažovanje ostvaruje u statusu konsultanata i po osnovu zakonski dozvoljenog dopunskog rada, dok stalno zaposlenje imaju u nekoj od državnih zdravstvenih ustanova. Činjenica je, ipak, da je u periodu od 2018. do 2022. godine zabeležen porast broja zaposlenih u privatnim zdravstvenim ustanovama. To je, delimično, posledica zabrane, odnosno kontrole zapošljavanja u javnom sektoru koja je 2013. godine doneta Uredbom Vlade Republike Srbije sa ciljem budžetskih ušteda i smanjenja rashoda u javnom sektoru (Uredba o postupku za pribavljanje saglasnosti za novo zapošljavanje I dodatno radon angažovanje kod korisnika javnih sredstava "Sl. glasnik RS", br. 159/2020 i 116/2023). S obzirom da je rok važenja uredbe produžen do kraja 2026. godine, realno je očekivati da će se trend migracija obrazovane radne snage nastaviti i da će lekari i medicinsko osoblje imati značajno učešće u strukturi migranata.

Sa druge strane, potreba za lekarima i medicinskim osobljem u Srbiji beleži rastući trend i to delimično zbog manjka kadrova uslovljenog migracijama, delimično zbog sve starijeg stanovništva koje zahteva redovne preglede i praćenje terapije. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, 2019. godine je usluge privatnih zdravstvenih institucija koristila skoro trećina stanovništva Srbije (27,7%). U strukturi korisnika privatnih zdravstvenih usluga dominiraju oni najvišeg obrazovnog statusa (43,0%), najboljeg materijalnog stanja (42,8%), stanovnici Beograda (40,2%) i stanovnici urbanih područja (31,9%) (RZS, 2021: 97). Iste godine, najčešće su bile potrebe stanovništva za uslugama stomatoloških privatnih ordinacija (16,1%), privatnih laboratorija (15,5%), privatne radiološke dijagnostike (7,0%), interniste (6,1%) i oftalmologa (4,4%) (RZS, 2021, 97). Napred nabrojani problemi državne zdravstvene zaštite će u budućnosti dodatno stimulisati potrebu za širenjem privatnih zdravstvenih ustanova. Te potrebe moraju biti praćene razvojem kadrova i njihovim motivisanjem da svoja znanja i sposobnosti ekonomski valorizuju na tržištu Srbije.

Izazovi finansiranja preduzetništva u zdravstvu

Razvoj zdravstvenog preduzetništva u Srbiji ima veliki značaj koji se ogleda u rasterećenju pritiska na državne zdravstvene institucije, široj dostupnosti zdravstvenih usluga, efikasnosti i inovativnom pristupu u pogledu blagovremene dijagnostike i lečenja, kreiranju novih radnih mesta i sl. Međutim, uprkos tome što država prepoznaje važnost ovog vida preduzetništva, programi finansijske podrške osnivanju i razvoju ovog vida biznisa, često izostaju. Drugim rečima, privatni zdravstveni preduzetnici u pogledu finansijske podrške i podsticaja kako pri osnivanju, tako i u radu, dele sudbinu preduzetnika u svim ostalim delatnostima. Jedan od načina da preduzeća dođu do finansijskih sredstava su konkursi i javni pozivi za dodelu bespovratnih sredstava Ministarstva privrede (Online informator za mlade privrednike, 2017:13). Takođe, Jedan od mogućih izvora finansiranja preduzetništva u Srbiji, uključujući i zdravstveno preduzetništvo je Fond za razvoj Republike Srbije. Fond za razvoj nudi: investicione kredite, kredite za osnovna i obrtna sredstva i kredite za početnike i mlade (Fond za razvoj RS). Drugi potencijalni domaći izvori finansiranja su: Nacionalna služba za zapošljavanje, Razvojna agencija Srbije i krediti banaka.

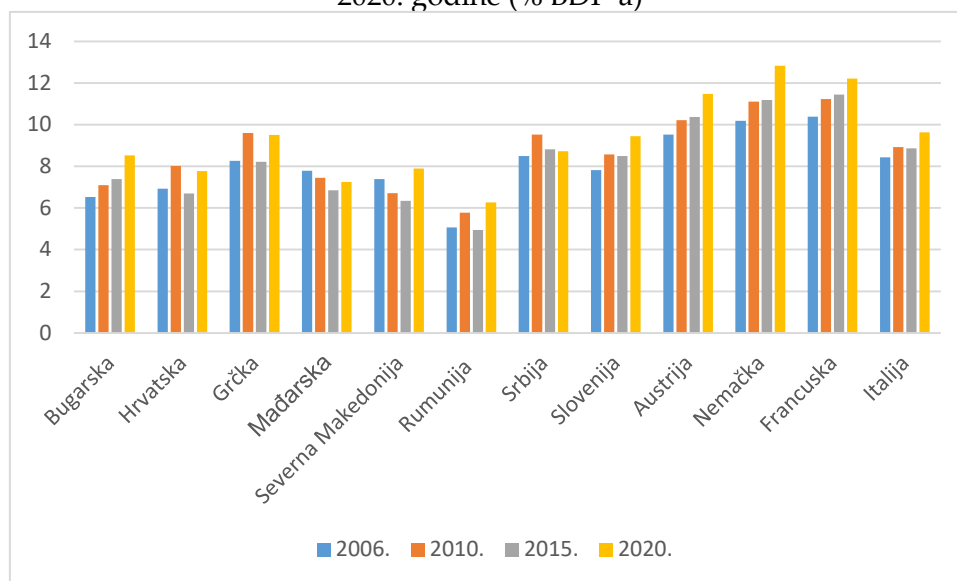
Inostrani izvori finansiranja koji su raspoloživi domaćim zdravstvenim i drugim preduzetnicima su Evropski fondovi i projekti, Evropska investiciona banka, Evropski investicioni fond, te pojedinačni fondovi kreditne podrške poreklom iz različitih zemalja Evropske unije (Online informator za mlade privrednike, 2017:18).

Izazovi finansiranja zdravstvenih usluga od strane korisnika

Jedan od ključnih izazova u poslovanju privatnih zdravstvenih ustanova jeste osiguranje optimalnih finansijskih resursa za održavanje visokog nivoa kvaliteta zdravstvene usluge. Za razliku od državnih zdravstvenih ustanova koje su korisnici budžetskih sredstava, privatne ustanove se oslanjaju na privatne izvore finansiranja kao što su donacije, privatne investicije, osiguranje zdravstvene zaštite i direktno plaćanje od strane pacijenata "plaćanje iz džepa". Veća raspoloživost potencijalnih izvora finansiranja ne znači i veća finansijska

sredstva niti implicira stabilnost u finansiranju. Naprotiv, ona može dovesti do veće finansijske nestabilnosti i izazova u upravljanju troškovima, budžetom i dugoročnom održavanju kvaliteta usluga.

Grafik 1. Javna potrošnja za zdravstvenu zaštitu u Srbiji, zemljama okruženja i odabranim zemljama Evropske unije u periodu od 2006. do 2020. godine (% BDP-a)

Izvor: The World Bank <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>, dostupno: 03/2024

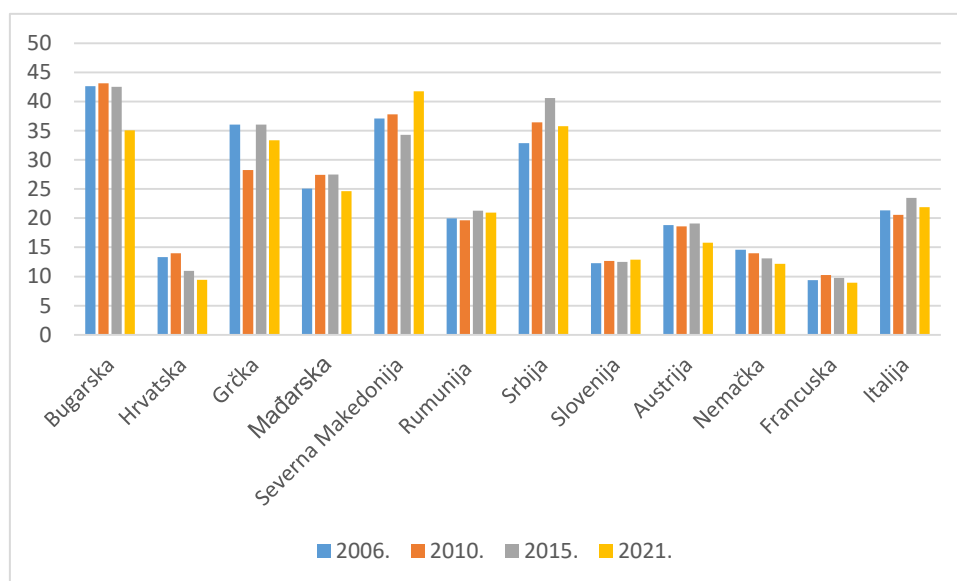
Prezentovani podaci pokazuju da je kretanje javnih rashoda za zdravstvo u Srbiji u posmatranom periodu, iznosilo između 8,5 i 9,5% BDP-a. Taj opseg je u rangu onog koji u istom periodu beleže Slovenija, Italija i Grčka. Podaci pokazuju da Srbija izdvaja procentualno više BDP-a za zdravstvo od nekih zemalja okruženja koje su članice Evropske unije (Hrvatska, Rumunija, Bugarska i Mađarska). Poređenja radi, u analizu su uključene i ekonomski razvijene zemlje zapadne Evrope, Austrija, Nemačka i Francuska čija izdvajanja za zdravstvo se kreću u opsegu od 10% pa čak do 13% BDP-a. Saglasno visini izdvajanja, ove zemlje su prepoznate po inovativnim i efikasnim zdravstvenim sistemima. U Srbiji, relativno visoka izdvajanja iz BDP-a i njihovo usmeravanje u državne zdravstvene ustanove, ne obezbeđuju

efikasnost u radu niti umanjuju probleme vezane za nabavku najsavremenije tehnologije, nedostatak kadrova i liste čekanja. Državne zdravstvene ustanove opterećene su nizom ekonomskih i birokratskih problema, od kojih su neki nasleđeni iz predtranzicionog perioda (Vuković & Perišić, 2012, 137). To je bio jedan od motiva za razvoj privatnog preduzetništva u oblasti zdravstva. Privatne zdravstvene ustanove nisu korisnici budžetskih sredstava, što podrazumeva da imaju fleksibilnije regulative i nadzor nad korišćenjem tih sredstava. Međutim, ono što ih u tom pogledu izdvaja od državnih ustanova je činjenica da su one, organizovane kao preduzetnici ili u drugačijoj formi pravnog lica, profitno orijentisane kako bi održale i unapredile svoje poslovanje. Takođe, broj privatnih zdravstvenih ustanova u strukturi koja je prikazana napred u tabeli 2 govori u prilog tome da je konkurencija na tržištu zdravstvenih usluga velika što nameće obavezu efikasnog upravljanja finansijama i obezbeđenja cenovne konkurentnosti. U Srbiji se usluge privatnih zdravstvenih ustanova najčešće plaćaju putem dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja ili iz džepa korisnika zdravstvenih usluga. Podaci o učešću plaćanja iz džepa u tekućim izdacima za zdravstvo za Srbiju dati su u narednom grafiku.

Podaci navedeni u narednom grafiku pokazuju u kojoj meri su izdaci domaćinstava za zdravstvo finansirani direktno iz sopstvenih prihoda domaćinstava. Plaćanje zdravstvene zaštite iz vlastitog džepa je uglavnom degradirajući, skroman i neodrživ način finansiranja zdravstvene zaštite. Otuda, brojne studije definišu plaćanja koja prevazilaze 40% prihoda domaćinstva kao "katastrofalna" zdravstvena plaćanja iz džepa (Xu et al, 2003: 113; Wagstaff et al, 2003: 927; Fan & Savedoff, 2014: 114). Visoko učešće plaćanja zdravstvenih usluga iz džepa koje se može smatrati katastrofalnim, evidentirano je u Srbiji, Bugarskoj i Severnoj Makedoniji. Troškovi iz džepa namenjeni zdravstvenoj zaštiti mogu biti veliki finansijski teret za domaćinstva. S obzirom da se zakonski obavezna izdvajanja za zdravstvo na teret bruto zarade podrazumevaju na mesečnom nivou, plaćanja iz džepa za privatne zdravstvene usluge stvara moralnu anksioznost u čijoj je osnovi ponovni izdatak za već plaćenu zdravstvenu uslugu koja se zbog administrativnih procedura ili dugih lista čekanja ne može

izvršiti u željenom ili vremenski opravdanom roku (Paunović et al, 2024, 9). Ukoliko su potrebe za privatnom zdravstvenom zaštitom takve da zahtevaju velike ili kontinuirane troškove u dužem vremenskom periodu, to može uticati na sposobnost domaćinstava da stvaraju prihode i negativno uticati na životni standard (Wang et al, 2023, 7). Ostale posmatrane zemlje u Grafiku 2, pogotovo odabrane članice Evropske unije, odlikuju se znatno nižim izdvajanjima iz džepa, koja se kreću u rasponu od 9,5% do 25% što govori o višim prihodima i višem životnom standardu stanovništva, ali i o uređenim i efikasnim zdravstvenim sistemima.

Grafik 2. Plaćanje iz džepa kao % tekućih izdataka za zdravstvo u Srbiji, zemljama okruženja i odabranim članicama Evropske unije u periodu od 2006. do 2021. godine

Izvor: [https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/out-of-pocket-expenditure-as-percentage-of-current-health-expenditure-\(che\)-\(-\)](https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/out-of-pocket-expenditure-as-percentage-of-current-health-expenditure-(che)-(-)) dostupno: 03/2024

Drugi način finansiranja privatnih zdravstvenih usluga je dobrovoljno zdravstveno osiguranje. Ovaj vid finansiranja je u Srbiji aktuelan poslednjih nekoliko godina, a korisnici su podjednako fizička lica i preduzeća koja za račun svojih zaposlenih, sa privatnim

fondom osiguranja, ugovaraju polise sa određenim paketom zdravstvenih usluga. U osnovi dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja je akumulacija sredstava od korisnika, a iznos sredstava koji se vezuje za ugovorenu polisu uslovljen je odabirom rizika (Damnjanović et al, 2018, 89). O rastućoj popularnosti ovog načina finansiranja privatnih zdravstvenih ustanova govore podaci iz Tabele 3.

Tabela 3. Pokazatelji rasta dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja u Srbiji u periodu od 2008. do 2022. godine

	2008.	2013.	2018.	2022.
Broj osiguranja	399.886	20.124	58.776	78.342
Broj osiguranika	1.742.829	733.501	2.510.267	3.337.058
Premija osiguranja (u 000 RSD)	2.130.238	1.158.119	3.405.351	9.905.381

Izvor: https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/osiguranje/godisnji/god_T1_2022.pdf, dostupno: 03/2024

Na osnovu podataka možemo zaključiti da su sva tri pokazatelja dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja zabeležila smanjenje u periodu između 2008. i 2013. godine što je posledica svetske ekonomske krize, krize u domaćem privrednom sistemu i opšteg pada životnog standarda stanovništva koji je u direktnoj sprezi sa ovom vrstom potrošnje. Kao što se može izračunati na bazi podataka iz tabele, u periodu između 2013. i 2022. godine, broj zaključenih polisa je povećan skoro 4 puta, broj osiguranika je veći 4,5 puta, dok su premije osiguranja 8,5 puta veće. Ovakav trend predstavlja rezultat sve veće informisanosti stanovništva o značaju dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja, zdravstvenim benefitima i pozitivnim ekonomskim efektima.

Preporuke za perspektivniji razvoj zdravstvenog preduzetništva u Srbiji – Zaključna razmatranja

Uprkos navedenim izazovima, privatno zdravstveno preduzetništvo u Srbiji ima veliki potencijal za rast i razvoj. Da bi taj potencijal mogao biti ostvaren u punoj meri, neophodno je, pre svega, na institucionalnom nivou organizovati delatnost zdravstvenog preduzetništva i postaviti determinante adekvatnog

upravljanja tim sektorom. Na primer, u Srbiji ne postoji precizan i sveobuhvatan registar privatnih zdravstvenih ustanova, već se objavljuju agregatni podaci iz kojih se ne mogu izdvojiti oni koji su specifični za privatne zdravstvene ustanove (RZS). Statističko praćenje privatnih zdravstvenih ustanova na način koji ne isključuje ostale oblike privatnog preduzetništva iz drugih delatnosti, dovodi u pitanje tačnost i upotrebljivost podataka za analize koje se odnose samo na privatni zdravstveni sektor.

Takođe je potrebno razumeti navedene izazove sa kojima se ovaj vid preduzetničke inicijative susreće. Ključni izazovi se odnose na osiguranje stabilnih finansijskih izvora, efikasno upravljanje finansijama, očuvanje kvaliteta usluga i prilagođavanje promenljivim tržišnim uslovima i zakonodavstvu. Stvaranje adekvatnih strategija za rešavanje ovih izazova može biti ključno za uspeh zdravstvenih preduzeća i unapređenje celokupnog zdravstvenog sistema. Uvođenje podsticajnih mera, poput poreskih olakšica za zdravstvene preduzetnike, razvoj programa finansijske podrške, kao i podrške inovativnim tehnološkim rešenjima, može stvoriti povoljno okruženje za dalji napredak ovog sektora. Takođe je značajno promovisati saradnju između zdravstvenih preduzetnika sa jedne, i akademskih institucija, privatnog sektora, startupova i javnih ustanova sa druge strane, kako bi se podstakao razvoj inovacija u zdravstvenom sektoru.

Jedna od misija privatnih zdravstvenih ustanova jeste šira dostupnost zdravstvene zaštite. Uvođenjem privatnih medicinskih praksi u ruralna područja, privatni zdravstveni sektor doprinosi širenju pristupa zdravstvenoj zaštiti i unapređenju kvaliteta usluga koje su dostupne lokalnim zajednicama. Takođe, ova inicijativa može imati značajan uticaj na zaustavljanje negativnog trenda masovne migracije medicinskog osoblja iz ruralnih područja, što je dugoročno ključno za održivost zdravstvenog sistema u Srbiji.

Reference

1. Ostojić, I., & Petrović, P (2018). Preduzetništvo u Srbiji. *Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja*, 262-269.
2. Paunović, I, Sotiris, A, Božić Miljković, I., & Stojanović, M. (2024). Sustainable Rural Healthcare Entrepreneurship: A Case Study of Serbia. *Sustainability* 2024, 16, 1143, 1-27, <https://doi.org/10.3390/su16031143>
3. Božić Miljković, I, Pavlović, G., & Despotović, D. (2023). Ekonomske i društvene konsekvence migracija visokoobrazovane radne snage u Republici Srbiji, *Zbornik radova sa naučnog skupa Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, Ekonomski fakultet u Kragujevcu, 2023, 183-202.
4. World Health Organization, <https://www.who.int/>
5. Šantrić-Milićević, M. (2015). Mapping the governance of human resources for health in Serbia. *Health Pol.*119, 1613-1620.
6. Xu K., Evans D.B., Kawabata K., Zeramdini R., Klavus J., & Murray C.J. (2003). Household catastrophic health expenditure: A multi-country analysis. *Lancet*, 362, 111–117. DOI 10.1016/S0140-6736(03)13861-5.
7. Wagstaff A., & van Doorslaer E. (2003). Catastrophe and impoverishment in paying for health care: With applications to Vietnam 1993–1998. *Health Economy*, 12, 921–934. DOI 10.1002/hec.776.
8. Fan V.Y., & Savedoff W.D. (2014). The Health Financing Transition: A Conceptual Framework and Empirical Evidence. *Soc. Sci. Med.*, 105, 112–121. DOI 10.1016/j.socscimed.2014.01.014.
9. The World Bank, <https://databank.worldbank.org/source/worlddevelopment-indicators#>
10. Action for Health and Equity Adressing Medical Deserts, Izveštaj za Srbiju, juni 2022, <http://ahead.health>
11. Uredba o postupku za pribavljanje saglasnosti za novo zapošljavanje I dodatno radon angažovanje kod korisnika javnih sredstava "Sl. glasnik RS", br. 159/2020 i 116/2023
12. Plan optimizacije mreže ustanova zdravstvene zaštite – Master plan; Nacrt plana mreže ustanova zdravstvene zaštite; verzija 2.5 IBF International Consulting Consortium, Delta House Ltd i NALED, str.12-60; https://optimizacijazdravstva.rs/htdocs/Files/00154/Nacrt_plana_mreze_zdravstvenih_ustanova-V25.pdf
13. NBS, https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/osiguranje/godisnji/god_T1_2022.pdf

14. Vuković, D. & Perišić, N. (2012) Socijalna sigurnost u tranziciji – izazovi I (ne)rešena pitanja reformi, Zbornik radova Lavirinti tranzicije, ur. Zoran Stojiljković, Friedrich Ebert Stiftung I Centar za demokratiju Fakulteta Političkih Nauka u Beogradu str.133-146
15. Wang M, Chen X, Sun Y, Wang Q, & Liu G. (2023). Functions, advantages and challenges facing private healthcare organisations in China's healthcare system: a qualitative analysis through open-ended questionnaires. *BMJ Open*. 2023 Jun 19;13(6):e069381. str. 1-9 doi: 10.1136/bmjopen-2022-069381.
16. Fond za razvoj Republike Srbije, <https://fondzarazvoj.co.rs/>
17. Mogući pravci povećanja efikasnosti zdravstvenog sistema u Republici Srbiji (2016). Ernst and Young, Beograd.
18. Republički Zavod za Statistiku Republike Srbije
19. Damnjanović, R, Vladislavljević, V & Arapović, T. (2018), Modeli finansiranja zdravstvenog osiguranja, *Oditor* 4(1), 85-93
20. Zakon o radijacionoj i nuklearnoj sigurnosti i bezbednosti (Sl. Glasnik RS br. 95/2018 i 10/2019)
21. Zakon o zdravstvenoj zaštiti "Sl. glasnik RS", No. 25/2019
22. Zakon o privatnim preduzetnicima ("Sl. glasnik SRS", br. 54/8 i "Sl. glasnik RS", br. 19/91, 46/91, 31/93
23. Zakon o evidencijama u oblasti zdravstva ("Službeni glasnik RS", br. 14/81, 24/85, 26/85, 6/89 i 44/91, 53/93, 67/93, 48/94 i 101/2005)
24. Zakon o lekovima i medicinskim sredstvima (Sl. Glasnik RS, br. 30/2010 i 107/2012),
25. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (Sl. Glasnik RS, 87/2018)
26. Zakon o radu (Sl. Glasnik RS 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018)
27. Zakon o privrednim društvima (Sl. Glasnik RS, br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018, 95/2018, 91/2019 i 109/2021)
28. Privredna komora Srbije Online informator za mlade privrednike, 2017
<https://api.pks.rs/storage/assets/Online%20informator%20za%20mlade%20privrednike%20web.pdf>
29. Krstić, M., & Milić, N. (2022). Razvoj i implementacija Registra zaposlenih u sistemu zdravstvene zaštite Republike Srbije. *Glasnik javnog zdravlja*, 96(1), 6-17. <https://doi.org/10.5937/serbjph2201006K>

DEVELOPMENT OF HEALTH ENTREPRENEURSHIP IN SERBIA: INCENTIVES, CHALLENGES, AND PERSPECTIVES

One of the significant forms of entrepreneurship development in Serbia from the beginning of the transition period to the present day is healthcare entrepreneurship. The dynamic growth of private healthcare institutions has been particularly noticeable in the last two decades. The factors that have generated this development and influenced its dynamics are, to a greater or lesser extent, similar to those in other forms of entrepreneurship: the possibility of supplementary engagement of doctors and medical staff beyond regular working hours, a family orientation towards developing such businesses, improving access to healthcare services, relieving state hospitals and clinics, easier procurement and application of modern diagnostic and treatment equipment, and more. The state recognizes the importance of developing this form of entrepreneurship and, through regulatory institutions, oversees the operations of private healthcare institutions, providing equal opportunities in some aspects based on principles applicable in state healthcare. Despite this, private healthcare entrepreneurs face a series of challenges, with the most significant being related to limited funding sources for acquiring new equipment and developing innovative business models. Additionally, the lack of coordination between private and state healthcare institutions highlights the need for stronger management mechanisms, especially in responding to public health challenges, such as the experience during the COVID-19 pandemic.

Keywords: Health Entrepreneurship, Private Practices, Sustainability, Innovations, Institutions

PRIVATIZACIJA BANJSKIH KOMPLEKSA U FUNKCIJI UNAPREĐENJA TURIZMA U SRBIJI

Tijana Ljubisavljević*

Nikica Radović**

Turizam je privredna delatnost koja uz određene investicije pruža mogućnosti razvoja i unapređenja svih područja. Na prostoru Republike Srbije zahvaljujući prirodnim karakteristikama, brojnim termalnim i mineralnim izvorima formirana su banjska i klimatska mesta koja su osnova banjskog turizma. U procesu transformacije vlasničke strukture primenom privatizacije i investicija u banjski turizam primenjeni su investicioni podsticaji, kao instrument privlačenja direktnih investicija. Predmet ovog rada je sagledavanje i analiza privatizacije i direktnih investicija u okviru poslovanja definisanog uzorka banjskih kompleksa u Srbiji. Privatizacija banjskih kompleksa je prvi korak ka tome da se ogromni neiskorišćeni ekonomski potencijali područja banja bolje iskoriste i da se stave u funkciju. Naime, stvaranjem imovinsko-pravne sigurnosti, investitori će se lakše odlučivati za realizaciju svojih ulaganja u područja banja Republike Srbije.

Ključne reči: banjska mesta, banjski kompleksi, privatizacija, investicije, turizam

Uvod

Zakon o banjama ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 80/92, 67/93 - dr. zakoni i 95/2018 – dr. zakon) propisuje da je "banja područje na kome postoji i koristi se jedan ili više prirodnih lekovitih faktora i koje ispunjava uslove u pogledu uređenosti i opremljenosti za njihovo korišćenje". Zahvaljujući prirodnim blagodatima Republika Srbija ima veliki broj banja u kojima su raspoložive lekovite termalne i mineralne vode, a koje se koriste za lečenje različitih oboljenja, kao i za odmor i

* Univerzitet Singidunum – Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Beograd,
e-mail: tljubisavljevic@singidunum.ac.rs

** Univerzitet Singidunum – Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Beograd,
e-mail: nradovic@singidunum.ac.rs

rekreaciju. Savremeni turisti se u potrazi za odmorom odlučuju za boravak u banjama podstičući razvoj banjskog turizma. Povećanje broja turista je stvorilo potrebu za ulaganjem u izgradnju novih ili revitalizaciju postojećih smeštajnih kapaciteta u banjskim i klimatskim mestima. U skladu sa Uredbom o određivanju kriterijuma za dodelu podsticaja radi privlačenja direktnih ulaganja u sektoru usluga hotelskog smeštaja ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 33/2019, 42/2019, 18/2022 i 103/2023) na teritoriji Republike Srbije se nalazi 47 banjskih i klimatskih mesta od kojih je 28 steklo status područja banja. Ova mesta predstavljaju neiskorišćen ekonomski potencijal koji je država prepoznala i zakonskim propisima odlučila da dodeljivanjem investicionih podsticaja podstakne investitore da ulažu u ista (Ljubisavljević & Gnjatović, 2020).

Svoja ulaganja investitori mogu ostvariti kroz postupak privatizacije banjskih kompleksa, koja predstavlja jedan od instrumenata politike privlačenja direktnih investicija. Prvi deo rada biće posvećen objašnjenju privredno-sistemske okvira privatizacije banjskih kompleksa, dok će u drugom delu biti prikazane do danas sprovedene privatizacije u skladu sa različitim zakonskim rešenjima.

Sistemske okvir

Imovinsko-pravna sigurnost, zakonodavni okvir i poslovno okruženje su za ulaganja prema Kurul i Yalta (2017) glavna obeležja ambijenta za koji se investitori odlučuju prilikom donošenja odluke o ulaganjima. Jedan od instrumenata politike privlačenja direktnih investicija u područja banja, a samim tim i u turizmu je privatizacija banjskih kompleksa.

Naime, Republika Srbija je kroz istoriju prolazila kroz različite etape pretvaranja društvene svojine u privatnu. U skladu sa okolnostima, menjao se i zakonodavni okvir, a sve sa ciljem okončanja procesa svojinske transformacije koji i dalje traje. U prilog tome govore odredbe Ustava Republike Srbije iz 2006. godine u kojima kao oblik svojine više ne figurira društvena svojina, za razliku od odredbi iz Ustava iz 1990. godine kojim je u skladu sa članom 56. stavom 1. utvrđeno da se "jemče društvena, državna, privatna i zadružna svojina i drugi oblici svojine". Do tada postojeća društvena svojina, se u skladu sa članom 86.

stavom 2. Ustava Republike Srbije iz 2006. godine se “pretvara u privatnu svojinu pod uslovima, na način i u rokovima predviđenim zakonom”. Od 2006. godine, a u skladu sa članom 86. stavom 1. Ustava jemče se “privatna, zadružna i javna svojina. Javna svojina je državna svojina, svojina autonomne pokrajine i svojina jedinice lokalne samouprave.”

Svojina je potpuna vlast nad stvarima, odnosno svojina predstavlja pripadnost stvari vlasniku. Ove definicije potiču iz srednjeg veka, ali ekonomska značenja svojine, prema Delja (2013) su: upotreba stvari po potrebama vlasnika (usus), pravo na plodove stvari (frustus) i ovlašćenje vlasnika da svojom stvari raspolaže po volji: da je održava, promeni, čuva, baci, uništi ili da drugome (abusus). Svojina daje vladnicima da imaju prava upotrebe, plodouživanja i raspolaganja stvarima. Društvena svojina predstavlja poseban oblik svojine čiji je vlasnik društvo, odnosno društvena zajednica koju čine svi stanovnici. Prema Šoškiću (1995, 92) “zajednička svojina svih stanovnika date društvene zajednice se, inače, u drugim zemljama i u stranoj literaturi ređe zove “društvena” a češće “državna”, “javna”, “vladina” ili “opštenarodna” svojina”. “Svojina je temeljna odrednica ustanovljenog društvenog uređenja. Osnova je na kojoj počivaju odnosi u jednom društvu, pa tako svaka promena svojine podrazumeva i promenu društvenog poretka.” (Ćeranić, 2007, 112). Model upravljanja društvenom svojinom preko radnih kolektiva se pokazao kao neefikasan, pa je proces ekonomske tranzicije bio neizbežan. “Tranzicija ka tržišnoj privredi je sveobuhvatan proces, jer on sadrži kao svoje sastavne delove: vlasničku transformaciju, promenu uloge države, neometano delovanje tržišta, postepenu i selektivnu liberalizaciju ekonomskih odnosa sa inostranstvom, restrukturiranje preduzeća, povećanje društvene stabilnosti i stvaranje povoljnijih uslova za dotok stranog kapitala, promene u infrastrukturi i zaštiti životne sredine, makroekonomsku stabilizaciju” prema Marsenić et al. (2004, 466). Tranzicija se uglavnom sprovodila kroz proces privatizacije. Ovim postupkom se državna i društvena svojima pretvara u privatnu svojinu čime se postiže imovinsko-pravna sigurnost za investitore. Zapravo, proces tranzicije treba, prema Petrović (2006, 6), da donese:

- “neophodan konsenzus svih relevantnih subjekata u društvu, uz

pravnu sigurnost;

- otklanjanje opasnosti od birokratije, korupcije i drugih krimogenih pojava;
- pozitivan kurs vladajućih elita u izgradnji tržišne privrede;
- otklanjanje uticaja finansijskih i drugih lobija i moćnih struktura prilikom prodaje preduzeća;
- izgradnja demokratskog društva, pravne a ne partijske države;
- otklanjanje negativnih i prevaziđenih privrednih karakteristika i uspešno korišćenje postojećih pozitivnih dostignuća;
- rešavanje problema nezaposlenosti i tehnoloških viškova u preduzećima."

Zakonska regulativa u Republici Srbiji se tokom procesa tranzicije, odnosno svojinske transformacije menjala. U periodu od 1991. do 1997. godine u primeni je bio Zakona o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 48/91, 75/91, 48/94 i 51/94), a od 1997. do 2001. godine Zakona o svojinskoj transformaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 32/97). Nakon ovih etapa, zakonodavac je doneo Zakon o privatizaciji koji možemo podeliti u dve faze: period od 2001. do 2014. godine kada je na snazi bio Zakona o privatizaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 38/2001) sa svim kasnije donetim izmenama i dopunama i period od 2014. do danas sa Zakonom o privatizaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 83/2014, 46/2015, 112/2015 i 20/2016 - autentično tumačenje).

Početak svojinske transformacije na teritoriji Republike Srbije je otpočeo 1991. godine donošenjem Zakona o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 48/91, 75/91, 48/94, 51/94). Ovim zakonom je propisana mogućnost radnika da otkupe akcije društvenih preduzeća. Izuzeta su državna preduzeća koja su, prema Gnjatović (2007), predstavljala preovlađujući oblik svojine u socijalizmu kao ekonomskom sistemu. Zakonskim rešenima i dopuštanjem radnicima da postanu suvlasnici u preduzećima u kojima su radili, prema Marsenić et al. (2004), je imalo za cilj postizanje socijalne pravde za ljude koji su svojim radom dali doprinos formiranju poslovnih fondova, ali i povećanje motivacije za bolje korišćenje kapaciteta. Nakon

načinjenih prvih koraka u sprovođenju svojinske transformacije, 1994. godina je donela poništenje velikog broja sprovedenih promena u vlasništvu and kapitalom, zbog prethodnog trogodišnjeg obezvređivanja društvenog kapitala u uslovima hiperinflacije (Gnjatović, 2007). Svojinska transformacija banjskih kompleksa nije bila sprovedena primenom ovog zakona.

Proces tranzicije, odnosno svojinske transformacije u Republici Srbiji je nastavljen donošenjem novog zakonskog rešenja 1997. godine. Naime tada je donet Zakon o svojinskoj transformaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 32/97) koji je bio na snazi do 2001. Godine. Ovim zakonom je bilo propisano da zaposleni i penzioneri u društvenom i državnom sektoru mogli su da stiču akcije bez nadoknade do 60% ukupne vrednosti kapitala. Ovakav vid privatizacije je, prema Radović-Janković (2001, 34) "davao izričite prednosti zaposlenima u preduzeću. Radnici su imali prvenstvo u odnosu na druge građane kod upisa akcija u prvom krugu, kao i suštinsko prvenstvo prilikom upisa akcija u drugom krugu." Godine 1999., u skladu sa ovim zakonom privatizovana je Lukovska banja koja se nalazi na području Lukovske banje na teritoriji jedinice lokalne samouprave Kuršumljija. Godine 2001. donet je Zakon o izmenama i dopunama Zakona o svojinskoj transformaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 32/97 i 10/2001) sa primenom oročenom na period od šest meseci, odnosno do donošenja novog zakona kojim bi se uredila oblast privatizacije državnog i društvenog kapitala.

Uočeni nedostaci donetih zakonskih rešenja koja su bila inplemenitirana u Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o svojinskoj transformaciji ispravljani su 2001. godine usvajanjem Zakona o privatizaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 38/2001) koji sa svim izmenama i dopunama bio na snazi do 2014. godine. Propisivanjem obavezujućeg postupka privatizacije, uređivanjem uslova i postupka promene vlasništva društvenog, odnosno državnog kapitala, imao je za cilj okončanje postupka svojinske transformacije u Republici Srbiji. Tokom primene ovog nailazilo se na različite poteškoće koje su prevazilazene inoviranjem Zakona o privatizaciji 2003., 2005., 2007., 2010., 2012. i 2014. godine. U skladu sa Zakonom o privatizaciji 2003. godine je privatizovana "Banja Badanja" iz Badanje (Ministarstvo

privrede, 2003) koja nije na spisku banjskih mesta koja imaju status područja banje. Nakon ove, 2008. godine je u skladu sa Zakonom o privatizaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije" br. 38/2001, 18/2003, 45/2005 i 123/2007) privatizovano Prirodnom lečilište "Gornja Trepča" iz Gornje Trepče – sada "Atomska banja" koje se nalazi u području banje Gornja Trepča u jedinici lokalne samouprave Čačak (Ministarstvo privrede, 2008).

Transformacija vlasništva društvenog, odnosno državnog kapitala nije okončana po Zakonu o privatizaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije" br. 38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007, 30/2010, 93/2012, 119/2012 i 51/2014), pa je pristupljeno izradi novog Zakona o privatizaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije" br. 83/2014, 46/2015, 112/2015 i 20/2016). Ovo zakonsko rešenje je i danas na snazi i ima za cilj smanjenje negativnih fiskalnih efekata, očuvanje postojećih radnih mesta i otvaranje novih zbog očuvanja socijalne stabilnosti. Prema Predlogu Zakona o privatizaciji, intencija je da se potpuno novim zakonodavnim rešenjima privuče pažnja potencijalnih investitora i strateških partnera koji bi bili spremni da učestvuju u privatizaciji preostalog društvenog i javnog kapitala i imovine subjekata privatizacije a da se sam postupak privatizacije učini efikasnijim i potpuno transparentnim primenom jednostavnih modela privatizacije (Narodna skupština Republike Srbije, 2014). Zakonom o privatizaciji članom 8. stavom 1. propisano je da su "modeli privatizacije: prodaja kapitala, prodaja imovine, prenos kapitala bez naknade i strateško partnerstvo". Dalje, članom 9. navedenog zakona propisani metodi privatizacije, dok je stavom 1. navedenog člana propisano je da je "metod prodaje kapitala i imovine javno prikupljanje ponuda sa javnim nadmetanjem", a stavom 2. "kapital subjekta privatizacije izražen u akcijama može se prodavati u skladu sa zakonom koji uređuje tržište hartija od vrednosti ili prihvatanjem ponude za preuzimanje, u skladu sa zakonom kojim se uređuje preuzimanje akcionarskih društava". Zatim, stavom 3., propisano je da "metodi privatizacije putem prenosa kapitala bez naknade su prenos zaposlenima ili prenos strateškim investitorima u skladu sa ovim zakonom i propisima koji uređuju podsticaj direktnih investicija". I na kraju, stavom 4. navedenog člana Zakona o privatizaciji, propisano je da "metod privatizacije putem strateškog

partnerstva je javno prikupljanje ponuda”.

Postupak svojinske transformacije privrednih društava za čiju kupovinu kroz postupak privatizacije nije bilo zainteresovanih investitora i koja su bila prezadužena, odnosno koja su ispunjavale uslove za pokretanje stečajnog postupka u skladu sa Zakonom o stečaju, nastavljen je kroz stečajne postupke pred nadležnim Privrednim sudovima. Ove stečajne postupke, kao stečajni upravnik sprovodi Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. Specijalne bolnice koje se nalaze u područjima banja nisu u stečajnom postupku, već hotelsko ugostiteljska preduzeća koja posluju u banjskim i klimatskim mestima.

Privatizacija banjskih kompleksa

Preduzeća koja su poslovala na teritorijama područja banja, a koja su se bavila turizmom i ugostiteljstvom su se nalazile na spisku subjekata privatizacije, odnosno bila su planirana za proces svojinske transformacije kroz proces privatizacije. Pored hotelskih preduzeća Ministarstvo privrede (2015) je objavilo i listu sa 11 specijalnih bolnica za rehabilitaciju koje su predmet privatizacije i koje su prikazane u Tabeli 1.

Tabela 1. Specijalne bolnice za rehabilitaciju koje su 2015. godine bile predmet privatizacije

R.br.	Naziv specijalne bolnice za rehabilitaciju
1	Specijalna bolnica za rehabilitaciju “Termal”, Vrdnik
2	Specijalna bolnica za rehabilitaciju Banja Koviljača
3	Specijalna bolnica za nespecifične plućne bolesti “Sokobanja”, Sokobanja
4	Specijalna bolnica za lečenje i rehabilitaciju “Merkur” Vrnjačka Banja
5	Specijalna bolnica za rehabilitaciju “Ribarska Banja”, Kruševac
6	Institut za lečenje i rehabilitaciju “Niška Banja”, Niš
7	Specijalna bolnica za rehabilitaciju “Gejzer”, Sijarinska Banja, Medveđa
8	Specijalna bolnica za rehabilitaciju Bujanovac
9	Specijalna bolnica za rehabilitaciju “Vranjska Banja”
10	Specijalna bolnica “Zlatibor”, Zlatibor
11	Specijalna bolnica “Žubor”, Kuršumlija

Izvor: Ministarstvo privrede (2015)

Pobrojane specijalne bolnice za rehabilitaciju iz Tabele 1 se nalaze u banjskim i klimatskim mestima, od kojih se tri (Specijalna bolnica za

rehabilitaciju "Ribarska Banja", Kruševac, Specijalna bolnica "Zlatibor", Zlatibor i Specijalna bolnica "Žubor", Kuršumlija) nalaze u banjskim i klimatskim mestima koja nemaju status područja banja, dok se ostale nalaze u područjima banja. Neke od ovih specijalni bolnica uspešno posluju, dok je u druge potrebno investirati kako bi uspele da se izbore sa tržišnim uslovima i opstankom na tržištu. Značaj ulaganja u smeštajne kapacitete koja se nalaze na teritorijama banjskih i klimatskih mesta država je prepoznala i pozitivnim zakonskim rešenjima omogućila dodeljivanje podsticaja investitorima koji se opredele za ulaganja u iste.

Specijalna bolnica za nespecifične plućne bolesti "Sokobanja", Sokobanja, Specijalna bolnica za lečenje i rehabilitaciju "Merkur" Vrnjačka Banja, Specijalna bolnica za rehabilitaciju "Termal", Vrdnik, Institut za lečenje i rehabilitaciju "Niška Banja", Niš, Specijalna bolnica za rehabilitaciju Banja Koviljača, Specijalna bolnica za rehabilitaciju "Gejzer", Sijarinska Banja, Medveđa i Specijalna bolnica za rehabilitaciju "Ribarska Banja", Kruševac uspešno posluju. Ove specijalne bolnice pored medicinskih, pružaju i druge usluge koje koriste turisti i od kojih ostvaruju prihode (Merkur Medicinski spa kompleks, 2024).

Specijalna bolnica za rehabilitaciju "Termal" koja se nalazi u području banje Vrdnik, a koja je smeštena na teritoriji jedinice lokalne samouprave Irig, prvenstveno pruža usluge rehabilitacije, odnosno primarna delatnost kojom se bavi je zdravstvena, ali se pored toga bavi i turističko ugostiteljskom delatnošću (Banja Vrdnik Termal, 2024).

Specijalna bolnica za rehabilitaciju Banja Koviljača je locirana u području banje Koviljača u Loznici. Ova ustanova pored prihoda koje ostvaruje preko lečenja pacijenata koje finansira Republički fond za zdravstveno osiguranje, takođe, prihode ostvaruje pružajući usluge iz oblasti turizma i ugostiteljstva komercijalnim gostima i pacijentima (Specijalna bolnica za rehabilitaciju Banja Koviljača, 2024).

Specijalna bolnica za lečenje i rehabilitaciju "Merkur" koja je locirana u području Vrnjačke Banje iz sopstvenih prihoda pokriva tekuće obaveze i ulaže i investira u objekte, opremu i usavršavanje zaposlenih (eKapija, 2017).

Lekovita voda koju se koristi u Specijalnoj bolnici za rehabilitaciju

“Ribarska Banja”, Kruševac pomaže u lečenju ortopedskih, koštano-zglobnih i degenerativnih obolenja, ali i za poboljšanje opšteg stanja organizma kroz spa program (Ribarska Banja, 2024). Ova specijalna bolnica posluje sa dobitkom (Ribarska Banja, 2022) i locirana je na teritoriji klimatskog mesta Ribarska banja.

Institut za lečenje i rehabilitaciju “Niška Banja” posluje na teritoriji područja Niške Banje. Ova zdravstvena, naučno-nastavna i istraživačka ustanova se bavi lečenjem i rehabilitacijom pacijenata obolelih od kardiovaskularnih i reumatskih bolesti i predstavlja nastavno-naučnu bazu Medicinskog fakulteta u Nišu iz oblasti interne medicine, balneoklimatologije, fizikalne medicine i predstavlja ustanovu u kojoj se edukuju lekari, specijalizanti interne medicine, anesteziologije, mikrobiologije i biohemije, kao i medicinske sestre, fizioterapeuti i studenti strukovnih studija. Pored toga Institut za lečenje i rehabilitaciju “Niška Banja” saraduje sa Kliničkim centrom iz Niša u lečenju kardiovaskularnih pacijenata i zbrinjava reumatološke pacijente južne Srbije i šire. Ovaj institut omogućava tretman bolesnika po najvišim svetskim standardima pomoću najsavremenije opreme (Institut Niška Banja, 2024).

Specijalna bolnica za rehabilitaciju “Gejzer” svoju delatnost obavlja na teritoriji jedinice lokalne samouprave Medveđa u području Sijarinske banje. Pored svoje osnovne delatnosti koja je pružanje usluge produžene rehabilitacije, bavi se i ugostiteljstvom (Specijalna bolnica za rehabilitaciju Gejzer Sijarinska Banja, 2024).

Pored specijalnih bolnica koje dobro posluju, postoje i one koje imaju teškoće u svom poslovanju kao što su: Specijalna bolnica za rehabilitaciju “Vranjska Banja”, Specijalna bolnica za rehabilitaciju Bujanovac, Specijalna bolnica za bolesti štitaste žlezde i bolesti metabolizma “Zlatibor”, Čajetina i Specijalna bolnica “Žubor”, Kuršumlija.

Specijalna bolnica za rehabilitaciju “Vranjska Banja” se nalazi u području Vranjske banje i pruža preventivne, dijagnostičke, terapijske i rehabilitacione zdravstvene usluge iz oblasti fizikalne medicine i rehabilitacije uz primenu prirodnog faktora lečenja (termomineralna voda i peloid) i savremenih metoda lečenja (Specijalna bolnica za rehabilitaciju Vranjska Banja, 2009). Republička direkcija za

imovinu je sproveda prodaju ove specijalne bolnice koja je do ovog vida svojinske transformacije sa teškoćama uspevala da izmiri dospele obaveze (Republička direkcija za imovinu i PIO Fond, 2019a, Specijalna bolnica za rehabilitaciju Vranjska Banja, 2020).

Specijalna bolnica za bolesti štitaste žlezde i bolesti metabolizma "Zlatibor", Čajetina osnovana je Odlukom vlade Republike Srbije 2006. godine ("Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/2006). Ova ustanova posluje u klimatskom mestu "Planina Zlatibor" i poslednjih godina je ostvarila suficit u poslovanju (Specijalna bolnica za bolesti štitaste žlezde i metabolizma ČIGOTA Zlatibor, 2021). Specijalna bolnica je 2015. godine osnovala Preduzeće za marketing, turizam, menadžment i promet "Čigota" d.o.o. Beograd (Agencija za privredne registre, 2022) koje od 2019. godine posluje sa gubitkom (Agencija za privredne registre, 2021). Republička direkcija za imovinu Republike Srbije i Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje (Republička direkcija za imovinu, 2019) su objavili zajednički oglas za prodaju banjskog kompleksa "Žubor" u Kuršumlijskoj Banji. Nakon uspešno realizovane prodaje, ovaj banjski kompleks je dobio novog vlasnika.

Na osnovu zakonskog okvira i raspoloživih podataka Ministarstva privrede i Agencije za licenciranje stečajnih upravnika može se zaključiti da svojinska transformacija banjskih kompleksa još nije okončana, ali da je ipak određeni broj kroz postupke privatizacije i stečaja našao privatne vlasnike.

U skladu sa Zakonom o svojinskoj transformaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 32/97) 1999. godine je privatizovano preduzeće AD "Planinka" Kuršumlija (Planinka Kuršumlija, 2020) u okviru kog su se nalazili objekti sa smeštajnim kapacitetima u područjima Lukovske banje i klimatskog mesta Prolom Banja.

Dalje, do marta 2024. godine, u skladu sa Zakonom o privatizaciji i Zakonom o stečaju, sprovedena je svojinska transformacija sledećih banjskih kompleksa:

Godine 2003. privatizovano je Akcionarsko društvo za hotelijerstvo, turizam, spoljnu i unutrašnju trgovinu i igre na sreću "Srbija-turist" iz Niša i tom prilikom su, između ostalog, prodana i dva hotela koji se nalaze na području Niške Banje (Ministarstvo privrede, 2003a).

Godine 2003. privatizovano je Akcionarsko društvo za turizam i ugostiteljstvo "Hotel Izvor" (Ministarstvo privrede, 2003b) u području Bukovičke banje.

Godine 2004. godine je privatizovano Ugostiteljsko – turističko preduzeće "Palanka" a.d. iz Smederevske Palanke (Ministarstvo privrede, 2004) koje je poslovalo na području banje Palanački Kiseljak.

Godine 2008. privatizovano je Društveno preduzeća Prirodno lečilište "Gornja Trepča" iz Gornje Trepče (Ministarstvo privrede, 2008) koje se nalazi na području banje Gornja Trepča.

Nakon sprovedene privatizacije hotela "Sunce", nad Društvom sa ograničenom odgovornošću za poljoprivrednu proizvodnju, preradu, promet i ugostiteljstvo PK Trebič-Sunce iz Sokobanje, u čijoj imovini je bio ovaj hotel, pokrenut je stečajni postupak. Godine 2015. sprovedena je prodaja stečajnog dužnika Društvo sa ograničenom odgovornošću za poljoprivrednu proizvodnju, preradu, promet i ugostiteljstvo PK Trebič-Sunce u stečaju kao pravnog lica (Agencija za licenciranje stečajnih upravnika, 2015) čija imovina se nalazi na teritoriji područja Sokobanje.

Tokom 2017. godine u stečajnom postupku koji se vodi nad stečajnim dužnikom HTP Fontana AD u stečaju iz područja Vrnjačke Banje prodati su hoteli Zvezda 1, Fontana, Zvezda 2 i kafe Švajcarija u Vrnjačkoj Banji (Agencija za licenciranje stečajnih upravnika, 2017, 2017a i 2017b).

Godine 2019. je u postupku stečaja prodat stečajni dužnik AD za turizam i ugostiteljstvo "Bukuljska nova slatina" u stečaju iz Arandelovca koji je poslovaao na području Bukovičke banje kao pravno lice u okviru kog je kao najznačajnija imovina pobrojani između ostalog i hotel Staro zdanje, hotel Šumadija, restoran Arkade i bife Školjka (Agencija za licenciranje stečajnih upravnika, 2019).

Uvidom u dostupne podatke Agencije za licenciranje stečajnih upravnika utvrđeno je da su na javnom nadmetanju koje je održano 2019. godine u organizaciji Agencije za licenciranje stečajnih upravnika prodata je imovina stečajnog dužnika HTP "Banja Koviljača" a.d. u stečaju - hoteli "Podrinje" i "Gučevo" (Agencija za licenciranje stečajnih upravnika, 2019a). Takođe, 2020. godine kroz postupak stečaja prodata je imovina navedenog stečajnog dužnika i to: restoran "Tri česme"

i mlečni restoran "Podrinje" kafe-poslastičarnica. Predmetna imovina se nalazi u području Banje Koviljača. (Agencija za licenciranje stečajnih upravnika, 2020).

Godine 2021. je u postupku stečaja na području Mataruške banje sprovedena je prodaja stečajnog dužnika Privredno društvo Mataruška i Bogutovačka banja društvo sa ograničenom odgovornošću u stečaju kao pravnog lica u okviru kog su kao najznačajnija imovina pobrojani između ostalog i hotel "Termal", restoran "Jugoslavija", restoran-poslastičarnica "Kapica", objekat "Staro Kupatilo", objekat "Novo Kupatilo", vila "Kozara", "Triglav" i "Stolovi", deo hotela "Žiča" (Agencija za licenciranje stečajnih upravnika, 2021).

Godine 2022. na području Selters banje u Mladenovcu u organizaciji Agencije za licenciranje stečajnih upravnika, održana je prodaja imovine stečajnog dužnika Koncern Petar Drapšin AD Mladenovac u stečaju, metodom javnog nadmetanja kada je prodata, između ostalog, sledeća imovina: samački hotel u Mladenovcu sa nameštajem i opremom, kao i restoran i letnji šank (Agencija za licenciranje stečajnih upravnika, 2022)

Godine 2022., u prostorijama Agencije za licenciranje stečajnih upravnika, održana je zajednička prodaja nepokretne i pokretne imovine stečajnih dužnika Lepteriya d.o.o. Sokobanja – u stečaju Sokobanja i Holding korporacija Komgrap a.d. Beograd – u stečaju Beograd. Tom prilikom su, između ostalog, prodane nepokretnosti sa smeštajnim kapacitetima koji se nalaze na području Sokobanje i to: Hotel „Zdravljak“ u Sokobanji, fudbalsko igralište, tenisko igralište, Hotel „Turist“ u Sokobanji, Restoran „Čoka“ u Sokobanji (Agencija za licenciranje stečajnih upravnika, 2022a).

Tokom 2019. godine na osnovu Zaključka Vlade i Odluke Upravnog odbora Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje održane su zajedničke prodaje Republičke direkcije za imovinu Republike Srbije i Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje nepokretnosti koje se nalaze u sastavu banjskih kompleksa. Zajedničkim oglasima na prodaju su bili ponuđeni banjski kompleksi: Specijalna bolnica za rehabilitaciju "Vranjska Banja" (Republička direkcija za imovinu i PIO Fond, 2019a), "Zlatar" u Novoj Varoši (Republička direkcija za imovinu, 2019b) i hotelskog kompleksa "Žubor" u Kuršumlijskoj banji

(Republička direkcija za imovinu, 2019).

Privatizacija banjskih kompleksa je prvi korak ka tome da se ogromni neiskorišćeni ekonomski potencijali područja banja bolje iskoriste i da se stave u funkciju. Naime, stvaranjem imovinsko-pravne sigurnosti, investitori će se lakše odlučivati za realizaciju svojih ulaganja u područja banja Republike Srbije.

Zaključak

Svojinska transformacija banjskih kompleksa još nije okončana, ali se može zaključiti da su investitori uvideli da ulaganja u neiskorišćene ekonomske potencijale banja, odnosno u banjski turizam u Republici Srbiji, izgradnjom novih i revitalizacijom postojećih smeštajnih kapaciteta, mogu doprineti razvoju svog poslovanja. S druge strane, prepoznavanjem značaja turizma, a posebno banjskog turizma država je donela zakonska rešenja koja podstiču ulaganje u banjska i klimatska mesta. Rešavanje postupka privatizacije stvorila bi se potrebna imovinsko-pravna sigurnost za ulaganja, a koja bi dovelo do pozitivnog impulsa za dolazak i drugih investitora u banjska i klimatska mesta, a za njihov ostanak je bitan i poslovni ambijent koji kreiraju nosioci politike privlačenja investicija na lokalnom nivou.

Reference

1. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2015). Prodaja pravnog lica Društvo sa ograničenom odgovornošću za poljoprivrednu proizvodnju, preradu, promet i ugostiteljstvo PK TREBIĆ-SUNCE Sokobanja. Dostupno na: <https://alsu.gov.rs/la/stecaj/prodaje/prodaja/page/9691/>, pristupljeno: 20.02.2024. godine.
2. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2017). Saopštenje sa prodaje imovine stečajnog dužnika HTP Fontana AD Vrnjačka Banja – u stečaju. Dostupno na: http://195.222.96.125:7777/web_alsu/Vesti.aspx?id=8130&target= pristupljeno: 20.02.2024. godine.
3. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2017a). Saopštenje sa prodaje imovine stečajnog dužnika HTP Fontana AD Vrnjačka Banja – u stečaju. Dostupno na: http://195.222.96.125:7777/web_alsu/Vesti.aspx?id=8550&target=

- pristupljeno: 20.02.2024. godine.
4. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2017b). Saopštenje sa prodaje imovine stečajnog dužnika HTP Fontana AD Vrnjačka Banja – u stečaju. Dostupno na:
http://195.222.96.125:7777/web_alsu/Vesti.aspx?id=12170&target=
pristupljeno: 20.02.2024. godine.
 5. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2019). Saopštenje sa prodaje stečajnog dužnika kao pravnog lica “Bukuljska nova slatina” u stečaju, Arandjelovac, Arandjelovac. Dostupno na:
http://195.222.96.125:7777/web_alsu/Vesti.aspx?id=17730&target=
pristupljeno: 20.02.2024. godine.
 6. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2019a). Saopštenje sa prodaje imovine stečajnog dužnika HTP «Banja Koviljača» u stečaju, Banja Koviljača. Dostupno na:
http://195.222.96.125:7777/web_alsu/Vesti_cir.aspx?id=19451&target=
pristupljeno: 20.02.2024. godine.
 7. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2020). Saopštenje sa prodaje BANJA KOVILJAČA HTP. Dostupno na:
http://195.222.96.125:7777/web_alsu/Vesti_cir.aspx?id=25201&target=
pristupljeno: 20.02.2024. godine.
 8. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2021). Saopštenje sa prodaje MATARUŠKA I BOGUTOVAČKA BANJA” DOO - u stečaju - Dostupno na:
http://195.222.96.125:7777/web_alsu/Vesti_cir.aspx?id=28343&target=
pristupljeno: 20.02.2024. godine.
 9. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2022). Saopštenje sa prodaje - prodaja imovine stečajnog dužnika KONCERN «PETAR DRAPŠIN» AD Mladenovac u stečaju. Dostupno na:
http://195.222.96.125:7778/web_alsu/pregled_vesti.aspx?lang=la
pristupljeno 20.02.2024. godine.
 10. Agencija za licenciranje stečajnih upravnika. (2022a). Saopštenje sa prodaje LEPTERIJA d.o.o. Sokobanja – u stečaju i Holding korporacija KOMGRAP a.d. Beograd – u stečaju Beograd. Dostupno na:
http://195.222.96.125:7778/web_alsu/pregled_vesti.aspx?lang=la
pristupljeno: 20.02.2024. godine.
 11. Agencija za privredne registre (2021). Finansijski izveštaji. Dostupno na:
<https://pretraga3.apr.gov.rs/pretragaObveznikaFI> pristupljeno: 08.01.2023. godine.
 12. Agencija za privredne registre. (2022). Pretraga - članovi. Dostupno na:

- <https://pretraga2.apr.gov.rs/EnterpriseWebSearchWeb/Details/Details?beid=1073528&rnd=C72168BEBD8C1378BDA779F7EEC06CC3E5A6A722>
pristupljeno: 08.01.2023. godine.
13. Banja Vrdnik Termal. (2024). O nama. Dostupno na: <http://www.termal-vrdnik.com/banja/o-nama/> pristupljeno: 25.02.2024. godine.
 14. Čeranić G. (2007). Sociološka analiza svojinske transformacije u postsocijalističkoj Crnoj Gori (1989-2000). *Sociološka luča*, 1(1), 110-118.
 15. Delja, V. (2013). Imovinsko pravo. Dostupno na: <https://lexduodecim.wordpress.com/category/imovinsko-pravo/>
pristupljeno: 05.02.2024. године.
 16. eKapija. (2017). Još 4 zvezdice "kraljice banja" - Merkur ulaže 4 mil EUR u luksuzni kompleks Splendor. Dostupno na: <https://www.ekapija.com/real-estate/1827088/KZIN-PR/jos-4-zvezdice-kraljice-banja-merkur-ulaze-4-mil-eur-u-luksuzni> pristupljeno: 17.01.2024. godine.
 17. Gnjatović, D. (2007). *Ekonomija Srbije, privredni sistem, struktura i rast nacionalne ekonomije*. Beograd: Megatrend univerzitet.
 18. Institut Niška banja. (2024). O nama. Dostupno na: <https://radonnb.co.rs/%d0%be-%d0%bd%d0%b0%d0%bc%d0%b0/>
pristupljeno: 06.02.2024. godine.
 19. Kurul, Z. & Yalta, A. Y. (2017). Relationship between Institutional Factors and FDI Flows in Developing Countries: New Evidence from Dynamic Panel Estimation, *Economies*, 5(2), 1-10.
 20. Ljubisavljević, T. & Gnjatović, D. (2020). Direct investments in spa tourism of undeveloped rural regions: case study of the municipality of Kuršumljia. *Economics of Agriculture, Belgrade*, 67(1), 207-222.
doi:10.5937/ekoPolj2001207L
 21. Marsenić, D., Rikalović, G. i Jovanović Gavrilović, B. (2004). *Ekonomika Jugoslavije*, Beograd, Ekonomski fakultet.
 22. Merkur Medicinski spa kompleks. (2024). Medicina. Dostupno na: <https://www.vrnjackabanjamerkur.com/medicina-vrnjacka-banja/>
pristupljeno: 24.02.2024. године.
 23. Ministarstvo privrede. (2003). Saopštenje sa 34 javne aukcije održane 21.01.2003. Dostupno na: <http://www.priv.rs/Arhiva/631/Saopstenje-sa-34-javne-aukcije-odrzane.shtml> pristupljeno: 15.01.2024. godine.
 24. Ministarstvo privrede. (2003a). Potpisan ugovor za "Srbija -turist", Niš. Dostupno na: <http://www.priv.rs/Arhiva/1192/Potpisan-ugovor-za-ad--SRBIJA--TURIST---Nis.shtml> pristupljeno: 10.01.2024. godine.
 25. Ministarstvo privrede. (2003b). Saopštenje sa 78. javne aukcije održane

- 31.07.2003. godine – Beogradu. Dostupno na:
<http://www.priv.rs/Arhiva/1118/Saopstenje-sa-78-javne-aukcije-odrzane.shtml> pristupljeno: 10.01.2024. godine.
26. Ministarstvo privrede. (2004). Saopštenje sa 104. javne aukcije održane 27.01.2004. godine u Beogradu. Dostupno na:
<http://www.priv.rs/Arhiva/1473/Saopstenje-sa-104-javne-aukcije-odrzane.shtml> pristupljeno: 10.01.2024. godine.
27. Ministarstvo privrede. (2008). Saopštenje sa 234 javne aukcije održane 05.09.2008. godine u Beogradu. Dostupno na:
<http://www.priv.rs/Arhiva/6310/Saopstenje-sa-234-javne-aukcije-odrzane.shtml> pristupljeno: 15.01.2024. godine.
28. Ministarstvo privrede. (2015). Banje i specijalne bolnice iz portfolija Agencije za privatizaciju Republike Srbije. Dostupno na:
http://www.priv.rs/upload/document/banje_portfolio_ap_2015-04-23_060138.pdf pristupljeno: 15.01.2024. godine.
29. Narodna skupština Republike Srbije (2014). Predlog Zakona o privatizaciji. Dostupno na:
http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/5068-13Lat.pdf pristupljeno: 15.02.2024. godine.
30. Odluka o osnivanju Specijalne bolnice za bolesti štitaste žlezde i bolesti metabolizma "Zlatibor", Čajetina ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 51/2006).
31. Petrović, P. (2006). Privatizacija – Iskustva zemalja u tranziciji. Čigoja.
32. Republička direkcija za imovinu i PIO Fond. (2019). Oglas radi otuđenja nepokretnosti banjskog kompleksa „Žubor“ u Kuršumlijskoj banji putem prikupljanja pismenih ponuda. Dostupno na:
<http://www.rdi.gov.rs/doc/oglasit/tekst-oglasa-Zubor.pdf> pristupljeno: 17.03.2024. godine.
33. Republička direkcija za imovinu i PIO Fond. (2019a). Oglas radi otuđenja nepokretnosti – zemljišta koje čini kat. parc. br. 2041 KO Vranjska banja putem prikupljanja pismenih ponuda. Dostupno na:
<http://www.rdi.gov.rs/doc/oglasit/tekst-oglasa-Vranjska-banja.pdf> pristupljeno: 17.03.2024. godine.
34. Republička direkcija za imovinu i PIO Fond. (2019b). Oglas radi otuđenja nepokretnosti banjskog kompleksa „Zlatar“ u Novoj Varoši putem prikupljanja pismenih ponuda. Dostupno na:
<http://www.rdi.gov.rs/doc/oglasit/tekst-oglasa-23.12zaZlatar.pdf> pristupljeno: 17.03.2024. godine.

35. Ribarska banja. (2022). Finansijski izveštaj. Dostupno na:
<https://www.ribarskabanja.rs/index.php/finansijski-izvestaj> pristupljeno: 05.03.2024. godine.
36. Ribarska banja. (2024). O banji. Dostupno na:
<https://www.ribarskabanja.rs/index.php/o-banji> pristupljeno: 05.03.2024. godine.
37. Specijalna bolnica za bolesti štitaste žlezde i metabolizma ČIGOTA Zlatibor. (2021). Završni račun za 2020. Dostupno na:
<https://www.cigota.rs/dok/završni-racun-za-2020-godinu> pristupljeno: 25.01.2024. godine.
38. Specijalna bolnica za rehabilitaciju Banja Koviljača. (2024). O ustanovi. Dostupno na: <https://banjakoviljaca.rs/onama.php> pristupljeno: 26.02.2024. godine.
39. Specijalna bolnica za rehabilitaciju Gejzer Sijarinska Banja. (2024). Naslovna strana. Dostupno na: <https://gejzer.rs/> pristupljeno: 01.03.2024. godine.
40. Specijalna bolnica za rehabilitaciju Vranjska Banja. (2009). Broj 1 u Evropi. Dostupno na: <http://www.vranjskabanja.co.rs/> pristupljeno: 05.03.2024. godine.
41. Specijalna bolnica za rehabilitaciju Vranjska Banja. (2020). Informator o radu. Dostupno na:
<http://vranjskabanja.co.rs/dokumenta.php?crypt=Q1dBRFxCdO4NWU0MGM5NA%3D%3D> pristupljeno: 05.03.2024. godine.
42. Šoškić B. (1995). Društvena svojina i modeli njene transformacije, Luča, 12(1-2), 92-101.
43. Uredba o određivanju kriterijuma za dodelu podsticaja radi privlačenja direktnih ulaganja u sektoru usluga hotelskog smeštaja („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 33/2019, 42/2019, 18/2022 i 103/2023).
44. Ustav Republike Srbije iz 1990. godine.
45. Ustav Republike Srbije iz 2006. godine.
46. Zakon o banjama („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 80/92, 67/93 - dr. zakoni i 95/2018 –dr. zakon).
47. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o svojinskoj transformaciji („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 32/97 i 10/2001).
48. Zakon o privatizaciji („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 38/2001).
49. Zakon o privatizaciji („Službeni glasnik Republike Srbije“ br. 38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007, 30/2010, 93/2012, 119/2012 i 51/2014).
50. Zakon o privatizaciji („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 83/2014,

46/2015, 112/2015 i 20/2016 - autentično tumačenje).

51. Zakon o svojinskoj transformaciji ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 32/97).
52. Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 48/91, 75/91, 48/94, 51/94).

PRIVATIZATION OF SPA RESORTS AS A FUNCTION OF DEVELOPMENT TOURISM IN SERBIA

Tourism is an economic activity that, with certain investments, provides opportunities for the development and improvement of all areas. On the territory of the Republic of Serbia, thanks to the natural features, numerous thermal and mineral springs, spa and climatic places have been formed, which are the basis of spa tourism. In the process of transformation of the ownership structure through the application of privatization and investments in spa tourism, investment incentives were applied as an instrument for attracting direct investments. The subject of this paper is the overview and analysis of privatization and direct investments within the business of a defined sample of spa resorts in Serbia. Privatization of spa resorts is the first step towards making better use of the vast unused economic potential of the spa area and putting it into operation. Namely, by creating property and legal security, investors will more easily decide on the realization of their investments in the spa areas of the Republic of Serbia.

Keywords: spas centers, spas resorts, privatization, investment, tourism

IMPLIKACIJE UVOĐENJA IMS STANDARDA NA RAST PRODAJE KOMPANIJE I RAZVOJ JEDINICE LOKALNE SAMOUPRAVE: SLUČAJ KOMPANIJE KOLEKTOR ETRA D.O.O. BEOGRAD I OPŠTINE BARAJEVO

Ivan Jelić*

Simon Palfi**

U radu se ispituje uticaj implementacije Integrisanih sistema upravljanja (IMS) na rast prodaje kompanije i razvoj opštine u kojoj je locirana kompanija. Cilj rada je analiza uticaja specifičnih IMS standarda i procedura koji se primenjuju u kompaniji Kolektor Etra d.o.o. Beograd na njene prodajne performanse. Detaljnije, analizirani su faktori, kao što su poboljšana interna koordinacija, poboljšana kontrola kvaliteta, pojednostavljeni tok obavljanja poslovnih operacija i povećano zadovoljstvo kupaca koje proizilazi iz implementacije IMS-a. U istraživanju se koristi metoda analize internih podataka kompanije. Rezultati će pružiti uvid u odnos između uvedenog IMS sistema i rasta prodaje kompanije. Dodatno, rezultati istraživanja će ukazati na implikacije uočenog rasta prodaje kompanije na budući razvoj opštine Barajevo tako što će se razmatrati potencijalne ekonomske koristi, održivost poslovanja i povećane mogućnosti zapošljavanja. Rezultati studije naglašavaju važnost efikasne implementacije i kontinuiranog praćenja IMS sistema kako bi se maksimizirao njihov potencijalni uticaj na rezultate prodaje kompanije, kao i dugoročni razvoj opštine.

Ključne reči: integrisani menadžment sistemi, prodajne performanse, rast prodaje, razvoj jedinica lokalne samouprave

Uvod

Primena integrisanih sistema upravljanja (IMS) je privukla značajnu pažnju u naučnoj zajednici tokom poslednjih godina jer kompanije nastoje da poboljšaju svoju operativnu efikasnost i postignu održivi rast. Razlog tome je što uvođenje, odnosno, implementacija IMS-a ima za cilj

* Kolektor Etra D.O.O. Beograd, e-mail: ivan.jelic@kolektor.com

** Kolektor Etra D.O.O. Beograd, e-mail: simon.palfi@kolektor.com

da pojednostavi interne procese, poboljša kontrolu kvaliteta i uveća zadovoljstvo kupaca.

Kada je reč o internim procesima kompanija, implementacija IMS-a je zadužena za njihovo poboljšanje u smislu podsticanja interne koordinacije integracijom različitih sistema upravljanja unutar kompanije (Papec, 2019; Čerepnalkovska, 2016; López & Fresno, 2010). To znači da IMS olakšava usklađivanje različitih organizacionih sektora, funkcija i procesa kompanije, podstičući na taj način efikasniju saradnju i komunikaciju (López & Fresno, 2010). Pored toga, ova integracija ima potencijal da eliminiše prepreke u komunikaciji i tako poboljša timski rad, što dovodi do bolje koordinacije i sinergije među zaposlenima (Ikram, Sroufe & Zhang, 2020; Moumen & Elaoufir, 2018). S tim u vezi, implementacija IMS-a podstiče razmenu informacija, znanja i resursa među različitim odeljenjima kompanije, što poboljšava procese donošenja odluka (Muthusamy, Palanisamy & Mohanraj, 2018; López & Fresno, 2010).

Što se kontrole kvaliteta tiče, uvođenje IMS-a je od ključnog značaja jer se kroz njegovu primenu poboljšava praksa kontrole kvaliteta unutar kompanije (Garengo & Biazzo, 2013). Integracijom većeg broja sistema upravljanja, kompanije teže da uspostave standardizovane procedure i smernice za upravljanje kvalitetom. Ova integracija omogućava holistički pristup kontroli kvaliteta, obezbeđujući doslednost i poštovanje standarda kvaliteta kroz različite procese i funkcije. Štaviše, IMS pruža okvir za kontinuirano poboljšanje, primenom mehanizama, kao što su interne revizije, procene rizika i korektivne mere, čime se pokreće kultura izvrsnosti u kvalitetu (Nunhes, Bernardo & Oliveira, 2019; Simon & Bernardo, 2014).

Pojednostavljeni tok rada je cilj svake kompanije jer je on direktno povezan sa efikasnošću ukupnog poslovanja. Implementacija IMS-a doprinosi racionalizaciji radnih tokova eliminisanjem zaliha i optimizacijom procesa. Integracijom različitih sistema upravljanja, kompanije mogu da identifikuju i eliminišu nepotrebne aktivnosti, smanjujući složenost i povećavajući operativnu efikasnost. Integracija procesa u različitim sektorima i funkcijama kompanije omogućava efikasniji protok informacija, materijala, radnih zadataka i slično, što dovodi do poboljšane produktivnosti i smanjenja

trajanja proizvodnog ciklusa. Ovi načini pojednostavljivanja tokova posla povećavaju ukupnu organizacionu agilnost i odgovor na zahteve tržišta (Wedha, 2023; Seethamraju & Sundar, 2013).

Osim na prethodno navedene segmente poslovanja, implementacija IMS-a utiče i na povećano zadovoljstvo kupaca, što je cilj svake kompanije. Naime, implementacija IMS-a ima direktan uticaj na zadovoljstvo kupaca tako što povećava sposobnost kompanije da ispuni zahteve i očekivanja kupaca. U tom smislu, IMS omogućava sveobuhvatno razumevanje potreba i preferencija kupaca, što dovodi do dizajna i isporuke vrhunskih proizvoda i usluga. Pored toga, IMS olakšava korišćenje platformi ili mehanizama za dobijanje povratnih informacija od kupaca, što omogućava kompanijama da ih blagovremeno prikupe, i na osnovu njih, reše eventualne probleme (nezadovoljstvo kupaca) i kontinuirano rade na poboljšanju ponude proizvoda ili usluga. Doslednim ispunjavanjem ili prevazilaženjem očekivanja kupaca, kompanije mogu povećati lojalnost kupaca i steći konkurentsku prednost na tržištu (Daharat et al., 2022; Simon & Honore Petnji Yaya, 2012; Ziaeiian, Kiani Mavi & Zarabadi Pour, 2012; López-Fresno, 2010).

S druge strane, kompanije su usmerene ka uvećanju ekonomskih i finansijskih koristi, poboljšanju održivosti poslovanja i povećanju mogućnosti zapošljavanja, što se odražava na razvoj regiona u kojem posluju (na primer, Daharat et al., 2022; Aničić, Jelić & Đurović, 2016). S tim u vezi, implementacija IMS-a može da pruži različite ekonomske koristi za region ili opštinu u kojoj kompanije posluju, kao posledica usavršavanja internih procesa i kontrole kvaliteta. Drugim rečima, kompanije mogu poboljšati svoju operativnu efikasnost i produktivnost što može dovesti do povećanja prodaje i rasta prihoda. Rast kompanije može da doprinese razvoju lokalne privrede kroz povećanje poreskih prihoda, investicija, poslovnih aktivnosti i zapošljavanja novih radnika. Ekonomske koristi se mogu proširiti i izvan ovih okvira, jer poslovanje kompanije može da podstakne efekte prelivanja, to jest, može stimulisati poslovanje drugih kompanija u regionu, kao što su dobavljači, davaoci usluga, srodne privredne grane i tome slično (Aničić, Jelić & Đurović, 2016; Rocha & Searcy, 2012; Đorđević et al., 2010; Hatvany & Pucik 1981).

Vezano za gore pomenute efekte prelivanja, kada se radi o održivosti poslovanja, implementacija IMS-a je povećava tako što podstiče dugoročnu održivost i konkurentnost. Integracijom IMS-a, kompanije efikasnije upravljaju rizicima, smanjuju otpad (ukoliko se radi o proizvodnoj kompaniji) i efikasnije koriste resurse. Ako se uzme u obzir jedan segment IMS-a, na primer implementacija sistema upravljanja životnom sredinom, ona može dovesti do smanjenja potrošnje energije, smanjenja otpada i, kao posledica toga, smanjenja štetnog uticaja na životnu sredinu. Ovo ne samo da doprinosi održivosti životne sredine, već takođe pomaže kompanijama da ispune regulatorne zahteve i unaprede svoju reputaciju ekološki odgovornih kompanija. Ishod prakse poslovne održivosti se može ogledati u privlačenju investitora, kupaca i drugih poslovnih partnera.

Što se tiče povećavanja mogućnosti za zaposlenje, implementacija IMS-a može imati pozitivan uticaj na otvaranje radnih mesta i mogućnosti zapošljavanja u regionu ili opštini u kojoj kompanija posluje. Ako se uzme u obzir da implementacija IMS-a doprinosi efikasnijem poslovanju i povećanju prodaje, kompaniji će verovatno biti potrebni dodatni ljudski resursi koji bi zadovoljili rastuću potražnju za proizvodima ili uslugama te kompanije. U tom smislu, primena IMS-a (na primer, rast prodaje) može dovesti do otvaranja novih radnih mesta, kako direktno unutar kompanije, tako i indirektno u lancu snabdevanja, drugim pružaocima usluga i slično. Posmatrano na makroekonomskom nivou, mogućnost zapošljavanja može stimulisati ekonomsku aktivnost, smanjiti stopu nezaposlenosti i poboljšati ukupan životni standard u regionu ili opštini u kojoj se kompanija sa sedištem nalazi.

Na osnovu navedenog, u ovoj studiji se istražuje uticaj primene IMS-a na rast prodaje kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd, preduzeća sa sedištem u opštini Barajevo. Nadalje, analiziraju se implikacije uočenog rasta prodaje na budući razvoj opštine. Konkretnije, primarni cilj analize je da se proceni uticaj IMS sistema i procedura koje sprovodi Kolektor Etra d.o.o. Beograd na performanse prodaje. Studija ispituje različite faktore, uključujući poboljšanu internu koordinaciju, poboljšanu kontrolu kvaliteta, pojednostavljeni tok obavljanja poslovnih operacija i povećano zadovoljstvo kupaca kao rezultat implementacije IMS-a. Sprovođenjem interne analize podataka, cilj rada je da

pruži vredan uvid u odnos između implementiranog IMS sistema i rasta prodaje kompanije. Pored toga, ovo istraživanje prevazilazi nivo uže analize i proširuje fokus na budući razvoj opštine Barajevo. Uočeni rast prodaje koji je rezultat implementacije IMS-a može imati dalekosežne implikacije na ekonomske koristi opštine, održivost poslovanja i povećane mogućnosti zapošljavanja. Uzimajući u obzir ove aspekte, studija ima za cilj da pruži uvid u potencijalni socioekonomski uticaj implementacije IMS-a na lokalnu zajednicu, implicirajući eventualne institucionalne promene.

Istraživačke hipoteze su definisane na sledeći način:

1. H1: Primena IMS standarda i procedura od strane Kolektor Etra d.o.o. Beograd pozitivno utiče na rast prodaje kompanije.

Objašnjenje: ova hipoteza implicira na to da usvajanje i primena IMS standarda i procedura u okviru Kolektor Etra d.o.o. Beograd dovodi do povećanja performansi prodaje. Faktori za koje se očekuje da doprinesu ovom pozitivnom uticaju uključuju poboljšanu internu koordinaciju, poboljšanu kontrolu kvaliteta, pojednostavljene poslovne operacije i povećano zadovoljstvo korisnika.

2. H2: Uočeno povećanje prodaje kao rezultat implementacije IMS-a u Kolektor Etra d.o.o. Beograd ima značajne implikacije na budući razvoj opštine Barajevo.

Objašnjenje: ova hipoteza pretpostavlja da rast prodaje kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd, koji se pripisuje implementaciji IMS-a, ima šire implikacije na opštinu Barajevo. Ove implikacije uključuju potencijalne ekonomske koristi, poboljšanu održivost poslovanja i veće mogućnosti zapošljavanja u ovoj opštini.

3. H3: Efikasna implementacija i kontinuirano praćenje IMS sistema maksimiziraju njihov uticaj na rezultate prodaje.

Objašnjenje: Ova hipoteza predlaže da su uspešna implementacija i kontinuirano praćenje IMS sistema ključni za maksimiziranje njihovog potencijalnog uticaja na rezultate prodaje. To implicira da efikasnost implementacije IMS-a ne zavisi samo od početnog usvajanja, već i od kontinuirane evaluacije, prilagođavanja i poboljšanja primenjenih sistema u okviru kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd.

Ovaj rad je strukturiran u četiri logički povezana dela. Prvi

deo rada se odnosi na prikaz osnovnih podataka o poslovanju kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd koja je predmet ove studije slučaja. U drugom delu rada je predstavljena metodologija istraživanja. U trećem delu rada su predstavljeni rezultati i diskusija istraživanja. Konačno, u poslednjem delu rada su predstavljeni zaključci sprovedene studije slučaja.

Osnovni podaci o poslovanju kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd

Kolektor Etra d.o.o. Beograd je svoj rad započela kroz strano direktno investiranje (SDI), to jest, kroz akviziciju postojeće kompanije Minel Dinamo u Barajevu, koja je bila osnovana 1946. godine i koja se pretežno bavila popravkom elektro opreme, a najviše remontom i proizvodnjom distribucijskih uljnih transformatora manjih snaga. Kupovina je izvršena 2018. godine i od tada je kompanija Kolektor Etra d.o.o. Beograd započela svoj samostalan radu na teritoriji R. Srbije kao većinski vlasnik, pod svojim imenom. Kompanija Kolektor Etra d.o.o je smeštena u ul. Svetosavska br. 394d u Barajevu, matični broj: 07027800, šifra delatnosti: 3314, PIB SR101833963.

KOLEKTOR

Kolektor Etra d.o.o. Beograd poseduje bogatu tradiciju i iskustvo na pomenutim poslovima. Proizvodni procesi i tehnologija zasnovani su na sopstvenom iskustvu i poslovno-tehničkoj saradnji sa kompanijama u okviru grupacije Kolektor i korisnicima usluga. Ova kompanija proizvodi transformatore standardnih kapaciteta i dimenzija, ali i transformatore po specijalnom zahtevu kupaca. Na osnovu zahtevanih tehničkih karakteristika i namene, tim mladih stručnjaka projektuje

transformator koji će zadovoljiti zahteve kupaca.

Proces proizvodnje transformatora, iz godine u godinu, preuzima primat nad uslugom servisa i predstavlja strateško opredeljenje Kolektor Etre. Pod servisiranjem elektroenergetskih uređaja raznih stranih i domaćih proizvođača (transformatora, električnih rotacionih mašina, energetske opreme i postrojenja) podrazumevaju se aktivnosti na ugradnji i održavanju ispravnosti uređaja različitih proizvođača. Kolektor Etra d.o.o. Beograd proizvodi nove transformatore na osnovu postojeće dokumentacije ili projektovanjem novog transformatora, i pruža usluge servisiranja, odnosno, reparacije elektro-energetskih uređaja raznih stranih i domaćih proizvođača. Ova kompanija svoje usluge za sada pruža uglavnom na domaćem tržištu, sa strateškom orijentacijom da poveća udeo proizvodnje za inostrano tržište.

Metodologija istraživanja

U svrhu testiranja definisanih istraživačkih hipoteza, a u skladu sa utvrđenim ciljem istraživanja, korišćena je metoda analize internih podataka i dokumenata kompanije, kao što su:

- Finansijski izveštaji,
- Izveštaji prodajnog plana i realizacije,
- PESTLE analiza,
- Politika integrisanog sistema menadžmenta,
- Poslovnik o integrisanom menadžment sistemu,
- Rezultati prodaje na domaćem tržištu,
- Rezultati prodaje na inostranom tržištu,
- *Scoring* kompanije realizovan od strane nacionalnog Registratora,
- SWOT analiza.

S obzirom na to da je primena IMS-a od strane Kolektor Etra d.o.o. Beograd otpočela 2021. godine, finansijski izveštaji i *scoring* kompanije, kao i podaci o prodaji podležu analizi za period od 2018. do 2023. godine, sa podacima na godišnjem nivou. PESTLE i SWOT analiza se odnose na poslednju verziju zvaničnog internog dokumenta kompanije od 3. februara 2024. godine. Takođe, koriste se poslednje verzije dokumenata "Politika integrisanog sistema menadžmenta" od 5. marta 2024. godine i "Poslovnik o integrisanom menadžment

sistemu" od 11. marta 2024. godine.

Za testiranje prve hipoteze analizirani su usvajanje i primena IMS standarda i procedura u okviru kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd kao i performanse prodaje za odabran referentni period. Dalje, za testiranje druge hipoteze korišćeni su podaci o rezultatima prodaje, kako na mesečnom tako i na godišnjem nivou, koji se pripisuju i implementaciji IMS-a, kao i PESTLE i SWOT analiza u pravcu značajnih implikacija na buduću razvoj opštine Barajevo. Za testiranje treće hipoteze, korišćeni su ishodi testiranja prethodne dve hipoteze, dokumenta o IMS-u, kao i iskustvo u praćenju opšteg toka poslovanja od strane zaposlenih koji su sproveli ovo istraživanje.

Rezultati i diskusija

Implementacija IMS-a kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd

U toku realizacije kupovine Minel Dinamo postajao je uspostavljen QMS menadžment sistem koji je sadržao posebne procedure, uputstva i obrasce za svaki pojedinačni standard (ISO 9001, ISO 14001, ISO 45001), što je stvaralo puno zahteva ka dokumentovanim informacijama u papiru i dovodilo do velikog utroška vremena na administrativni deo posla. Nakon realizacije SDI od strane matične kompanije, svetski prepoznatljivog brenda u proizvodnji transformatora Kolektor Etra d.o.o. Ljubljana, kao deo Kolektor Grupe, kompanija Kolektor Etra d.o.o. Beograd je započela proces prilagođavanja QMS procedura u skladu sa poslovnim procesima i politikom matične firme iz Ljubljane. U međuvremenu je izvršena integracija standarda ISO/IEC 17025 u QMS za postojeću ispitnu stanicu, tj. laboratoriju za ispitivanje transformatora.

Nagomilane procedure za ispunjavanje zahteva pojedinačnih standarda su bile ograničavajući faktor u ispunjenju svih postavljenih zadataka pojedinih sektora usled velikog administrativnog posla koji se morao ispuniti, a sve u cilju zadovoljenja zahteva standarda i zadovoljenja osnovnog zahteva kupaca pored zahteva za kvalitetom finalnog proizvoda.

Ujednačeni trend poslovanja na domaćem i inostranom tržištu po

ostvarenim prihodima od prodaje je trajao do 2021. godine, kada je izvršena integracija postojećih standarda, to jest, prelazak sa svih prethodno uvedenih standarda (ISO 9001:2015, ISO 14001:2015, ISO 45001:2018 i ISO/IEC 17025:2017) u Integrisani Menadžment Sistem (IMS). Naime, od 06.04.2021. godine, Kolektor Etra d.o.o. Beograd je uvela IMS u svom poslovnom funkcionisanju kroz Integrisani Poslovnik kompanije koji je uspostavio jedinstveni Kontekst organizacije i Politiku kvaliteta organizacije kroz predefinisane procese kompanije. Ulaganje sredstava iz ostvarene dobiti, reinvestiranjem u kupovinu novih kapaciteta i u kupovinu novih mašina i opreme za rad, zadovoljeni su osnovni principi kontinualnog poslovanja kroz održivi rast i razvoj.

IMS sistem kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd je, dakle, usklađen je sa zahtevima, odnosno oslanja se na ispunjenje zahteva sledećih standarda:

- ISO 9001:2015 (*Quality Management System*),
- ISO 14001:2015 (*Environmental Management System*),
- ISO 45001:2018 (*Occupational Health and Safety Management System*),
- ISO/IEC 27001:2022 (*Information Security Management System*) i
- ISO/IEC 17025:2017 (*Conformity Assessment Body*).

Stoga, IMS kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd obuhvata sistem menadžmenta kvalitetom, sistem zaštite životne sredine i bezbednosti, sistem bezbednosti informacija i zdravlja na radu, kao i usklađivanje ovih sistema i standarda. Glavni ciljevi IMS-a ove kompanije su:

- Demonstracija sposobnosti pružanja usluge usaglašene sa zahtevima korisnika i zahtevima važećih zakona, propisa i standarda;
- Povećanje zadovoljstva korisnika efektivnim sprovođenjem IMS-a uključujući procese stalnog poboljšavanja IMS-a i obezbeđenjem usaglašenosti sa zahtevima korisnika i zahtevima važećih zakona i propisa.

Najviše rukovodstvo kompanije uspostavlja, primenjuje i održava politiku IMS-a. Takođe, zaposleni u svim organizacionim delovima kompanije se bez izuzetaka moraju pridržavati osnovnih principa za ispunjenje zahteva gore navedenih standarda. Što se tiče

opštih mera planiranja IMS-a koje se odnose na rizike i prilike, ova kompanija se kontinuirano bavi pitanjima razumevanja njenog konteksta, potreba i očekivanja zainteresovanih strana, i utvrđuje rizike i prilike, kojima je potrebno da se bavi. Cilj ovih mera je:

- a) pružanje uverenja da sistem menadžmenta može da ostvaruje nameravani rezultat;
- b) povećavanje željenih efekata;
- c) sprečavanje ili smanjivanje neželjenih efekata;
- d) postizanje poboljšanja.

S tim u vezi, Kolektor Etra d.o.o. Beograd planira:

- a) mere koje se odnose na te rizike i prilike;
- b) kako da integriše te mere u svoje procese IMS-a i
- c) kako da ih primeni i vrednuje efektivnost tih mera.

Dalje, Kolektor Etra d.o.o. Beograd utvrđuje ciljeve IMS-a i održava dokumentovane informacije o njima, koje usklađuje i integriše. Ciljevi IMS-a su, dakle, merljivi i o njima se komunicira sa svim zainteresovanim stranama. Oni se ažuriraju po potrebi i neophodno je da budu relevantni za usaglašenost proizvoda i usluga i za povećanje zadovoljstva korisnika, a uzimaju u obzir sve standarde koji su integrisani.

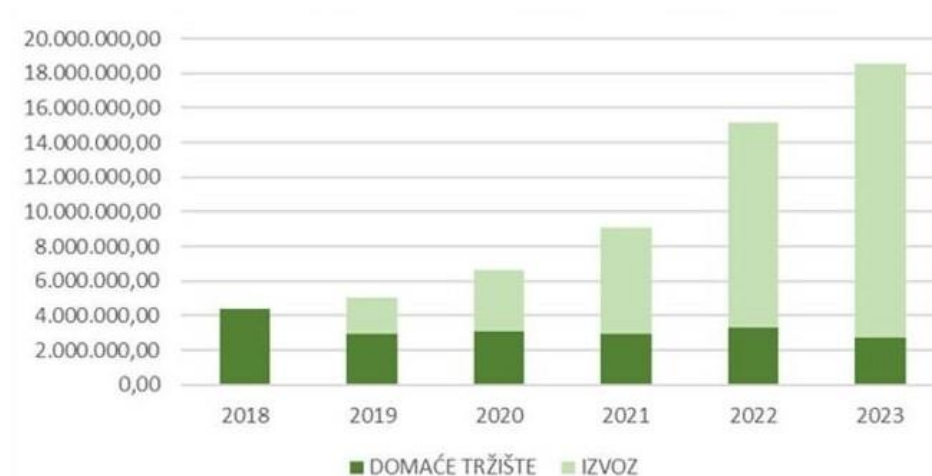
Uvođenjem IMS-a, kontrola kvaliteta u cilju zadovoljenja zahteva kupaca je značajno povećala svoju efikasnost u smislu povećanja tj. ažurnosti pregleda kroz pojednostavljenje jasno definisanih procedura pregleda i uspela da pregleda sve ulazne materijale zahtevane po Planu kontrole kvaliteta (PKK plan).

Dodatni faktor koji je doprineo odluci o implementaciji IMS-a bio je visok nivo važnosti pridatoj njegovom stvarnom korišćenju, a ne samo njegovom dokumentovanju. Štaviše, ciljevi kao što su da se ne duplira rad i da se minimiziraju prekidi u radu radeći sve što je moguće zajedno, rezultiralo je povećanom efikasnošću poslovanja. Dodatna prednost integracije je da pomogne da se stvara verodostojan okvir koji će pomoći u daleko lakšoj integraciji eventualnih dodatnih sistema ili standarda.

Implikacije IMS-a na rezultate prodaje

Na osnovu analize mesečnih i godišnjih izveštaja prodaje kompanije, ustanovljen je kontinuirani rast prodaje za period 2018-2023. godina (Slika 1). U 2018. godini, realizovana je prodaja na domaćem tržištu u visini od 4.383.254,79 evra, dok je ista za inostrano tržište bila 0,00 evra. Za razliku od toga, od 2019. do 2023. godine, zabeležen je kontinuirani rast udela prodaje za inostrano tržište. Naime, 2019. godine realizovana je prodaja za inostrano tržište u visini od 2.075.485,48 evra, dok se udeo prodaje za domaće tržište smanjio za 1.437.828,46 evra u odnosu na prethodnu godinu. U 2020. godini, zabeležen je rast prodaje na oba tržišta, tj. za 178.767,6 evra više na domaćem i za 1.399.716,2 evra više na inostranom tržištu.

Slika 1. Rezultati prodaje Kolektor Etra d.o.o. Beograd, valuta EUR

Izvor: autor na osnovu internih podataka kompanije

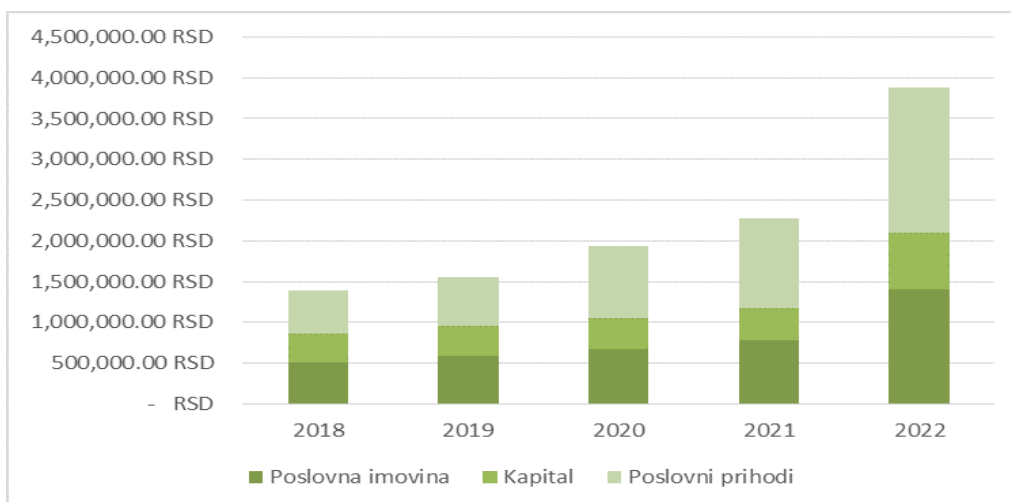
Narednih godina, prodaja za domaće tržište je pratila prilično sličan trend, bez ogromnih varijacija u rastu ili padu prodaje. S tim u vezi, od 2019. do 2023. godine, u 2022. godini je zabeležen najviši nivo prodaje na domaćem tržištu i to u iznosu od 3.293.554,04 evra. Za razliku od toga, zabeležen je kontinuirani rast prodaje na inostrano tržište, što je doprinelo ukupnom kontinuiranom rastu prodaje ove kompanije. Naime, u 2021. godini ova kompanija je imala skoro dupli rast (43,3%) prodaje za inostrano tržište u odnosu na prethodnu godinu (6.128.898,58

u odnosu na 3.475.201,68 evra), dok je visina prodaje za ovo tržište bila u isnosu od 11.892.735,15 i 15.809.728,73 evra u 2022. i 2023. godini, respektivno. Kada se radi o ukupnoj prodaji, ona je dostigla iznos od 18.521.619,84 evra u 2023. godini, a što u terminima rasta iznosi 422,55% od 2018. godine, što implicira direktnu pozitivnu korelaciju sa implementacijom IMS sistema.

Implikacije IMS-a na osnovne finansijske pokazatelje

Na osnovu analize internih izveštaja i *Scoring-a*, utvrđen je kontinuirani rast poslovne imovine, kapitala, kao i poslovnih prihoda (Slika 2). U 2022. godini a u odnosu na 2018. godinu, utvrđen je rast poslovne imovine od 279%, rast kapitala od 191% i rast poslovnih prihoda od 340%.

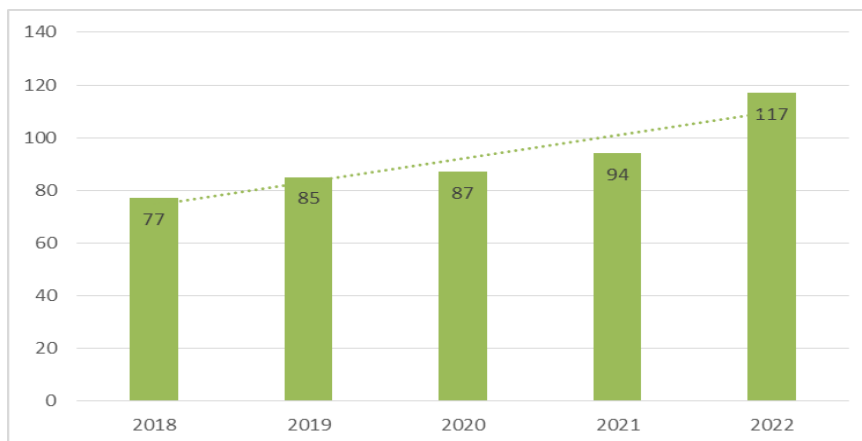
Slika 2. Finansijski pokazatelji Kolektor Etra d.o.o. Beograd, u 000 dinara

Izvor: autor na osnovu podataka Agencije za privredne registre – Registar finansijskih izveštaja

Navedeni pokazatelji su jasni indikatori kontinuiranog rasta nakon implementacije IMS-a od strane kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd, što dovodi u pozitivnu korelaciju implementaciju IMS sistema i rasta poslovanja kompanije. S tim u vezi, takođe je zabveležen rast stope zaposlenih u ovoj kompaniji (Slika 3).

Slika 3. Zaposlenost Kolektor Etra d.o.o. Beograd, broj zaposlenih

Izvor: autor na osnovu podataka Agencije za privredne registre – Registar finansijskih izveštaja

U toku pet poslovnih godina, tačnije od 2018. do 2022. godine, broj zaposlenih u kompaniji Kolektor Etra d.o.o. Beograd je viši za 40 (117 u odnosu na 77 zaposlenih), što ukazuje na to da je implementacija IMS-a imala implikacije i na rast broja zaposlenih.

PESTLE analiza

PESTLE analiza se može posmatrati kao strateški okvir koji se koristi za procenu i analizu spoljnih faktora makro-okruženja zato što ovi faktori mogu uticati na organizaciju ili poslovanje kompanije. Ova analiza obuhvata šest ključnih oblasti koje mogu uticati na kompaniju:

1. *Political* – oblast politike (razmatraju se politički faktori kao što su politike Vlade, propisi, stabilnost i potencijalni rizici i sl.);
2. *Economic* – ekonomska oblast (razmatraju se ekonomski faktori kao što su ekonomski rast, inflacija i kamatne stope, devizni kurs i generalni tržišni uslovi i sl.);
3. *Social* – društvena oblast (razmatraju se društveni faktori kao što su kulturni trendovi, demografija, stavovi potrošača, stil života, društvene vrednosti i sl.);
4. *Technological* – tehnološka oblast (razmatraju se faktori tehnologije kao što su inovacije, automatizacija, digitalne dizrupcije, uticaj tehnologije na procese, proizvode i usluge i sl.);

5. *Legal* – pravni okvir (razmatraju se zakoni, propisi, zahtevi usklađenosti, potencijalni pravni izazovi i sl.);
6. *Environmental* – okruženje (razmatraju se faktori životne sredine kao što su održivost, klimatske promene, prirodni resursi, ekološki uticaj, ekološki propisi i sl.).

U Tabeli 1 je predstavljena ova analiza u okviru kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd u sažetoj formi, u skladu sa ažuriranim podacima na početku 2024. godine. Ova analiza pomaže kompaniji da razume spoljne faktore koji mogu da oblikuju njeno poslovno okruženje i ima smernice za donošenje strateških odluka. Identifikovanjem i analizom ovih faktora, kompanija može predvideti prilike, umanjiti rizike i uskladiti svoje strategije sa preovlađujućim spoljnim uslovima.

Tabela 1. PESTLE analiza Kolektor Etra d.o.o. Beograd

Politički	Ekonomski	Socijalni
Srbija predstavlja već duži niz godina stabilnu državu za razvoj sa sve većim prisustvom stranih kompanija. Povoljna klima za pospešivanje ekspanzije privatnog sektora i otvaranje novih radnih mesta. Država povremeno daje subvencije za zapošljavanje novih kadrova, a kompanija koristi ove povoljnosti. Procedure prilikom izgradnje novih objekata iziskuje puno vremena, bez obzira na poboljšanja tokom poslednjih godina.	Zbog činjenice da je Srbija u tranzicionim procesima, prisutna je nemogućnost određenog broja kompanija da investiraju u nove objekte, što navodi kompaniju da se strateški opredeljuje za sve veće učešće izvoza. Još jedan od ograničavajućih faktora je slabija platežna moć domaćih kompanija, te se nabavljaju uglavnom standardni proizvodi. Postojanje konkurencije od kompanija iz Srbije predstavlja priliku da se kompanija istakne kao lider na domaćem tržištu. Inostrana konkurencija je šansa za unapređenje poslovanja.	Suočeni sa velikim odlivom kvalifikovane radne snage iz zemlje, prinuđeni smo da vršimo obuku školovanog kadra. Dodatnu otežavajuću okolnost predstavlja nepostojanje zaposlenih sa iskustvom ili angažovanih u dodatnim aktivnostima. Najpovoljniju okolnost za obuku zaposlenih predstavlja poslovanje kompanije u okviru grupacije i matične firme. Lokacija kompanije predstavlja nemogućnost da se pronađu zaposleni koji žive na lokaciji. Nastojimo da upošljavamo mlade kadrove, ali i angažujemo (<i>outsorce</i>) iskusne specijaliste iz pojedinih oblasti po potrebi. Svest o sveobuhvatnoj domaćoj kulturi.

Tehnološki	Zakonski	Okruženje
<p>Prilikom preuzimanja kompanije zatečene su mašine, oprema i infrastruktura koji nisu na savremenom nivou. Ulaganje u mašine i opremu je sada konstantno. Sprovedene su i značajne investicije u proširenje proizvodnog i laboratorijskog prostora, kao i opremanje istog savremenom opremom. Postoje planovi za dalje proširenje infrastrukture i korišćenje obnovljivih izvora energije. Takođe, konstantno se ulaže u IT opremu. Planiranje nove opreme prilikom izgradnje novih proizvodnih hala i povećanje pouzdanosti i produktivnosti, bez obzira na dobro funkcionisanje stare opreme.</p>	<p>Veliki deo poslovanja usmeren je ka JP u Srbiji, sa nešto složenijim procesima Javnih nabavki od evropskih standarda, što ometa proces planiranja i realizacije. S druge strane, realizacija potraživanja ka privatnim kompanijama zakonski je limitirana na maksimalnih 60 dana isplate po prijemu fakture što nam omogućava stabilnost u naplati potraživanja. Na području zaštite bezbednosti i zdravlja na radu i životne sredine zakonska regulativa je usklađena sa EU. Kompanija posluje u skladu sa svim zakonskim propisima R. Srbije vezanim za bezbednost informacija i čuvanje poslovne tajne. S obzirom na to da kompanija posluje i sa inostranim kupcima, takođe se poštuju i zakoni i propisi zemalja kupaca.</p>	<p>Filtracijom ulja utičemo na smanjenje količina otpadnog trafo ulja. Takođe, uspostavljanjem detekcije PCB prilikom prijema transformatora, anuliran je problem koji je postojao u ovoj vrsti industrije nekada. Uprkos zakonskoj regulativi koja je u oblasti životne sredine u skladu sa EU, postoje problemi u primeni zbog ograničenog broja ili nepostojanja operatera za otuđenje određenih vrsta otpada. Postojeća infrastruktura je ograničavajući faktor i za uspostavljanje politike energetske efikasnosti, pa će se prilikom izgradnje novih objekata posebna pažnja posvetiti ovom segmentu. Takođe, lokacija Barajevo ima problema sa infrastrukutrom (voda, grejanje). Kupovinom, proširenjem i izgradnjom novih proizvodnih kapaciteta izvršena je redukcija prethodno pretrpanog prostora u postojećim halama usled naglog rasta proizvodnje.</p>

Izvor: autor na osnovu internog dokumenata kompanije

SWOT analiza

SWOT analiza je alat koji kompanija koristi za strateško planiranje a koji joj pomaže da proceni svoje unutrašnje snage i slabosti, kao i spoljne prilike i pretnje. U sažetoj formi, i u skladu sa ažuriranim podacima na početku 2024. godine, SWOT analiza kompanije

je prikazana u Tabeli 2. Sprovedenjem SWOT analize, kompanija stiče sveobuhvatno razumevanje svoje trenutne pozicije i spoljnih faktora koji na njih utiču. Ova analiza joj pomaže u identifikaciji strateških uvida, kao što je korišćenje prednosti, rešavanje slabosti, iskorištavanje prilika i ublažavanje ili eliminacija pretnji. Takođe, pomaže joj u formulisanju efikasnih strategija koje su u skladu sa unutrašnjim mogućnostima kompanije i spoljnim okruženjem, omogućavajući bolje donošenje odluka i poboljšane performanse kompanije.

Tabela 2. SWOT analiza Kolektor Etra d.o.o. Beograd

Snage Strengths	Slabosti Weaknesses	Mogućnosti Opportunities	Pretnje Threats
Kosriti od matične firme u Sloveniji. Prilagodljivost potrebama korisnika. Stručan i odgovoran kadar. Kvalitet kao filozofija poslovanja kompanije. Intezivan rast kompanije. Povećana bezbednost na radu. Inoviranje opreme u proizvodnom procesu. Jaka tehnička podrška drugih kompanija.	Manjak prostora (proizvodnog i magacinskog). Mali broj iskusnog školovanog kadra. Velika fluktuacija kadrova. Zastarela oprema. Nedovoljno sopstvenih ljudskih resursa za dublje analize.	Orijentacija ka izvozu i širenje tržišta. Proširenje kapaciteta, infrastrukturnih i proizvodnih. Konstantno usavršavanje zaposlenih. Izgradnja nove fabrike i laboratorije.	Rok isporuke dobavljača varira te utiče na rokove isporuke. Nepristupačnost i skromnost raspoloživih bespovratnih fondova za razvoj novih tehnologija. Gubitak kompetentnih kadrova. Proces javnih nabavki koji ponekad predugo traje. Rat u Ukrajni koji negativno utiče na cenu sirovina na svetskom tržištu.

Izvor: autor na osnovu internog dokumenta kompanije

Na osnovu rezultata istraživanja, potvrđuju se definisane hipoteze ovog istraživanja. Naime, primena IMS standarda i procedura, koja obuhvata sisteme menadžmenta kvalitetom, bezbednosti informacija, zaštitom životne sredine i bezbednosti, zdravlja na radu, i usklađivanjem ovih sistema i standarda na kontinuiranoj osnovi od strane Kolektor Etra d.o.o. Beograd pozitivno utiče na rast prodaje kompanije, ukoliko je poboljšana interna koordinacija i komunikacija, poboljšana je kontrola kvaliteta, pojednostavljene su poslovne

operacije i povećano je zadovoljstvo korisnika kao posledica implementacije IMS-a (potvrđena H1). Pored toga, utvrđeno je da povećanje prodaje ove kompanije ima značajne implikacije na budući razvoj opštine Barajevo, naročito sa aspekta potencijalnih ekonomskih koristi kao što su: inovativne tehnologije, prostor za razvoj i napredak, efekti preliivanja na domaće tržište i konkurentska prednost; poboljšanje održivosti poslovanja naročito zbog primene standarda i procedura, unapređenja kvaliteta i zadovoljstva korisnika, prilagodljivost tržišnim zahtevima, planiranje poslovanja i orijentisanost ka rastu i inovacijama; i veoma povećanih mogućnosti zapošljavanja jer kompanija pruža stručnu obuku kadrova, koristi programe Vlade za zapošljavanje, ima potrebu za smanjenjem fluktuacije zaposlenih, ima potrebu za novim kadrovima, naročito mladim i orijentisanim na poslovni prosperitet i poštovanje poslovne klime i skladnih međuljudskih odnosa (potvrđena H2). Takođe, utvrđeno je da efikasna implementacija i kontinuirano praćenje IMS sistema, koje ova kompanija redovno sprovodi, maksimiziraju njihov uticaj na rezultate prodaje (potvrđena H3).

Zaključak

Cilj ovog istraživanja je bio da ispita uticaj implementacije IMS-a na rast prodaje Kolektor Etra d.o.o. Beograd i njegove implikacije na budući razvoj opštine Barajevo. Rezultati su pokazali da implementacija IMS sistema implicira pozitivne promene u rastu prodaje i razvoju lokalne zajednice. Takođe, rezultati su potvrdili važnost efikasne implementacije IMS-a i kontinuiranog praćenja kako bi se maksimizirao uticaj na rezultate prodaje i dugoročni razvoj opštine. Putem analize odnosa između IMS-a i rasta prodaje, ovo istraživanje pruža sveobuhvatno razumevanje koristi i izazova povezanih sa implementacijom IMS-a u organizacionom kontekstu kao i u kontekstu lokalne zajednice.

Nalazi ovog istraživanja doprinose postojećem korpusu znanja o efektivnosti IMS-a, nudeći praktične implikacije za organizacije i kreatore politike koji žele da unaprede operativnu efikasnost i stimulišu lokalni ekonomski rast.

Rezultati ovog istraživanja bi trebalo da pruže višestruke koristi. Prvo, rezultati su potvrdili povećanje efikasnosti usled

primene IMS-a, u smislu uticaja na rast prodaje, na primeru kompanije Kolektor Etra d.o.o. Beograd. Identifikovanjem specifičnih faktora koji doprinose poboljšanju performansi prodaje, kompanije koje posluju u sličnim kontekstima mogu steći dragoceno znanje za unapređenje sopstvenih operativnih strategija. Štaviše, studija naglašava značaj efikasne implementacije i kontinuiranog praćenja IMS sistema kako bi se maksimizirao njihov potencijalni uticaj na rezultate prodaje.

Reference

1. Aničić, J., Jelić, M., & Đurović, J. M. (2016). Local tax policy in the function of development of municipalities in Serbia. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 221, 262-269. doi: 10.1016/j.sbspro.2016.05.114
2. Čerepnalkovska, S. (2016). Model unapređenja integrisanog sistema menadžmenta na osnovu rizika. Doktorska disertacija, *Univerzitet u Novom Sadu*.
3. Daharat, A. N. M., Ismail, A. F. M. F., & Sued, M. K. (2022). A conceptual model of Integrated Management System on the organizational excellence of Pubic organization. *International Journal of Professional Business Review*, 7(4), 12. doi: <https://doi.org/10.26668/businessreview/2022.v7i4.e652>
4. Đorđević, D., Bešić, C., Milošević, D., & Bogetić, S. (2010). Development of Integrated Management Systems in SMES in Serbia. *Managing Global Transitions: International Research Journal*, 8(2).
5. Garengo, P., & Biazzo, S. (2013). From ISO quality standards to an integrated management system: An implementation process in SME. *Total quality management & business excellence*, 24(3-4), 310-335. doi: <https://doi.org/10.1080/14783363.2012.704282>
6. Hatvany, N., & Pucik, V. (1981). An integrated management system: Lessons from the Japanese experience. *Academy of Management Review*, 6(3), 469-480. doi: <https://doi.org/10.5465/amr.1981.4285790>
7. Ikram, M., Sroufe, R., & Zhang, Q. (2020). Prioritizing and overcoming barriers to integrated management system (IMS) implementation using AHP and G-TOPSIS. *Journal of Cleaner Production*, 254, 120121. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120121>
8. López-Fresno, P. (2010). Implementation of an integrated management system in an airline: a case study. *The TQM Journal*, 22(6), 629-647. doi: <https://doi.org/10.1108/17542731011085311>
9. Moumen, M., & Elaoufir, H. (2018). An integrated management system: from various aspects of the literature to a maturity model based on the process

- approach. *International Journal of Productivity and Quality Management*, 23(2), 218-246. doi: <https://doi.org/10.1504/IJPQM.2018.089157>
10. Muthusamy, G., Palanisamy, C., & Mohanraj, M. (2018). A comprehensive model and holistic approach for implementing an integrated management systems. *Journal of Computational and Theoretical Nanoscience*, 15(1), 392-401. doi: <https://doi.org/10.1166/jctn.2018.7101>
 11. Nunhes, T. V., Bernardo, M., & Oliveira, O. J. (2019). Guiding principles of integrated management systems: Towards unifying a starting point for researchers and practitioners. *Journal of cleaner production*, 210, 977-993. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.11.066>
 12. Papec, F. (2019). Integriranje sustava upravljanja kvalitetom, okolišem i sigurnošću u Solvis doo. Doctoral dissertation, University North. University centre Varaždin. Department of Business Economics.
 13. Rocha, M., & Searcy, C. (2012). Embedding sustainable development in organizations through an integrated management systems approach. In *Sustainable Development-Policy and Urban Development-Tourism, Life Science, Management and Environment*. IntechOpen.
 14. Seethamraju, R., & Sundar, D. K. (2013). Influence of ERP systems on business process agility. *IIMB Management Review*, 25(3), 137-149. doi: <https://doi.org/10.1016/j.iimb.2013.05.001>
 15. Simon, A., & Bernardo, M. (2014, September). How does human resources management influence the implementation of integrated management systems?. In *1st International Conference on Quality Engineering and Management*, Proceedings Book (pp. 291-302).
 16. Simon, A., & Honore Petnji Yaya, L. (2012). Improving innovation and customer satisfaction through systems integration. *Industrial Management & Data Systems*, 112(7), 1026-1043. <https://doi.org/10.1108/02635571211255005>
 17. Wedha, B. Y. (2023). Optimizing Transportation Logistics through Enterprise Architecture: A Case Study of Integrated Management Systems. *Journal of Computer Networks, Architecture and High Performance Computing*, 5(2), 693-702. doi: 10.47709/cnahpc.v5i2.2779
 18. Ziaean, M., Kiani Mavi, R., & Zarabadi Pour, Z. (2012). Investigating the Relationships between Integrated Management System (IMS) Implementation and Organization Survival and Continuous Improvement. *Proceedings of the 2012 International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*, Istanbul, Turkey, July 3-6, (pp. 3-6).

IMPLICATIONS OF THE INTRODUCTION OF IMS STANDARDS ON THE SALES GROWTH AND MUNICIPALITY DEVELOPMENT: THE CASE OF KOLEKTOR ETRA D.O.O. BEOGRAD AND BARAJEVO MUNICIPALITY

The paper examines the impact of the introduction of the Integrated Management Systems (IMS) on the company's sales growth and the future development of the municipality in which the company is located. The main goal of the analysis is to examine the impact of specific IMS standards and procedures implemented in Kolektor Etra d.o.o. Belgrade on its sales performance. Specific factors are analyzed, including improved internal coordination, improved quality control, simplified workflow, and increased customer satisfaction resulting from IMS implementation. The research method employed in the paper is the internal data analysis. The results will provide insight into the relationship between the implemented IMS systems and the company's sales growth. Furthermore, the research findings will serve to reveal implications of the observed sales growth on the future development of the Barajevo municipality by considering potential economic benefits, business sustainability, and increased job opportunities. The results of the study emphasize the importance of effective implementation and continuous monitoring of IMS systems to maximize their potential impact on sales results and long-term municipal development.

Keywords: integrated management systems, sales performance, sales growth, municipal development

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.1(497.11)(082)
316.334(497.11)(082)
338:339.137.2(497.11)(082)
338.2(497.11)(082)

INSTITUCIONALNE promene kao determinanta privrednog razvoja
Republike Srbije / redaktori Petar Veselinović, Nemanja Lojanica. -
Kragujevac : Ekonomski fakultet Univerziteta, 2024 (Kragujevac :
InterPrint). - VI, 380 str. : graf. prikazi, tabele ; 25 cm

Prema Predgovoru, na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu,
održan je 05. aprila 2024. godine, XXIII naučni skup pod nazivom
"Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike
Srbije". - Tiraž 100. - Str. V-VI: Predgovor / redaktori. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-6091-157-7

1. Веселиновић, Петар, 1969- [уредник] [аутор додатног текста]
а) Привредни развој -- Србија -- Зборници
б) Привреда -- Конкурентност -- Србија -- Зборници
в) Институције -- Реформа -- Србија -- Зборници
г) Србија -- Економска
политика -- Зборници

COBISS.SR-ID 148286473

ISBN 978-86-6091-157-7

9 788660 911577